

વિષય.

ઉપોદ્યાત.	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૧
૧ ઇન્દ્રિયપ્રત્યે ધર્મ.	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૨૩
૨ સ્વધર્મ.						
—સ્વચ્છતા	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૩૨
—ઉદ્વેગ	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૩૫
—પરહેષ	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૩૯
—કંકસર	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૪૨
—ધૈર્ય	૦૦૦	૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૪૫
—સ તોષ.	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૫૧
—વિવેક	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૦
—સહનશીલતા	૦૦૦	૦૦૧	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૪
—સમતા.	૦૦૦	૦૦૧	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૯
—યવસ્થા	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૭૧
—સ્વપરીક્ષા	૦૦૦	૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૭૫
—સ્વસુધારો	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૭૮
—અતોદ્રિષ્ટપણું	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૮૨
—શિયળ.	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૮૬
—મનમારવું	૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૮૯
—સત્યશીલતા	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૯૨

૩ લૌકિકધર્મ.

—સાર્વજનિકધર્મ	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦	૧૦૦
—આચારમા રહેવું	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૧૦૦
—સ્વદેસહિતેચ્છા	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૧૦૩
—કૃત્યતા.	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૧૦૮
—સભ્યતા.	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૧૧૧
—પરોપકાર અર્થે	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૧૧૪

સ્ત્રી જાતિનાં

ઉપોદ્ધાત.

સ્ત્રી જાતિની સ્થિતિ અને યોગ્યતા.

જગત્ની ઉત્પત્તિ સંબંધે મહાત્મા મનુ જણાવે છે, કે બ્રહ્માએ પોતાના પેટના બે ભાગ કરી સ્ત્રી પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યાં. બ્રહ્મ દેવથી પેદા થએલાં સ્ત્રી પુરુષની સ્થિતિમાં કંઈ ફેર હોઈ ન શકે; એટલે પુરુષની સ્થિતિ કે યોગ્યતા સ્ત્રીથી અદિયાતી, અથવા સ્ત્રીની સ્થિતિ કે યોગ્યતા પુરુષથી અદિયાતી કહી શકાય નહીં. ઉત્પત્તિને આધારે બંને દેવી છે, બંને સરખી સ્થિતિનાં અને સરખી યોગ્યતાનાં છે. વ્યક્તિ તરીકે સ્ત્રી અને પુરુષ સ્વતંત્ર છે, કેમકે ધર્મરત્ને ત્યાં બંનેને પોતાનાં કાર્યોનો જવાબ અલગ અલગ આપવાનો છે; તે છતાં બંનેને પોતા પોતાનાં કામ એક બીજાની મદદથી કરવાનાં છે, પોતાના ધર્મ એક બીજાની સહાયતાથી બજાવવાના છે, અને પોતાની ઉન્નતિ પણ એક બીજાના આશ્રયથી મેળવવાની છે. બંને ધારે તો કદાચ એક બીજાની સહાયતા વિના પણ આમાંનું કેટલુંક કરી શકે, પરંતુ ઘણે ભાગે તેમને એક બીજાની મદદ જરૂર જોઈએ.

જીવંત જગત્ની તપાસ કરીશું, તો સર્વ વર્ગમાં સ્ત્રી પુરુષ-નરમાદા જોવામાં આવશે. બ્રાહ્મી અને વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ સ્ત્રી પુરુષના સંયોગ વગર થતી નથી. ઉત્પત્તિના કામમાં જોડણી જરૂર નરની છે, તે કરતાં વિશેષ જરૂર માદાની છે. ઉત્પન્ન થએલ બચ્ચાને પાણી પોષી મોટાં કરવાની બારે ફરજ માદાને માથે આવી પડે છે. એ ફરજ નરથી શરૂઆતમાં તો નજ બજાવી શકાય, એવી સૃષ્ટિની રચના જગત્કર્તા પરમેશ્વરે કરેલી છે, એટલા માટે

શ્રી જાતિનાં કસે

ઉપોદ્ધાત

શ્રી જાતિની સ્થિતિ અને યોગ્યતા.

જગત્ની ઉત્પત્તિ સખ ધે મહાત્મા મનુ જણાવે છે, કે બ્રહ્માએ પોતાના પેટના બે ભાગ કરી શ્રી પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યા. બ્રહ્મ દેવથી પેદા થએલા શ્રી પુરુષની સ્થિતિમા કંઈ ફેર હોઈ ન શકે, એટલે પુરુષની સ્થિતિ કે યોગ્યતા શ્રીથી ચઢિયાતા, અથવા શ્રીની સ્થિતિ કે યોગ્યતા પુરુષથી ચઢિયાતી કહી શકાય નહીં. ઉત્પત્તિને આધારે બંને દેવી છે, બંને સરખી સ્થિતિના અને સરખી યોગ્યતાના છે. બકિત તરોકે શ્રી અને પુરુષ સ્વર્તન છે, કેમકે ઇશ્વરને ત્યાં બંનેને પોતાના કાર્યોનો જવાબ અલગ અલગ આપવાનો છે, તે છતાં બંનેને પોત પોતાના કામ એક બીજાની મદદથી કરવાના છે, પોતાના ધર્મ એક બીજાની સહાયતાથી બજાવવાના છે, અને પોતાની ઉન્નતિ પણ એક બીજાના આશ્રયથી મેળવવાની છે. બંને ધારે તો કદાચ એક બીજાની સહાયતા વિના પણ આમાનુ કેટલુક કરી શકે, પરંતુ ઘણે ભાગે તેમને એક બીજાની મદદ જરૂર નેહએ.

જીવવંત જગત્ની તપાસ કરીશુ, તો સર્વે વર્ગમા શ્રી પુરુષ-નરમાદા જોવામા આવશે. પ્રાણી અને વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ શ્રી પુરુષના સંયોગ વગર થતી નથી. ઉત્પત્તિના કામમા જોટલી જરૂર નરની છે, તે પ્રતા વિશેષ જરૂર માદાની છે. ઉત્પન્ન થએલ બચ્ચાને પાળી પોષી મોટા કરવાની બારે ફરજ માદાને માથે આવી પડે છે. એ ફરજ નરથી સરખાતમા તો નજ બજાવી શકાય, એવી મૃદિની રચના જગત્કર્તા પરમેશ્વરે કરેલી છે. એટલા માટે

સૃષ્ટિની આબાદી ને વધારામાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીને વધારે ભાગ સેવો પડે છે, આથી સ્ત્રીની અગત્ય અને મોટાઈ સિદ્ધ થાય છે. (કેટલાકને મતે રાવ કરતાં શક્તિ વધે છે, અથવા જંગલમાં આદિકારણ શક્તિ મનાય છે. દેવ વર્ગમાં પણ દેવીઓની મહત્તા વધારે વર્ણવી છે; અને દેવો જ્યારે અશ્વરોથી થાકતા કે તેમનો ખાજ્ય કરી શકતા નહિ, ત્યારે તેઓ દેવીઓને તેમનો ખાજ્ય કરવા વિનવતા, એવી કથાઓ પુરાણાદિમાં પ્રચ્છી છે, એ કથાઓ સ્ત્રી જાતિની મહત્તા બતાવે છે).

એમ છતાં, સ્ત્રીઓને સામાન્ય રીતે ઉતરતી કેમ ગણવામાં આવે છે ? તેમને ઉતરતી ગણનાર પુરૂષ વર્ગ છે. “ જાળીઆના બે ભાગ ” એ ન્યાયે પુરૂષ જાળવાન હોવાથી તે સ્ત્રી જાતિને હલકી ગણે છે; પરંતુ તે ન્યાયસર છે કે કેમ તે જાણવું રહે છે. ન્યાં સ્ત્રીઓને વધારે માન મળે છે, ત્યાં સ્ત્રીઓ પુરૂષ સાથે ટક્કર લઈ શકે એવી નિવડે છે. ન્યાં તેઓ સામાજિક કે રાજકીય કામમાં ભાગ સેવા પ્રદત્ત થાય છે, એવા સુધરેલા દેશોમાં પણ પુરૂષ વર્ગનો મોટો ભાગ હજી સ્ત્રી જાતિને હલકી ગણે છે. સુધરેલા દેશોમાં સ્ત્રીઓની ગણના આ પ્રમાણે થાય, તો જંગલી કે અર્ધ સુધરેલા

જેમને કુળવણી લેવાનાં સાધનો મળેછે, તેઓ સુદ્ધિબળમાં પુરૂષોની બરાબરી કરી શકે છે, એમ જોવામાં આવેછે. યુરોપ અમેરિકામાં સ્ત્રીઓ ઉંચી જાતનું જ્ઞાન પામી મોટી પદ્ધિઓ મેળવી શકે છે, વિદ્વતા બરેલા વાદવિવાદ કરી શકે છે, અમુક વિષયોમાં મોટા વિદ્વતા બતાવી શકે છે, અને ઉંચી જાતનાં પુસ્તકો લખી શકે છે. એમ છતાં ધારીએ કે સ્ત્રી જાતિ શરીર બળમાં અને સુદ્ધિબળમાં પુરૂષ જાતિથી કંઈક ઉતરે છે, તો પણ તેનો બદલો સ્ત્રીઓના હૃદય બળથી વળી રહે છે. પુરૂષ વર્ગ આ બળમાં તેમનાથી ઉતરે છે. અંતઃકરણની લાગણીઓ જોયી સ્ત્રીઓમાં તીવ્ર છે તેવી પુરૂષોમાં નથી. ખાર, મમતા, દયા, ઉપકાર આદિ સદ્ગુણોમાં તેઓ ચઢે છે, ધર્મની નિષ્ઠામાં તેઓ પુરૂષોને પાછળ મૂકે છે, અને પોતાના તથા પુરૂષ વર્ગના આત્માની ઉન્નતિ કરવામાં તેઓ પુરૂષ જાતિને પછાત પાડે છે. એ માટે સ્ત્રી પુરૂષમાં ચઢિયાતું કાણ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. બને પોત પોતાનો બાબતમાં ચઢિયાતાં છે. બંને એક રૂપ થઈ એક બીજાની સહાયતાથી ચાલે તેમાંજ બંનેનું કલ્યાણ છે.

સ્ત્રી પુરૂષના બંધારણમાં જે તફાવત જગત્ કર્તવ્યે રાખેલો છે, તે બે વાતો સુચવે છે. એક વાત એ કે બંનેને કુનિયામાં જુદાં જુદાં કાર્ય કરવાનાં છે. બીજી વાત એ કે બંનેને એક બીજાની મદદની જરૂર છે. સ્ત્રી જાતિને માતૃ જાતિ કહીએ તો ચાલે, અને માતૃ જાતિ તરીકે પુરૂષ કરતાં તેને કેટલાંક વિશેષ કામ કરવાનાં છે. માતા તરીકે છોકરાને ખાજવાં, પેલવાં, ઉછેરવાં, અકલ્યાન કરવાં, નીતિવાન કરવાં, અને ધાર્મિક બનાવવાં એ તેનું વિશેષ કામ છે. એ કામને માટે તેને ઘેર રહેવું પડે, અને ધરતું કામકાજ સંભાળવું પડે. આ કામ જો પુરૂષ કરવા માગે તો તે તેનાથી સારી રીતે થઈ ન શકે. વળી સ્ત્રી જો એ કામ પડતું મૂકી પુરૂષનું કામ કરવા માગે તો તે માતા તરીકે પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકે, અને પુરૂષના કાર્યમાં જોડાઈ તેવી રીતે પણ મેળવી ન શકે. એમ છતાં યુરોપ, અમેરિકાના આગળ પડતા દેશોમાં જથ્થાબધ સ્ત્રીઓ પુરૂષોની સાથે દરીદ્રાઈ કરવા ઉભી થઈ છે, એટલે પુરૂષના ઉદ્ધમધંધા તેઓ કરવા માગે છે, અને પુરૂષના જેવા રાજકીય હકોની તેઓ માગણા કરે છે. એ દેશોના સંસારનું બંધારણ એવું છે કે તે વડે પણ આ પરિણામ આવે. વિલાયતમાં દર ચાર સ્ત્રીઓ એક સ્ત્રી કુંવારી જોવામાં આવે છે. મા બાપ ન હોય, કે તેઓ ગરીબ સ્થિતિમાં હોય, તો કુંવારીઓને જો પોતાના ઉદ્ધર નિર્વાહનાં સાધન જાતે મેળવવાં પડે છે. જાદ્યો હોય,

તો તે ખરણીને જુદા રહે છે, તેથી તેમને ત્યાં બેનેનો સમાસ બહુ કરીને થઈ શકતો નથી. સારી કેળવણી પામ્યા પછી સ્ત્રી સ્થિતિની સ્ત્રીઓ નોકરી કરવા, વકીલાત કરવા, કે વેપાર વણજ કરવા હળી થાય, એમાં નવાઈ નથી. પરંતુ આ પ્રમાણે જો સધળા કે ઘણી સ્ત્રીઓ કરવા ઇચ્છે, તો પરિણામ કેવું ભયંકર આવે ? ત્યાંના મ સાર બંધારણમાં એક વિશેષત્વ એ છે કે કન્યાઓ ઇચ્છાવર વરે છે, એટલે પોતાને પસંદ પડે એવો વર તેઓ સમજાણી થયા પછી જાતે જોણી કાઢે છે. જ્યાં સુધી યોગ્ય વરનો ધાર બેમે નહિ ત્યાં સુધી તેઓ કુંવારી રહે છે; તેથી ઘણી વાર તેમને લાંબા વખત સુધી અને કેટલીક વાર મરણ પર્વત કુંવારાં રહેવું પડે છે. ખરણ્યા પછી તુરત ઘર માંડવું પડે છે, અને સ્ત્રી આજ્યા પછી ઘણું ખર્ચ થાય છે, તેથી પુરૂષો સારી કમાણી હાથ લાગ્યા વગર ખરણ્યાની દરકાર કરતા નથી; અને એ પણ એક સ્ત્રીઓને લાંબો મુદત સુધી કુંવારાં રહેવાનું કારણ થાય છે. આ રીતે કુંવારી રહેલી સ્ત્રીઓ ઉદ્યમે લાગવાનો વતન કરે છે, અને તેથી તેઓ પુરૂષો સાથે હરીફાઈમાં ઉતરે છે આપણે અહીં આપા પ્રસંગ કવચિતજ બને છે, અને વધારે બનવાનો સંભવ પણ નથી; કેમકે સ્ત્રી જાતિને ઉદ્ધર નિર્વાહ માટે કમાણી કરવાની ભાગ્યેજ જરૂર પડે છે. છોકરી તરીકે તેનું પિયરમાં અને સ્ત્રી તરીકે સાસરામાં પેલણ થાય છે માત્ર નિરાશ્રિત વિધવાઓને નિર્વાહના રસ્તા જોળવા પડે છે, અને તે ઘણું કરીને સ્ત્રી જાતિને યોગ્ય એવાજ હોય છે; તેથી સ્ત્રી પુરૂષો વચ્ચે ધંધાની બાબતમાં કસાકસીનો પ્રસંગ આવતો નથી.

સ્ત્રી પુરૂષના બંધારણના તફાવત ઉપરથી તેમને એક બીજાની મદદની જરૂર છે, એમ આપણે કહ્યું. નાણુક બાંધાની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવાને પુરૂષની મદદ જોઈએ. કમાણી કરવામાં જો શરીર બળ અને હૃદય બળની જરૂર તે પુરૂષમાં વિશેષ હોવાથી તેને માટે પુરૂષ વધારે લાયક છે; માટે એ કામ પુરૂષને સુખત થવું ઘટિત છે. પુરૂષ એ કામમાં રોકાય, તો તે ઘર ખરણાનું કામ જોઈ ન શકે. ઘર ખરણાનું કામ સ્ત્રીઓને વધારે અનુકૂળ થાય એવું હોવાથી તે તેમણેજ કરવું યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે સંસારના કામ-કાજમાં તેઓ એક બીજાને ઉપયોગી થઈ પડે અને બંનેને યોગ્ય એવું કામ એક બીજાને કરવાનું રહે એવી ઉચ્ચિરી યોજના જણાય છે. પુરૂષ જેમ પોતાના અંગબળ અને હૃદયબળનો લાભ સ્ત્રીને આપે છે, તેમ સ્ત્રી પોતાના

નાં હૃદય બળનો લાભ પુરૂષને આપે છે, અને એ રીતે તે પુરૂષનો ઉન્નતિ કરવાને કારણભૂત થાય છે. કુંવારી અવસ્થામાં પુરૂષો ધણું કરીને કઠોર, અ- તડા, તોછડા, તામસી કે નિર્દય હોય છે, કિંવા તેમનામાં એથી ઉપર સદ- શુણ કમી હોય છે સારી પત્નીના સંગથી, દૃષ્ટાંતથી અને સમયાનુકૂળ સુ- જોધથી તેઓના સ્વભાવમાં ધણો ફેર પડી જાય છે. દાન ધર્મ કરવાની અને ધર્માચરણની રસિમાં પણ વળતે તેઓ સારો ફેરફાર કરી શકે છે. અર્થાત્ પોતાના આત્માની ઉન્નતિના કામમાં પુરૂષને શ્રી મદદગાર થઈ પડે છે, અને એ મદદની કીમત પુરૂષ તરફથી શ્રીને મળતા મદદની કીમત કરતાં વધારે છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

શ્રી જાતિની સ્વભાવ સિદ્ધ યોગ્યતા ઉપર આધાર રાખીને આપણા પૂર્વજે તેની સાથે કેવી વર્તણૂક રાખતા, અને તેને કેટલું માન આપતા તે જ્ઞેષ્ઠો, વૈદિક અને ભારત કાળમાં શ્રીઓને ઉતરતી કે હલકી માનવામાં આવતી નહિ. વ્યક્તિ તરીકે તેમને યુક્ત જૂટ મળતી. પરણવું જ એવી શ્રીઓને માથે ફરજ નહોતી. કેટલીક મરતા સુધી બ્રહ્મચર્ય રાખી પાળતી. તેઓ જનોઈ પહેરતી, વેદ ભણતી અને ભણાવતી, અને પડિતોની સભા- માં બેઠક વાદ વિવાદ કરતી. પુરૂષની માફક તેઓ પણ યોગી થતી. જનક રાજના દરબારમાં મૂઠ વિષયોપર વાદ વિવાદ કરવાને યોગીના વેષમાં દાંડ ધારણ કરીને આવેલી ચોગિનીનું રક્તાંત વાંચવામાં આવે છે. વેદનાં કેટલાંક સૂત્રો બનાવનાર જ શ્રીઓ હતી એમ પણ માલમ પડે છે. યજ્ઞાદિ મોટા સમારંભોમાં શ્રીઓ સામેલ થતી, અને રાજાઓ તથા પડિતો- ની સાથે બેસતી. રાજદરબારમાં સજાડ ને શીખમણ આપવા શ્રીઓને બોલાવવામાં આવતી. દુર્યોધને જ્યારે કોઈનું ન માન્યું, ત્યારે તેનાં માતૃશ્રી ગાંધારીને રાજસભામાં તેને સમજાવવા માટે બોલાવવામાં આવ્યાં હતાં. શ્રીઓને સાચું જ્ઞાન આપવામાં આવતું અને તેથી તેઓ સંસારના કામને માટે તથા પુરૂષોને મદદગાર થવામાં વધારે લાયક બનતી હતી. સુધરૈલા દેશના લોકો પણ કણલ કરે છે કે પ્રાચીન ભારતમાં શ્રીઓની જેવી યોગ્યતા ને પ્રતિષ્ઠા હતા, તેવી યોગ્યતા ને પ્રતિષ્ઠા કોઈ દેશમાં કોઈ કાળે પણ જ્યા- માં આવતી નથી. મિસ કોબ શ્રી જાતિના ત્રણ યુગ પાડી વચલા ગ્રેટસ્ટ વીરયુગના સમય વિષે લખતાં જણાવે છે, કે “ હિંદુસ્તાનમાં વેદમંત્રો ઉપરથી અને બાઈબલનાં સ્તુત્રમાં કોરેલાં વિષે ઉપરથી જણાય છે કે વૈદિક

૬ સ્ત્રી જાતિની સ્થિતિ અને યોગ્યતા.

સમયમાં અને તે પછી બાંધનાં સ્વરૂપ બંધાયાં ત્યાં સુધીના ઘણાં સૈકામાં સ્ત્રી દુષ્ટી અને ઉધાડે મોઢે (જુરખા વગર) યજ્ઞોમાં ને ઉત્સવોમાં સામેલ થતી; અને મહાબારત તથા રામાયણ એ સંસ્કૃત વીર રસ મહા કાવ્યો તેમજ તે પછીનાં કેટલાક કવિઓ જનક કાવ્યો વીર રસની કથાઓ વર્ણવે છે, તેમાં સ્ત્રીઓ ઉમદા ભાગ લે છે, અને તેમને ઉમદા માન મળે છે. ”

આપણા દેશની પેઠેજ વીરયુગમાં બીજા સુધારેલા દેશોમાં પણ સ્ત્રીઓને માન પ્રતિષ્ઠા અધિક મળતી. મિસ કોળ જણાવે છે, કે ટ્યુટોનિક અને સ્કાન્ડિનેવિયન પ્રજા અને તેમાં ખાસ કરીને જુડીઆ અને હિબ્રુ પ્રજાઓમાં સ્ત્રીઓને હાલના ઈંગ્લાંડની માફક દૂર મળતી, ચોરબુંજ નહિ પણ, તેમને ખાસ માન મળતું.

વિદુષી મિસ કોળ પહેલા યુગને જંગલી યુગ કહે છે, અને તે યુગમાં “ સર્વ ઠેકાણે સ્ત્રી, એ (અમેરિકાના અસહી વતનીઓમાં હાલ છે તે પ્રમાણે) તેના ધણીનો માથ વહેનાર પથુ, ઉંટ, કે ગધેડા જેવી હતી. વિશેષમાં તેની મરણ હોય કે ન હોય, પણ તેને જનનીયું કુખ સહન કરવું પડતું. ”

સ્ત્રી જાતિની સ્થિતિ અને પ્રતિષ્ઠા આપણા દેશમાં હાલ કેવી છે, તે જોઈએ. ગમે તે કારણ હો, પણ વીર યુગ વીત્યા પછી સર્વ દેશોમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઉતારતી થઈ એમ જણાય છે. આર્થ સ્ત્રીઓની અધ-માવરથાનો દાષ ધણી વાર સુસલમાનો ઉપર મુકવામાં આવે છે. સુસલમાનોના આખ્યા પછી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વધારે અધમ થઈ, એ વાત ખરી છે; પરંતુ તેમના આવતા અગાઉ પણ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ બગડી હતી, એમ જણાય છે. ભારત સમયના પાછલા ભાગમાં કે તે સમય વીત્યા પછી આર્થ પ્રજા સુધારાના શિખર પરથી ઉતરવા લાગી હતી. આખા દી ને જાંતિના સમયમાં લોકો વૈભવ વિલાસમાં પડે છે, અને તેથી તેની ખડતી થવા માંડે છે. એવી સ્થિતિમાં મહુખ પોતાના સદ્ગુણ ખૂએ છે, પોતાનાં કર્તવ્ય ચૂકે છે, અને વિદ્યાર્થિને વિસારે પાડે છે. સ્મૃતિ કાળમાં પ્રજાની સ્થિતિ રિતિમાં ધણી ફેરફાર થએલો જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓને વેદ બણવાનો અધિકાર નથી એમ સ્મૃતિધરો જણાવે છે. કન્યાનાં લગ્ન નાનપણમાં કરવાનું કાંઈ કહે છે. વિધવાનાં પુનર્લગ્ન કરવાની કેટલાક ના પાડે છે. સ્ત્રીઓની દુદ કે સ્વર્ગત્રા ઉપર હાથ નાખવામાં આખ્યો છે. સ્ત્રીના ધર્મ

સંબંધે મનુસ્મૃતિના અધ્યાય ૫ માં જણાવ્યું છે કે “ છોકરી હોય, બાંધી હોય, અથવા ધરડી ડોરડી હોય, તે પણ પોતાના રહેવાના ધરમાં પણ તેણે સ્વતંત્રપણે વર્તવું નહિ. બાળપણમાં માબાપને વશ રહેવું, તરૂણ અવસ્થામાં પોતાના સ્વામીને વશ રહેવું, ભર્તાર મરણ પામ્યા પછી પુત્રને વશ રહેવું, પણ સ્ત્રીએ સ્વતંત્રપણે ચાલવું નહિ. માબાપ, ધણી, અને છોકરાંથી જૂદાં રહેવાની સ્ત્રીએ કદી ઇચ્છા કરવી નહિ. એઓનો સાથે વિયોગ રાખવાથી બંને કુળની (પિયર તથા સાસરાની) નિંદા થાય છે. ” વળી મનુ જણાવે છે, કે “ સ્વામી કદાપી સદાચાર વિનાનો હોય, અથવા પર સ્ત્રી વિષે આસક્ત હોય, અથવા વિદ્યા આદિ શુભ વિનાનો હોય, તથાપિ પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પતિનો સત્કાર દેવ પ્રમાણે કરવો. સ્ત્રીને પોતાના ધણીથી જૂદા થઈ જવાનો, જૂદા પ્રતનો, જૂદા ઉપોધણનો અધિકાર નથી. આ ઉપરથી જણાશે કે મુસલમાનો આખ્યા તે અગાઉ સ્ત્રી જાતિની છૂટ નાશ પામી હતી, તેને પરતંત્રપણું પ્રાપ્ત થયું હતું, અને તેનામાં અચાન વ્યાપી રહ્યું હતું. મુસલમાનો આખ્યા પછી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વધારે બગડી. મુસલમાનોના જુલમથી સ્ત્રીઓને ધરમાં બસાઈ રહેવાની જરૂર પડી, અને મુસલમાનોમાં જે જનાનાનો રિવાજ હતો, તે ધીમે ધીમે આર્યોમાં દાખલ થયો.

આ રીતે આર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સેંકડો વર્ષથી ઉતરતી ચાલી તેથી તે ધણે ભાગે જંગલી યુગને મળતી થઈ છે એમ કહીએ તો ચાલે. જે છૂટ સ્ત્રીઓને વ્યક્તિ તરોડે મળવી જોઈએ તે હાલ મળતી નથી. જે માન પ્રતિષ્ઠા તેમની સ્વભાવ સિદ્ધ લાવકી વડે તેમને મળવાં જોઈએ તે હાલ તેમને મળતાં નથી. જે યાનની તેમને જરૂર અને જે યાન મેળવવાનો મનુષ્ય તરીકે તેમને હક છે તે યાન તેમને અપાતું નથી. આથી સ્ત્રીઓ પોતાના કામમાં નલાયક નિવડે, કે પુરૂષોને જોઈતી મદદ આપી ન શકે, તેમાં શી નવાઈ? ધણે ઠેકાણે સ્ત્રીને ચાકરડી કે શુભામડી જેવી ગણવામાં આવે છે, અને તે પ્રમાણે તેની પાસેથી વૈતરૂં માત્ર કસાવવામાં આવે છે. સ્ત્રીની માટી હલકી ગણી તેના પોષણને માટે જોવા જોરડા આપવો જોઈએ તેવો ખોરાક તેને મળતો નથી, તેના મંદવાડ વખતે તેની જોઈએ તેવી ચાકરી થતી નથી, તેમ વખતસર અને ધ્યાન દઈને તેને માટે એસડ વેસડની પણ તજવીજ થતી નથી. જેમને કન્યા મળતી હોય, તેઓ સ્ત્રી મરી જાય તો તેની પસંદ

પણ કશાં નથી. “ વહુ મોઢ અને હિંદરડી મોઢ ” એવી કહેવત ઉપરથી જ સ્ત્રીની કીમત કેટલો અંકાય છે તે જણાઇ આવશે. ઘરમાં સ્ત્રીને હક કે અધિકાર થોડાજ હોય છે. કામ કે ધંધામાં તેની સલાહ ભાગ્યેજ લેવાય છે, કેમકે તેને માટે તે નિષ્ણત ગણાય છે. ઘણી કસ્ટો છોકરાં છિયાં ઉપર તેનો હક ઓછો ગણાય છે. પૈસા ટકા ઘણી કમાઈ લાવે નેથી તે ઉપર તેની માનકી ગણાય છે, અને સ્ત્રીને પોતાને વાપરવા પૈસા જોઈએ તે ઘણી મહેરબાની વાખસ આપે તો તે વાપરો રોકે.

ઘણા કાળના સહવાસથી સ્ત્રી જાતિને પોતાની અધમાવસ્થા લાગતાં નથી. માન પામી દેખતા થવાની જરૂર તે જોતી નથી. જે છૂટ પ્રાણી માનવને છે તે પોતાને જોઈએ એમ તેના મનમાં આવતું નથી. પોતાને યોગ્ય તે માન ન મળવાથી તે નારાજ થતી નથી. ઘણી પોતાના કામ ધંધામાં સલાહ લે એવું તે ઇચ્છતી નથી, કેમકે પોતે સલાહ આપવાને લાયક નથી, એમ તે માને છે. યોગ્ય પ્રસંગે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અર્થ કરવા સારું કંઈ નાહું પોતાના તાબામાં રહેલું જોઈએ, તેને માટે તે યત્ન કરતી નથી. માલીક તરીકે ઘણી તેની પાસેથી ગમે તેવું કામ લે, અને વિના કારણ તેને મારે કુડ કે તુચ્છકારે, તો ને પ્રમાણે કરવાનો તેને હક છે, એમ તે સમજે છે. ખરેખર હિંદુ સ્ત્રીની સ્થિતિ દયા જનક છે.

ધણે દેકાણે છોકરીનો જન્મજ ના પસંદ કરવામાં આવે છે. જન્મ આપનાર માડીને છોકરી અકારી લાગે છે, તો બીજાં સગાની શી વાત કરવી ? પ્રસવ થતી વખતે છોકરો જન્મે કહેવાથી જણનારીને હરખચમક થશે, ધારી તેને છોકરી સોંપી એમ કહેવામાં આવે છે. છોકરીનું નામ સાંભળીને તેના ગાળા નરમ થાય છે, તેથી હરખચમકની સ્ત્રીતી રહેતી નથી. છોકરીના પચરાને શા ધા પડવાના છે, એમ કહી માખાપ તેને ઉછેરવા પાછળ જોઈએ તેટલું લક્ષ આપતાં નથી. સારું સારું ખાવાનું ભાઈને મળે, અને જેન ટગર ટગર જોયા કરે, કે તેને કડકા કોર મળે. તાજાં ખોરાક ભાઈના, અને ઉતરેલો, મડેલો કે ઉતરતો જાતનો ભાગ જેનનો. દૂધ ધીથી ભાઈના શરીરનું પોષણ થાય, અને જેનને આછું પાતળું ખાઈ દહાડા કાઢવા પડે. શરીરના રક્ષણ માટે જેવાં જોઈએ તેવાં કપડાં ભાઈને મળે, અને જેન જિયારીને ગમે તેવાં કપડાંથી નિભાવ કરવો પડે. રૂની ભરેલી તળાઈમાં ભાઈ મોઢે, ત્યારે જેનને કાઢી મોઢીમાં સૂવાનું મળે. ભાઈને કાઢથી

ખસ કહેવાય નહિ, ત્યારે જોનની કાંતો કોઈ દરકાર ન રાખે કે કાંતો સી તેની હાડછેડ કરે. છોકરીઓને ભણાવી ગણાવી અખરદાર કરવાની દરકાર થોડાજ રાખે છે. નિરાણે મોકલનારા પણ ધણાખરા છોકરીને ભણવા સારૂ જોઈતા સર સામાન, ચોપડીઓ વગેરે પૂરો પાડવામા આનાકાની કરે છે, અને તેને કામકાજ માટે ધણીવાર રોકી રાખે છે, તેથી તે નિરાણે વખતસર કે ખિયદૂપ જઈ શકતી નથી. તેનો ધણો વખત છાણ વાસીદાં ને એડવાડ અમોટમાં જાય છે, અને વખતે તેની ખામેથી ગજા ઉપરાંત કામ સેવામાં આવે છે. પરંપરા પછી કે થોડું ધણું રીખ્યા પછી તેને નિરાણેથી હાડી લે છે, અને થોડી મુદતે સાસરે જવાનું થશે માટે તેને ધરકામથી હોશિયાર કરવા સારૂ ધર અટકાના ધણાં કામ તેની ખામેથી સેવામાં આવે છે. કામમાં ચૂકા થાય, તો તેને માથા મમતાથી ને શુકિતસર સુધારવાને બદલે તેને ધમકાવવામા કે માર મારવામાં આવે છે. ઠપકા ને ગાળ તો તેને હોડતાં ચાલતાં આવી પડે છે. જોમનામાં પડદા છે, તેમને ત્યાં પરંપરા પછી કે મોટી વય (દશ ઉપગંત વર્ષ) થયે ફોકરીને પડદાનશીન થવું પડે છે, અને એ પડદા જન્મ પર્વત કાયમ રહે છે, તેથી હરવા કરવાની બાબતમાં તેની અવસ્થા એક કેદી કરતા પણ વધારે માડી થાય છે.

ગમે તેટલી વયે છોકરી સાસરે ગઈ, એટલે તે “વહુ” પદ પામા, માટે તેણે ત્યાં ભારેખમ થઈ બાડયા સીડયા રહેવું જોઈએ, ભારેખમ થવું જોઈએ, અને લાજ મલાજથી વર્તવું જોઈએ. ગઈ કાલે મહિયરમા ગમે તેમ હરતી ફરતી અને છૂટી જોલતી હતી, તેને આજે સાસરામા કેવળ જૂદીજ રીતે વર્તન કરવું પડે છે. એ ફેરફાર એટલો મોટો અને ત્વરીત થાય છે, કે જો છોકરીને અસહ્ય લાગે છે. જાણે કોઈ હિડતા પક્ષીને પકડીને પાનસમા પૂરું હોય, કે જાણે કોઈને શીતળ હવાની લેડેરમાથી એક એક ઉચકીને ભટ્ટી જ્યાં ગરમ ચોરડામાં અણુ હોય, કિંવા મીઠા જળની માછલીને ખારા જળમાં નાખી હોય, તેના જેવું થાય છે. ગભીરપણું પુખ્ત ઉમર થયા વગર આવવું નથી. લાજળપણું વયે આપ્યા પછીજ છોકરીમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રવેશ કરે છે. બાલ્યાવસ્થામાં એવા શુણ લાવવા યતન કરવો. એ કૃત્રિમ ઉપાય છે. એથીજ છોકરી સાસરે ગયા પછી કેટલીક મુદત સુધી વહુઆરની રીતે રહી શકતી નથી. સ્વાભાવિક રીતે રહેલી છોકરવાદી કે છોકરમત ધણીવાર દેખાવ દે છે ત્યારે સાસુ નણંદના ઠપકા તેને વેઠવા મડે

છે. જેમનામાં જન્મનાની રીત હોય, તેમને ત્યાં વહુને પડદે રહેવું પડે છે; એટલે તેને એક એવો ઝોરડો મળે છે કે જેમાંથી તે બહારની દુનિયાનો કંઈ પણ ભાગ કે બહારનાં માણસનું મુખ જોઈ શકતી નથી. ધણું કરીને તેવા ઝોરડાને બહાર પડતી બારીઓજ હોતી નથી, અને હોય તો તેને ઘટ્ટ પડદાઓથી ઢાંકેલી રાખે છે. જાળીયાં પણ બહુ કરીને આકાશ દેખાય એવાં કે પડદાથી પૂરી લીધેલાં હોય છે. તેના ઝોરડામાં મોટી ઉમરના પુરૂષ-સગા આવી શકતા નથી. પુરૂષ નોકર ચાકર તેમાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ. બહાર જવું હોય તો છુરખા નાંખીને કે પડદાથી સારી પેઠે ઢંચુરેલી ગાડી કે ધ્યાનામાં જવું જોઈએ. જેમનામાં ધૂમટા તાણવાનો કે લાજ કાઢવાનો રિવાજ છે, તેમને ત્યાં વહુઆરને ધૂમટા તાણવા પડે છે કે લાજ કાઢવી પડે છે. સાદાના એક છેડાથી પુરૂષ આવે ત્યારે થોડું ધણું મોં ઢાંકવું તે લાજ, અને સાદાનો માથા બણીનો છેડો તાણી ગળા સુધી લાવીને આજી મોં ઢાંકી દેવું તે ધૂમટો. લાજ અને ધૂમટો તાણનારથી ન્યાં પુરૂષો હોય ત્યાં બેસી શકાતું નથી, પુરૂષ આવે કે ન્યાં બેઠાં હોય ત્યાંથી તેમને ઉઠીને ખૂણે બસવું પડે છે, કે બીજા ખંડમાં ઉતારવે જવું પડે છે. બહાર જાય ત્યારે સાસરા તરફના સગા કે ઝોળખીતા પુરૂષો કે ગ્રામના ગોળાદાર પુરૂષો જોઈને તેમને લાજ કે ધૂમટો તાણવો પડે છે. સ્ત્રી મંડળમાં પણ વહુવારથી માથું ઢાંકવું મૂકી બેસી ન શકાય. જોકે અને સસરા સાથે વહુથી વાતચીત થઈ ન શકે. પોતાનો ઘણી ઘરમાં આવે, તોપણ વડીલ સાથે જોવી વર્તાવુંક રાખવી જોઈએ તેવી વર્તાવુંક તેવે પ્રસંગે તેને રાખવી પડે. પોતાના સ્વામી સાથે બે ઘડી એકાંત બેસી વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ સ્ત્રીને દિવસે મળી શકે નહિ. વહુએ શત્રે સોથી મોડાં સૂવા જવું જોઈએ, અને સવારમાં સોથી વહેલાં ઉઠવું જોઈએ. એક બે આજી વહુ પાસે મહેનતનું કામ થોડું લેવામાં આવે છે, અને કેટલેક ઠેકાણે તેને મોં માગ્યાં બોજન મળે છે, અને પાટ બેસવા જોવું કામગીરીથી વિરક્તપણું પણ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તે પછી તેને એવી ઘોંચમાં નાખે છે કે આજી દહાડો તેને ઉઠી ઉઠક કરવાનો પણ વખત આવતો નથી. સાંધુ નજીક પાટ બેસે છે, અને વહુને અગ મહેનતના સર્વ કામનો હવાલો મળે છે. વહુ કુધવું મોં ન દેખે; શાક પણ તેને ભાગ્યેજ મળે. તેણે છાયાથી, ચટણીથી કે અચાણાથી ચલાવી લેવું જોઈએ. ધીથી લસોટલી રાટલી અથવા રાટલાપર કે ભાતમાં કપારીઆભાર ધી મળવું તો ધણું થયું. ભાત દાળ પુરૂષોને માટે અને કણકી કારમાં સ્ત્રી જાતિના ભાગ્યમાં સરજેલાં

છે. જે વહુનો આહાર વધારે હોય, તો તે ખાધરીમાં ખાયે. જે તેને ધણી-
વાર ખાવાની ટેવ હોય, તો તે ખાઉં કર કહેવાય. જે તે થોડું ખાનારી હોય
તો તેને નાજુક કહી ચોડવવામાં આવે. તાપમાં તેનાથી પંખો ન પકડાય, અને
તરૂમાં તેનાથી સગડીએ તાપના ન બેસાય. શરીરની બેચેની થવાથી જે તે
સૂવા માગે, તો સાચું નચુંદ મોં મચકોડે, કે મેણાં મારે. મંદવાડમાં વહુનું
ઓસડ ન ચાલ્યેજ કરવામાં આવે. જેમ છતાં જાણે ધણીની કૃપા શ્રીજાતિ-
પર વિશેષ હોય, તેમ છોકરીઓનું જેમ લાલન પાલન થોડું થાય છે તેમ તે
હુબ્હુ વધારે થાય છે, જેમ તેમને માટે બેઠકારી રહેછે, તેમ તેમને
આવરદા વધે છે, જેમ તેમને આછું પાતળું ખાવાને મળે છે તેમ તે નિરો-
ગી થાય છે, અને જેમ તેમના મંદવાડની દરકાર રહેતી નથી તેમ તે વહેલી
સાજી થાય છે.

ઉપર આપેલું ચિત્ર એક બાલુનું છે, અને તે સર્વત્ર લાગુ પણ નથી
એ વાત આ ઠેકાણે જણાવવી જોઈએ. ઉચ્ચ જાતિના સમજી સોડોને ત્યાં
દીકરીઓ તથા વહુઓની સ્થિતિ સારી હોય છે, અને તેમને યોગ્ય માન પણ
મળે છે, કદાચ છોકરા જેટલી નહીં પણ છોકરીને માટે ઠીક દરકાર રાખવામાં
આવે છે, સારી સ્થિતિના સોડોને ત્યાં તેમને સારું ખારક મળે છે, અને
માંદ સાજે તેમની માવજત થાય છે. વહુઓને શુભામડી કે મજૂરણ તરીકે
ગણવામાં આવતી નથી અને કામકાજ પણ તેમની પામેથી રીતસર સેવાય
છે. જે નાતોમાં કન્યાની અછત છે તે નાતોમાં દીકરીઓને વખતે દીકરા કરતા
પણ વધારે સંભાળથી ઉછેરવામાં આવે છે, અને તેમાં શ્રીઓના બાપ વધારે
પૂછાય છે. સમજી સોડો છોકરીઓની કુળવણી ઉપર લદા આપે છે. સમજી
શ્રીઓની સંજાહ સર્વ ઠેકાણે સેવામાં આવે છે. હુમટા અને લાજ તાણવાનો
રિવાજ ક્રમી થવા લાગ્યો છે. શ્રીઓ છૂટથી દેવ દર્શને અને બીજાં ઠેકાણે
જાય છે. માર પછાડ ને તુચ્છકારવાનો રીત સારે ઘેર નથી, અને તે બીજાં
ઠેકાણે પણ ઘટ્યા લાગી છે. ઘરનું રાજ શ્રીઓથી ચાલે છે. ઘણે ઠેકાણે
તીજેરી શ્રીઓને હસ્તક હોય છે, અને ધણીની પરવાનગી લઈ તેઓ છૂટથી
પેસા વાપરી શકે છે. પુન્ય દાનમાં તે ઘરમાથી અનાજ વગેરે ધણીને
પૂછ્યા વગર પણ પુષ્કળ આપી શકે છે. સંસારના કામમાં પુરૂષ કરતાં શ્રીનું
ચંપણ બહુ કરીને વધારે હોય છે. નાના જાતનાં અને વિવાહ વાજનનાં કામ
તેની મરજી પ્રમાણે થાય છે. પોતાને માટે તથા છોકરાં છેઆંને માટે લૂગડાં

લતાં ને ધરેણાં ગાંડાં સ્ત્રીની ધંધા પ્રમાણે લેવાય છે. વેપાર વણજમાં ને સ્ત્રી કંઈ કુશળતા ધરાવતી હોય તો તેની સલાહ લેવામાં આવે છે. કેટલેક દેકાણે સ્ત્રીઓ જાતે વેપાર વણજ કરે છે. ધણીના મુઆ પડી સ્ત્રીઓએ મોટી મોટી કુકાનો ચલાવ્યાના દાખલા થોડા નથી. પડદામાં રહીને રાજતંત્ર ચલાવનારી રાણીઓ કે રાજ્યકુંવરીઓ ધણી થઈ છે અને થાય છે. ધુન્ડવાડામાં પડેલા ધણીને સ્ત્રી યુકિત સુઝાડે છે. જે આદી પુરુષથી ઉત્તરી નથી તે વખતે સ્ત્રી ઉડેલી આપે છે. જે કાર્ય થવું પુરુષને વિષમ લાગે છે, તે કાંઈવાર સ્ત્રી સહેલાઈથી કરી આપે છે. આવી સ્ત્રીઓને પુરુષથી માન મળે તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

ઉત્તરતી જાતો લઈએ તો તેમાં સ્ત્રીઓને માર પછાડ થાય છે કે તેમને ગાજો દવામાં આવે છે, પરંતુ તેમની સ્ત્રીઓને હરવા ફરવાની છૂટ જ્ઞેષ્ઠને તેટલી અથવા સુધરેલા દેશોમાં મળે છે તેટલી મળે છે. તેઓ ધણીઓના કામકાજમાં લાગ લે છે. એવા લોક ધણું કરીને 'માવા પીવામાં ભાણા અંતર રાખતા નથી. માત્ર તેમની ગરીબોને લીધે પેટ પૂરવું' કે પુષ્ટીકારક 'ખાવાનું' ન મળે તો તેને માટે ધંભાજ નથી, તેમ પોતાનાં પહાલાં છોકરાં ઉપાને અવડાવવાની આતાર માતા ઓછું ખાય કે ભુજે રહે, તો તે સ્વાભાવિક પ્રેમનું પરિણામ છે. ધણીથી અણખાત થાય, તો સ્ત્રી છૂટા છેડા લઈ શકે છે, અને બીજા ધણી કરી શકે છે. ધણી મરી જાય તો પોતાની ધંધા થયે તે નાતરું કરી શકે છે, એટલે આવી બાબતમાં તે બીજા દેશની સ્ત્રીઓની માફક વર્તી શકે છે. તેમનામાં બાળ લગ્નનો ધાણું કરીને અભાવ હોય છે. પંદર સત્તર વર્ષની કુમારિકાઓ છૂટથી ગમે ત્યાં ફરે હરે છે. ગરીબીના કારણથી તેમને બણવા ગણવાનું મળતું નથી. સારા સંસર્ગ વગર તેમના નિચાર સુધરતા નથી. અચાનકાને લીધે તેઓ ધર્મમાં સમજતી નથી, અને તેથી આત્માના કલ્યાણની તેમને પડી નથી. તેમની કેટલીક નીતિ રીતિ પખાણવા જોમ હોય છે; તથાપિ તેઓ અચાનકાને લીધે અધમ સ્થિતિ ભોગવે છે.

હિંદુઓની ધણી ખરી જાતોમાં અનેક બૈરીઓ કરવાનો રિવાજ હોવાથી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને પ્રતિષ્ઠામાં કેટલેક ફેર પડે એ દૃષ્ટિનું છે. શોકગતું, સાલ દરેક સ્ત્રીને સામે છે. શોકયોમાં સારો બનાવ રહેવો મુશ્કેલ છે. ધણીને

નવી બેરી ઉપર સ્વાભાવિક રીતે વિશેષ ધ્યાન થાય છે, અને તેથી ઘરમાં તેનું ચલણ વધારે થાય છે, એટલે જૂનીની દલા દયામણી થઈ પડે છે. તેને ઘરનો આધિકાર તજવો પડે છે. પુરૂષનો પ્રેમ ને ખૂબ છે, અને એક મહુરણ તરીકે તેને કુઃખમાં દહાડા કાઢવા પડે છે. ઘરમાં ધણીવાર કળ્યા કકાસ થાય છે, બંનેને લોકો કે પોત પોતાના મગ વહાણ બંધાવવા આવે છે ધણીવાર જૂનોને પિયર જતું પડે છે, કે જુદા રહેતું પડે છે. ધણી પેસાદાર હોય, તોપણ મીનો હક માત્ર ધાન્ય છુગડાનો ગણાય છે, તેથી જૂનીને સુખમાં રહેવા જોઈતું મળતું નથી. જૂળવાન કે સારા માળાપની મીઝો ગમે તેટલું કુઃખ પડે તોપણ અન વચને માટે ફરિયાદ કરતી નથી. છાની રીતે મહેનત મહુરી કરીને દહાડા કહાડે, કે ખૂબમરો વેઠે, તોપણ તે સરકાર દરબારે ચઢીને પોતાના જૂને કાંકે લગાડે નહિ. સમજી શક્યો સપસપીને રહે છે, અને નવીનાં છોકરાને પોતાના પેટના છોકરા મમજી તેમનાપર જૂની હેત રાખે છે, ને તેમની ચાકી કરે છે. કુટ શોક્યો હોય તે એક બીજની સાથે ઘેટાની પેઠે બાંહે છે, અને એક બીજની સંતતીને કુઃખ દે છે, કે તેમને મારી નાખવા પણ તૈયાર થાય છે.

સ્રી જાતિમા સૌથી અધમ રિયતિ ઉચ્ચ વર્ણની વિધવાઓની હોય છે. સારાં માળાપ પોતાની વિધવા દીકરીઓને સારી રીતે રાખે છે. સમજી માળાપ તેમને શાસ્ત્રના કંઈ વિષયો શીખવે છે, કે તેમણે ધ્યાન ધર્મ તરફ ને વ્રતદિ તરફ જાએ છે. બાળ વિધવાના વાળ લેવડાવતા નથી. તેમને હાથે ચૂડી, અંગે દામીના ને સારાં કપડાં પહેગવે છે, પરંતુ ઉમરે આવ્યા પછી આમાનુ ધણું ખર્ચ તેમને તજવું પડે છે. સંસારિક મોજ શોખથી તેમને વિરક્ત થવું પડે છે; માગરિક કામમા તેઓ ભાગ લઈ શકતી નથી. માળાપ ન હોય કે મરી જાય, અને તેમને બાઈ બોળાઈને વસા રહેવાને વારો આવે, ત્યારે ધણે ઘેર તેમના કુઃખમા વધારો થાય છે. બોળાઈ કુખાત્ર હોય, તો તે વિધવા નચુદીને ધણું કુઃખ દે છે. ઘરમા તેને કાઠીનો પણ આધિકાર હોતો નથી. શુભમડો તરોકે તેને ઘરનું કામ કાજ કરવું પડે છે, અને તેમ કર્યો છતાં પણ બોળાઈના મેણા કુંણા સાંખવા પડે છે. બાઈની લાગણી જેન તરફ સ્વાભાવિક હોય, તે છતાં તે બોળાઈના હુધવાટાથી ચૂપ થઈ જાય છે. પિયરમા કોઈજ ન હોય, તો વિધવાને સાસરે રહેવું પડે છે, અને ત્યાં વધારે આપત્તિ ભોગવવી પડે છે. સાસુ સસરા ન

હોય, તો તે દિયર જોને ઘેર રહી શકતી નથી, કેમકે દેરાણી જોણીના તબડકા તે સહી શકતી નથી, અને તેમનાં મેણાં વેડી શકતી નથી. આવે પ્રસંગે કે માઠા ભાગ્યે સાસરામાં પણ કાંઈ ન હોય, ત્યારે તેને એકલાં રહેવું પડે છે. માખાપ કે સાસરા તરફથી કંઈ પેસા મળ્યા ન હોય, તો તેને દોહલે દહામ કાઢવા પડે છે. જોને સ્ત્રી ધન તરીકે પચ્છું ન હોય કે પક્ષાની રક્ત ધણી નાની હોય, તેમને વધારે કપ્પ વેઠવું પડે છે. “તાંજાની તોલડી તેરવાનાં માગે છે.” મૂળવાન હોય તેનાથી ઉધાડી રીતે મહેનત મજૂરી થઈ શકતી નથી. છાની રીતે લોકનાં દળણાં આંટણાં કરવાથી, રેંદીઓ કાંતવાથી, કે દાળ વગેરે વીણવાથી પેટ પૂરવું પેદા કરી શકાતું નથી. ભરત રીયણુની આવડત હોય, તે બે પેસા ઠીક પેદા કરે, પરંતુ એવું કામ થોડાંજ જાણુ છે, અને ગામડાંમાં તો તેનો ઉપયોગ પણ થોડાંજ થાય છે. ભોગ જોગે પેટ એકાદ છોકરું પડ્યું હોય, તો તેની બાધ્યાવસ્થામાં તેને અવડાવવા પીવડાવવાની કાળજી રહે છે, “ઉપર આળ ને તળે ધરતી” ની સ્થિતિ વાળી વિધવા ધણીવાર ભૂખમરા વેઠે છે, કે અવળે માર્ગે ચઢે છે.

આપણા દેશના સુસહમાન લઘ્વિ, તો અમીરી વર્ગના ને જિંચ વર્ગના ને જિંચ નીતિના શુદ્ધ સુસહમાનો પડદા નરીન હોવાથી તેમની સ્ત્રીઓને પડદા રહેવું પડે છે. હિંદુમાંથી સુસહમાન થયેલા એવા કેટલાક સુસહમાન પડદા પાળે છે, અને બીજાઓની સ્ત્રીઓ પડદાપોશા રહેતી નથી. સુસહમાનોમાં અનેક સ્ત્રીઓ કરવાની ધર્મથી છૂટ છે. ધરાન, અરબસ્તાન વગેરે સુસહમાનોના મૂળ દેશમાં ધણી સ્ત્રીઓ કરવાનો તથા તે ઉપરાંત શુભામઝીઓ રાખવાનો પૂર્વે રિવાજ ધણો હતો, અને હાલ પણ વધારે છે. રાકતર જનસન રસેવાસમાં લખે છે કે “સ્ત્રીઓને તેઓ કુલની માફક ગણે છે, તેમને મનસ્વી પણ તોડે છે. અને બેદરકારીથી ફેંકી દે છે.” સ્ત્રીની મરણ હોય કે ન હોય, કિવા સમજ કારણ હોય કે ન હોય, તો પણ સુસહમાન પોતાની પરણેલ સ્ત્રીને ગમે ત્યારે તક્લાક આપી શકે છે. મેહરે (પલ્લુ) જોધ્વિ તેક્લી ન હોય, કે બીજા ધણો મળી શકતો ન હોય, તો આ રીતે તજેલી સ્ત્રીને કુઝમ ભોગવવું પડે છે. મુનલ્લગને માટે શાસ્ત્રની છૂટી છતાં કેટલાક સુસહમાન હિંદુ અનુક્રણ કરી વિધવાઓને ફરીથી પરણાવતા નથી, અને તેથી તેઓ હિંદુ વિધવાઓની પેઠે કુઝમ ભોગવે છે. છોકરી

તરીકે, સી તરીકે, કે માતા તરીકે મુસલમાન સીની સ્થિતિ અને પ્રતિષ્ઠા બહુ કરીને હિંદુ સીના જેવીજ હોય છે.

પારસી લોકોએ હિંદુઓના ઘણાં રિવાજ પોતામાં દાખલ કર્યા છે તે છતાં તેમની સીઓમાં ૫૬૬નાં કે લાજ ધુમટા તણવાની રીત નથી, કેમકે તેઓ પ્રથમ સુન્નતના જે ભાગમાં આવી વરયા તે ભાગમાં એ રિવાજ નહોતો. હિંદુઓની જે તેમનામાં બાળવિવાહ દાખલ થયો હતો, પરંતુ તે ઘણે ભાગે નાબૂદ થયો છે. તેમનામાં હાલ ૫૬૨ વર્ષથી એકાદી ઉમરની છોકરીનાં લગ્ન કપચિતજ થાય છે. વિધવાઓને તેમજ તટ્યાક મેળવેલીને ફરી પરણવાના તેમનામાં રિવાજ છે. એક બેરી હયાત છતાં પારસીઓ બીજી સી પરણી શકતા નથી. સીઓને બણાવવાને પ્રચાર તેમનામાં વિશેષ છે. આ કારણથી પારસી સીઓની સ્થિતિ અને પ્રતિષ્ઠા હિંદુ સીઓને મુકાબલે ચઢીઆવી છે. નવી વિધાન પ્રમાણથી પારસી કામ અગ્રેજોની વધારે નકલ કરે છે, તેથી તેને લાભ અને ગૌરવ લાભ બને થાય છે. રહેણી કરણી ખરચાણ કરી નાખવાથી તરૂણ પુરૂષોને 'પરણવાનું' પાલવતું નથી, તેથી મોટી ઉમર થયા છતાં છોકરીઓને વર મળતા નથી, અગર મળે છે તો ઘણાં દામ આપવા પડે છે. ઊંચી કેળવણી પામીને સીઓ અગ્રેજ બાલુના જેવી સ્વતંત્રા લે છે, અને પહેરવા ઓળખાની હળ છળ તેના જેવી રાખવા ગાય છે.

હિંદુસ્તાન માંહેલી સીઓની હાલત અને પ્રતિષ્ઠા ઉપર પ્રભાવ છે. સીઓને સખ ધે એશિયા ખંડના લોકોના અને યુરોપ અમેરિકાના લોકોના વિચારમાં ઘણો તફાવત છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ માનનારી પ્રજાઓમાં એક બેરી જીવતા છતાં તટ્યાક મેળવ્યા સિવાય બીજી બેરી કરી શકતી નથી, અને છોકરીઓ ઘણું કરીને ઇચ્છા વર વરે છે. ધણીથી તટ્યાક મેળવીને કે ધણીના મુઆ પછી સી ફરીથી લગ્ન કરી શકે છે જનાનાની કે લાજ ધુમટાની તેમનામાં બિયડુલ રીત નથી. સુધરેલા દેશોમાં લગ્નને એક કશર સમજવામાં આવે છે એટલે લગ્નને પવિત્ર કે ધાર્મિક ફરજ ગણવામાં નથી આવતાં. સીઓ ઉચી કેળવણી પામીને પુરૂષોની ખરાબરી કરેછે; અને સામાજિક કે રાજકીય કામોમાં ભાગ લેવા કે પુરૂષોના જેવા ધધા કરવા તૈયાર થાય છે. તેમને ત્યાંના ધર્મમાં અને આપણા ધર્મમાં ઘણો તફાવત છે. સંસારમાં મનુષ્યને જે કંઈ કરવાતું છે, તેનો સર્જક તેમને ત્યાં ધર્મ સાથે નથી.

પરંતુ આપણે અહીં તેવી દૃષ્ટિ બાળત ધર્મ સાથે સબંધ ધરાવે છે. આવી સ્થિતિમા પાશ્વિચમાત્મ સોકામા સ્ત્રીઓના જે ધર્મ ય મનાય તેજ કર્તવ્ય આ પણ દેશને સર્વ રીતે માફક ન આવે એ દેખીતુ છે. આપણા સનાતન ધર્મને અનુસરીને, સ્ત્રીઓની ાતની સ્થિતિને લઈને, આ આપણા સસારના બ-ધારણને માફક આવે, તથા સ્ત્રી જાતિની ાત સઠની યાય એ રીતે સ્ત્રી ઓના કર્તવ્ય સબંધે વિચાર કરવાનો છે તેની સાથે પાશ્વિચમાત્મ સોકાના કેવા વિચાર છે તે વિષે પણ કંઈ જાણવુ જોઈએ.

સ્ત્રીઓ લગભગ પૃથ્વીની બસામરી મરો રાકે, એવી છતાં દુનિયાને તેઓ જોઈએ તેટલી ઉપયોગી થઈ પડતી નથી, તેણે કારણ પુરપોતુ ઉન્નતપણુ અને ઝેદમરી છે. સ્ત્રીઓને તેઓ લગ્ન ગરુ છે, અને તેમને વધારે ઉપ-યોગી કરવા માટે યત્ન કરતા નથી નાનપણથીજ તેમને કરવા દેવાની, રમવા દૂધવાની જોઈએ તેટલી છૂટ મળતી નથી, અને ખાસ પીવાની બાળતમા ધ્યાન અપાતુ નથી, તેથી તેઓ સારીરે નબળી રહે છે. તેમના ઉપર પાછ જીવી જે જોલે પડે છે, તે તેમણે નબળુ સારીર ખમી રાકતું નથી, માટે તરણ અનસ્થાગા ધર્મના મરણ થાય છે, ધણીકડુ આયુષ્ય કંકુ થાય છે, અને ધણીક મરણ પર્વત નિર્મા ય રહે છે. શ્રીમત સોકામા આજસથી, નાણુકાઈના ડાળથી કે ધરમા ભરાઈ રહેવાથી, અને ગરીબ સોકામા અતિ મહેનતથી, ભૂખમરાથી કે તાલ તડા ને વસસાદમા લદથી જાદ રહેવાથી સ્ત્રીઓની ખરાબી થાય છે. નબળાઈ વડે બીકણુપણુ પેદા થાય છે, તેથી સ્ત્રીઓ પગ તળે દેડકુ અપાતા દરો ઉઠે, ધરમા એકે રી રહે તો છળી ઉઠે, હિ મતના કામમા નિરૂપણી થાય, અને પ્રરૂપના કામ કાજમા અર્થ આવે નહિ, એ સ્વા નાવિક છે. જ્યારે મૂરોષ અમેરિકાની સ્ત્રીઓ લાયમા પાગદ લઈને આખી દુનિયાની મુસાફરી કરવા ઉભી થાય છે, ત્યારે આપણી સ્ત્રીઓ નજીકને ગામે તો શુ પણ વેળા કવેળા ગામના ભાગોળે પણ એમની જઈ રાખી નથી ! કુતરા કે દોર દાકથી પણ તે પોતાનો બચાવ કરવાને સક્તિમાન નથી. વીંછીને જોઈને ધુન્યા માડે છે, અને સાપને દારિ કે તે એકદમ ભાગી જાય છે રાતે બારણુ પનથો ઠેલાય, કે મેડેથી બીદરના ધબમગ સભળાય તો તે થતર ક પના લાગે છે. ભોગજોગે કાઈ ચોર ધરમા ચેઠા હોય, તો તે માથે મોટે જોડી દે છે, કે ભયની મારી અવાચક બની જાય છે. કદિ ચોર તેની છાતી ઉપર ચઢી જોસીને પેટી પટ્ટાસની કુચોઓની માગણી કરે, તો

એક કંઈ વિના તેને હવામે કરી દે છે, કે દર દાગીના વગેરે દુખાડવાનું મહે તો તે આનાકની વગર ખાતરી દે છે. આખે સ્ત્રીઓ પુરુષને બોળ ૩૫ થઈ પડે છે, પોતે પરદરામાં જાય, તો ધરના રક્ષણ માટે તેને ખાસ ગોઠવણ કરવી પડે છે. સ્ત્રીના પોતાના રક્ષણ માટે તેને ધ્યાન આપવું પડે છે. જેમાં અગમળની વિશેષ જરૂર એવું ધરતું કામ પણ પુરુષને માથે આવી પડે છે.

સ્ત્રીઓને યાન ન આપવાથી તેઓ વધારે નિરપોગી થાય છે. ધર ખટલાનું કામ તેઓ જોઈએ તેવી રીતે ચલાવી શકતી નથી. છોકરા છેઆને કેમ ઉછેરવા અને કેળવવા તેનું તમને જ્ઞાન ઠોવું નથી, તેથી માતા તરીકે તેઓ પોતાના કર્તવ્યમાં ખટાન પડે છે. પોતે છપ્પી કેમ થવું અને બીજાને છપ્પી શી રીતે કરવા તે તેઓ સમજતી નથી. ધણીને સલાહ આપવાની તેમનામાં યોગ્યતા આવતી નથી તો તેને મદદગાર તો તે કયાથી જ થઈ શકે ? ધધા રોજગારની આવડત ન ઠોરાથી તેમાં તે ભાગ સેઈ શકતી નથી. ધરની સ્થિતિ મગોળ હોય તો તે ઉધમ રોજગાર વડે પૈસા પેદા કરવાને નાનપક રહે છે. ધણી વાર આ પણ જોઈએ છીએ કે ધણીનો એકાએક કાળ થાય અને તે વેપાર રોજગારનો એટલો પધારો મૂકી જાય, તો તેની સ્ત્રી તે આટોપી શકતી નથી, કે આગળ ચલાવી શકતી નથી પોતે અભણ હોવાથી નામાં ઠામમાં સમજતી નથી. મુનીમ સુમાત્તા પોતાના ગજવા તરફ ફેરે છે, કે ઉધરાણી પાધરાણી ઠડો પડી જાય છે હાલના જમાનામાં જેમ પુરુષ વર્ગમાં કેળવણીનો વધારો પ્રસાર થાય છે, તેમ સ્ત્રીઓમાં પણ વધારો નહિ તો તે પ્રમાણમાં વધારો થોડો જોઈએ જો એમ ન થાય તો યાનના કન્નેડા વધી પડશે, અને સસાર વધારે કુખરૂપ થશે જશે. અવાન સ્ત્રી બહેલા ધણી સાથે શી વાત ચિત કરશે ? વિદ્યાવિનોદમાં કે રાજકીય, સામ્પ્રદાયિક કે ધાર્મિક વિષયોમાં જો તે કંઈ ભાગ લઈ ન શકે તો તેનો સમાગમ પુરુષને અકારો લાગશે ધધા રોજગારની જાનતમાં ધણી તેની સલાહ સેવા ચહારો નહિ. બારણોજ રહેવામાં જે કુરાળતાની જરૂર તે કુરાળતાને અબાવે તે પોતાના ધણીની આગળ બારણોજ રાખી શકશે નહિ જો ભારમોજ ગણે, અને કુકિતસર લાવણ્યતાથી બેસતી ન આવડતું, તો તે ધણીનું હૃદયમળ વધારવાને અને તે હારે તેની ઉન્નતિ કરવાને અયોગ્ય થશે.

જેઓ સ્ત્રીને શુભામંડી કે પશુ જેવી નથી ગણતા, તેઓ તેને લાડકવા-
યા બાળક જેવી ગણે છે. એટલે તેના પર ખ્યાર રાખે છે, તેને મન પસંદ
દર પાંડીના આપે છે, અને તે સુખમાં રહે તેની તજવીજ રાખે છે.
પરંતુ તેને હંમેશા પોતાથી ઉતારતી સ્થિતિની ગણી પોતાના તાબામાં રા-
ખવા ચલાય છે. મનુષ્ય તરીકે તે પણ પુરુષની માફક સ્વતંત્ર છે, તેને
પણ પુરુષની પેઠે કેટલાક હક જગજગતે અક્ષેપ છે, અને તેને પણ સ્વતંત્ર
વ્યક્તિ તરીકે પુરુષની માફક કેટલાક કર્તે-ય કરવાના છે, એ વાતનો સ્વીકાર
પુરુષો બહુ કરીને કરતા નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મનુષ્યને ઇશ્વરનો સ્વતંત્ર
(Free) આડતીઓ (Agent) ગણેલા છે. અને તેનું મુખ્ય કર્તે-ય
ઇશ્વરનું સમ્ય (સુખમય અને નીતિમય) દુનિયામાં ફેલાવણું એ છે.
મનુષ્યમાં પુરુષ અને સ્ત્રી બંનેનો સમાવેશ થાય છે, તેથી આ કર્તે-ય પુરુષ
ની માફક સ્ત્રીને પણ બજાવવાનું છે. પુરુષની માફક સ્ત્રીને પણ પોતાના
કર્મોનો જવાબ ઇશ્વરના દરબારમાં આપવાનો છે. તેથી લાડકવાયા બાળકની
સ્થિતિમાં સ્ત્રીની મૂકે ન શકે. બાળકના જેવી અવાન અવસ્થામાં તેની
ઉન્નતિ ન થાય. બાળકની માફક સ્ત્રીને જન્મ પર્યંત તાબેદારી વેડવી પડે,
અને તેના ઉપર ધણી મનસ્વી સત્તા ચલાવે, તે અયોગ્ય ગણાય. જે પુરુષો
શ્રી જાતિની ઉન્નતિ કરવા મથે છે, તે પોતાની જાતિની પણ ઉન્નતિ તેની સાથે-

આ પુસ્તકને વિષય “શ્રી જાતિનાં કર્તવ્ય” છે, તેનું વિવેચન કરતા અગાઉ “કર્તવ્ય” વિષે કંઈ કહેવું જોઈએ. કર્તવ્ય એટલે ધર્મ અથવા ફરજ. મનુષ્યના કર્તવ્ય પોતાના કે બીજાના સંબંધમાં હોય છે, અને તે ત્રણ પ્રકારના ગણાય છે, ૧ ધાર્મિક એટલે ઈશ્વર પ્રત્યેના, ૨ પોતા પ્રત્યેના, અને ૩ સામાજિક-લૌકિક-સા સામાજિક કર્તવ્ય. આ સંબંધ કર્તવ્ય મળીને ધર્મ શાસ્ત્ર અથવા નીતિશાસ્ત્ર થાય છે, જેમ કહીએ તો યાવે. આપણા ધર્મમાં આ સંબંધ કર્તવ્યનો મહાવેગ કરેલો છે. ધાર્મિક કર્તવ્ય (જેવા કે ઈશ્વર ઉપર આપણા રાખવી, તેના પર ભાવ રાખવો, તેનો ભય રાખવો, તેને શરણે રહેવું, તેની ભક્તિ કરવી, તેની આજ્ઞા માનવી, તેની ક્ષમા માગવી) શ્રી પુરૂષને સામાન્ય છે, એટલે ધર્મના મૂળધર્મમાં શ્રી જાતિના વિશેષ કર્તવ્ય નથી. આચાર વિચારમાં, ધર્મની કેટલીક ક્રિયાઓમાં, વર્તણૂક કરવામાં અનુકૂળ બાબત સીખવા ન શીખવામાં પુરૂષના પ્રમાણથી તાલ કેટલોક ફેર આપણે જોઈએ છીએ, પરંતુ તે ફેર પ્રયોગ નહોતો, અને તેનો ઈશ્વર પ્રત્યેના કર્તવ્ય સાથે સંબંધ પણ થોડો જ છે. ધર્મ સ્મૃતિકાર કહે છે કે, પ્રથમના ક’પોમાં નારીઓને જનોઈ દેનારું હતું, વેદ બણાવાતા હતા, અને ગાયત્રીનો ઉપદેશ પણ થતો હતો. પ્રથમના ક’ પો કદા એવે પૂર્વેના ત્રણ યુગ અને કળિયુગનો કેટલોક ભાગ તેમાં આવે છે. હારીત સ્મૃતિકાર શ્રીઓ બે પ્રકારની કહે છે. ૧ બ્રહ્મવાદિની ૨ સંદેપધુ. બ્રહ્મવાદિની સંબંધે આપણે પાઠળ કેટલોક કહી ગયા છીએ. સંદેપધુ એટલે જે લગ્ન કરી શૂદ્રાચાર્યમાં પડે તેને ઉપનયન ન કરાર હોય. “અર્જ” જોઈએ તો પોતા પ્રત્યેના કર્તવ્ય પણ શ્રીઓને માટે ખાસ નથી, એટલે તે શ્રી પુરૂષ બનેને સામાન્ય રીતે લાગુ થાય છે. પોતા પ્રત્યેના અથવા નિર્ધર્મમાં અવસ્થા, ઉદ્યોગ, પદ્ધતિ, કરકમર, ધૈર્ય, સંતોષ, વિવેક, મનસીલતા, મમતા, વચન્યા, નિર્વપીક્ષા, સ્વચ્છધારો, જીતેન્દ્રિયપણું, મનમારણ, સત્યતાગતા, વગેરે મદ્યુષ્ટો આવે છે, અને તે પુરૂષને તેમજ શ્રીને સરખી રીતે લાગુ પડે છે, જેમ છતાં કોઈ જીતેન્દ્રિયપણાનો પેટા સંદેશ જે રાચણ તેને, પગેજી (પરિમિતતા—Temperance વગેરેને શાસ્ત્રોના આમ સંશુષ્ણ ગણે છે, અને સત્ય, ધૈર્ય વગેરેને પુરૂષના આમ સંશુષ્ણ ગણે છે, પરંતુ નિયમ ન્તા જણાશે કે રાચણ જેમ શ્રીનો સંદેશ છે, તેમ તે પુરૂષને પણ મદ્યુષ્ણ છે. ખરબા પછી શ્રીએ જેમ પાતિવ્રત પાળે તેમ તે પુરૂષે એક પત્નીવ્રત પાળવાનું છે. પગેજીની જોડની જોડ

સ્ત્રીને છે તેટલી જરૂર પ્રરૂપને છે. સત્ય બોલવાનો સંસ્કૃતિ બંનેને સામાન્ય છે. ધર્મની જરૂર જોમ પ્રરૂપને છે તેમ સ્ત્રીને પણ છે. કદારા જગતના કામ કાજમાં કેર હોવાથી આ બંને સંસ્કૃતિની બંનેને ઝોઝી વત્તી જરૂર પડે, તો તે વાત જુદી છે. લૌકિક ધર્મના બે ભાગ પાડી શકાય; ૧ કુટુંબ પ્રત્યેના ધર્મ, અને ૨ માર્વજનિક-સામાજિક ધર્મ. કુટુંબ ધર્મમાં ૧ પતિપત્નીના અ-વો અ-ય ધર્મ એટલે ૬ પત્ની ધર્મ; ૨ માબાપના છોકરાં પ્રત્યે અને છોકરાંના માબાપ પ્રત્યે ધર્મ, એટલે વાત્સલ્ય અને સંતાન ધર્મ; ૩ ભાઈ બેન અને તેવા મજબનાં માણસોના અ-વો અ-ય ધર્મ તે ભાંડુ ધર્મ; ૪ સ્વામિના નોકર માકર પ્રત્યે, અને નોકર આકરના સ્વામિ-ગૃહ પ્રત્યે ધર્મ, તે સ્વેચ્છ મેવક ધર્મ; ૫ અને શરૂના શિષ્ય પ્રત્યે તથા શિષ્યના શરૂ પ્રત્યે ધર્મ તે શરૂશિષ્ય ધર્મ આવે છે. આવામાં રહેલું, સ્વદેશકિતેચ્છા, કૃતજ્ઞતા, સભ્યતા, પરોપકાર છદ્ધિ, નિકપટ (સત્યશિલતા), ચોખ્ખટ (પ્રમાણિકપણું), નમ્રતા, મોહ-મન, અને -વાય એ સાર્વજનિક ધર્મ ગણાય છે.

સ્ત્રી પ્રરૂપનાં કામકાજ અને સંબંધમાં ફરકાર હોવાથી લૌકિક ધર્મ માંહેલા કેટલાક ધર્મ અગ્રિયને વિશેષ લાગુ પડે. ૬ પત્ની ધર્મ જો કે સ્ત્રી અને પ્રરૂપ બંનેને અ-વો અન્યના સંબંધમાં લાગુ પડે, તેપણુ સ્ત્રીના પ્રરૂપ પ્રત્યેના ધર્મ વિશે ખામ કહેવાતું રહે. એજ પ્રમાણે વાત્સલ્ય આદિ ધર્મ સંબંધે સ્ત્રીને પ્રરૂપ કરતા વિશેષ કરવાતું છે.

કર્તવ્યો અલક્ષ્ય કલ્યામાં, અને તે ખાગ્યાનાં કેટલીક વાતો સ્વીકૃત પક્ષની માકર સ્વીકારતી જોઈએ. ધર્મ અને નિતિ ગામનો આધાર એ સ્વીકૃત પક્ષો ઉપર છે. તે માનવાનાં કારણોને જરૂરીઆત સંબંધે મહા-ભાગ્યો અને તત્વગ્રાનીઓ ધણું લખી ગયાછે; પરંતુ તેનો વિસ્તાર કરવાની આ જગા નથી. સ્વીકૃત પક્ષોમાં પ્રથમ આ જગતનો કર્ત્ત્વ અને નિયતા એક ઉચ્ચર છે એમ માનવું એ સુખ્ય છે. જગતમાં ઈશ્વરને મ માનનારા એટલે નાર્તિક લોકો થોડા છે. આપણા ધર્મ ઉચ્ચરવાદી હોવાથી આપણે તો ઉચ્ચરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરેલોજ છે. આત્મા અમર છે, એટલે દેહની સાથે આત્માનો ક્ષય થતો નથી, એમ માનવું એ બીજું સ્વીકૃત પક્ષ છે. જો કૃત્યો આપણે અહીં કરીએ છીએ તેનો આપણને જવાબ દેવાનો છે, એવું માનવું એ ત્રીજું સ્વીકૃત પક્ષ છે. મનુષ્યનાં કર્ત્ત્વ એ પવિત્ર અથવા

ધર્મી ધર્મ છે, એમ માનવું તે ચોથું સ્વીકૃત પક્ષ છે. આ કુનિયામાં કે પરસોકમાં કંઈ બદલાની આશા ન રાખતાં સદ્ગુણનું આચરણ સદ્ગુણ પાળવાની ખાતરજ કરવું, એ પાંચમું સ્વીકૃત પક્ષ છે. જે સ્વીકૃત પક્ષો ગ્રાહ્ય ન કર્યો તો ધર્મ અને નીતિનો ખોલો ઉઘો વળે છે. કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે નીતિ એ કંઈ નથી પણ સંસારના ચક્ષન વલનને માટે મનુષ્યોએ બાંધેલા ધારા છે. જેમ પ્રજાના ચક્ષન વલન માટે સ્વર્ગ કે રાજ્યસત્તા ધારા બાંધે, જેમ શહેરની છાપાકરી વગેરે માટે શહેર સુધરાઈ નિયમો ઘડે, ક્રિયા કોઈ સંસ્થા તેના કામકાજ વગેરેની સરળતા માટે કાનુન ઘડે, તેમ નીતિના ધારાઓ મહારામાઓએ બાંધેલા છે. આમ માનવાથી કર્તવ્યોનું ગારવ કમી થાય છે. તે કોઈ સ્વાર્થને માટે પળાય છે, અને સ્વાર્થ કે સગવડ ન મળે તો તે તણ પણ દેવાય છે. પવિત્ર ધર્મ સમજીને બીન સ્વાર્થે કરેલું કર્તવ્ય જે આનંદ આપે છે, તે આનંદ અપૂર્વ અને દેવી છે. એવા ભાવથી આચરણ કરનાર પોતાનાં કર્તવ્યમાં અડગ રહે છે. હૃદયના સદ્ગુણ સ્વભાવ સિદ્ધ છે, માટેજ તે પવિત્ર કે ધર્મી ગણાય છે. એ સદ્ગુણો છરિકા સમર્થ વગેરેથી વૃદ્ધિ પામે છે, અને વારંવાર આચરવાથી હૃદય થાય છે.

શ્રી જાતિનાં કર્તા

શ્રી જાતિનાં કર્તવ્ય

ભાગ ૧.

ધાર્મિક અથવા ઇશ્વર પ્રત્યેનાં કર્તવ્ય.

જન્મજૂના કર્તા અને નિયંત્રા પરમેશ્વરને નિરાકાર માનવો કે સાકાર માનવો તેની બાંજગદમાં આપણે પડીશું નહિ. દેવ વાદ માનવો કે અદેવ વાદ માનવો તેની પચાતમાં આપણે પડીશું નહિ. કથો પંથ કે ધર્મ સારો તે વિશે આપણે કંઈ બોલીશું નહિ. કેમકે આવી બાબતો વિવાદિત છે, અને તેમાંથી કયી શ્રુતિ કરવી એ દરેક વ્યક્તિ-દરી કે ધુરૂષની ઇચ્છાની વાત છે. સ્વતંત્ર પ્રાણી તરીકે દરેક વ્યક્તિ ચોતાને યોગ્ય લગે તે પંથ કે ધર્મ સ્વીકારે. વિચાર પ્રત્યેનાં જો કર્તવ્ય સર્વ મુલ્ય છે, અને જો આચરવાની દરેક વ્યક્તિની ફરજ છે, તે કર્તવ્યો વિશેજ આપણે વિચાર કરવાનો છે. તો પશુ આટલી વાત તો કહેવી જોઈએ કે જો પંથ કે ધર્મથી, કિંવા તેના આચાર વિચારથી વ્યક્તિની નીતિ રીતિમાં બિગાડ થાય, અથવા તેના આત્માની ઉન્નતિ ન થાય, તેથી અસગ રહેવું એ દરેક વ્યક્તિની ફરજ છે. શ્રીઓને નાનપણમાં પિયર હોય. ત્યારે એક ધર્મ માનવો પડે. અને સાસરે

અયોગ્ય ગણાય. કોઈ પંથના આચાર વિચાર એવા હોય કે જે વડે તે પાળનારની નીતિ રીતિમાં બિગાડ થાય, તો તે પંથ પાળવાની સ્ત્રીને ફરજ પાડી એ અધરિત છે. આપણે અહીં કેટલીકવાર સ્ત્રી પુરુષ જુદા ધર્મ પાળે છે, પરંતુ બહુ ભાગે પુરુષનો ધર્મ સ્ત્રીને ગ્રહણ કરવો પડે છે.

ધર્મની બાબતમાં આપણે અહીં અજ્ઞાનતા બહુ છે. પુરુષો વખતે પોતાના પંથનું રહસ્ય જાણવા માટે યત્ન કરેછે, પરંતુ સ્ત્રીઓ તો ધણુકરીને તે વિષે કંઈજ જાણતી નથી હોતી. દેવદેવીના અને સુરનાં દર્શન કર્યાં, દાન ધર્મ કરવું, અને પોતાના પંથના આચાર પાળવામાં સ્ત્રીનો ધર્મ પૂરો થાયછે એવી સમજ છે. બહુ તો કોઈ યોડીવાર માળા ફેરવે કે કથા વાંચી શ્રવણ કરે. ધર્મ સંબંધે આ ઉપરાંત કંઈ વિશેષ કરવાનું છે કે નહિ તે વિશેનો વિચાર તેમને ભાગ્યેજ થાય છે. કાયા કપ્પી એ જાણે ત્રીજાને વિશેષ જરૂરની ટોચ એમ સમજી તેમની પાસે ધણી જાતના વ્રત ક્રોધવામાં આવેછે; પરંતુ એકની કાયા કપ્પી આત્માની ઉન્નતિ કરવામાં યોડાજ ભાગ લેછે. એથી ઉપર અતિગ્રામ કપ્પ વેઠવાથી ધણીવાર નાજુક બાધાની સ્ત્રીઓનાં શરીર ખરાબ થાય છે. એકવા આચાર વડેજ જાણે મોક્ષ મળવાનો હોય તેમ સમજી તે ઉપર હૃદયી જાદુ લક્ષ આપવાથી લાભને બદલે હાનિ થાય છે. સ્ત્રીઓએ યાન પામી સારસારનો વિચાર કરવો, પોતાનાં માત પિતા, સાસુ સસરા કે સ્વામા જે સંબંધી હોય તો તેમનાથી અગર બીજા સુનીએથી તત્વાર્થ સમજી લેવો, અને પછી પોતાને જે યોગ્ય લાગે તે માર્ગ પકડવો.

ધર્મનેત્રાયો આસ્થા અથવા શ્રદ્ધા ઉપર છે, પરંતુ બોળા બેરાંની પેઠે હરેક વાત ઉપર આસ્થા રાખવાથી લાભ થતો નથી. હિંદુ છતાં મુસલમાન પીરની બાધા રાખીએ તો તે પીર ઉપર આપણી આસ્થા બેઝી એમ સમજવું જોઈએ. અનેક ધર્મ કે અનેક દેવ ઉપર આસ્થા રાખવાથી લાભ નથી. ૬૯ આસ્થા એકજ ધર્મમાં અને એકજ દેવમાં રાખવી જોઈએ. સર્વ કોઈ જગત્તોને કૃતિ એક ઈશ્વરને માને છે; તે નિરંજન, નિરાકાર, સર્વગ અને સર્વ વ્યાપી છે એમ કહે છે; અને તેજ આપણને જન્મ આપનાર, પાળનાર ને સુખાર્જી અદ્રાવનાર છે એમ સમજે છે; માટે તેના ઉપર આપણી અચળ આસ્થા રહેવી જોઈએ. કેટલાક ઈશ્વર છે કે નહિ તે વિશે કાંઈ લઈ તેનું અસ્તિત્વ સા-

ખીમ કરવાને કારણ માગે છે. એ વિષય ઉડા છે. મોટા મોટા પંડિતો ને સં-
તો પણ તેનો પાર પામ્યા નથી. આપણો સાધારણ છદ્ધિ એનો વિચાર કરવાને
ચોગ્ય નથી. આસ્થાને કારણ ન બેઠ્યો. કારણ તરફ ધ્યાન આપતાં સંસારી
કે નાસ્તિક યથાથ છે. નાસ્તિક વિચાર કદી કરવા નહિ, અને સાંભળવા પણ
નહિ. કોઈ પણ ચીજ એની મેળે થતી નથી. હરેક ચીજનો કોઈ બનાવનાર
હોવો જોઈએ. આજુ'બજાર જેમાં આપણી પૃથ્વી અને પૃથ્વી કરતાં લાંબા
કરોડો ઘણાં મોટા અસંખ્ય સૂર્ય અને નક્ષત્રો સમાયેલાં છે, તે એની મેળે
બધુ અને ચોગ્ય સ્થિતિમાં ગોઠવાઈ ગયું, એવું બનાવજ કેમ ? પૃથ્વી
ઉપર લાંબો કરોડો માણસો ને પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તેનો કોઈ કર્તા
હોવો જોઈએ. આપણા શરીરનીજ રચના જોઈએ, તો તેવડે તેના બનાવના-
રની ખાત્રી થવા વગર રહેતી નથી. શરીરના અનેક અવયવ, તેમનો મગજ
સાથે સંજય, મગજની શક્તિઓ, આરામરખાનો નિયાર કરનાર અંતઃકરણ અ-
ને સર્વોપરિ જીવાત્મા, એ સૌ સંચાની પેઠે એની મેળે ગોઠવાઈ જાય,
અને નિરંતર નિયમિત રીતે ચાલ્યા કરે, એ માની શકાતું જ નથી. એ માટે
સર્વ જગત્તા કર્તા, નિયંતા ને પાળક તરીકે પરમેશ્વરને માનવો જ જોઈએ.

માખાપ ઉપર આપણે પૂજ્યભાવ રાખીએ છીએ, કેમકે તેમણે આપ
ણને જન્મ આપ્યો, અને ઉછેરીને મોટાં કર્યાં. પરમેશ્વર માખાપ કરતા મણ
વધે છે, કેમકે, ને આપણને સરજનાર છે, આપણા કુખ તથા મોજ શોખને
માટે તેણે સઘળી જરૂરની વસ્તુઓ જગત્તામાં ભરી રાખ્યાં છે, આપણી
જીવગીની દારી તેના હાથમાં છે, આપણે જે કંઈ આ ભવને માટે કે આ-
વતા ભવને માટે ઇચ્છીએ તે આપણું ન આપણું એ તેને સ્વાધીન છે. એવા
કૃપાળુ મહાપિતા ઉપર શુદ્ધ ભાવ-માયા-મમ રાખવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.
માયા અ-વો અ-વ છે. છોકરા જેમ વધારે પ્રેમાળ હોય છે, તેમ માખાપ
નો તેમના ઉપર પ્રેમ વધતો જાય છે. સ્ત્રી જેવી ઘણી ઉપર પ્યાર રાખે છે, તેવો
ઘણીનો પ્યાર સ્ત્રી ઉપર થાય છે. એજ રીતે આપણે જો ઈશ્વર પ્રત્યે વિશેષ
પ્રેમ રાખીએ તો તેનો આપણા પ્રત્યે વિશેષ પ્રેમ થાય. ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ
બતાવતી વખતે તેની આપણા ઉપર કૃપા છે કે નહિ તે જોવાય નથી;
કેમકે બનાવનાર તરીકે બનાવેલાં માણી ઉપર તેનો ટક્ક થાય છે. વળી ઈશ્વર
પોતે હંમેશા કૃપાળુ જ છે. જ્યારે તેની આપણા ઉપર અવકૃપા જણાય,
ત્યારે જાણવું કે તેમાં આપણો જ દોષ છે. તેને નારાજ કરવા જેવાં કૃત્ય

આપણાથી ઘણું ગયાં હશે, કેમકે માણસ ભૂલથી ભરેલું છે, અને તેનાથી ડગસે ડગસે પાપ થઈ જાય છે. વળી જ્યારે આપણને ધારેલું પ્રાપ્ત થતું નથી, કે ઈચ્છેયું જાતું રહે છે, ત્યારે આપણે ધારીએ છીએ કે આપણા ઉપર ઈશ્વરની અવકૃપા વધે છે, પરંતુ એમ ધારવું એ ધણીવાર ભૂલ ભરેલું કે અસાધ્યતાનું પરિણામ હોય છે. ધણીવાર આપણી ગફલતથી, બીનઆવડથી, કે આપણાં કર્મના કૃળ તરીકે એવા બનાવ બને છે. આપણે સ્વીકારેલું 'પાંચમું' પક્ષ હમેશા યાદ રાખવું, એટલે કે ઈર્ષ્યા કર્તવ્ય કૃળની આશા રાખ્યા વગર કરવાનું છે, તેથી ઈશ્વર આપણા ઉપર માખી માયા સખા વા ન રાખે, અગર તેનું કૃળ આપો વા ન આપો, પરંતુ આપણું કર્તવ્ય સમજીને આપણે તેના ઉપર ભાવ રાખવાનો છે.

ઈશ્વરનો ભય રાખવો એ તેના પ્રત્યેનું આપણું બીજું કર્તવ્ય છે. સરખાં સરખાંમાં માયા હોઈ શકે, પણ ભય હોતો નથી. વડીલ કે ઉપરીનો આપણને ભય રહે છે. એ ભય રાખવાની જરૂર છે, કેમકે આપણે આપણી અણસમજથી કે ઉભતપણે ગમે તેમ વસંવા જઈએ, તો આપણને ટાકીને, ટપકા દધને કે વખતે રીક્ષા કરીને પણ તે આપણને સવળે માર્ગે ચલાવે છે. એ આપણને તેમનો ભય ન હોય, તો તેમની સત્તાની આપણને દરકાર ન રહે. તેમની દરકાર રાખ્યા વગર આપણે અવળે રસ્તે ચાલીએ, તો નુકસાન આપણને જ થાય છે. વડીલ આપણી માથે હમેશ રહેતા નથી. તેમની ગેરહાજરીમાં આપણે અનેક કામ કરીએ છીએ. પરંતુ તે કામ ગમે તે વખતે અને ગમે તે હાથે કરીએ, તો પણ તે પરમેશ્વરના જોવામાં આવે છે, કેમકે તે હમેશાં સર્વે ઠેકાણે વ્યાપી રહેલા છે. તે પવિત્ર છે, તેથી તેને જોતાં કામ ગમતાં નથી. આપણું કંઈ જોઈ કામ જોઈને કે સાંભળીને માખાપને જેમ જોઈ લાગે છે, તેમ મહાપિતૃ પરમેશ્વરને જોઈ લાગે છે. માખાપ ધણી વાર આપણાં જોતાં કામની દર ગુજર કરે છે, કેમકે તે આપણા સંબંધથી અંબધને કે દયા ખાઈને ન્યાય શુદ્ધિ હમેશા ટકાવી રાખતાં નથી; પરંતુ પરમેશ્વર એવો શક્તિમાન અને ન્યાયી છે, કે તે કદી પણ પક્ષપાત કરતો નથી. હમેશા તે સારાં કર્મનું સાફ કૃળ અને માફાં કર્મનું માફું કૃળ આપે છે. આપણાં નકારાં કર્મ માટે તે સજા કર્યા વગર રહેવાનો જ નથી, માટે તેનો ભય આપણા મનમાં નિરંતર રહેવો જોઈએ, કે જેથી આપણે જોતાં કર્મ કરતાં અટકીએ. એવાં

ધણા કૃત્ય છે કે જે ઉપરી કે સરકાર બેઠ જાણી શકતા નથી, અને તેથી તેમની શિક્ષાની માણસને ધારતા રહેતી નથી, પરંતુ કોઈ પણ કૃત્ય ધિરથી હાથ રહી શકતું નથી, અને તેને માટે તે સજા કર્યા વગર પણ રહેતો નથી, એ વાત હમેશા લક્ષ્યમાં રાખવી.

ધર્મિને ગરબો રહેવું એ આપણું ત્રીજું કર્તવ્ય છે. કર્તા તરીકે તેનો આપણા ઉપર હક છે. પાલન કર્તા તરીકે તેને શરણ રહેવામાં આપણને લાભ છે. માળાપને કે ઉપરીને તાબે રહેવાની આપણે ફરજ સમજીએ છીએ, તો ધર્મિને તાબે રહેવાની ફરજ વિશેષ. શરણ આનંદારત્ન હરકોઈ રક્ષણ કરે છે, તો તેણે રક્ષણ ધર્મિરથી જરૂર થવાનું તેનાથી સ્વતંત્ર આપણે થઈ શકતા નથી, કેમકે આપણા સર્વ આધરજ તેના ઉપર છે. જ્યો ધર્મિરની અવગણના કરી મનસ્વીપણે વર્તે છે, તેમને તેના માઠા કૃપા ચાખવા પડે છે. જ્યો અનાય છે, જેમને જગતમાં ઝાઝળા આશ્રય નથી, તેનો બેની ધર્મિર થાય છે ધર્મિરથી સ્વતંત્ર માણસ થઈ શકતું જ નથી. આપણને તારનાર પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરજી છે તે મનપ્રભુની કૃપાવડે આ ભવમાં કે આવતા ભવમાં સુખી થનાર હીએ, માટે તેને શરણે જવામાં જ લાભ છે.

પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી એ આપણું ચોથું કર્તવ્ય છે. ભક્તિને શબ્દાર્થ પ્રીતિ થાય છે, અને એટલેજ અર્થ લઈએ, તો તે પડેલા કર્તવ્યમાં આવી જાય છે. પરંતુ ભક્તિમાં પ્રેમની સાથે જે સંબંધ કરવાનું છે તે વધારામાં આવે છે જેમના ઉપર આપણે પ્રેમ રાખીએ છીએ, તેની આપણે સેવા ચાકરી કરીએ છીએ, અને તેના શુભ ગાંધીએ છીએ. નિરાકાર ધર્મિગની સેવા ચાકરી હોતા નથી તેને સેવા ચાકરીની જરૂર નથી. તેની સેવા ચાકરી કરવી, એટલે તેણે જેમને ઉત્પન્ન કર્યા છે તેવા માણસ, પ્રાણી વગેરે ઉપર દયા રાખવી અને તેમને અણગમત કે આપણને વખતે મદદ કરવી ધર્મિગના ગુણ ગાના એટલે તેણે ભજન કીર્તન શ્રવણ, તેની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવી અને તે હમેશા અપણા હૃદયમાં રમી રહે એમ શ્રવણ. કોઈ કહે છે કે ધર્મિગ સંપ્રદાયનો ભુખ્યો નથી અને તેના વખાણ કરે તોજ આપણે તે મ્હણાણ કરે, એવો તે હોવો ન જોઈએ આ વાત ખરી છે, પરંતુ તે પ્રસન્ન મનો ભુખ્યો હોય વા ન હોય, અગર તેથી તે કશાણ કરે ક્રિયા ન કરે, તોપણ આપણે માન્ય કરેલા સ્વી.

કેત પક્ષ પ્રમાણે આપણે આપણું કર્તવ્ય કરવાનું છે. કદ્યાણ કરનારના શુભગાવાઅને તેને સંભાર્યા કરવો એ જનસ્વભાવ છે. કદ્યાણ કરનાર કયા કહેવા આવે છે કે તમે મારા શુભ ગાઓ ને મને સભાર્યા કરો? તો પણ આપણે તેમ કરીને આપણી ફરજ બજાવીએ છીએ. ઈશ્વરના શુભ ગાવાથી, તેની પ્રાર્થના કરવાથી, અને તેને હૃદયમાં રાખવાથી આપણા જીવાત્મા પવિત્ર થાય છે, આપણું વલણ સદ્શુભ તરફ વળે છે, અને આપણે મનથી, વાણીથી ને કાયાથી ધોરતાં કામ કરતાં અટકીએ છીએ, એ એથી મેઘમાં મોટા લાભ થાય છે.

બહિત કેવી રીતે કરવી એ અગત્યનો સવાલ છે. ઈશ્વરને આશર માનનાર અનેક દેવને માને છે, અને પોતાના ઈષ્ટ દેવને પરમેશ્વર ગણી તેનું ભજન કીર્તન કરે છે. નિરાશર ઈશ્વર માનનાર તેનું જ ભજન કીર્તન કરે છે. ભજન કીર્તન પૂર્ણ ભાવથી કરવું જોઈએ, અને તે કરતી વખતે તેમાં તલ્લીન થવું જોઈએ. વિચાર કંઈ કરતા હોય, અને મન ગમે તે ધાટ ધડતું હોય, તો તે વખતનું ભજન નિરર્થક થાય છે. આગલા માળાના મણકા ગરક ગરક મૂકે, હોઠ ઉતાવળે ઉતાવળે કાંઈ મત્ર બબડયા કરે, અને મન કોઈ કુતર્કોમાં કે અન્ય ઠેકાણે ગેકાએક હોય, તો તેથી કંઈ લાભ થનાર નથી. ખીરસાત્ત ભાણાની જીગધથી મોમાં પાણી છુટતું હોય, ભૂખ લાગવાથી મન આકુળ વ્યાકુળ થતું હોય, પા અર્વા ક્લાકમાં સર્વ આટાપી કાંઈને લાં રાયા કૂટયા જવાની ઉતાવળ હોય, તેવે વખતે ભજન કરતાં મન એક ચિત્ત થવાનું નહિ, અને તે ઈશ્વર તરફ વળવાનું નહિ. નાહી ધોઈને ભજન કરવાની કોઈ જરૂર જોતા નથી, ખરું દેહ શુદ્ધિ એ આત્માની શુદ્ધિની તૈયારી અથવા શરૂઆત બતાવે છે; અથવા આત્માની શુદ્ધિના માર્ગનું એ પહેલું ખગથીક છે, એમ કહીએ તો ચાલે. આપણે જોઈએ છીએ કે જે શરીરનાં કપડાં મેલાં હોય, તો શરીર ઉપર માણો બણ બણે છે. જગા ગદંકી કે ભેજવાળી હોય તો મત્સરનો ત્રામ થાય છે, તથા દુર્ગંધ આવવાથી જેએની થાય છે. એવી સ્થિતિમાં ઈશ્વર પ્રાર્થના એકાગ્ર ચિત્તથી થઈ શકતી નથી, તેમ મનનું વલણ ઈશ્વર તરફ થતું નથી. એ માટે પ્રાર્થનાદિ કરતા અગાઉ નહાવા ધોવાની, સ્વચ્છ કપડાં પહેરવાની, સારી જગાએ બેસવાની, અને જ્યાં ગરબડ સડબડને લીધે મન ચલાયમાન ન થાય, એવી એકાગ્ર જગા પસંદ કરવાનો જરૂર છે. ભમતા મનને એકાગ્ર કરવા હરદમ પ્રયત્ન કરવો. ચિત્ત સ્થિર થાય,

તોજ તે ધ્વિર તરફ વળી શકે. અડવાડિયામા એકવાર કે રોજ સહજવાર પ્રાર્થના કરનાથી કિવા ઉતાળે ઉતાળે દેનની અખી કરી આન્યાથી ધ્વિર પ્રત્યે આપણું કર્તવ્ય પૂર થતુ નથી. ધ્વિરને હમેશા હૃદયમા રાખી રાખી દિવસ તેજુ ભજન કરવાનું મસારી લોકોથી બનતુ નથી, તોપણ આપણા થી બને તેટલો કષ્ટ એમા ગાળના તબ રીત કરવી જોઈએ. શાશ્વત રાએ ક જયુગમા ભક્તિ માર્ગને ઉત્તમ ગણેલો છે. ભક્તિ કરવામા પમા બેમતા નથી. ધ્વિરતુ નામ લેવાના કે તેજુ સ્તવન કરવાના આપણે અહીં ઘણા પ્રસંગ ર આએવા છે. મૂત, ઊડતા દ્યતણ કરીને, રનાન કરતા, બગસ ખાતા, છાક ખાતા, જમતા પહેલા, જમી રહીને, અને દીવો પ્રગટતા મેંદ દેવ દરીતુ નામ લેવાતુ કે ભજન કરતાતુ રાખ્યુ છે. એ શિવાન પુરુષો નિકાન સમા, પાક પૂન કે દેનમેવા કરે છે તે જૂદી. સીએને પણ પાક પૂન કરવાતુ હોય છે. ધમના ક્રોધ સારા પુરતકલ્પ અધ્યયન કરતુ એ સારી વાત છે. જોથી આત્માની ઉન્નતિ થાય એના પાક ભણવા, ગાના, કે વાચનાની દરેક વ્યકિત ને જરૂર છે. એમાય મનથી ધ્વિરતુ સ્તવન કરતુ એ સૌથી વધારે અગત્ય નું છે.

ધ્વિરની આરા માનની એ મહુખ્યતુ ભારેમા ભારે કર્તવ્ય છે. માખાપ, ઉપરી કે રાજ્ય સત્તાની આરા માનની એ આપણે આપણી કરજ સમજીએ છીએ તો એ સાનો ઉપરી ને પરમેશ્વર તેની આરા માનવી એ આ પણી ખાસ કરજ છે. ધ્વિની આરા માનની એટલે તેના હુકમ પ્રમાણે વર્તેતુ અર્થાત્ ધાર્મિક આરાએ પાળની અંચના આપણા ને કર્તવ્ય છે, તે અજા કરવા. આપણને ધ્વિર ને દેતુથી સરખા છે તે હેતુ તેની આરા પાળવાથીજ સરે છે ને કામો કરનાની કિંવાન કરવાની તેની ધમ્મ હેતુ, તે કામો કરવા ન કરવાથી તેની આરા પગાર છે એમ સમજતુ. સદ્ગુણજ આચરવા એ ધ્વિરી કરમાન છે. સદ્ગુણ આચરવાથી દુર્ગુણનો અભાવ આપે. આપ થઈ જાય છે; પરતુ માણસ નિકારી પ્રાણી હોનાથી તે ઘણી વાર મોહ જળમા ફમે છે, કુર્તા કરે છે અને અવજેરસ્તે દોરાય છે. આવુ આચરણ ધ્વિર આ રાથી વિરૂદ્ધ છે, માટે તે તબજુ જોઈએ. માણસને ઉત્પન્ન કરવામા ધ્વિરનો હેતુ તેને કુ ખી કરવાનો કે અવમ સ્થિતિમા લાનનાનો ન હોય. કુ ખ અને અધમપણુ ધ્વિરી અસાધુ ઉ-લ્લેખન કરવાથી એટલે પાપાચરણથી આવે છે. સુખ અને સદ્ગતિ કે ઉન્નતિને માટે ધ્વિરી આરાએ પાળવાની એટલે સદ્વર્તનની જરૂર છે. આપણી ઉન્નતિ કહી એટલે આપણા આત્માની ઉન્નતિ સમજવી. દુર્ગુણથી રહતી ખરાબી થાય છે, અને દેહ કુ.ખ જ. મભર વેડવા પડે છે, પરતુ દેહ નાશવત હોવાથી દુર્ગુણવડે આત્માની ને અધમતા થાય

છે, તેને મુદ્રાબલે એ દુઃખ કંઈ હિસાબમાં નથી. આપણે ખાસકરીને આત્માની ઉન્નતિ ને માર્ગે યાય તે માર્ગ પકડવો જોઈએ; અને એ માર્ગ પકડવાથી દેહનાં દુઃખ પણ નાશ પામશે. આત્માની ઉન્નતિ ઈશ્વર કૃપાએજ થાય છે. ઈશ્વરની કૃપા તેની આચાર પાળવાથી અને તેના પ્રત્યેના આપણાં ને ને કૃતવ્ય છે તે આચરવાથી થાય છે. આત્માની ઉન્નતિથી સદ્ગતિ અથવા મોક્ષ અથવા નિર્વાણ ને કહો તે પ્રાપ્ત થાય છે.

માણસથી ડગલે ડગલે પોપચંજાય છે. ખાપએલે ને આપણે કરવું જોઈએ તે ન કરવું, અથવા ને ન કરવું જોઈએ તે કરવું તે. જેણે હૃદય એટલે અંતઃકરણ સાફ છે, તેને જોઈકં કામ થઈ જાય તો ચરેટા પડે છે, એટલે કાળજી બળ્યા કરે છે. જેણે કાળજી બળ્યા કરે છે, તેને પોતાના કર્મનો પર્યાય થાય છે. જેને પર્યાય થાય છે, તે ઈશ્વરની મફત માર્ગે, અને સુધરે છે, એટલે ફરીયા એવું કામ કરવું નથી. પણ જગતમાં એવા અંતઃકરણનાં માણસ ઘણાં હોય છે. વારે વારે જોઈકં કામ કરવાથી તેમણે અંતઃકરણ પણ બહાર મારી જાય છે. એમ છતાં પણ તે કોઈ કોઈ વાર તેમને ચેતાવે છે, એટલે જોતા કામથી દૂર

ભાગ ૨ જો

સ્વધર્મ.

કૃતિના ને તે પછીના કાળમાં શ્રીઓને ઉતરતી ગણવામાં આવી. કાંઈ એમણે લખી ગયાહે, કે છુટક, નિર્વ્યવસ્થા, બેધમાની, સાલસ વગેરે ટેલકાક કુર્મણ સ્ત્રીમાં સ્વભાવસિદ્ધ છે. સામળખટ એક ઠેમણે નારીને નર્કની ખાણ કહીછે (પણ જ્યાં તેણે નારીના વખાણ કર્યો છે, ત્યાં તેની સરસાઈ વિશે કહેવામાં બાકીપણ રાખ્યું નથી). કાંઈ પ્રાણીમાં કુર્મણ સ્વભાવ સિદ્ધ હોય નહિ કેમકે જો કુર્મણ સ્વભાવસિદ્ધ છે એમ કહીએ, તો તે ધર્મિય રથી મુમ્મએલા—અપાએના છે એમ હવે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ માણસમાં સદ્ગુણ મૂકેલાહે, સ્વમાર્ગે દારનાર બોમીઓ આપેરોહે, અને સાચું નહિ સમજ્ય ની રાક્ષિત પણ આપેલાહે. એનીજ સાથે માણસને તેણે સ્વતંત્રતા બ દોનીછે. સ્વતંત્રતા વડે તે પોતાની ભરજીમાં આવે તેમ વર્તેછે. ધણીવાર તે સ્વાધર્મથી કે દાણિક સુખથી અનુલભને સદ્ગુણનો માર્ગ ચૂકેછે. સ્ગુણનો અભાવ કે સદ્ગુણથી ઉત્પાપણ તે કુર્મણ કહેવાય સદ્ગુણ સત્ય છે કુર્મણ અમત્ય છે. એ માટે સ્ત્રીમાં કે પુરુષમાં અમુક કુર્મણ સ્વભાવસિદ્ધ છે એમ મહેલુ તે યોગ્ય નથી. સામળખટ નારીને નર્કની ખાણ કહીછે, તે એના ધર્મ દાથી કે સ્ત્રીઓ પ્રગટને અપજે રસ્તે દારનારી છે અને પરીણામે નર્કમાં નાખનારી છે.

પુરુષની ઉત્તિમાં શ્રીઓ સકાય જનારી છે એ વાત અપણે પૂર્વે કહી ગયા છીએ જોડલી સ્ત્રીઓ પુરુષને આડે માર્ગે લઈ જનારી મહેલાહે, તેના કરતા વધારે પુરુષો સ્ત્રીઓને આડે માર્ગે દારી જાયછે, એવું તજવીજ કવચથી જણાગે. સગીરે નજની અને સ્વભાવે બોલી સ્ત્રીઓ પુરુષોથી આડે માર્ગે દારનારો વધારે સખવ છે.

સ્વધર્મ એવે પોતા પ્રયત્ન કરે તે સ્ત્રી પુરુષને મદમાન્ય છે, અને વ્યક્તિ તરીકે રહેકે તે પાવવાની ફરજ છે. એમાં કાંઈ આડ જુએ તો આઃ

નાંખનાર શુન્દેગાર થાયછે. વળી આ વાત પણ જણાવવી જોઈએ, કે સામાજિક અથવા લૌકિક ધર્મ કરતાં સ્વધર્મ ચઢીઆતાછે, માટે સામાજિક ધર્મ સાચવવાની ખાતર કોઈ સ્વધર્મ છોડીદે, તો તે નચાલે. બીજાને લાભ થવાની ખાતર આપણે જૂઠું બોલીએ, તો આપણે સ્વધર્મ ચૂકીએ છીએ અને પાપમાં પડીએ છીએ એમ સમજવું. બીજાને રાજી રાખવા કે બીજાની આગ્રાથી પણ આપણે આપણા સ્વધર્મ તજી શકતા નથી, અને તજીએ તો તેને માટે જવાબદાર થવું પડે. પવિત્ર ધર્મ અથવા ઈશ્વર પ્રાપ્તિના ધર્મ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, અને સ્વધર્મના મો આગળ સામાજિક ધર્મ ઉતરેછે એમ સમજવું.

હવે પ્રત્યેક સ્વધર્મ વિશે આપણે પૃથક પૃથક વિચાર કરીએ. આ દેશી જણાવવું જોઈએ કે દેશીક કર્તવ્ય સ્વધર્મમાં અને સામાજિક ધર્મમાં ભેજભેજ થાયછે, અથવા બન્નેને લાગુ પડેછે. કોઈ કર્તવ્ય સ્વધર્મને ખાસ લાગુ છતાં સામાજિકમાં નેમનો ગાણ ઉપયોગ થાય છે.

પ્રકરણ ૧ લું.

સ્વચ્છતા.

શરીરનું સ્વચ્છ કરવું એ પ્રાણીની ફરજ છે. શરીર સારી સ્થિતિમાં ન રાખે તો મન સારી સ્થિતિમાં રહી શકતું નથી. શરીરને મલીનતા બગાડેછે, માટે તે સ્વચ્છ રાખવાની જરૂર છે. શરીરનું સ્વચ્છતા નહાવા ધોવાથી થાય છે, ન નહાવાથી શરીર ઉપર મેલ ચડેછે, અને તેથી ખસ, કાલ, અને વખતે બચકર એવી રોગ થાયછે. મેલ ચઢવાથી આમડીનાં છિદ્ર પૂરાઈ જાયછે, તેથી પરસેવા વડે શરીરની અંદરનો મેલ બહાર નીકળી શકતો નથી. જો પરમેશ્વર અને મેલ આમડીનાં છિદ્ર વડે બહાર નીકળી ન શકે, તો તેથી અનેક જ્વરના રોગ પેદા થાયછે. રાત્રીપરોએ “નિર્મળપાણી” એ શીનો મુખ્ય ગુણ કહયોછે, તેનું વિશેષ કારણ એ છે કે સ્ત્રીએને વારંવાર એવાં કામકામમાં ગુલાડું પડેછે, કે જે વડે, તેમનું શરીર ગંદું કે મેલું થાય. વળી રસોઈ પાણી તેમને હાથ હોવાથી તેમની મલીનતાવડે તે મલીન થાય, અને તેનો ગેરલાભ ઘરમાંનાં સૌ માણસોને ભોગવવે પડે.

શરીર શુદ્ધિ વડે આત્મની શુદ્ધિ એ ચઢાય છે, એ વાત આપણે પવિત્ર ધર્મ વિષે કહેતા જણાવી ગયા છીએ. જન્મને બહારના ગદવાડની ખરે-ખરી ચોડ હોય છે, તેઓને અનીતિરૂપી ગદવાડ પણ કંટાળા આપે છે; એટલે તેઓ અનીતિના માર્ગથી દૂર રહે છે. આપણા બોળીઆને વળગેલા મેલ સાફ કરતા પાપી કર્મના સ્પર્શે કરીને આત્માને ચઢતા મેલને ધોઈ નાખવાની જરૂર આપણને દીસી આવે છે, અને તેથી તે ધોઈ નાખવાની કાળજી રાખાય છે.

નહાવાની ફરજ દરેક સ્ત્રી સમજે છે, પરંતુ તે અદા કરવામાં નેધરૂં તેણી ધ્યાન આપતી નથી. જે ચાર સોટા પાણી શરીર ઉપર ઢોળ્યું, એટલે નાખ્યા એમ સ્ત્રીઓ સમજે છે, પણ એથી કંઈ લાભ થતો નથી. ચોળી મસળીને નહાયા વગર શરીરનો મેલ જતો નથી. નહાયા પછી કરકસા કપડાથી શરીરને ભાર દઈ લુછવા વગર ચામડીના છિદ્રા ખુલ્લા થતા નથી. કપડાં ખૂબ ધસવાથી સોહીના ફરવાને તથા નસો પિડીઓને સારો લાભ થાય છે, અને શરીર હલકું મૂલ જેવું લાગે છે. કોઈ કોઈ વાર સાબુ ચોળવાથી આ મડી વધારે સાફ થાય છે. જે ઋતુમાં ચામડી લૂખી પડે છે તે ઋતુમાં તેલ, ધુપેલ વગેરેનું મરદન સારો લાભ આપે છે. સુગંધી પદાર્થો લગાડવાથી મનને વધારે આનંદ થાય છે. માથાના વાળ ચોળવા ટોળવામાં સ્ત્રીએ વધારે માવચેત રહેવાનું છે. લટીઆ બાઝી જાય કે તેમાં જૂઓ પડે તો 'પુઅડપણું' દુખાય અને વતડ વતડ કરવાથી માથામાં નખીઆ ને ગડ સુમડ થાય. દક્ષણી સ્ત્રીઓ ધુપેલ નાખીને રોજ ચોટલા હોળે છે, તે રીત આપણે અહીં દાખલ થવી નેધરૂં.

શરીરની સ્વચ્છતાની સાથે કપડાની સ્વચ્છતા રહેવી નેધરૂં. મેલા કપડાથી શરીરમાં રોગ પેદા થાય છે. સ્વચ્છ કપડા શરીરનો મેલ શોષે છે, ત્યારે મેલા કપડાનો મેલ શરીરને વળગે છે. ધણીવાર મેલા કપડાં અદરના ભાગમાં અને સ્વચ્છ ધોએલા કપડા તે ઉપર પહેરવામાં આવે છે. સોકની દી મથી ડરીને ઉપર સ્વચ્છતા બતાવવી, અને પોતાના શરીરને સુખસાન કરવું તેની દરકાર ન રાખવી એ બરાબર નથી. અદરના કપડાંતે આસ કાગેને સ્વચ્છ રાખવા નેધરૂં. બહાર જઈએ ત્યારે સ્વચ્છ કપડાં પહેરીએ અને

ધરમા કે સૂતી વખતે મેલાં કપડાં વાપરી સારીને અલ્પખામરીમાં નાંખીએ તે અવરિત છે. મેલી પથારીમાં માફણ થાયછે અને તે આપણને ત્રાસ આપે છે. મેલી આદરેને તેલથી ખસડાએ ના ઉસીકા કેવાં ખરાબ લાગે છે! આપણે અહીં ઈગ્નિરે પાણી જોઈએ તેટલું આપેલું છે, તે છતાં નહાવા ધોવામાં કંજુસાઈ શા માટે કરવી? વળી આ વાત પણ યાદ રાખવાની કે કપડાં ધોવાથી તેનો આવરદા વધે છે અને મેલા રાખવાથી તે જલદી ફાટી જાય છે, માટે કપડાં ધોવાથી કરકસરનો ધર્મ પાળવામાં આપણને મદદ મળે છે, એમ સમજવું.

લોકો નિંદા કરશે એ ભયથી આપણે બહાર જતી વખતે ઉપરનાં કપડાં સ્વચ્છ પહેરવાની કાળજી રાખીએ છીએ, પણ સ્વચ્છ રહેવું એ આપણો સ્વધર્મ છે, અને તે પાળવાની આપણી ફરજ છે, એમ સમજીને સારી અને કપડાં સ્વચ્છ રાખવા જોઈએ. આપણે અહીં સ્વચ્છતા એ ધર્મનો ભાગ ગણાય છે. નહાવા વગર જમાવ નહિ, એવી ફરજ બીજા ધર્મમાં નથી. આચારને ધર્મનો ભાગ ગણવામાં હજી પણ વધારા છે; કેમકે આચાર એ સ્વધર્મ છે. માત્ર હદથી જાદે પાળવામાં તે લાભને બદલે નુકસાન કરે છે. દાખલા તરીકે જાનફર જઈ આવીને નહાણુ એ સારી વાત છે, પરંતુ તાવ આવતો હોયકે અતિસાર અથવા મરડો થવાથી ધડીએ ધડીએ જાનફરે જવું પડતું હોય, તોપણ નહાવાની હડ કરીએ તો સારીને ઘેસવું પડે. શાસ્ત્રકર્તાએ એવે સમયે ન નહાવાની છૂટ રાખી છે છતાં, ઘણી વાર સીએ હડ કરીને સારી બગાડે છે. એજ પ્રમાણે ગરમ કરવા ટહાડે પાણીએ નહાવું વધારે લાભ કારક ગણાય છે; પરંતુ કડકડતી ટહાડમાં ઠંડા પવનના અપાટથી સારી મુજબ હોય, તોપણ ગામ બહાર જઈ નદી કે તળાવમાં ડુબકી મારવાથી નુકસાન થાય છે. ઠંડા પાણીથી નહાવું હોય તો બંધીઆર જગામાં જ્યાં પવન ન આવતો હોય ત્યાં નહાવું જોઈએ. ખુલ્લી જગામાં જ્યાં માણસોનો અવર જવર હોય, ત્યાં કપડું પહેરીને નહાતા આજી સારી ચોળી મરાળી રાકાવું નથી, માટે નહાવાને સાર એકાન્ત જગા પસંદ કરવી જોઈએ.

ઘણી વાર માણસની ખીંકા તેના સારી ને કપડાં ઉપરથી થાય છે. જ્યો મેલાં હોય તે ઘણું કરીને એકી ને અનિયામત હોય. મેલાં ઘેલાં રહેનાર

લોકના મતાની દરકાર રાખતા નથી એમ માલમ પડે મેની ઘેલી સ્ત્રીઓ પ્રુઅડ-
મા ખપેછે. તેમના ગોળાનું પાણી પણ પીવું ગમતું નથી. જેમને મેલા
ઘેના રહેવાની ટવ હોય, તે પોતાના હોઝા છેયાની સ્વચ્છતા માટે પણ
બેદરકાર રહે તેઓની પાસે બેસવું બીજાને ગમતું નથી. મલીન સ્ત્રીનું
ધરખાર મલીન હોય, ધરની વ્યવસ્થા ના પસંદ કર્યા જેવી હોય, અને
તેથી લોકો તેના વિશે હલકું મત બાધે છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

ઉદ્યોગ.

દિવસે માણસને કામ કરવા માટે સરખું છે આજીવન યદ્ય જોશી રહેવા
સરખું નથી. એનો પૂરાવો એજ કે માણસ આજીવન યદ્ય જોશી રહે, તો તેનું
શરીર ખરાબ થાય, અને શરીરના પોષણને માટે ને કુખને માટે જે સાધનો
જોઈએ, તે ઉદ્યમ વગર મળતા નથી. જેમને કુજ્જાન ચનાવવા માટે ઉદ્યોગ
કરવાની જરૂર નથી, એના શ્રીમત, સરદાર કે રાજાએને શરીરની કુખાકારી
માટે કંઈને કંઈ કરવું પડેછે. જેઓ કંઈ કરતા નથી, તેઓ શરીર સંપત્તિ
ભોગવી શકતા નથી. એવા લોકોની સ્ત્રીઓ પીળીપાકુરંગી, નખળી કે દ-
મિયલ જીવામા આવેછે, અને તેમને પ્રજાનું કુખ પણ ભાગ્યેજ મળેછે.
તેઓ આજીવન દહાડો પગપર પગ ચઢાવીને જોશી રહેછે, કે સવામણની તળા
ઈ પર પડી રહેછે, અને એજ એમની નખળાઈનું કારણ થાયછે.
શરીરની રચના જોશે તો તમને જણાશે, કે પાત્રન કરનાર સચો નિરત પો
તનું કામ કર્યો કરેછે, ફેફસા દમ લેયા કરેછે, અને લેહરી આપ્યા શરીરમા
રૂંધો કરેછે, પરંતુ એ સૌ જો શરીરને યદ્ય ઉદ્યમથી કે કસરતથી કસવામા
આવે તો વધારે સારું કામ કરેછે અને તેમ ન કરીએ તો તે મંદ પડેછે
તમે બારે બારે આધતિ બેમી રહેશો તો અપચો થશે ખૂબ કામ કરશો, કે
મજલ કરશો, કે કસરત કરશો, તો ખાંધેલું ખૂબી જશે, અને જૂખ વહેલી
લાગશે. જેમ બોસક વધારે ખવાય અને પચાવાય, તેમ શરીરનો ખાધો મજબૂત

યાય, કેમકે શરીરનો આધાર ખારાક ઉપર છે. એ માટે શરીર કસાય એવા ઉઘમ કે કસરતની જરૂર સોને છે. લોકો જેમ પડી રહેવાથી કટાઈ જાય છે, તેમ માણસનું શરીર પડી રહેવાથી કટાય છે. લોકોને જેમ વાપરીએ છીએ તેમ તે સાફ રહે છે, તેજ રીતે માણસનું શરીર વાપર્યોજ સાફ રહે છે. એ માટે દરેક સ્ત્રીએ પોતાના શરીરને માફક આવે ને તે મજબૂત થાય એવા ધ્યાન લેવા જોઈએ. એ ધ્યાનમાં ઉઘમ મુખ્ય છે, કેમકે તે જેમ શરીરને કમે છે તેમ નિર્વાહ માટે કમાણી પણ કરી આપે છે. જેઓને કમાણીની જરૂર નથી એવી સ્ત્રીઓને માટે પરાંપકારના ઉઘમ ધણા છે. તેઓ ધારે તો અનાથ સોકોના દુઃખ નિવારણ કરવાનો ઉઘમ લઈ બેસે. એથી તેમને “એક પથ ને દો કાજ” જેવો લાભ મળે છે, એટલે તેઓ પરાંપકાર ને ઉઘમ એવા બે કર્તવ્ય એકી વખતે કરી શકે છે. ભૂખે મરતા ને રોગે રિખાતા અનાથ સોકોની સંખ્યા ધણી હોય છે. ઘેર આવે તેમને આપણે ચપટી ચામળું આપીએ તે વાત જૂદી છે; પરંતુ કેટલાક એવા હોય છે કે જેઓ આબરૂના માર્યા બીજા માગવા જતાં નથી કે આતિ અસહિતને લીધે બહાર નિકળી શકતા નથી. એના સોકોને ઘેર જઈને મદદ કરવાનો આપણામાં રિવાજ નથી. જ્યારે તાવ વગેરેનો ઘણો વાવડ ચાલે છે, ત્યારે સેકડો સોકો ભૂખમરતા લીધે એમનું ઉપચાર વગર કે ચાકરી બરદાસને અભાવે બહુ રીજાય છે, કે મરણ પામે છે. આવા સોકોને મદદ કરવી એ કેટલું પૂણતુ કામ છે? નિલાયતમાં પૈસાદાર સ્ત્રીઓ ને કુમારીકાઓ આ કામ કરે છે. તેઓ દુઃખે રીજાતાને ઘેર જઈ તેમને ઉશીકે બેસે છે, ઓસડ વેસડ આપે છે, માદાને યોગ્ય ખારાક કરી આપે છે અને તેમને જોઈએ તેવા કપડાં લતા પણ પોતાને ખર્ચે પૂરા પાડે છે. કોઈ લઢાઈને પ્રસંગે ધવાયલાઓની ચાકરી બરદાસ કરવા માટે ઘણી સ્ત્રીઓ મુસાફરીના સંકટ વેદીને લડાઈના પ્રસંગનું જોખમ દિલમાં ન ધરીને દૂર દેશાવર જવાની હિમત બીડે છે. દવાખાનાઓમાં દરદોઓની માવજત કરવા કે તેમને કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી થનારું કામ ઘણી સ્ત્રીઓ કરે છે. કેદખાનું, અનાથ આશ્રમ વગેરે સ્થળોએ જઈ ત્યાંના અખામીઆ મનુષ્યોને તેઓ સુખ આપના તત્ત્વ થાય છે આપણે અહીંની સ્ત્રીઓ નથી ધરતું કામકાજ કરતા, નયાં આવા કોઈ ધર્મના કાર્ય લઈ બેસતી, કે નથી શરીર કસાય એવી કસરત કરતા. દેવ દર્શને જવું હોય, કે કોઈને મળવા જવું

હોય તો તેમને ગાડી બેઠવ્ય. કેટલીક સ્ત્રીઓને જન્મ પૂર્વે ચોલવાનું જ મળતું નથી, તેથી કોઈ પ્રસંગે ચાલવું પડે તો તે હાંફી જાયછે. અવધાને પ્રસંગે કંઈ કામ કરવાની ફરજ પડે, તો તેણું બેઠેલ ને મહાવરા વગરનું શરીર કંઈ કરી શકતું નથી.

કામ કરવામાં નાનમ નથી એમ સૌ કહેછે, તથાપિ ચઢતો વર્ગના લોક ઘણાં કામ નાનમનાં સમજેછે. તેઓ ચાકર નોકર સખી શકે એવાં હોય, તે ધરતું કામ કાજ કરવામાં નાનમ સમજેછે. પોતાને પાણી બેઠતું હોય, તો ચાકરડી ખાસે આગે, વાપ લાગતો હોય, તો પોતાને હાથે વીઝણા વડે વા પણ નાંખી ન શકાય. એક શેઠ જમવા બેઠા હતા. તેની સ્ત્રી તેમને વીઝણા વડે વા નાંખતી હતી, એટલું જ નહિ પણ ખીચડીના કોળીઆ કરી શેઠના મોમાં મૂકતી હતી, તે છતાં પણ શેઠ આઃ આઃ કરી કુંસેતા હતા, તે બેઠ શેઠાણાએ કહ્યું, ખીચડીના કોળીઆ કરી હું તમારા મોમાં મૂકું છું અને વીઝણા વડે વા નાંખું છું, તે છતાં તમે કેમ કુંસેછો? શેઠ જોલ્યા, એ તો ખરૂં પણ કોળીઆ ચાવવા પડેછે મારે કેની? હાથે કરીને આવી સ્થિતિમાં આવવું તેના કરતાં તો મરવું સારું. આપણને ધિવરે હાથ પગ કામ કરવા માટે આપ્યાછે. ચાકર નોકર વગેરે કામ કરનાર હોય, તોપણ આમ તેમ કરવા હરવાધી, ચાકર નોકરો ઉપર દુખરેખ રાખવાથી, ને કેટલુંકે કામ હાથે કરવાથી આપણને બેવડો લાભ થાયછે. કેલાસવાસી મહારાણા જમનાબાઈ સાહેબ અનેક દાસ દાસીઓ છતાં એઆ દાળ જાતે વીણવા બેસી જતાં, અને પરદરામાં હોય ત્યારે ઘોડાપર બેસી વગડામાં રપેટી મારી આવતાં. ઘણા રસોધઆ છતાં રાજની રાણીઓ પોતાના પતિને માટે કેટલીકવાર હાથે રસોધ કરતા અને કરેછે.

વિલાયતમાં જમને કામ કરવાનું લેવું નથી, તેઓ શરીરની સુખાકારી માટે બીજા ધલાજ લેછે. છોકરાની પેડે છોકરીઓ નિરાળમાં કસરત કરેછે, અને અનેક રમતો રમેછે. ઘેર ગાડી ઘોડા છતાં તેઓ પગે ચાલીને કરવા જાયછે. એથી બે લાભ થાયછે, એક તો શરીર કસાયછે, ને બીજો આમ બહારની એખખી હવા મળેછે. આખણે અહીં સ્ત્રીઓમાં આ રીતે હરવા કરવાનો રિવાજ નથી, પરંતુ પોતાના ઘણી કે બાળબચ્ચાં સાથે કે સાહેલીઓ સાથે કરવા જાય, તો

હરકત નથી. ગામ બહાર દેવદર્શને જનાર પગે ચાલીને જાય, તો તેમને વધારે લાભ થાય. કામ કાળકે દેખરેખને નિમિત્તે પાંચ ખર્ચિતવાર નિસરણી ચઢે ઉતરે કે જુદા જુદા ખર્ચોમાં જઈ આવે તોપણ ફાયદા થાય. કસરતનો ખાતર પાણી બેચવાનું, દળવા ખાંડવાનું, કે એવું કંઈ કામ કરે, તો તેથી આબરૂ ન જાય.

મધ્યમ વર્ગના લોકો મોટાકાનો ડાળ કરવા જાયછે, તેથી તેમને બેવડું શુક્રસ્થાન થાયછે. પોતાની સ્થિતિને છાન્ને એવી રીતે રહેવું જરૂર છે; પરંતુ સ્થિતિ હોય તે કરતાં વધારે ચઢીઆતી બતાવવાનો ડાળ ધણાં કરેછે. એવા ડાળ કરવાથી ખરચ વધારે થાયછે અને શરીર બગડેછે. ચાકર નોકર રાખવા જેવા સ્થિતિ હોય તો ભલે તે રાખવા, પણ તેમ કરીને આપણું એકી થઈ જવું એ સારું નથી. આપણાથી યાવ તેટલું કામ આપણું અવરચ કરવું જોઈએ; કેમકે તેમ કર્યા વગર આપણા શરીરની ડખાકાઈ જળવાતી નથી. આપણું કામ લઈ બેસીએ તો ચાકરો વધારે કામ કરેછે. આપણી તેમનાપર દેખરેખ હોય તો તે કાળજીવાળા થાયછે. આપણી ટવ આપણાં છોકરાંમાં આવેછે. આપણું કામમાં ભાગ લઈએ તો વખતે ચાકર એવા રાખવા પડે, અને તેથી પેસાનો લાભ થાય.

બહુત મજૂર વગેરે ગરીબ લોકોની સીઓ ધણી મહેનત હોયછે, તેથી તેમને માટ કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. તેઓ ધરતું સધણું કામકાજ કરેછે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ધણીને તેઓ મદદગાર થઈ પડેછે. તેઓ પગે ચાલતી ગમે ત્યાં જાયછે, તેમને કસરત અને છુલ્લી હવા જોઈએ તેટલી મળેછે, તેથી તેઓ હવે વરણને મુકાબલે શરીરે મજબૂત ને કદાપર અને છાતીએ ઘેરેવાન ને બહાદુર હોયછે. તેમને વરસોનાં વરસો પર્યંત બોસડની પણ જરૂર પડતી નથી. માત્ર જેઓ અતિ ગરીબ હોયછે, તેમને હૃદયી જાદુ મહેનત કરવી પડેછે અને તેથી તેમનું શરીર તૂટી જાયછે, તેમ બૂખમરાથી પણ તેમનું શરીર ખરાબ થાયછે.

હવેગથી જેમ શરીરને લાભ થાયછે તેમ તેથી મનને પણ લાભ થાયછે. જેમને કામ નથી હોતું તે પડ્યાં પડ્યાં અનેક કૃતિક કર્યા કરેછે. “ નવર ”

ખેડું નખાદ ધાલે, ” એ કહેવત પ્રમાણે આજસુ માણસ સત્કર્મ ચૂકે અને અનજે રસ્તે ચહેછે. જે કામમાથી પરવારણ નથી અથવા જે હમેશા કામમાં શુચાએતુ રહેછે તેને કુતર્ક કરવાનો કે અનજે રસ્તે જવાનો વખત મળતો નથી. ઉદોગથી આરોગ્યતા જળવાયછે અને આરોગ્ય શરીર તે આનંદ ને સુખનું મૂળછે. કહેવત પણ છે, કે પહેલું સુખ તે જાને નથી. ઉદોગથી પૈસો ટકો પેદા થાયછે, અને પૈસો પણ સુખ અને આનંદ આપેછે. આજસુ એ સર્વ કુર્ગુણોની માતાછે. જેઓ નનરા પડેછે તે બીજાની નિદા કરે, સેડાની જાડખાપણ રોપેછે, કે કોઈના ધર ભગાવવા તૈયાર થાયછે. જેઓ જવાનીમા આજસુ રાખેછે, તેઓ આધેર અવસ્થામા ને ધરડપણમા પરતાયછે, કુમકે રોગી શરીર ને ગરીબ અવસ્થા એ તેમને પાવે પડ્યા હોયછે.

કામ નિરંતર જોઈએ, પરંતુ તે મળા ઉપાત કથાથી લાભને બદલે હુકસાન થાયછે હદપાર મહેનત કરવાથી તનહુરસ્તી બગડે જે મળનાર નથી તેને માટ બાપોડીઆ ન મારવા. આભ હડખા લેવાની આરા રાખીએ તે સફળ ન થાય. ગેરવાજબી મતલબ પર પાડવા માટ જાટા ઉધોગ પણ ન કરવો, કુમકે તેથી નીતિનો ભંગ થાયછે. કાંઈ પણ કામ નીતિથી વિરહ હોય અને તેથી મને તેટલો લાભ મળવાનો સંભવ હોય, તોપણ તે કરી ન કરવું. જે કરવાની કંતંવ્ય આપણને ફરજ પાડે તે કરવા ચૂકવું નહિ.

પ્રકરણ ૩ જું.

પરહેજ.

પરહેજ એટલે પરિમિતા, અદાએ અથવા હદમા રહેવું તે. મદવાડમા પરહેજ પાળવા વેધ કહેછે, એટલે ન પવે એવું કે રોગ વધારે એવું આવાની તે મના કરેછે. નિયના આવા પીવામા જે અસાતાવેડ રાખીએ એટલે વારે વારે આઈએ, બહુ આઈએ, કે ન પવે એવું આઈએ, તો તે બદપર હેજ કટેવાય. એમ કરવાથી જોરાફ લાભને બદલે હુકસાન કરેછે. માણીવું પણ એજ પ્રમાણે સમજવું.

હરકત નથી. ગામ બહાર દેવદર્શને જનાર પગે ચાલીને જાય, તો તેમને વધારે લાભ થાય. કામ કાજકે દબરે અને નિમિત્તે પાંચ પચીસવાર નિસરણી ચઢે ઉતરે કે જૂદા જૂદા ખાંડોમાં જઈ આવે તોપણ કાયદા થાય. કસરતની ખાતર પાણી ખેંચવાનું, દળવા ખાંડવાનું, કે એવું કંઈ કામ કરે, તો તેથી આબરૂ ન જાય.

મધ્યમ વર્ગના લોકો મોટાકાનો ઉભા કરવા જાય છે, તેથી તેમને બેવડું લક્ષ્ણ થાય છે. પોતાની સ્થિતિને ધાજે એવી રીતે રહેવું જરૂર છે; પરંતુ સ્થિતિ હોય તે કરતાં વધારે ચઢીઆતી બલવવાનો ઉભા ધણાં કરે છે. એવો ઉભા કરવાથી ખરચ વધારે થાય છે અને શરીર બગડે છે. ચાકર નોકર રાખવા જેવા સ્થિતિ હોય તો ભલે તે રાખવા, પણ તેમ કરીને આપણું એકી થઈ જવું એ સાફ નથી. આપણાથી થાય તેટલું કામ આપણે અવરચ કરવું જોઈએ; કેમકે તેમ કર્યા વગર આપણા શરીરની સ્વખાકારી જળવાતી નથી. આપણું કામ લઈ બેસીએ તો ચાકરો વધારે કામ કરે છે. આપણી તેમના પર દબરેખ હોય તો તે કાળજીવાળા થાય છે. આપણી ટવ આપણાં છોકરાંમાં આવે છે. આપણું કામમાં ભાગ લઈએ તો વખતે ચાકર એકા રાખવા પડે, અને તેથી પૈસાનો લાભ થાય.

બહુત મજૂર વગેરે ગરીબ લોકોની સ્ત્રીઓ ધણી મહેનતુ હોય છે, તેથી તેમને માટ કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. તેઓ ધરતું સધણું કામકાજ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાના ધણીને તેઓ મદદગાર થઈ પડે છે. તેઓ પગ ચાલતી ગમે ત્યાં જાય છે, તેમને કસરત અને ખુલ્લી હવા જોઈએ તેટલી મળે છે, તેથી તેઓ ઉંચ વયે અને શુક્રાળે શરીરે મજબૂત ને કદાવર અને છાતીએ ઘેરેવાન ને બહાદુર હોય છે. તેમને વરસોનાં વરસો પર્વત ચોસડની પણ જરૂર પડતી નથી. માત્ર જેઓ અતિ ગરીબ હોય છે, તેમને હૃદયી જાદું મહેનત કરવી પડે છે અને તેથી તેમનું શરીર તૂટી જાય છે, તેમ ભૂખમરાથી પણ તેમનું શરીર ખરાબ થાય છે.

ઉદોગથી જેમ શરીરને લાભ થાય છે તેમ તેથી મનને પણ લાભ થાય છે. જેમને કામ નથી હોતું તે પડ્યાં પડ્યાં અનેક કુર્તક કર્યા કરે છે. “ નવઝં

બહુ નષ્ટાદ ધાલે, ” એ કહેવત પ્રમાણે આજસુ માણસ સત્પુરુષ સુકે અને અવળે રસ્તે ચડે છે. જે કામમાથી પરવારતુ નથી અથવા જે હમેશા કામમા સુધાએલું રહે છે તેને કુતર્ક કરવાનો કે અવળે રસ્તે જવાનો વખત મળતો નથી ઉદ્યોગથી આરોગ્ય તથા જળવાય છે અને આરોગ્ય શરીર તે આનંદ ને સુખ તુ મૂળ છે. કહેવત પણ છે, કે પહેલું સુખ તે જાને નથી. ઉદ્યોગથી પૈસો ટકા પેદા થાય છે, અને પૈસો પણ સુખ અને આનંદ આપે છે. આજસુ એ સર્વ દુર્ગુણની માતા છે. જેઓ નવરા પડે છે તે બીજાની નિંદા કરે, સોકોની ખાડખાપણ શોષે છે, કે કોઈના ઘર ભગાવવા તૈયાર થાય છે. જેઓ જવાનીમા આજસુ રાખે છે, તેઓ આદેર અવસ્થામા ને ધરડપણમા પરતાય છે કેમકે રોગી શરીર ને ગરીબ અવસ્થા એ તેમને પાસે પડ્યા હોય છે.

કામ નિરંતર જોઈએ, પરંતુ તે ગળા ઉપરાત કંઈથી લાભને બદલે હુકસાન થાય છે હદપાર મહેનત કરવાથી તનુદુરસ્તી બગડે. જે મજબૂર નથી તેને માટે બાંધોડીઆ ન મારવા. આભ ઉડાખા સેવાની આરામ રાખીએ તે સફળ ન થાય. ગેરવાજબી મતલબ પર પાડવા માટે જોટા ઉધોગ પણ ન કરવો, કેમકે સેથી નીતિનો ભંગ થાય છે. કોઈ પણ કામ નીતિથી વિરુદ્ધ હોય અને તેથી ગમે તેટલો લાભ મળવાનો સંભવ હોય, તેપણ તે કદી ન કરવું. જે કરવાની કર્તવ્ય આપણને ફરજ પાડે તે કરવા સૂકકુ નહિ.

પ્રકરણ ૩ જું.

પરહેજ.

પરહેજ એટલે પરિમિત, અદાએ અથવા હદમા રહેવું તે. મદવાડમા પરહેજ પાળવા વૈધ કહે છે, એટલે ન પગે એવું કે શોગ વધારે એવું ખાવાની તે મના કરે છે. નિયંત્રા ખાવા પીવામા જે અજાતાવેડ રાખીએ એટલે વારે વારે આઈએ, બહુ ખાઈએ, કે ન પગે એવું આઈએ, તો તે બદ પરહેજ કહેવાય એમ કરવાથી જોરાફ લાભને બદલે હુકસાન કરે છે. પાણીનું પણ એજ પ્રમાણે સમજવું

કોઈ પણ જાતની કેટલી અપમ રહેલું એ પ્રશ્નો કર્યાં પણ સ્ત્રીઓને વધારે જરૂરનું છે; કેમકે એથી તેમનું નજનું શરીર વધારે ખરાબ થાય છે, તેમના પોચા મનપર તેની વધારે અસર થાય છે, અને તેની માઠી અસર તેનાં છોકરાં છોકરીમાં દાખલ થાય છે. સારા ભાગ્યે આપણે અહીં ઊંચ વર્ગની સ્ત્રીઓ દારૂ તાડીથી દૂર રહે છે. હલકી વસ્તુમાં પણ થોડીજ સ્ત્રીઓ નિરોધ કરનારી હોય છે. એટલા માટે એ વિષે જે બોલ સુધરેલા દેશની સ્ત્રીઓને આપવો પડે છે તે આપણી સ્ત્રીઓને માટે જરૂરનો નથી. કોઈ રાગને પ્રસંગે ડોક્ટર સોઢા વખતે દારૂ આદિ લેવાની બાબતમાં કહે છે, તોપણ બનતા સુધી તેને છાંયડે ઉભા ન રહેલું એજ સારી વાત છે; કેમકે કેટલી સ્ત્રીઓ છે કે તે ગળે પડ્યા પછી છોડી શકતી નથી. રાક્ષાત થોડેથી થાય છે અને પછી તે વધે છે. એથી જનની અને મનની ખરાબી થાય છે. એથી માણસ પશુની રિયતિને પહોંચે છે. જનતિને બદલે અધોગતિએ લઈ જનારી એ છુટી સ્ત્રીઓ છે. એથી અતીતિને રસ્તે ચલાય છે. ચોખ્ખો જીવ પોતાને હાથ ન રહેવાથી માણસ ગમે તેમ કરી બેસે છે. અફીણ, ભાંગ, ગાંજ, વગેરે બીજી કેફી સ્ત્રીઓને તેનો વાપર હિંદુ સ્ત્રીઓમાં કવચીતજ થાય છે. ધર્મને નિમત્તે પણ ભાંગનો છાટો ન લેવો એ વધારે સારું છે. પરંતુ એકલાં ખાન પાનને માટેજ એમ ન સમજવું. પરંતુની ખરી વ્યાખ્યા "આપણા મનોવિકારને અને તૃષ્ણાઓને યોગ્ય રીતે વશ રાખવાં" એવી થાય છે. ક્રમ, ક્રોધ, લોભ, મેહ, મત્સર અને માયા એ બે રિપૂને મનોવિકાર કહે છે. એ મનોવિકારને આપણે બહેકાવીએ તો તે બદલ પરંતુ કહેવાય. તેમને વશ રાખવા એવું નામ પરંતુ. એજ રીતે જે મળી શકે એવું ન હોય તે મેળવવાની ધંધા કરીએ તે બદલ પરંતુ કહેવાય. આપણું મન ઘણીવાર અનેક લાલચોમાં લપટાય છે, તેમાંથી પરંતુના સદ્ગુણ વગર બચા શકાતું નથી. મન એવું વિકારી છે કે તે ગમે ત્યાં જાય છે. મન વિકાર પામ્યું કે ઈદ્રિઓ નિરંકુશ થાય છે. ઈદ્રિઓને વશ રાખવી અથવા બહેકવા ન દેવી તેનું નામ પરંતુ. જીભને ખામોશ ન રાખવાથી આપણે ઘણીવાર ન બોલવાનું બોલી જઈએ છીએ કે કહેવા ન ધાર્યું કહી જવાય છે. એથી આપણે સામાને નારાજ કરીએ છીએ અને પ્રાણીયો પરતાઈએ છીએ.

જે ઈંદ્રિયોને કબજે રાખી મનોવિધારને દબાવી રાકે છે તેજ સાધવી સી છે. આ કામ કઠીણ છે, માટેજ તે પાઠના વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. કઠીણતાના પ્રમાણમા તે સુખની નિવડે છે. દુર્ગુણના માર્ગથી તે દૂર રાખે છે, કેમકે લાલચ તેના પર અમર કરતી નથી જગતમા લાલચના પ્રસંગ ઘણા આવે છે પોતાની સ્થિતિનો અસંતોષ ઘણીવાર થાય છે. ફેટલીક ચીજ કે બાબતોથી મોહ ઉપજે છે. ઘણીવાર મિળજ જ્ઞાનનો સમય આવે છે. ઘણીવાર નાણા વગેરેનો મદ થાય છે. ઘણીવાર માયામા ગરકાવ થવાનો વખત આવે છે. પરંતુ જે દૃઢ પરહેજના સદ્ગુણ વડે મનને દાબી રાકાય, તેજ આપણે દુર્ગુણને માર્ગે ચડતા અટકી રાકીએ છીએ.

પરહેજથી લાભ ઘણા થાય છે. આપણું મન અવિધારી અથવા નિર્મળ થાય છે, તેથી તે કુતર્ક ફરતુ નથી કે કુમાર્ગે દારવાતુ રત્યી. આપણુ જન મજબૂત થાય છે, કેમકે ખાવા પીવામા મિત્રનાર એ સારીને પુર્વી, આપે છે અને કુરાચારથી દૂર રહેવા તે સુખી રહે છે. એથી સારી ચલણ રહે છે અને સ્વભાવ કામળ થાય છે. જ્યો મનોવિકારના કે તુષ્ણાના શુભ થતા નથી, તેજ્યો પૂરી સ્વતંત્ર ભોગવે છે. જ્યો તેના દાસ થાય છે, તે હમિશને મારે દાસત્વ ભોગવે છે. પરહેજ વગર આપણુ અધોગતિને પામીએ છીએ, અને સો કામા અપકીર્તિ મેળવીએ છીએ. આબરૂદાર જો કેહી માણસની કેવી સ્થિતિ થાય છે તે આપણે જોઈએ છીએ. તે પેસે ટકે જીવત થાય છે, સારી બગાડે છે, અનીતિને રસતે ચઢે છે કે ન કાવાના કામ કરી બેમે છે. જ્યો પૈમાની લાચ રાખે છે, તેજ્યો બીજાનુ પડાવી લેવા, બીજાને છેતરવા, લાચ લેવા કે ચોરી કરવા પણ તૈયાર થાય છે પરહેજ વડે લાલચને વશ રાખીએ તો અપના કૃત્ય તરફ આપણુ વલણજ ન થાય.

પરહેજથી હલકા શુણે બદ પરહેજ મ્હે છે અને તે મોટા દુર્ગુણ છે. એની ઉત્પત્તિ ખાવા પીવામા અકસત્ય વેગ રાખવાથી, તુચ્છ વાસનાઓને તળે થવાથી, કામ ઘમા વગર નિરૂદ્ધમી રહેવાથી, અતિ તૃષ્ણાથી અને આજસુ કે ખરાબ તાથીઓથી થાય છે. એ દુર્ગુણ ઈંદ્રિય સુખ પર અયોગ્ય શાખ કાગવે છે, અનિયમિત નાચડનાને બહેકાવી મૂકે છે, અપ્રધાનશુ ખ્યાલ પીવાની લાચ કાગવે છે, એલોપણુ લાગે છે, અને ઝોટવા પહેરવામા લોધ્યે તે

કરતા વધારે વખત ને પૈસા સુમાવેછે. કેટલા બેસા ચોતાની રિયતિ સારી ન છતા મોટાધની હોગ દેખાડવા કે શોભાને સાફ દર દાખીના ને લૂગડા લત્તામા ધણા પૈસા ખર્ચીને માઠી હાલતમાં આવી પડેછે' ને સુખ સાદાર્ધમા છે તે બલકામા નથી. સાદાર્ધના જેટલા વખાણ ચાલે તેટલા હોળના થતા નથી.

પરહેશની ટેવ પાડવી એ પ્રમ સહેલુ નથી. ધણીવાર માણસ લાલચમા લપટાયછે, વખાણથી પ્રભાવિત, ક્ષણિક મોજથી અભાવ છે અને મનોવિધારને વાસ થાયછે. મન મારવાનો મોટો સદ્ગુણ પ્રથમ મેળવવો જોઈએ, અને તેને સાફ કોઈવાર નીતિની ને નિરપકારી ગમતોથી પણ દૂર રહેવાનો મહાવરો કરવો. જીજ્ઞાસુ વગેરે રમવાની જેને ટેવ હોય, તેણે સખીઓનો આગ્રહ છતા પણ કોઈવાર એની રમતથી અનગ રહેલુ. આવી બાબતમા જે મન દૃઢ રાખી શકે તેને મોટી બાબતોમા મન દૃઢ રાખવાનુ બની આવેછે. એજ રીતે ગાવાનો જેને ધણો નાદ ટોચ તેણે તે કોઈકોઈવાર તજી દેવો. કોઈને દિવસે થોડુ ઈધવાની, છોકણી સુધવાની કે તબાકુ ખાવાની ટેવ હોયછે, તે કોઈકોઈવાર છોડી દેવા તજવીજ કરવી. પડેલી ટેવ કાઢવી મુશ્કેલ પડેછે, પણ જે દૃઢતા વડે તેનાથી કોઈકોઈવાર દૂર રહી શકેછે, તે 'પેતાલુ' મન પેતાને કબજે રાખી શકેછે. મનને કબજે રાખવાનો બીજો ધવાજ એ છે, કે આપણે બને તેટલુ ધર્મની ને શાનની વાતોમા તેને રોકવુ. વળી નીતિને માર્ગે ચઢાવે એના અને દૃષ્ટાન્ત રૂપ થઈ પડે એના મહાન સ્ત્રી પુરુષોના ચરિત્રો અને બીજા પુસ્તકો વાચવા હરિશ્ચંદ્ર, રામ, વિદ્યમ સીતા, મિન-બદ્ધી, અલ્હ્યાબાઈ, વગેરેના ચરિત્ર સુમાર્ગે ચઢાવે એના હોય છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

કરકસર.

ધણી બાબતોમા વચસો માર્ગે ઠીક પડેછે. ખર્ચ કરવાના ત્રણ માર્ગ છે. (૧) ઉડાઉપાટુ (૨) કરસર (૩) કલુસાઈ. જેઓ જરૂર કરતા વધારે અ ને સાધન ઉપરાંત ખર્ચ કરેછે, તેઓ ઉડાઉ, કહેનાયછે. જેઓ ઉડાઉ ટોપછે તે

ઓ ખરાબીમા આવી પડે છે. જેઓ કંબુસ હોય છે તેઓ છતે સાધને કુઃખ વેઠે છે. જેઓ કસરીઆં હોય છે તેઓ જ સુખમાં રહે છે, અને બીજાને સુખી કરી રાકે છે. ઉડાઉપણું ને કંબુસાધ એ કુર્ગુણ છે, અને કસરી એ સદ્ગુણ છે.

કસરી એટલે માલ મિલકતની ધટારત વ્યવસ્થા કરવી અને આપણી પે-
દારા તથા સાધનોના પ્રમાણમાં ઉડાપણથી ને વિવેકથી ખરચ કરવો તે. કસરીની
જરૂર સ્ત્રીઓને વિશેષ છે, કેમ કે મલ્લમિલકતની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ ધણ-
કરીને તેમને હસ્તક હોય છે. પુરૂષો કમાઈ જાણે, પણ તેનો અવર કરવો એ
સ્ત્રીઓના હાથમાં છે. તેઓ જ ખરચ ખૂટણ કરવામા બેદરકાર રહે, કે મોકળે
હાથે લાભોજી લાભોજી કરવા માડે, તો ધરને ઠેકાણે ધંગોલીકિં થઈ જાય. નાણું
ખરચી નાખવું સહેલું છે, પણ તે મેળવવું પરમ કઠીણ છે. સો હાથનો ઉડો
ખાડો ખોદીએ તો પણ એક પૈસો હાથ લાગતો નથી. આખો દિવસ વેતર કર-
નાર બે ચાર આના માંડ મેળવી રાકે છે. મણ દળણું દળવાની મજૂરી કરે તો
ભાગ્યે ચાર આના પેદા થાય. કેટલોક પસીનો ઉતરે ત્યારે પૈસો પેદા
થાય છે, એ વાત ખરચ કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવી. ધણી સ્ત્રીઓ કહે છે, કે “પે-
સો ક્યાં ગયો ને ક્યાં આવ્યો; થોડા પૈસાથી શુ ઊઠું થઈ જવાનું છે.”
પૈસો ક્યા ગયો તેની આપણને ખબર પડતી નથી, પણ તેને મેળવવામા મ-
હેનત પડે છે. થોડા પૈસાથી ઊઠું થયું વૃત્ત લાગતું નથી, પણ થોડા પૈસા ધ-
ણી વાર ખરચાય તો ખાડો પડે એ વાત ધ્યાનમા રાખવી. “કાંકરે કાંકરે પા
જ બધાય ને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય,” એ કહેવત યાદ રાખવી, અને એથી ઉ-
લટું એકેક કાંકરે ખસેડવા માંડીએ અને અકેક ટીપું લેવા માંડીએ, તો આ-
ખી પાળ ચાલી જાય ને આખું સરોવર ખાલી થઈ જાય.

જેઓ ખરચ કરવામાં અરે રાખતી નથી, તેમને બીજી જાખનામાં પણ-
અરે રહેતી નથી. કસરી એકવા પૈસા ખરચવામાં કરવાનો છે એમ નથી, પ-
રતું માલમિલકતની વ્યવસ્થા કરવામાં અને આપણા આચરણમા પણ તેનો ઉપ-
યોગ છે. આપણા ગળ ઉપાંત દાનધર્મ કરવા જઈએ તો તેપણ અવોગ્ય કહેવા
વ, કેમ કે ધરનાં છોકરાં ધંટી ચાટે, અને ઉપાધ્યાને આટો આપનાથી આપણે
એકકર્તવ્ય કરવા જતાં બીજી મહત્વનું કર્તવ્ય ચૂકીએ છીએ. ધંદિઓને બહેકાવવી

એ એકબીજાનું ઉડાઉ પાણી છે, અને તેથી ખરેખરનો સંકુણ નેવે મુકાય છે. મનોવિકારને બહેકાયવા એ પણ ઉડાઉ પાણી કે બદખરેખર કહેવાય.

આપણા દેશનાં સ્ત્રીઓ માટે ભાગે કરકસર કરનારી હોય છે. ધણીક કરકસર ની હદ ઓળંગી કંજીસાધની હદમાં જાય છે, ત્યારે તે પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકે છે એમ સમજવું સાધન છતાં પેટ પાટ બાધી વૈતર ક્યો કરવું એ ચલાવા લાયક નથી. એથી શરીર બગડે છે અને મન પણ બગડે છે એથી પોતાને કુખ મળતું નથી અને બીજાને કુખ આપી રાકાતું નથી. ઘણા બેરા ધરમા કરકસર કે કંજીસાધ કરે અને વરો વાજન આવે ત્યારે ધોતી જ થાય છે. આવા પીવામાં કંજીસાધ કરે અને લૂગડા લતા ને દરદાગીના પાછળ ગળ ઉપરાત ખરચ કરવા ઉભા થાય છે. વિલાયતી માલ આન્યા પડી અને વિલાયતી ધાટી દાખલ થયા પછી લૂગડા લતાતું ખરચ વધતું ચાલુ છે. આપણા રીત રિવાજ વિનાકારણ કે બીજાની નકલ કરવા માટે બદલના અને વધારે ખરચમાં પડે, એ કાઠીરીતે પસંદ કરવા યોગ્ય નથી.

ધ્યાનમાં રાખવું, કે કરકસર એ ઘણા સંકુણનું મૂળ છે, અને દુર્ગુણથી રહણ કરનાર એ એક કલ્સો છે. કેમકે જેઓ કરકસર કરી જાણે છે, તેઓ ઉડાઉપણાથી ઉત્પન્ન થતા દુર્ગુણોમાં કસાતા નથી. કેકે, જુગાર વગેરે કેટલાક કુર્તેદ પાછળ પેસા ઉડાવવા પડે છે, તેમાં જે કમરીક હોય, તે એવા કુર્તેદમાં પડે નહિ. ધિર કૃષ્ણથી મળેલા સાધન, જેવા કે ધંદિઓ, માલમિલ્કત, પૈસા ટકો, વગેરેનો જે આપણે સંચય નકરીએ, તો તે બાબતનો ધિર રને આપણે જ્યાં જ્યાં પડે. ધિર જે આપણને આપે છે તે ઉડાઉપણું ગમે તે માર્ગે ખરચી નાખવા માટે નથી. પોતાના સ્વામી અંતરાત મહેનત કરીને પૈસા કમાઈ લાવે, તેનો સ્ત્રીઓ જે જાટા ઉપયોગ કરે, તો તે ઘણી સાવે બે ઇમાની કરે છે ઘણીને એ જાતની ખજાર પડે તો તે નાસ્તર વાસ, અને સ્ત્રીને કારભાર પોતાના હાથમાં લે. એથી સ્ત્રી ઉપરથી ઘણીનો વિશ્વાસ ઉઠી જાય અને તેની હલકારા થાય.

કરકસર વગર આપણે બીજાની તગીઓ કે હરકતો જાણી રાકાએ નહિ. "કે દોષની છોકરી ખાજની ભૂકરી દેજ," તેમ જેઓ પોતાનું પાણી રહે છે, તેઓના

મનમાં ગરીબ સ્થિતિનો વિચાર આવી શકે તો નથી જોમને એવો વિચાર આવી ન શકે, તેઓ તેમને માટે બેઠકાર રહે, તેથી તેમના હૃદયમાં દયાનો પ્રવેશ ન થાય. જેઓ ઉઠી હોય છે તેઓ સ્વાર્થી હોય છે, તેથી તેઓ બીજાની પૈસા કરતા નથી એના માણુમણુ કાળજી મહાવરાથી કઠણ થઈ જાય છે, એણે તેમનામાંથી દયા વધી નાશ પામે છે. ઉગ્રઈના હાથમાં પૈસા ટકા આવે, તો તે પોતાના સ્વાર્થને માટે ગમે તે રસ્તે ખરચી નાખે, તેથી તેની પાસે પરાપકાર કરવા માટે પૈસા રહે કયાથી, અને જેની દયા વધી બહાર પડી ગઈ હોય તે પરગણુ થાય પણ શી રીતે એણે માટે કરકસર એ બહુ જરૂરનો સદ્ગુણ છે, એણે જ નહિ પણ તે ધણી સદ્ગુણુ મૂળ છે ઉગ્રઈપણુ ત્યારે દુર્ગુણુ ને મર્ગ દારે છે, ત્યારે કરકસર સદ્ગુણુને રસને ચાલે છે. ઉપવિષય પૈસા ને સારીરની ખરાબી કરે છે, ત્યારે કરકસર બંનેને જાગની સળે છે ઉગ્રઈ કરવા તો કહ્યુંસે થવું પણ સાર છે, કેમકે તેથી ઉગ્રઈ જેવા બાપ કર દુર્ગુણુ આવતા નથી, અને પૈસો તથા સારીર બંને જળવાઈ રહે છે

પ્રકરણ ૫ મું.

ધૈર્ય.

એક દાંતના વેધને પૂછ્યું કે તમને પુરૂષ અને સ્ત્રીઓમાંથી વધારે તરફી કોણ આપેછે? વેધ જોલ્યો બેસક પુરૂષો-ઘાઘમીઆની લઢાઘમાં જતા પહેલાં મેં ધણા અમલદારોના દાંત કાઢ્યા હતા, અને હું તમને ખાત્રીથી કહું છું કે જેઓ “ખાલાકલવા અને “ઈકરમેન” ના બેઢાઓ ગણાય છે, તેઓ-માંના ધણાક તમે હાલ જે સુરશીપર બેઠાં છો, તે સુરશીપર રહીને કાયર પણ વર્ત્યા હતા. સ્ત્રીઓ જરા બૂમ પાડી ઉઠેછે, પણ તેઓ હમેશા દરેલા ક્રમને માટે મારો ઉપકાર માને છે. પુરૂષો બરાડા પાડે છે, ધુધવાટેછે, અને મને બાંડેછે. પચીશોક વર્ષે ઊપર કડી ખાંતના એક બહારટીઆને ફાંસીની સજા થઈ તે વખતે તેના દરેક વર્ષના છોકરાને લઈને તેની દલ દાદી કડી આપ્યા. તેણે ન્યાયાધિશને વિનંતિ કરી કે મારા દિકરાની લાસ કોઈ અત્યજને હાથ ન જતાં મને મળવી જોઈએ. ફાંસીને વખતે પોતાના પોત્રને લઈને મા તે રથળે આવી, બાપને ફાંસીએ લટકતો જોઈ નાનો છોકરો રડવા લાગ્યો, ત્યારે તે ડાશી બોલી અરે નાદાન રડેછે શું? તારા બાપના જેવાં ત્યારે પણ કૃત્ય કરવાં પાશે, માટે હિંમત રાખ. બહારવટોઓ ફાંસીએ લટક્યા અને તેનો જીવ ગયાની ખાત્રી થયે. ફાંસીનું દારકું કાંપા નાખ્યું, એટલે તેનું શખ જમીન ઉપર પડ્યું. ન્યાયાધિશના હુકમથી તે મડકું ડાશીએ કબજે લીધું, અને તેનું માથું પોતાના બોળામાં મૂકી તેણે ન્યાયાધિશને કહ્યું, હવે હું લોકાચાર કંઈ છું. અત્યાર સુધી તેની આંખમાં આંસુ પણ આંસુ નહોતું. લોકાચારને માટે તે હવે રવાના લાગી. તેના ધૈર્ય અને હિંમતથી આકર્ષાઈને હું તેને વંદન કરવા માટે તેને ગામ ગયો હતો. ધણાં દુઃખ અને અડચણો સ્ત્રીઓ સુગે મોઢે સહન કરેછે. જોકે વાસ્તવિક તેમની લાગણી વધારે બિકેરાઈ જવાથી તેઓ ગમે તેમ કરી બેસેછે, તો પણ પિત્તોસમ્યા પડી તેઓ સહનશીલ વધારે થાય છે. ધણી કે પુત્રના મરણની વાત સાંભળતાં કેટલીક સ્ત્રીઓ વિચારે શુન્ય થઈ જાય છે, છાતી માથું ડૂટે છે, જીવ બોવા તૈયાર થાય છે, અને વખતે કુવો હવાડા કરે છે; પરંતુ ચહેલો આવેશ ઓછો થતાં તે ઠંડી પડે છે, અને મહાભારત દુઃખ સુગે મોઢે સહન કરેછે. ગમે તેવું દુઃખ પડે તો પણ આવેશ-મા આવી જઈ સાહસ ન કરતા ધીરજ રાખી તે અમવાને તૈયાર થવું જોઈએ. આપણે જીવ આપીએ, તોપણ જે મારો ગયું તેને ફરીથી દેખનાર નથી.

માથા તેમ જ દૂધાથી કંઈ કળ ન થતા આપણા શરીરને માન ધન થાય છે, એ માટે સકટને સમે ધીરજની જરૂર છે.

એક માએ પોતાના દિકરાને આશીષ દીધી જે તારામા કીડીના જેટલું બન અને સ્ત્રીના જેટલી હિંમત હોય. દિકરાને આથી નારાજ થએ તો જોઈને માએ ખુલાસો કર્યો, કે કોડી એટલી જોરાવર હોય છે કે તે પોતાના કરતા પણ વધારે વજનનો અને કદનો જોરાક ધસડી જાય છે, અને લાખો કીડીઓ મળે તો તે સાપ સરખાને પણ તારી જાય છે. સ્ત્રીઓમા હિંમત કંઈ જોવી તેવી હોતી નથી તે જો મન ઉપર લે તો ગમે તે કરી શકે છે. માએ ગમે તે સમજી ને કહ્યું હશે, પરંતુ હિંમત-ખરી હિંમતની બાબતમા સ્ત્રી વર્ગ પુરુષથી ઉતરે છે. આરેશમા આવી જવાથી વખતે ઓડતુ ઓડ કરી બેસે છે, કે સાલસ કરે છે, પરંતુ તે ખરી હિંમત નથી.

સ્ત્રી જાતિ સામાન્ય પણે બીકણ હોય છે. તેઓ શરીરે નબળી હોવાથી પુરુષ જેટલી હિંમત રાખી ન શકે કે બહાદુરી બતાવી ન શકે એ વાત તેઓ ખરી, તો પણ તેમની બીકણ મોઢું કારણ મનનું પેટાપણુ છે. પ્રથમ તો માનીલે છે કે અમે નબળા છીએ. અમે અનબળા (બળવિનાની) તે કહી શકીએ. આર બાઈડીએ એક બગલાનું જોર. એવો ઉખાણો કહી તેઓ પોતાની નબળાઈ સાબિત કરે છે. પરંતુ આર બાઈડીઓ મળે તો ફક્ત એક બગલાના જેટલું જ જોર કરી શકે, એ વાત તો જાણી છે, એમ તેઓ પોતે જ કબૂલ કરશે. સ્ત્રી પુરુષના અંગબળમા ઘણા તફાવત નથી. સ્ત્રીઓ દેડકાથી ડરે કે દૂ તારાથી પોતાનું રક્ષણ કરી ન શકે એની છેક નબળી નથી, એમ છતાં તેઓ આવી બાબતથી ડર અને પુરુષનું રક્ષણ જાળવા જાય એ બરાબર નથી.

પુરુષમા સ્વભાવ જન્ય હિંમત વધારે હોય છે, અગર તે મહાવરાથી ને કસરત વગેરેથી વધારે હિંમતવાન થાય છે. તેમને સકટના પ્રસંગ વધારે આવે છે, તેથી તેમને વધારે હિંમતવાન થવું પડે છે. સદ્ગુણ કેળવવાથી વધે છે, માટે જ સ્ત્રીમા સ્વભાવ જન્ય હિંમત ઓછી હોય, તો તેણે તે કેળવવા પાછળ વધારે મહેનત કરવી જોઈએ. મોટા સકટની વાત બાહ્ય એ મૂડીએ, પણ નાના સકટ કે બધ જ વારે વારે આવે છે, તેની સામે થવાને

સ્ત્રીઓ ન લાયક નથી. માત્ર તેઓ મન દદ કરે, અને હજકી ન જાય, તો હિ-
મત મેળવી શકે. વીંછી નીકળે તે વખતે જો તે ગભરાય નહિ, તો તેને ખડકી
કે મારી શકે. કૂતરું કરડવા આવે, તો તે પોતાનો બચાવ પ્રરૂપની પેઠે કરી
શકે. તેના ડોળાથી તે ડરી ન જાય, કે તેના ધુરકવાથી તે હજક ન પામે,
તો પોતાનો બચાવ કરી શકે. હિમત રાખવાથી ધણીવાર સંકટમાંથી
બચવાના માર્ગ જડી આવે છે. સાલ્વાનો છેડો સળગી ઉઠે તે
વખતે ગભરાઈ જઈ જૂઝો પાડી નાસાનામ કરીએ, તો સાલ્સો વધારે
સળગે અને શરીર બળી જાય; પણ જો હિમત રાખીતેને ઓલવી
નાંખવાની કે જમીન ઉપર સઈ આજોટવાની, કે સાલ્સો દૂર કરવા
કે કોઈ જાડું કપડું લપેટી દેવાની કે એરી કોઈ તદબીર કરીએ તો સં-
કટથી બચીએ. વીંછી સાપ કરડે તે વખતે ધીરજ રાખી ડખને ચૂસી લેવાથી
કે ડખની ઉપથી બાલુએ મજબૂત પાટો કે દારી તાણા બાંધવાથી ડખની
ધજા ઓછી થાય; પણ જો ગભરાઈ જઈ જૂઝો પાડવા કરીએ, તો તેથી કંઈ
લાભ ન થાય. અકસ્માતને પ્રસંગે ધીરજ અને સમયસૂચકતા ધણું કરી
શકે છે.

આજો દિવસ ઘરમાં બરાઈ રહેનારને સંકટના ને અકસ્માતના પ્રસંગ
થોડા આવેછે, પણ બ્યારે તે આવેછે ત્યારે તેની હિમત કંકડુ કરતી નથી.
જે સ્ત્રીઓને સીમમાં કામ કરવાનું હોયછે, તેઓ વીંછી સાપથી ડરતી નથી,
એટલુંજ નહિ પણ તે મારકણાં ઢોરોથી પણ ગભરાતી નથી. અચ્છર સંવાર
એકલાં જણું હોય તો પણ તેને કંઈ લાગતું નથી. એવા સ્ત્રીઓ પણ અબજાન-
જ કહેવાયછે. પરંતુ કસરતથી ને કામથી તેમનું શરીર વધારે મજબૂત થાય
છે, અને સંકટના વારે વારે પ્રસંગ આવવાથી તે મહાવરા વડે હિમતવાન બને
છે. જો મહાવરા ન હોય તે કુવામાં ડોકીવું કરતાં પણ બીએ, પણ જો મહાવરા
હોયછે તે બેધડકપણે કુવા કાંડે વાકાં વળી પાણીના ઘડા ખેંચી
કાઢેછે. મહાવરા વગર કોઈથી ઉની તપેલીને હાથ અડાડી શકાતો નથી,
ત્યારે કોઈ દવતાના અંગારા હાથમાં ખડકી શકેછે. કોઈને ચૂંચેથી તપેલી ઉ-
તારતાં મસોત્યં જોઈએ છીએ, ત્યારે કોઈ તેને જે હાથની ચપ્પીએ વડે નીચે
ઉતારી શકેછે. મહાવરાથી ને યુક્તિથી પ્રરૂપે વીંછી સાપને હાથ વડે ઝાંપી
શકેછે. મહાવરાથી હિમત વધેછે, અને જોમ હિમત બળવત્તર થાયછે, તેમ
બધ વિદાયગીરી લેવા માંડેછે.

જે દુઃખ અને બચથી ડરેછે અથવા તેના પહેલા દુઃખથીજ હબકી જાયછે, તે બચતું કુળામ થઈ રહેછે. જે બીકણ અને બાપણ હોય, તે પોતાનું કે સામાનું દુઃખ ફેડી ન શકે. કોઈ બાળક તપાવમાં કુબલ હોય તો તેને તાણી કાઢવાની હિંમત કોઈકજી સ્ત્રી ધરી શકેછે, પણ એથી જનક કોઈ સ્ત્રી કુબલી હોય તો તેને ખેંચી કાઢવા માટે પુરૂષથી પણ એકાએક તૈયાર થવાનું નથી, કેમકે સ્ત્રી ગભરાટની ખાત્રી પુરૂષને એની રીતે વળગી પડેછે, કે પુરૂષથી તરી રાક્ષસ નથી, તેથી બનેને કુબલાનો પ્રમંગ આવેછે. એક વાર એક સ્ત્રીને ગોળા પડે નદી ઉતારવાની હતી. ગોળાના એક તરફના કાના સ્ત્રીએ પોતાના બે હાથથી પકડ્યા અને સામી બાજુના કાના પુરૂષે પકડ્યા. થોડકે ગયા પછી નદીનું પૂર ભેઈ સ્ત્રી ગભરાઈ અને તેણે ગોળીના કાના છોડી દીધા. એથી પરિણામ થું થશે તેનો તેણે વિચાર ન કર્યો. કાના આવી સખવામાં બળતું કામ ન હોતું, તેમ એ રીતે ઉતારવામાં ધારતીનું કારણ પણ નહોતું. સાચું બાગ્યે તે ઠેકાણે માત્ર છાતી પૂર થણી હતું, તેથી તેને સહી સખમત કિનારે પાછી આણી, પણ જે નદીના મધ્ય ભાગમાં તેઓ હોત, તો પરિણામ થું થાત ? એક બાજુથી ગોળીનું દબાણ ગણ કે તે ઓછી વળી જત, તેથી પુરૂષ પણ મુરકેલીમાં આવી પડત, અને તે સ્ત્રી કુબલી હોત તેને તાણી લાવવાનું બારે જોખમ પુરૂષને માથે આવી પડત. ગેળીમાં મૂક્યાં કપડાં લતાં તણાઈ જત તે જુદા.

જે હિંમત રાખે તેનું મન દૃઢ થાયછે. મનની દૃઢતા થું કરી નથી શકતી ? આવતાં દુઃખને તે દૂર રાખેછે, ને તેની અમર એહી કરેછે. હિંમત આપણા જમદા સદ્ગુણોનું રક્ષણ કરેછે. હિંમત હારવાથી શરવોર પણ કાયરજનું બતાવેછે. સત્ય અને પ્રમાણિકપણ આચવામાં હિંમત જોખ્યે. પોતનો કે જાનવવામાં ને વચન પાળવામાં રાજ હરિમ્યદ્ને કેરની હિંમત બતાવી હતી. પોતાની વહાણી પત્ની કે લાડકવાયા પુત્રનું દુઃખ ભેઈ જો તે કાપર થયો હોત, તો તેને સત્ય વજવાનો સમય આવ્યો હોત. રાવણ જ્યો વિભાજ, નિર્દય ને લંપટ પુરૂષના કુબલમાં પડ્યા છતાં સ્ત્રીનાએ પોતાનું રિયળ સી રીતે સચ-ચું હજી જો તે બચથી ડરો હોત, હિંમત નાવો હોત, કે મનને દૃઢ રાખી ન શક્યાં હોત, તો તેમની કેવી દાજી થાત ?

ધર્મના પાયા બેઠેઃ૧ ચોખ્ખ અત કરણ અને ૨ ઈશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ. જેનું અતઃકરણ મેલુ હોય તેને હમેશા ભય રહેછે, કે રખેને મારો શુંહો. પકડાય ને તેને માટ મને શિક્ષા થાય. જે ચોરી કરેછે તેને ચોરી પકડાવાની ધારતી રહેછે. જે જૂઠું બોલેછે, તેને પોતાનું જૂઠાણુ જણાઈ જવાની બીક રહેછે. જે અનીતિ આચરેછે તેને પોતાની ચાલ ઉઘાડી પાવાની ફિર રહેછે. આવી સ્થિતિમા તે હિંમત હારે, તેમા નસાઈ નથી. એટલા માટે આપણે જે સુચારુથી ચાલવાનું ધોરણ બાંધ્યું હોય અથવા નિશ્ચય કર્યો હોય, તેને હમેશા વળગી રહેવું. તેને વળગી રહેવામાજ ધર્મની ખરી કસોટી છે. આપણે હરામનો માલ ન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય, તો આપણે ત્યાં મુકેલી થાપણ ગમે તેટલી કીમતની ને ગમે તેવા મમની હોય, તોપણ આપણું મન તેથી લપચાતું નથી. જોકે જોવાયથી ગમે તેટલો લાભ થતો હોય, તોપણ સત્ય જોવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હશે તો તેથી મન લપચાશે નહિ. જે પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખેછે, તે સંસારના તાપથી ડરતું નથી. ખરું પૂજાવો તો તેને માથે થોડા કુખ આવેછે, અને જ્યારે કુખ આવી પડેછે, ત્યારે તેનો બેલી પરમેશ્વર થાયછે. જેણે બળતા નીમામા બિવાડીના બચ્ચાનું રક્ષણ કર્યું, તે મહાપિતા તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખનારનું અણીને વખતે જરૂર રક્ષણ કરશે. જે ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખેછે તેનું મન અડગ થાયછે, અને અડગ મનતાળને સંકટમાથી નીકળવાના માર્ગ સૂઝી આવેછે.

ધર્મનો ટેવ પાડવાનો ખરી માર્ગ એ છે કે જીવંતીમા કેના કેવા કુખ કુખ આવી પડેછે, ત્યાં જીવંતીની કીમત કેટલી છે, તેનો પહેલેથી વિચાર કરી રાખવો. કયા કયા કુખ સામાન્ય પછે આપણા ઉપર આવી પડે છે, તે જોવામા હોય તો તેમાથી ઉગવાને માટે પહેલેથી તૈયારી કરી રાકાય છે, અને તે આવી પડે ત્યારે હિંમત રાખી રાકાય છે. એમ કવાયી કુખ દૂર કરી રાકાય છે, કે તેમા ઘટાડો કરી રાકાય છે, તેમ તેઆવી પડે છે, ત્યારે તેની લાગણી પણ થોડી થાયછે. “ પાણી પહેલી પાળ બાધવી ” એ હતા પણની વાત છે. “ તરસ લાગે ત્યારે કુવો ખોદાવા જઈએ ” તો તેથી લાભ ન થાય ગળ ઉપગત કરવા જઈએ તો તેથી ભયનું કે કુખનું કારણ થાય. સકિત ઉપરાતના લાભની આશાએ કંઈ કરવા જઈએ તો તેથી લાભને બદલે હાનિનો પ્રસંગ આવતો હિંમત દારી જવાય. “ આજ ઉડણમાં લેવા

જતાં ” નિષ્કળતા પ્રાપ્ત થાય. ” મોડું જન્મ માથે પહોરતાં જે નિષ્કળતા પ્રાપ્ત થાયછે, તે આંઝા ગમડાવી દે એવી હોયછે.

સ્ત્રીઓએ પોતાપણું કે નબળાઈ બહુ કરીને નાના બનાવો વખતે જણાઈ આવે છે. મહાન કાર્યોમાં યુરમોની માફક સ્ત્રીઓએ હિંમત અને બહાદુરી બતાવ્યાના દાખલાં ઘણાં છે. કોઈ કોઈ વાર તે દેશ ઉપર આવી પડેલી આપણી સ્ત્રીઓની આગેવાનીથીજ દૂર થયેલી છે. કાન્સ દેશ ઉપર જ્યારે મોડું વાદળ આવ્યું અને સિપાઈઓ ઝુઘાંત ના હિંમત થઈ ગયાં, ત્યારે જ્નેન આર્ક નામની બહાદુર બાઈએ આગેવાની કરી તેમને પાણી ચઢાવ્યું હતું. જ્યારે ઈંગ્લાંડ સર કરવા માટે સ્પેનના રાજાએ મોડું નૌકા સૈન્ય મોકલ્યું, ત્યારે ઈંગ્લાંડમાં ધણું ભય પેદાયું. એ વખતની મહારાણી ઈલીઝબેથ હાથમાં નાગી તલવાર લઈ જ્યારે આગેવાની કરવા ઉભી થઈ, ત્યારે સિપાઈઓમાં રૂર દૂર્યું. અને તેઓ આવેલું વાદળ દૂક કરી રાક્યાં. બધુંડિય, એનોબિયા, બોડિસિયા, ચાલેટ, કેરડે વગેરે બહાદુર અને સ્વદેશાભિમાની સ્ત્રીઓનાં મહત્ત્વ કાર્ય ઇતિહાસોમાં વખણાયેલાં છે. દિલ્લીના પાદશાહ તારકથી જ્યારે અહમદનગરને ઘેરો ધાલવામાં આવ્યો, ત્યારે ત્યાંની રૂરી ચાંદબીબીએ કેલું પરાક્રમ દેખાડ્યું હતું, તે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ પરથી જણાઈ આવશે. કાન્સની ઉપર પથલ વખતે ૨૦ આર્બીઓને ફાંસીએ દોધી, તે વખતે તેઓ રોકજી ન કરતાં કે હિંમત ન હારતાં બચન કરતી તેઓ એક પછી એક મરણને શરણ થઈ. નવાઈ જેવું એ છેકે જે ગીત એક બીજીએ સાંધ્યું, તે છેલ્લી બાઈના મરણ વખતે પૂરું થયું. રાતા સચુદ્રમાં “ એડન ” નામની નૌકા ફૂલી, તે સમયનું વર્ણન સરજ્નેન ધ્રાઈનિંગે મિસ કોબ આગળ કરેલું, તે મિસ કોબ પોતાના કીમતી પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે આવેલું. “ સરજ્નેને કહ્યું, ” મેં જ્યારે તૂતક છોડ્યું, ત્યારે તે ઉપરના ખલાશીઓ ભયથી ગાંઝા જવા બનેલા, બરાણ પાડતા, અને ઇશ્વરને ગાળો દેતા હતા; પણ જ્યારે હું કેબિનમાં ગયો, ત્યારે ત્યાં મરી દિકરીની આભાસ સર્વ સ્ત્રીઓ સાન્નિધી ધુરણીએ પડેલી હતી અને તેઓ તેની સાથે પ્રાર્થના કરતી હતી.”

લડાઈના કે મરણના સમયની વાત બાજુએ મૂકી હવે આપણે સંસારમાં આવો પડતાં સકટો વખતે હિંદુ સ્ત્રીઓ કેવી હિંમત ને બહાદુરી બતાવેછે, તે જોઈએ. એક વખત એક સ્ત્રીને ત્યાં ખાતર પાડવાને ઈશદે ચેર ભીત

કોયલા લાગ્યો. ઘરમાં બીજું કોઈ નહોતું. બારણાં ઉઘાડી બૂમ પાડવા જાય નો વખતે કોઈ કાળકુ (નાસ તપાસ રાખનાર ચોરનો મદદગાર) ઉભો રહ્યો હોય, તે પોતા ઉપર હુમલો કરે, કે ઘરમાં પેશી જાય, તો પંચાત પડે. બાઈએ વિચાર કરી એક દારૂનો ગાળો કરી તેને ઘોડામાંડ વાળી. ઘરમાં પ્રવેશ કરવા સાફ ચોર પ્રથમ પોતાના પગ કાચેલા બાકમાં ધાસેછે. જ્યાં તેણે પગ ધાડ્યા કે બાઈએ દારૂનો ગાળો પગમાં ભરવી માંડ વાળી દીધી, અને દારૂનો બીજો છેડો એક થાંભલા સરસો મજબૂત બાંધી દીધો. ચોરે ઘણીએ મહેનત કરી પણ તે દારૂના ગાળામાંથી પગ કાઢી શક્યો નહિ; તેથી તેને આખી રાત લટકતો રહેવું પડ્યું. સવારે સોડો જાગ્યા ત્યારે હો હો થઈ રહી, અને તેમણે ચોરને પકડી લીધો. એક બાઈને છૂટવા ચોર આબો. બાઈના પગમાં રૂપાનાં નકર કલ્લાં હતાં, તે નીકળી શક્યાં નહિ, ત્યારે તેણે પગ કાપવા માટે ચાનમાંથી તત્તવાર કાઢી. આ જોઈ બાઈએ કહ્યું 'હું મારા પગ કાપીરા નહિ; હું મારા અગ્નિડાને બાંધેલું' નાકું આપુલું, તે કલ્લાંમાં ભરવી બેઠાથી કલ્લાં પગમાંથી નીકળી શકશે. ચોરે ઉઘાડી તત્તવાર જમીન ઉપર મૂકી, અને કલ્લાંમાં નાકું ભરવી તે બેઠા સાફ તે નીચે બેઠો. અધુરું થઈ જઈ તે મોં નીચું કરી બે હાથે કલ્લાં પહોળાં કરવામાં શક્યો તેવાજ પેલી બાઈએ ધીમેથી તત્તવાર ઉઘાડી ચોરના ડોકાપર એવા. જોરથી ધા ક્યો કે તે મરણ તોલ થયો. તે બાઈ તત્તવાર હાથમાં લઈ નાઠી, અને પોતાના સાથીઓ કેટલેક દૂર બેઠા હતા, ત્યાં જઈ પહોંચી. એક રજપૂતણી-ને શિયળ ભગ થવાનો ભયંકર પ્રસંગ આબો. કોઈ પણ ઉપાયે કુદ્ધ માણસના પંજમાંથી છૂટવાનો માર્ગ નહોતો. એ વખતે તે હિંમત ન હારતાં ઉગરવાના ઉપાય બોળવા લાગી. પુરૂષ પોતાના બળ ઉપર હમેશા મગર રહેછે, અને અબળા તરફની ધારતી રાખતા નથી. તેને ગાફલ જોયો કે તે બાઈએ એક પોરા ભરીને ધૂળ તેની આંખમાં જોરથી નાંખી, તેથી તે આંધળો બીંત બની ગયો, અને બાઈ ત્યાંથી ઉત્તરવે દોડી ગઈ. ધંધર કૃપાએ થોડક જતાંજ તેને એક પટમાંડું 'ટાણું' મળ્યું, તેથી તે નિર્ભય થઈ. મારાં માતૃશ્રીએ બતાવેલી હિંમત ને સમયસૂચકતાના દાખલા ધણાછે. તેમાંના એક બે અગ્રે આપું છું. ઘરના પાછલા ખંડમાં મારાં ભાભી સૂતાં હતાં. પાછલા બારડું ચણીયાર ઉઘાડીને એક ચોર અંદર આબો, અને મારાં ભાભીને પગે કલ્લાં હતાં તે કાઢી લેવા માટે પહોળાં કરવા લાગ્યો; એટલામાં ભાભી જાગી ઉઠ્યાં ને તેમણે ગભરાટમાં ચોર ચોર એવી બૂમ પાડી. મારાં

માતૃશ્રી નજીકના ખંડમાં હતાં, તે બૂમ સાંભળતાં જ “ ઉમો રહે મારા રોયા ” કરી બારણું ઉઘાડી પાછલા ખંડમાં દાડ્યાં. ચોર પાછલે બારણેથી નાંદો, એટલે માતૃશ્રી તેની પાછળ ધાયાં. ઘરની પાછળ મેટા વાડો હતો તેની સામેની વાડ કુદાવી ચોર ભાગી ગયો. માતૃશ્રી તે વાડ સુધી દોડતાં ગયાં. એકવાર તેમને નજીકના ગામથી ઉમરેઠ આવવું હતું. મારા દાદા તેમને મૂકવા આવ્યા, અને પાસેના બીજા ગામ સુધી આવ્યા પછી બોલ્યા કે હવે ડાકારનો ધોરી રસ્તો થોડેક ગયા પછી આવશે, તો મારે સાથે આવવાની જરૂર છે ? માતૃશ્રીએ ના કહી, એટલે ડાકાર ગામની ભાગોળે કુવો હતો, ત્યાં તપખીર સુંઘવા બેઠા, અને પાણીમારીએ સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. માતૃશ્રી થોડેક ગયાં, એટલે એક ચોર તેમની પૂઠે પડ્યો. ચોર આડેદે રસ્તે જતો હતો, તે ઉતાવળે ચાલી આગળ આવતા નાળામાં બેઠો; તે એવા ધરાદાથી કે માતૃશ્રી નાળામાં ઉતરો એટલે તેમને લૂટી લઈશ. માતૃશ્રી નાળા નજીક આવ્યાં કે તેમણે નાળામાં બેઠેલો કાળો દીકો. તેનો ધરાદા તે સમજી ગયાં, પણ હવે શું કરવું ? જો આગળ આવેછે તો કાળી નાળા-માંજ તેમને લૂટી લેશે. જો પાછાં વળેછે તો કાળી તેમની પાછળ પડી લૂટી લેવાનો. તેમણે કેવી સુકિત કરી, તે જુઓ. જાણે ડાકાર પાછળથી આવી પહોંચ્યા હોય તેવો ડાળ કરી તે કહેવા લાગ્યાં, સસરાજી, તમારી ટપ સારી નથી. આખરાનાં પાંદડાં (ત્યાં આગળ આખરા પુષ્પળ હતા) થી તમે લોભાએ છો, પણ મારે અસૂર થાયછે. હવે ત્યારે હું તમને ઘોડાં તોડી આપું, કે જલદી પાર આવે. એમ બોલીને તેમણે નજીકના આખરાનાં પાંદડાં તોડવા માંડ્યાં, ને બીજા આખરેથી તોડવાને બિંબે તે પાછળને આખરે ગયાં. એક પછી એક પાંચ સાત આખરા વટાવ્યા, અને તે નાળેથી સો એક કદમ વેગળાં (પાછાં) ગયાં. તે કાળી દેખાતો બધ પડ્યો કે તે દોઢ મૂકીને ગામને પાદર આવ્યાં; તો ત્યાં ડાકાર તડાકા મરતા બેઠેલાજ હતો. તેમણે પૂછ્યું, કેમ પાછાં આવવું પડ્યું ? માતૃશ્રીએ કહ્યું, નાળામાં ચોર બેઠેલો છે. “ અરે તારી માનો ચોર માફ ” કહીને તે સાથે ચાલ્યા, ને નાળા સુધી ગયા; તો ત્યાં પેલો કાળી બેઠેલોજ હતો. ડાકાર આસપાસના ગામોના ભોમિયા હતા, તેથી તેમણે કાળીને ઓળખ્યો. તેમણે કાળીને પૂછ્યું, અશ્યા કેમ અહીં બેસી રહ્યો છે ? શું તું મારી વહુને લૂટવાનો ધરાદા રાખતો હતો ? કાળી કહે, ના દાદા, હું લૂટતો નહિ, પણ તેમની પાસેની પોટડી લઈ જત ખરો !

કોચવા લાગ્યો. ધરમાં બીજું કોઈ નહોતું. ખારણાં ઉઘાડી બૂમ પાડવા જાય નો વખતે કોઈ કાળકુ (નામ તપાસ રાખનાર ચોરનો મદદગાર) ઉભો રહ્યો હોય, તે પોતા ઉપર હુમસો કરે, કે ધરમાં પેશી જાય, તો પચાત પડે. બાઈએ વિચાર કરી એક દોરડાનો ગાજો કરી નેને ઘોડાનાઠ વાળી. ધરમાં પ્રવેશ કરવા સાડ ચોર પ્રથમ પોતાના પગ કોચેલા બાકમાં ધાલેછે, જ્યાં તેણે પગ ધાલ્યા કે બાઈએ દોરડાનો ગાજો પગમાં ભરવી ગાઠ વાળી દીધી, અને દોરડાનો બીજો છેડો એક થાબળા સરસો મજબૂત બાંધી દીધો. ચોરે ઘણીએ મહેનત કરી પણ તે દોરડાના ગાજામાંથી પગ કાઢી શક્યો નહિ; તેથી તેને આખી રાત લટકતા રહેવું પડ્યું. સવારે લોકો જાગ્યા ત્યારે હો હો થઈ રહી, અને તેમણે ચોરને પકડી લીધો. એક બાઈને લૂટવા ચોર આવ્યો. બાઈના પગમાં રૂપાનાં નક્કર કલ્લા હતા, તે નીકળી શક્યાં નહિ, ત્યારે તેણે પગ કાપવા માટે આનમાંથી તત્તાર કાઢી. આ જોઈ બાઈએ કહ્યું હતું મારા પગ કાપીશ નહિ; હું મારા અંગોડાને બાંધેલું નાકું આપુ છું, તે કલ્લામાં ભરવી જે અંધાથી કલ્લાં પગમાંથી નીકળી શકશે. ચોરે ઉઘાડી તત્તાર જમીન ઉપર મૂકી, અને કલ્લામાં નાકું ભરવી તે જેવવા સાડ તે નીચે ખેડો. અધુધડા થઈ જવો તે મો નીચું કરી જે હાથે કલ્લા પહોળા કરવામાં શક્યો તેવોજ પેલી બાઈએ ધીમેથી તત્તાર ઉચકી ચોરના ડોકાપર એવા જોરથી ધ્રા કર્યો કે તે મરણ તોલ થયો. તે બાઈ તત્તાર હાથમાં લઈ નાઠી, અને પોતાના સાથીઓ કેટલેક દૂર ખેંચા હતા, ત્યાં જઈ પહોંચી. એક રજપૂતાણી-ને શિયળ બગ થવાનો ભયંકર પ્રસંગ આવ્યો. કોઈ પણ ઉપાયે કુદ્ધ માણસના પંજમાંથી છૂટવાનો માર્ગ નહોતો એ વખતે તે હિંમત ન હારતા ઉગરવાના ઉપાય ખોળવા લાગી. યુદ્ધ પોતાના બળ ઉપર હમેશ મગર રહેછે, અને અનળા તરફની ધારતી રાખતા નથી. તેને ગાફિલ જોયો કે તે બાઈએ એક પેશા ભરીને ધૂળ તેની આંખોમાં જોરથી નાખી, તેથી તે આંધળો બી ત બની ગયો, અને બાઈ ત્યાંથી ઉત્તાવળે દોડી ગઈ. ધરિ કૃપાએ ઘોડેક જતાંજ તેને એક વટમંજુલુ ટાળું મળ્યું, તેથી તે નિર્ભય થઈ. મારા માતૃશ્રીએ બતાવેલી હિંમત ને સમયસૂચકતાના દાખલા ઘણાં છે. તે માંના એક બે અને આપુ છું. ધરના પાંચા પાંડમાં મારા બાલી સૂતા હતા. પાંચલા ખારડું ચણીવાર ઉતારીને એક ચોર અદર આવ્યો, અને મારાં બાબીને પગે કલ્લાં હતાં તે કાઢી લેવા માટે પહોળા કરવા લાગ્યો; એટલામાં બાલી જાગી ઉઠ્યા ને તેમણે ગભરાટમાં ચોર ચોર એવી બૂમ પાડી. મારાં

માતૃશ્રી નજીકના ખંડમાં હતું; તે બૂમ સાંભળતાંજ “ ઉમો રહે મારા રોયા ” કરી બારણું ઉઘાડી પાછલા ખંડમાં દાડ્યાં. ચોર પાછલે બારણેથી નાંડો, એટલે માતૃશ્રી તેની પાછળ ધાયાં. ઘરની પાછળ મોટા પાડો હતો તેની સામેની વાડ કુદાવી ચોર ભાગી ગયો. માતૃશ્રી તે વાડ સુધી દાડતાં ગયાં. એકવાર તેમને નજીકના ગામથી ઉમરેઠ આવવું હતું. મારા દાદા તેમને મૂકવા આવ્યા, અને પાસેના બીજા ગામ સુધી આવ્યા પછી બોલ્યા કે હવે ડાકોરનો ધોરી રસ્તો ચોડેક ગયા પછી આવશે, તો મારે સાથે આવવાની જરૂર છે ? માતૃશ્રીએ ના કહી, એટલે ડાસા ગામની ભાગેજો કુવો હતો, ત્યાં તપખીર સ્થંધવા બેઠા, અને પાણીઆરીઓ સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. માતૃશ્રી ચોડેક ગયાં, એટલે એક ચોર તેમની પૂઠે પડ્યો. ચોર આડફેટ રસ્તે જતો હતો, તે ઉતાવળે ચાલી અગળ આવતા નાળામાં બેઠો; તે એવા ધરાદાથી કે માતૃશ્રી નાળામાં ઉતરશે એટલે તેમને લટી લઈશ. માતૃશ્રી નાળા નજીક આવ્યાં કે તેમણે નાળામાં બેઠેલા કાળી દીઠો. તેનો ધરાદા તે સમજી ગયાં, પણ હવે શું કરવું ? જો અગળ આવેછે તો કાળી નાળામાંજ તેમને લટી લેછે. જો પાછાં વળેછે તો કાળી તેમની પાછળ પડી લટી લેવાનો. તેમણે કેવી યુક્તિ કરી, તે જુઓ. જાણે ડાસા પાછળથી આવી પહોંચ્યા હોય તેવો ડાળ કરી તે કહેવા લાગ્યાં, સસરાજી, તમારી ટેવ સારી નથી. આખરાનાં ખંદડાં (ત્યાં અગળ આખરા પુષ્કળ હતા) થી તમે લેાભાઓ છો, પણ મારે અસૂર થાયછે. હવે ત્યારે હું તમને થોડાં તોડી આપું, કે જલદી પાર આવે. એમ બોલીને તેમણે નજીકના આખરાનાં ખંદડાં તોડવા માંડ્યાં, ને બીજે આખરેથી તોડવાને મિત્રે તે પાછળને આખરે ગયાં. એક પછી એક પાંચ સાત આખરા વટાવ્યા, અને તે નાળેથી સો એક કદમ વેગળાં (પાછાં) ગયાં. તે કાળી દેખાતો બધ પડ્યો કે તે હાટ મૂકીને ગામને પાદર આવ્યાં; તો ત્યાં ડાસા વડાક મરણ બેઠેલાંજ હતા. તેમણે પૂછ્યું, કેમ પાછાં આવવું પડ્યું ? માતૃશ્રીએ કહ્યું, નાળામાં ચોર બેઠેલોછે. “ અરે તારી માનો ચોર માર ” કહીને તે સાથે ચાલ્યા, ને નાળા સુધી ગયા; તો ત્યાં પેલા કાળી બેઠેલોજ હતો. ડાસા આસપાસના ગામોના બોમિયા હતા, તેથી તેમણે કાળીને જોળખ્યા. તેમણે કાળીને પૂછ્યું, અંદર કોમ અહીં ખેરી રહ્યોછે ? શું તું મારી વડુને લટવાનો ધરાદા રાખેલો હતો ? કાળી કહે, ના દાદા, હું લૂટતો નહિ, પણ તેમની પાસેની ચોટી લઈ જાત ખરો !

એક વખત એક બ્રાહ્મણી નજીકને ગામ જતી હતી તેની પાછળ ચોર લાગુ થયો. બે ગામ વચ્ચે નદી હતી ત્યાં આગળ તેણે બાંધને અટકાવીને તેના પગનાં કપ્પા કાઢી સેવાની સરવ્વ્યાત કરી. બાંધએ પગ આગળ ધર્યો, ને ચોર નીચે વળી કપ્પા કાઢવા લાગ્યો, કે તુરતજ બાંધએ તેને કમરમાંથી ઉચ્ચકી પોતાના બગલમાં ધાડ્યો અને તેને એવી બીસ દીધી કે જાણે બિલાડીએ ઊંદર પકડ્યો હોય તેમ તે સજ્જડ સપડાયો. તેણે ‘હૂંવાનાં ધણાંએ બાયોડીઆ માર્યાં, પણ તેણે કાંઈ વળ્યું નહિ. પગ ને માર્યું’ લટકતું હતા, એવી સ્થિતિમાં તેને બગલમાં સખા, બાંધએ ચાલવા માંડ્યું. ‘કંઈ ન કાંઈ’ ત્યારે ચોર બાંધને બચકા ભરવા લાગ્યો. બાંધએ કહ્યું, ‘હું ગમે તે કર, પણ હું તને છોડવાની નથી. તને આપીજ સ્થિતિમાં લઈ જઈ ગામને ચોર મૂકવાની છું! અરે, બાંધ તેને ચોરા સુધી લઈ ગઈ, અને મુખી મતાદારો વિગેરે પોંચ પચાસ માણસો ચોરામાં બેઠા હતા, તેમને હવાસે તેને કરી દીધો. એક વિધવા વાણિયણ રાતને વખતે પોતાના બાપ સાથે ગાડામાં બેસીને પરગામ જતી હતી. બે ગામ વચ્ચે ત્રિભેકું (ત્રિભેકું-ત્રણ રસ્તે જ્યાં મળે તે જગા) આગ્યું, ત્યાં આગળ ત્રણ ચોરે છૂટ કરવાનો ઇરાદો કર્યો. એક જણે આવી બળદની નાથ પકડી, બીજાએ ગાડીવાનને ડાગ મારી નીચે ઢોળી પાડ્યો, ત્રીજાએ વાણીઆને લાકડીનો ધા કર્યો, કે તે બેસુદ્ધ થઈ ગાડામાં પડ્યો. આ બનાવ જોતાજ વિધવા બાંધને શૂર ચડ્યું. ચોરો પોત પોતાના કામમાં રોકાયા હતા, અને સ્વાભાવિક રીતે બાંધ માણસની તેઓ દરકાર સંખતાનાહોતા. બાંધએ હલકેથી પાજરાતું એક આક્ર કાઢ્યું, ને કાઢી વાળી ગાડામાંથી તે ફેંદી પડી. નજીકના ચોરના માથામાં એના જોરથી આક્ર માર્યું કે તે ચકરી ખાઈ ભેંચ પડ્યો. ત્યાંથી દોડી જઈ બગલમાં ધાડવા હતા તેને આક્ર લગાવ્યું, કે તે ભાગ ભેગો થઈ ગયો. આ બનાવ જોઈને અસુધાર્યો ને ઝડપથી બન્યો કે બાકી રહેલો ચોર ગભરાયો ને નાસવા લાગ્યો. બાંધએ ગાડીવાનને સાવધ કર્યો, અને તેની મદદથી બન્ને ધાયલ થયેલા ચોરને ગાડામાં નાખ્યા ને મુકેટાટ કર્યા. ગાકું જલદી હાકવા બાંધએ ગાડીવાનને હુકમ આપ્યો અને તે હાથમાં આક્ર લઈ ગાડામાં બેઠો. ગામ આગ્યું ત્યાં તેણીએ ધાયલ થયેલા ચોરને મુખી પટલના કબજામાં આપી દીધા. આ કેની બટા ફરી ને કેવી હિંમત !

હવે આ કરતા હલકી અથવા સામાન્ય જાળનો લઈએ. એક કણજણ એવી હિંમતવાન હતી, કે તે કાળી રાતે સીમમા વાસો જતી હતી, અને એકલી માળે (જનાવર ટોવા સાડ જેતર વચ્ચે બાંધે છે તે) સુઈ રહેતા. તેની ધાક એટલી બેડી હતી, કે પોક પાપડી વગેરે ચેરવા સાડ તેના જેતરમા આવવાની કાંઈ હિંમત ધરતું નહિ. એક બાઈને ગોળેથી નદી ઉતારવાનું હતું. કાંડે ઉંધો પાડી મૂકેલો ગોળો ઉતારનાર લઈ આ યો, તેમા બાઈએ પોતાની પોટકી મૂકી અને માહે પોતાનો ચાર પાંચ વર્ષનો છોકરો ઉતારો રાખ્યો. એક બાળુએ પોતે ગોળાના કાન પકડ્યા ને બીજી બાળુએ ઉતારનારે પકડ્યા. નદીમા ઘોડેકે ગયાં કે ગોળામાથી સાપે ડાહ કાઢ્યું ! ઘોડી વાર પહેલા નસદ થયો હતો, તેથી ગભરાઈને સાપ અવખુલા ગોળામા પેસી ગયો હતો, ને તેની એક કૂંચે શુકળ વળીને પડી રહ્યો હતો. ઉતારનારે ગોળીને તપાસ્યા વગર કામમા લીધી, તેથી આ બનાવ બન્યો હવે શું કરવું? એક તરફ છોકરો, એક તરફ પોતે અને વચ્ચે સાપ. બાઈએ હિંમત ગંખી સાપનું ડોકું એક હાથે એવું ચપ્પીને પકડી લીધું કે તેનાથી એ કે ચુ થઈ ન શકે. ઉતારનારે ગોળી ઝડપથી ચલાવી. સાપનું ડોકું લીસું હોય છે, તેથી સાપ તે સરકારી શકે છે. સાપનું ડોકું ધીમે ધીમે બાઈની મુઠીમાથી સરકવા લાગ્યું, તેથી તેને સ્વભાવિક રીતે ગભરાઈ થયો; પણ તેણે પોતાની મુઠી છોડી નહિ. સમય એવો આવ્યો કે સાપ પોતાનું સરકાવેલું ડોકું વાકું વાળીને બાઈની મુઠીએ ડાબું રાકે. બાઈની હિંમતનો છેડે આવ્યો. બાઈએ સાપ અને ગોળા બન્ને છોડી દીધા, તેથી ગોળી ઉંધી વળી ગઈ. બાઈ, છોકરું અને સાપ પાણીમા ડૂબકા ખાવા લાગ્યા. ઇશ્વર કૃપા એવી થઈ કે તે ત્રયજે પાણી માત્ર ઝાતી પૂરું હતું. બાઈ પાણીમા ઉભી થઈ ગઈ. છોડી રાતે ઉતારનારે ઊંચકી લીધો, અને સાપ પાણીમા તણાવો તેથી તે તરીને કાંડે જવા લાગ્યો. મારી સ્ત્રી એક વાર દાદર ઉતરીને નીચે ગઈ એટલે મારો એક નાનો છોકરો પાછળ પાછળ દાદરના ડોંગ સુધી ગયો, અને ત્યાં જઈ રાવા લાગ્યો. તેની મા ‘બાઈ આરી’ કહી દાદરે ચઢવા લાગી, તે જોવાને ધરાઈ છોકરો કરેરે ઝુકમવા ગયો કે તુરંત તે ગોરીમુઠ ખાઈ ગયો. તેની માની નજર છોડી શકતી નહોતી, તેથી તેને પડતો જઈ તેણીએ બિં હાથ લાખા કરી છોકરાને ઝીલી લીધો. જો એ વખતે ગભરાઈ થયો તોત કે. સમય-મૂંઝકતા ન વપરાઈ હોત, તો છોકરો જમીન ઉપર પડત, અને ઉંધે માથે હોવાથી તેને ધણુ પાગલ.

જે બહાદુરી અને હિંમતમાં થોડા કે ઘણા અંગ બળતો ખપ પડે છે, તેની વાત કરી, પણ જેમાં માત્ર મનની દૃઢતાની જરૂર છે, એવી બાબતોમાં હિંમત રાખવાની વધારે જરૂર છે. રજને લોકો નિંદા કરશે, એવા બધથી ધણી વાર આપણે પોતાની મરજી વિરૂદ્ધનાં કામ કરીએ છીએ. આપણી શુંબસ કરતાં વધારે ખરચ આપણે કરીએ છીએ, અને લપડાક મારીને મોં રાતું રાખીએ છીએ. લોકાપવાદથી ડરીને જે ઘર આપણને ના પસંદ હોય ત્યાં વિવાહ કરીએ છીએ, કે નાની વયમાં દિકરીને પરણાવીએ છીએ. ધણી ખીજશે એવા બધથી જૂઠું બોલવામાં આવે છે, કે બાલાં બતાવવાં પડે છે. તેની ખીકથી છોકરાંના કે પોતાના સુન્દા છુપાવવામાં આવે છે. કંઈ બગડ્યું હોય, તો સા-સનણું દની ધાકથી તેનો ઢાંક-પિછોડો થાય છે. આ બધું મનની નબળાઈથી થાય છે. જરા હિંમત રાખી હોય, તો લોક-લાજનો ભય કમી થાય, અને સંસારનાં કાર્ય સુધરી શકે. ખીજવાથી કે મારવાથી ડરીને ઘુ-હો છુપાવવાનું કે જુઠું બોલવાનું પાપ કરવા કરતાં બેધડકપણે ખરી વાત કહેવી એ વધારે સારું છે. એથી સત્ય સચવાશે, સામાને તેના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ આવશે તેથી તે પડેલા વાંકનો દર શુદ્ધ કરશે અને એવો રવાજ રાખવાથી ઘુ-હા પણ કમી થશે.

ઘેઘે વિષે વધારે લખવાનું મને ઘણાં દૃષ્ટાંત આપવાનું કારણ એટલું જ કે એ શુણની સ્ત્રીઓમાં મોટી ખામી છે. ડરકુ થવામાં જાણે સ્ત્રી જાતિની શોભા વધતી હોય એમ ધણીક સમજે છે. દુઃખને પ્રસંગે સદનસીલ થવાની અને બંધને પ્રસંગે હિંમત રાખવાની ધણી જરૂર છે. બંને સદ્ગુણ આણસ માત્રમાં થોડા કે ઘણા મૂકાએલા છે. જે સ્ત્રીઓમાં તેની ખામી હોય, તેમણે તે દૂર કરવા યત્ન કરવો.

પ્રકરણ ૬ હું.

સંતોષ.

આપણે જે સ્થિતિમાં હોઈએ તેથી નારાજ ન થવું, તેનું નામ સંતોષ. જેઓ પોતાની સ્થિતિથી નારાજ રહે છે, તે સુખી થતાં નથી. સંતોષી સદાય સુખી રહે છે. સંતોષથી ઉલટા લોભ છે. લોભ પાપનું મૂળ ગણાય છે, કેમકે તે દુર્ગુણ છે.

આપણે જે સુખ ભોગવીએ છીએ અને જે લાભ મેળવીએ છીએ, તે ઇશ્વરની કૃપાથીજ છે, એમ જે જાણે છે તે સતોષી હોય છે. એ સુખ ને લાભનો જેઓ અનાદર કરે છે, તે ઇશ્વરને નારાજ કરે છે, એમ સમજવું. સુખનો અત નથી, અને ધનથી કોઈ ધરાવું નથી. જેમ સુખ કે ધન વધારે મળે, તેમ માણસને વધારે લુપ્તા થાય છે. વધારે મળતું નથી, ત્યારે મન નારાજ રહે છે. મનનું નારાજપણું એ દુઃખનું કારણ છે.

જગતમાં માણસની સ્થિતિ સરખી નથી. કોઈ ઓછું સુખી તો કોઈ વધારે સુખી, કોઈ પેસાદાર તો કોઈ ગરીબ, કોઈને માથે દુઃખના કુશર મેલાતા હોય, તો કોઈએ દુઃખ જોઈ પણ ન હોય, કોઈ શરીરે નેસાવર ને નિરોગી હોય, તો કોઈ દુખણુ ને રોગી હોય. આ રીતે સ્થિતિમાં ફેરફાર શા કારણથી હોય છે, તે જોઈ જોઈએ. આપણે બીજાના જટલાં સુખી કેમ નથી, તેનો વિચાર કરતાં જણાશે, કે બીજાના કરતાં આપણે નાલાયક છીએ, કે બીજાના કરતાં આપણા ઉપર ઇશ્વરની કૃપા ઓછી છે, આપણે જે નાલાયક હોઈએ, તો બીજાના સ્થિતિએ પહોંચવાના નહિ એ દેખીતું છે; માટે કાંતો તેમની સ્થિતિએ પહોંચવા સારૂ આપણે લાયક થવું જોઈએ, અથવા આપણી સ્થિતિથી આપણે સતોષ માનવો જોઈએ. ચંદતી સ્થિતિને માટે આપણે મહેનત કરતાં હોઈએ, ત્યારે પણ આપણી સ્થિતિથી આપણે કંટાળવું કે નાગજ થવું ન જોઈએ; કેમકે કટાગવાથી, ને નારાજ થવાથી આપણે દુઃખી થઈએ છીએ, અને આગળ વધવાની હિમત હારી જઈએ છીએ. બીજાની સ્થિતિનું કારણ તપાસતાં આપણી એવી પણ ખાતરી થશે, કે અ.પણ આપણી લાયકી વિશે હૃદયી જાહેર મત બાધતાં હતાં, અને તેજ અસતેષનું કારણ હતું. એક સી-શિક્ષકને ૩. ૧૫) નો પગાર હોય, અને તે ૩. ૫૦) ની જગાનો લોભ રાખે, તો તે અયોગ્ય છે; કેમકે તેવડી મોટી જગા મેળવવાને તે લાયક થઈ નથી જગતમાં લાભ લાયકીના પ્રમાણમાંજ મળે છે (કોઈને મહેરબાનીથી કે પક્ષથી વિશેષ લાભ મળી જાય, તે વાત જૂદી છે, પણ યાદ રાખવું કે એનો અધર્મિત લાભ હમેશા ટકતો નથી, અથવા તેથી જ સતોષ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત થવાં જોઈએ તે ચર્તા પણ નથી). જે ઇશ્વરની અનુકૃપાથી મોટી સ્થિતિ યદ્ય હોય, કે લાયકીના પ્રમાણમાં ચંદતી સ્થિતિ ન થતી હોય, તો તેની કૃપા મેળવવા યત્ન કરવો ઇશ્વર પ્રત્યેનાં આપણા ધર્મ બજાવવાથી તથા સ્વૃષ્ટનથી ઇશ્વરની કૃપા થાય છે, એ વાત લક્ષમાં રાખવી.

સ્ટીચો ધણીવાર અસતોષી રહે છે. બાજીના જેવા દર દાગીના કે લુગડા લતા ન હોય, તો તેને અસતોષ થાય છે. પેટ ચોડાં છોકરાં હોય, કે બિલકુલ ન હોય, તો તે નારાજ રહે છે. જો તે ધણીની માનાતી ન થાય, તો તે ઉદારા રહે છે. જો ધરમા ચંચો ટકો ચોડો હોય, તો તે દિલગીર થાય છે. આથી પરિણામ તેને કુ.ખ આપનાર નિવડે છે. વળી તે બીજની સારી સ્થિતિ જોઈ તેની અદખાઈ કરે છે. મારી દરાણીને વધારે કમાઈ કમ, ને મારી જોડણીને વધારે છોકરા શા માટે ? પણ આવી અદખાઈ રાખવામા કુળ થું ? ઉપદેશ અદખાઈના કીડા સરીરને ફોલી ખાય છે ને જીંદગીનો નારા કરે છે. એથી આપણે બીજને માફું લગાડીએ છીએ, ચીડિયા થઈએ છીએ, અને સૌને અણગમતાં થઈ પડીએ છીએ.

યાદ રાખવું કે કોઈ પણ સ્થિતિ એવી ખામી નથી હોતા કે જેમા કંઈ પણ સારું રહેલું ન હોય. નિપત્તિમાં આવી પડેલા માણસની સ્થિતિમા પણ તેને મન વાળવા જેવું કંઈ સારું હશે. જેટલું સારું હોય, તેટલા તરફ વધારે લક્ષ આપીને મન વાળીએ, તો આપણે સુખી થઈએ. જો નરમા તરફના ધ્યાન આપીએ, તો આપણને અમતોષ થાય, અને તે કુ.ખમા વધારો કરે.

જો સતોષમા રહેવું હોય, તો આપણે આપણાથી ઉતરતાને દાખલો સેવોઃ ચઢતાને સેવો નહિ. જેઓ બુદ્ધિ ટળવળે છે, ટાંઠે કુડવે છે ને તાપે બળે છે, તેના કરતા આપણે કેવા સુખી છીએ, એમ સમજી મન વાળવું. જેઓ મહા રોગથી ઉમેરા રિખાય છે, તેના કરતા આપણે સારી દાલતમા છીએ, એમ માનવું. જેઓ ખંતરોકથી ને પુત્રરોકથી પીડાયા કરે છે, તેના કરતા આપણે સુખી છીએ, એમ સમજવું. જેઓ વાઝિયા છે, તેના કરતા આપણે પેટ એક પુત્ર કે પુત્રી છે, માટે ઈવરે આપણા ઉપર મહેર કરી છે, એમ ગાજવું.

પ્રાદ્યે કહ્યું, મહારાજ જે આપની ઈચ્છા છે, તો હું દટાઈ તેટલું ધન મને આપો. રાજાએ ખજાનચીને હુકમ કર્યો, એટલે તેણે આમ્રહણને ચોકમાં ઉભો રાખી તેની આસપાસ ધનના ટોપલા નાખના માડ્યા. પૈસા ગળા સુધી ખાકાયા, ત્યારે આમ્રહણે પોતાનું શરીર હલાયું; તે એવા ઇરાદાથી કે આમ્રહણના પૈસા ખસી જાય, તો ખીજા ટોપલા લાગીને ધનનો ખોટો ટગલો કરવો પડે, અને તેથી મને વિરોધ ધન મળે. “સોજને ચોલ હોય નહિ”, એ કહેવત અરેખરી છે. અસના વારમાં કિસસ નામનો રાજા થઈ ગયો, તેની પાસે અખૂટ ધન હતું એમ કહેવાય છે. એક વાર તેના દરબારમાં એક પડિત આવી લાગ્યો, તેને રાજાએ પૂછ્યું કે જગતમાં સુખી કોણ? તે સમયમાં કિસસની પાસે સૌ પ્રતા વધારે પૈસો હતો, તેથી તે કારતો હતો કે પડિતશ મનેજ સુખી કહેશે. પડિત રાજાનું મન વર્તી ગયો, પણ કેટલીક વાર તેણે ઉત્તર ન આપ્યો, ત્યારે રાજાએ તેને ફરીથી પૂછ્યું. તેણે કહ્યું, ઇટલી દેશમાં એક ગરીબ ખેડૂત છે, તે સોથી વધારે સુખી છે. રાજાને એથી આશ્ચર્ય લાગ્યું, ત્યારે પડિતે સમજાવ્યું કે ખરું સુખ પૈસામાં નથી; પણ સતોષમાં છે. એક પાદશાહ પોતાના ખાગના બગલામાં બે ધડી આરામ લેવા જતો. એકવાર સૂતા સૂતા તેને કંઈ વિચાર થઈ આવ્યો. તેણે કાનપાડે ભીંતે લખ્યું કે સુખે કોણ સુએ? કેટલેક દહાડે રાજાકુવરી તે સ્થળે જઈ ચડી, તેના વાચવામાં પૈસો પ્રશ્ન આવ્યો. તેણે તે નીચે ઉત્તર લખ્યો, કે “સુખે સુએ કુભારનો પુત્ર”. રાજાકુવરીને શ્રેવાની મતલબ એવી હતી, કે ધનનાતને ધન ચોરાવાનો ભય રહે છે, અને વધારે મેળવનારો સોબ થાય છે, તેથી તેને નિરાતે બેઠા આવતી નથી. જેને ઘેર માળીના ફીકરા હોય, તેને ત્યાં કંઈ ચોરાવાની ચિંતા હોય નહિ. હાલા ધડી બે પૈસા મેળવનારને વિશેષ સોબ પણ ન હોય, માટે તે નિરાતે બેઠે.

જેમ આપણે આપણી સ્થિતિની સરખાવણી ઉત્તરતી પકિતના માણસની સ્થિતિ સાથે કરવી, તેમ આપણે આપણી લાયકી વિશે પણ ઉત્તરતું મત બાધવું, એમણે આપણે કેટલા ચોડાને પાત્ર હતા કેટલી વધારે મોજ માણીએ છીએ, તેને વિચાર આપણા મનમાં આવશે, અને તેથી સતોષ થશે. આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા કરતાં જોઈએ વધારે લાભ હોય છે, તેઓ આપણા કરતાં ઉત્તરતી હાલતમાં પણ રહે છે.

જેઓ ભોળી છે, તેઓ પોતાની સ્થિતિથી અસંતોષ માનીને ધ્વિરને દોષ દેવા ઉભા થાય છે. જે સુખ તેમને છે તેને માટે ધ્વિરનો ઉપકાર માન્યાને બદલે તેઓ અમતોષથી કૃતન્વ થાય છે, અને ધ્વિર પ્રત્યેનું પોતાનું કર્તવ્ય તજે છે, તેથી તેને વધારે સોસવાનો વારો આવશે, એમ સમજવું.

પોતાની સ્થિતિથી સંતોષ માનવો એટલે તેથી ચઢતી સ્થિતિ પહોંચવા માટે મહેનત ન કરવી, એવો એનો અર્થ નથી. સ્થિતિ ફેરવવાનું ધણે દરજ્જે આપણા હાથમાં છે. પ્રયત્નથી ધણુ યદ્ય રાકે છે. ગમે તેની સ્થિતિમાં પડી રહેવું, એવો ધ્વિરનો ધર્મદા પણ ન હોય. સારી સ્થિતિ મેળવવાને યોગ્ય ઉપાય લેવા, એ આપણું કર્તવ્ય છે. તેનીજ સાથે આણુ સ્થિતિમાં સંતોષથી રહેવું એ પણ આપણું કર્તવ્ય છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

વિવેક.

સારી રીતમાત્રને અથવા સભ્યતાને સાધારણ રીતે વિવેક કહેવામાં આવે છે; પણ અહીં વિવેક શબ્દ વિશેષ અર્થમાં વાપર્યો છે. તેથી, “ જે વાજબી હોય, અને જેથી આપણું કલ્યાણ થાય એવું પ્રથમથી સાવધાની રાખી આચરવાની દેખ નક્કી કરી આપનાર શુણુ ” તે વિવેક, એવી એની વ્યાખ્યા સમજવી. વાજબી શું, ને કલ્યાણકારી શું, તે અનુભવથી નહીં યદ્ય રહે, એટલે આપણી સ્થિતિને ધરિત શું છે ને અધરિત શું છે, તે અનુભવથી આપણે જાણીએ છીએ. એ અનુભવના ઉપયોગથી વિવેક શુણુ ઉત્પન્ન થાય છે. વિવેકને આપણે અગમજીદિ કહીશું તો ચાલશે. કદં પણ કામ કરતાં અગાઉ તે યદ્ય રકશે કેમ, અને તે સી રીતે કરી શકારો, તેનો વિચાર કરવો, તેને આપણે અગમજીદિ કહીએ છીએ. એવો વિચાર કયામાં પાછલો અનુભવ આપણને ક્રમ લાગે છે. જે કામ એક રીતે કરવાથી મિદ્ર થતું નથી એવો આપણને અનુભવ થયો હોય, તો તે ક્રમ કરીથી આપણે તે રીતે કરી શકી નહિ. જેઓ અગમજીદિ વાપરતા નથી, તેઓ ચચ્ચમ જીદિના કહેવાય છે.

સીઓને લોકો પચ્છમ હુદ્ધિની કહે છે. સીઓ પોતે જ કહે છે, કે
“બાઈની હુદ્ધિ પાનીએ” એવી બેરોમાં હુદ્ધિ નથી, એમ કહતું નથી,
પરંતુ કામ કે આચરણ કરતાં અગાઉ તેઓ હુદ્ધિનો પાપર કરતાં નથી,
એમ કહે છે. ધણીવાર તેઓ વગર વિચારું કરી બેસે છે, અથવા જે મનમાં
આવ્યું તે તાત્કાલિક કરી નાંખવાનું સાહસ કરે છે. સાહસ એ આવા અર્થમાં
કુર્ગું છે, એમ આપણે પૂર્વે જણાવ્યું છે. આવા સાહસના ઉત્કટ ગુણને
આપણે અગમહુદ્ધિ કે વિવેક કહીશું તોપણ ચાલશે. ધણી નારીઓ
પાપું કરતી નથી પણ હાથું કરે છે. બત્રીસ ટકારા વાગે છે, ત્યારે તેઓ ટકારા
આવે છે; પરંતુ એકેક ટકારે જ તે સવચેત થાય, અને બીજા કામને આરંભે
વિચાર કરે, તો એટલા ટકારા તેમને ખાવા ન પડે.

જેમને જગતનો ધણો વાવાયો નથી, એવી તરૂણ સીઓ કે દિકરીઓ
ધણીવાર ધારેલા કાર્યમાં નિબળ થાય છે, અથવા એકાદું એક કરી બેસે છે;
કેમકે જીવાન અવસ્થા ઉદ્ધતાઈ ભરેલી ને પચ્છમ હુદ્ધિવાળી હોય છે; એ
માટે નાનપણથી જ સૌએ પોતાના વડિલોના ડહાપણને તથા અનુભવને માન
આપતાં રીખવું, અને તેમની સલાહને તથા અગમહુદ્ધિને ખુશીથી તાબે
થવું. ધણીવાર ધરડાંને ગાંડાં સરખાં ગણી તેઓ હસી કાઢે છે; પણ
“ધરડાં ગાંડાં વાળે,” એ કહેવત યાદ રાખવી. એકવાર કન્યાના બાપે વહે-
વાઈને કહાવી મોકલ્યું કે જાનમાં કોઈ ધરડાને લાવશે નહિ. મારે સર્વ
જાનૈયા જીવાન જ બેઠ્યો, આપણને નિરંકુશ મહાલવાનું મળશે જણી
જીવાનીઆ ખુશી થયા. જાન નીકળવાનો વખત થયો, ત્યારે એક ધરડા
ડાસાએ કહ્યું બાઈઓ, તમે મને સાંધે લઈ જાઓ, વહેવાઈએ ખાસ કહેવડાવ્યું-
છે તેમાં કંઈ છૂપો બેઠ હશે. જીવાનીઆ બોલ્યા, વહેવાઈએ સ્પષ્ટ ના કહે-
વડાવ્યું છે, તો તમને કેમ લઈ જવાય? જો લઈ જઈએ તો તે વાંધો લેશે ને
બધાને ફીકે મોંઢે પાછા આવવું પડશે. ડાસાએ કહ્યું, તમે મને શુણમાં ધાલો
ને સરસીધાના ગાડામાં રાખો, એટલે વેવાઈને ખબર પડવાની નથી. ડાસાને
એ રીતે શુણમાં રાખી જાન વેવાઈને ગામ ગામ, બાગોળે સામેયું આવ્યું,
તે વખતે વહેવાઈએ તંજની જ કરી, તો જાનમાં મૃત જ નવ લોકો આ જણાયા.
જાનને ઉતારે આપ્યા જઈ, તેણે કહ્યું, બાઈઓ, વરને પરણવારો ત્યારે,

કે તમે ખાસેનું તલાવ ધીથી ભરી આપશો ત્યારે એમ કહી વહેવાઈ ચાલ્યો ગ-
યા, એટલે સર્વ વિચારમાં પડી ગયા ને વિભાસણ કરવા લાગ્યા. આવડા મો-
ટા તળાવને ધીથી કેમ ભરી શકશો? તાબડતોળ એટલું ધી લાવીશુ, પણ
ક્યાંથી? બે વાર લાગશે તો લગ્નનો વખત વીતી જશે. સૌ વિચાર કરીને
ચાકચા, પણ કોઇને કંઈ માર્ગ સૂઝ્યો નહિ; ત્યારે એક જણને યાદ આવ્યું, કે
આપણે ગુણમાં ધાણીને હોસાને આપ્યો છે, તેને ચાલો પૂછી બેઠએ. ગુણ-
માંથી બહાર કાઢીને હોસાને સર્વ હકીકત કહી. તેણે જવાબ દીધો, કંઈ ફિકર
નહિ. તમે વહેવાઇને કહો કે અમે ધીનો બદાબસ્ત કર્યો છે. ને ધીનાં ગાડાં
અબધડી આવી પહોંચશે; માટે તમે એકદમ તળાવ ખાલી કરી આપો.
મોટા તળાવમાં પુષ્કળ પાણી હતું, તે એકાએક ઉલેચી શકાય એમ નહોતું.
બે ચાર જણ દોડતા દોડતા વહેવાઈ પાસે ગયા ને બોલ્યા, કે ધીનાં ગાડાં આવે
છે, માટે તમે તળાવ એકદમ ખાલી કરી આપો. વહેવાઈએ હસીને કહ્યું, માનો
નમાનો પણ તમારી જાનમાં કોઈ પણ શુદ્ધ માણસ આવેલું છે? થોડું ધણું
નિરાળમાં ભણ્યાં કે જાણે પાવરમાં થઈ ગયાં, એમ સમજી ધણાંક વાડલના
મતને હસી કાઢે છે. તેઓ અમાન છે, વહેમી છે, તેમની “સાઠીએ જુદિ
નાડી” છે, એમ કહી તેમના મતને ગણકારતાં નથી; અથવા તેમના કહેવા
પ્રમાણે ચાલતાં નથી; પણ નિરાળનું ભણતર એક ચીજ છે, અને જગત્ ને
અનુભવ બીજી ચીજ છે. અનુભવ મહાવરા વગર આવતો નથી, અને મહા-
વરાને વખત લાગે છે. જોને અનુભવ વધારે, તે જગત્નાં કાર્યોમાં વધારે
ફાવે છે. જીવાનીમાં આપણા અનુભવ કમી કે નહિ જેવો હોય, ત્યારે આપણાં
વર્તિલનાં અનુભવનો લાભ લેવો એ અતિ જરૂરનું છે.

વગર વિચારું ને ગમે તેમ કરી બેસવાથી પરતાવું પડે છે. એથી આપણી
પટ જાય છે, અને સોઢામાં માન ભંગ થવાય છે. ધર સંસારની શુભ શાન્તિ એથી
ભંધમાં રહે છે, કે હરકતમાં આવી પડે છે; કેમકે વારંવારે કામ બગડે છે, ને
આબરને હાનિ પહોંચે છે. પચ્છમ જીવિવાળાની કોઈ દોસ્તી કરવું નથી,
કેમકે દોસ્તી કરવામાં તેઓ ભય સમજે છે. એથી આપણી જીવિ વિષે સોડો
હલકું મત બાંધે છે, અને મોઢી વિરોધ નુકસાન એ થાય છે, કે આપણે આપણા
સદ્ગુણ જાળવી રાકતાં નથી. વગર વિચારું કામ કરવા જતાં તે બગડે, કે
જીવું બોલવાનો પ્રસંગ આવે; અથવા કોઈના કાંસામાં ફસાઈ જવું પડે.
તુર્ત જીવિવાળાં આવેશમાં આવી જાય છે, ન કરવાનું કરી બેસે છે, ને પાછ-

જથી પસ્તાય છે. કોઈ સવાલ કરે તેનો પૂરો અર્થ સમજ્યા વગર કે તેનો મર્મ જાણ્યા વગર ઘણાં માણસ એકદમ જવાબ દઈ દે છે, તેથી તે બધનમાં આવી જાય છે, અથવા જોડા જવાબથી હાંસીને પાત્ર થાય છે. એ માટે સમજ્યા વગર ને વિચાર્યા વગર કંઈ પણ કહેવું કે કરવું નહિ. “સાત ગજણે ગજીને ખાણી પીવું,” એ કહેણી હમેશા ધ્યાનમાં રાખવી.

સોડામાં વિવેકનું મહત્વ સૌથી વધારે છે, કેમકે એનું ચણતર પુખ્ત વિચારથી ચણેલું છે, અને મનુષ્યની સમજ સકિતનો પૂર્ણ નમુનો જે ડહાપણુ તેની સાથે એ નજીકનો સંબંધ ધરાવે છે. જે ડહામાં ખેંચે છે તે વિવેક વાળાં હોય છે. એમ છતાં તેમનાથી પણ જ્યારે ભૂલો થાય છે, ત્યારે “અતુરમાં ચૂકા કેમ પડી” કહી સોડા મજાક કરે છે. વિવેક વગર નાના કે મોટા કામમાં ફતેહ મળતા નથી. રાજ કાજનાં મેણાં કામ તો એ ગુણ વગર થઈ શકેજ નહિ. દૂર દેશી થયા વગર ફતેહ મેંદોથી રાજતાં ન ચલાવી શકાતું નથી, કે કોઈ પણ મહત્ત્વ કાર્ય થઈ શકતું નથી જ્યો નામાંકિત રાજકોનાર-શ્રી કે પુરુષ, -ફતેહ મેંદ લગાવક, પ્રતાપી કારભારીઓ, અને પૂજ્ય ધર્મપ્રવર્તક થઈ ગયા છે, તે સર્વ દૂર દેશી હતા, એનું ઇતિહાસો ઉપરથી માલમ પડશે.

વિવેકના પાયા બે છે; ૧. આપણા દરેક કર્તવ્યને અંતઃકરણથી માન આપવું, અને ૨. આપણા મતને દૃઢપણે વળગી રહેવું. જો વિવેકનું ચણતર આવા પાયા ઉપર અણવામાં આવે, તો આપણું બધું થાય, અને એમ નહિ કરીએ, તો એજ વિવેક અધમ થઈ આપણને હુઆઈ અને આપણાર્થ માત્ર શીખવશે. નકાર કામ કરનાર પણ તે શી રીતે પાર પાડે તેનો આગળથી વિચાર કરે છે. તેણે જે અગમ શુદ્ધિ વાપરી, તેથી તે નકારા કામમાં ફતેહ પામી અધોગતિને પહોંચશે. એવું કામ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે કે નહિ, તેનો વિચાર પ્રથમ કરવો. કર્તવ્ય એજ મોટી ચીજ છે, એમ ગણી જોવી કર્તવ્યને ખામી આવે એવું કોઈ પણ ચણતર ચણવું નહિ. આપણી રહેણી કરણી માટે આપણે જે મત કે મોરણ બાંધી રાખ્યું હોય, તેને હમેશા દૃઢપણે વળગી રહેવું; કેમકે એક વાર જરા પણ નમતી દારી મૂકી, તો બાંધેલું ધોરણ તૂટશે. એકવાર ધોરણ તૂટ્યું કે બધન અથવા અંકુશનો નારા થયો એમ સમજવું. કંઈ પણ કામ કરવાનું મન થાય, અથવા તે કરવાનો કોઈ આશ્રય કરે, તો તે કરતા અગાઉ એથી આપણા કર્તવ્યને બાધ આપશે કે કેમ, અને એથી આપણું ધોરણ તૂટશે કે કેમ, તેનો વિચાર પ્રથમ કરવો, એટલે અગમ શુદ્ધિનો પ્રથમ ઉપોગ આ દેકાણે કરવો.

પ્રકરણ ૮ મું.

સહનશિલતા.

સહનશિલતા અથવા સહુરીનો ધસારો ધૈર્યના વિષયમાં કરવામાં આવ્યો છે. મદ ધૈર્યને આપણે સહન શિલતા કહી શકીએ, ધૈર્ય એ કેટલેક દરજ્જે સાર્વજનિક સંસ્થા ગણી શકાય છે, અને તેનો ઉપયોગ બહુ કરીને મોટા પ્રસંગે થાય છે. સહનશિલતાને આપણે ધરસસારી સંસ્થા કહી શકીએ, અને તેનો ખપ વારે ધડીએ પડે છે ધૈર્યનો શુણ કટલાકમાં સંવૈત્તમ હતા પણ તેમનામાં સહનશિલતાનો શુણ ધણો કમી હોય છે. ધૈર્યની પેઠે સહન શિલતા એ સ્વધર્મ છે, તેથી તે આપણી જાતને વિશેષ લાગુ પડે છે.

જેઓ સહનશિલતાની ટેવ પાડે છે, તેઓ બડબડ કર્યા વગર કુદ પ સહન કરી શકે છે, હાથ વરાળ કરી વગર શરીરની વેદના ખમી શકે છે, બીજાએ કરેલી પીડા ઠપકા આપ્યા વગર વેદી શકે છે, ચીડાયા વગર પોતાના મતાનુ અડન કરનારતા વેણ સાખી શકે છે, અને બીજાની ખરાબ ચાલ ટીકા કર્યા વગર સહન કરી શકે છે. ખમ નસીબથી સવળુ કરવા જતા અવળુ થયું, કે આપણી મુરત ખર ન આવી, કિવા આપણે ભારે નુકસાનના બેળ મા આવી પડયા, ત્યારે બડબડ કરવાથી કે લાચ વરાળ કર્યાથી શો લાભ થવાનો ? શરિરે કંઈ વાગ્યું કે રોગ થયો, તે વખતે બૂમો પાડવાથી કે રોક્કળ કરવાથી લાભને બદલે વેદનામાં વધારો થાય છે દાકતર નસ્તર મુકવાનું કે કાપવાનું કહે તો કેટલાક ધુજે છે, ને છુમરાણ મરી મૂકે છે. મૂજવાથી કે શરીર ચોરવાથી નસ્તર કે બીજી હચિયાર વધારે ભેકાર કે શરિરનો ભાગ કપાય, તો તેથી વધારે શુકમાન થાય. બીજા માર્યા નસ્તર ન મૂકવા દહમ્મે કે વાદકાપ ન કરવા દહમ્મે, તો રોગ લબાધને વખતે મોતનું ખરણ થાય. જેઓ શરવીર છે, તેઓ શરીર ખર ઝટકા પડે, તો પણ “અરે” કહેતા નથી. એક કાઠીનો પગ કાપવાનું ઈર્ષ્ય. દાકતરે બેથુદ્ધ કરવાની જવા સુધાડવા સાથે શીશી કાઢી, ત્યારે કાઠી બોલ્યો, કે મને બેથુદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. જાણી બૂઝીને પગ કપાતી વખતે અમે “અરે” કહીએ કે પગ ચોરીએ કે કાપર પાણું બતાવીએ તો અમે શરવીર શાના ? એમ કહી તેણે પગ ધર્યો અને દાકતરે તે

કાપવા માંડયો, પણ કાઠીએ “ અરે ” એવો રાજ હચ્ચાર્યો નહિ. મોં ટીકું કર્યું નહિ, કે પગને ચોર્યો નહિ. આ સહનશિલતાની પરિસીમા છે. છોકરાંથી કે બીજાથી અજાણતાં કંઈ વાગી જોસે કે દેવતા ચપ્પાઈ જાય, તો ધણી સ્ત્રી-એ તોમને મારવા ને ગાળો દેવા કે ઠપકા આપવા મંડી જાય છે; પરંતુ જે કાર્ય અજાણતાં થઈ ગયું, તેને માટે દાપ દેવો વાજબી નથી. અજાણતાં વાંક સૈનો યાય છે. નાશન છોકરાં ધણી વાર અણસમજમાં કે તમાસો જેવા અડપલાં કરે છે, એને તેથી વખતે બચંકર અકરમાત્ થઈ જોસે છે. એવું દાણું તોમને માર સૂડ કરવાથી શો લાભ યાય ? ધીમે રહી ઠપકા આપીએ, અથવા નારાજ પણ બતાવી શી ખામણ દઈએ તો ખસ થાય છે. ધણી સ્ત્રીએને પોતાનો કંકડો ખરે. કરવાની ટવ હોય છે, તેથી જેઓ તેના મતમાં ન બળે, અથવા તેના મતથી વિરુદ્ધ જાય, તેમના ઉપર તે ચીડાય છે, ને લડવા મચે છે. એથી લાભને બદલે નુકશાન થાય છે. આપણું કહેવું હમેશાં ખરું જ હોય, એમ કહી શકાય નહિ. આપણું મત ખામી ભરેલું હોઈ શકે. બીજાનું કહેવું ખરું હોય. આપણી પેઠે બીજાને પોતાની સમજ પ્રમાણે કહેવાનો હક્ક છે. કોઈ આપણી રીત ભાતની ટીકા કરે, તો તેથી ન ચીડાતાં આપણી જોડ આપણા સુધારવા તબવીજ કરવી, એ વધારે સારું છે. કોઈ આપણા પુસ્તક ઉપર ટીકા કરે, અને તે આપણા ગેરલાભમાં હોય, તોપણ તેથી ચીડાણું ન જોઈએ. પુસ્તક એ સાર્વજનિક મિલકત છે, તેથી તેના ઉપર ટીકા કરવાનો સૈને હક છે. કહી કોઈએ જાણી જોઈને ગેરવાજબી ટીકા કરી હોય, તોપણ તેથી ચીડાવામાં લાભ નથી. “ ગોળાને મોંઢે ઢાંકણું ” દેવાય, કંઈ જગતને મોંઢે ઢાંકણું દઈ શકાયું નથી. ” જેઓ મોટા મનનાં છે તેઓ બીજાની ચાલ વિષે ટીકા કરતાં નથી. તેમની ચાલ કહો પોતાને કંઈ અસર કરતી હોય, તો પણ તેઓ તે સહન કરે છે. પ્રસંગે ખામોશ રાખવી એ બહુ સારી વાત છે. ગમ ખાવામાં ધણી લાભ છે. “ ન બોલ્યામાં નવ ચુલ ” કહા છે, તે બીજા વિષે ટીકા કરવામાં કામ આવે છે.

જેઓ કુદૈવ સહન કરી શકતાં નથી, તેઓ સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરની સામાં યાય છે, એમ સમજવું; કેમકે તેની આંધાથી કે તેની ઈચ્છા પ્રમાણે સઘળાં કુઃખ આપણા પર આવી પડે છે. ધણી વાર એવે પ્રસંગે લોકો ઈશ્વરને તિરસ્કાર કરવા કે ગાળો દેવા મંડી જાય છે, પણ તેઓ જાણતાં નથી કે કુઃખ એ આપણા કર્મનું જ ફળ છે, અને તે ઇશ્વરે આપ્યું. તેમાં તેનાં દાપ નથી. ધણી પીડાઓ આપણે હાથે કરીને વહોરી લઈએ

છીએ. સૃષ્ટિના નિયમની વિરૂધ્ધ ચાલીએ, એટલે સૂચને બદલે ઉલ્લગરા કરીએ, ઉદ્યમને બદલે આળસુ થઈ પડી રહીએ, રીતસર આવડે બદલે ધણુ-કે થોડું આઈએ, ટાલ વડકનો વિચાર ન કરતાં ગમે તેમ રવડીએ, તો તેનું છુટું ફળ આપણે આપણું જ પડે આપણે નીતિથી ના વર્તીએ, એટલે આપણું કર્તવ્ય ના બળવીએ, તો પરિણામ માફું જ આવે. ધણી વાર આપણે કુદૈવનું કારણ જાણી શકતાં નથી, ત્યારે દેવ ધર્મિયને દધીએ છીએ, પણ તે અધરિત છે.

સહનશિલતા વડે માથે આવી પડેલી આપત્તિ એકી થાયછે; એટલે તેની અસર ક્રમી લાગેછે. આપત્તિમાં મન શાન્ત રહે, તો તે ઘળવા સાથે જોઈતી મહેનત કરી શકાયછે, અને કાયલી જોગવાઈ સાધી લેવાયછે. તેથી ધણુંકરીને આપણે આપત્તિને દૂર કરી રાકીએ છીએ, અને સારી સ્થિતિ માં આવીએ છીએ. શરીરે વેદના થતી હોય, તો સહનશિલતાથી તેનું જોર ક્રમી થાયછે. જોમનાથી કુઝ સહન થતું નથી, તેઓ ચિંતામાં રહેછે, અને ચિંતા વડે શરીર ખરાબ થાયછે. એક વાર બાદશાહએ લોઆને પૂછ્યું, મને બધી પ્રકારનું જીવંછે, અને હું કીમતીમાં કીમતી જોતક આઈંછું, તે છતાં મારું શરીર કુળજું રહેછે; અને વાણીઆ લોકો ધણા ખરા જડા પોરણ જોવા દેખાય છે, તો તેઓ શું ખાતા હશે? લોએ જવાબ દીધો, એ લોકો ગમ ખાયછે. બાદશાહે કહ્યું ચાલ ત્યારે હું પણ ગમ ખાઈં. લોએ કહે, તમારાથી ગમ નહિ ખવાય. બાદશાહે આગ્રહથી કહ્યું, હું ગમ ખાઈં શ. લોએ જોડ્યો ઠીકછે, પણ ત્યારે ગરીબને વેર આવતું પડશે, વાળીઆની કુકારને શુભારતી કરવી પડશે, અને તે જોમ કરેછે તેમ કરવું પડશે. બાદશાહે બધી સરવો સ્વીકારી. એક દહાડો બન્ને નેસ્તીની કુકારે ગયા, અને બાદશાહ વગર પગારે તેને ત્યાં શુભારતી રહ્યા. સોજનો વખત થવા આગે ત્યારે વાણીઆને કંઈ જરૂરના કામ મળે થેર જવું પડ્યું તેણે શી રીતે કરવું, શા બાવે વેચવું, વગેરેની શુભારતીને સમજ ખાડી. ચોકના ગયા પછી સોજનો વખત હોવાથી ઘણાં ધરાક દેળે વળ્યાં. ઘણાં ખરાં ધરાક ગરીબ જાતનાં મુસલમાન હતાં. એક કહે મને એક દમડીનો ગેળા આપ, એક દમડીનું તેલ આપ, એક દમડીનું મરચાં આપ. બીજા કહે મને દમડીનું ફલાણું આપ. એ રીતે એકી વખતે ઘણાં માણસો માગણી કરવા લાગ્યાં, ને અસૂર થયા આવેલું તેથી ઉતાવળ કરવા લાગ્યાં. દમડી દમડીની અનેક

ચાજે ભેગી કરવી ને જોખવી એ અજુબ વગરનાને સહેજ ન હોતું; તેથી શુભાસ્તાને જોઈએ તે કરતાં વધારે વાર લાગતી હતી. ધરાક અધીરા થઈ બડબડવા લાગ્યાં એકે અધીરા થઈ કહ્યું, અને બનીએ સાલે દેર ક્યું કરતાહે? સાજો રાજ સંબળતોજ બાદશાહનો મિજબ ગયો, ને તેમણે મળવામા રાખી મૂકેલી કટાર કાઢી. સારા ભાગ્યે લોચ્છે નજીકમાજ સંતાઈ રહ્યો હતો, તેણે દાડતા આવી બાદશાહને પકડી લીધા, અને કહ્યું, આલો સરકાર, એ તો તમે ગમ ખાઈ રહ્યા!

જેઓ ખામોરા પકડેછે, તેઓ દુરમનજુ જોર કમી કરેછે, અને જુલમી હોય તેને પણ તે ઓરિઆણુ કરેછે. માર માર કરતો આ યો હોય, તે પણ આપણા ન બોલવાથી નરમ પડેછે. જેઓ ખામોરા ન પકડતા સામે ચાપછે, કે સાધુ' જોલેછે, તે દુરમને કે મારવા આવનારને વધારે આવેરામા લાવેછે. ખર્ પૂછો, તો ગમ ખાનારને દુરમનજુ યોડા હોયછે, અને દુરમન હોય, તે પણ વખતે તેના મિત્ર થઈ જાયછે. ગમ ન ખાવાથી ધણી ધણીઆણી વચ્ચે ધણીવાર કજીઆ કંકાસ ચાપછે, માખાપ અને છોકરા વચ્ચે બે બનાવ ચાપછે, અને બાઈ બેનોમા વિરૂદ્ધતા ચાલે છે. એક ડાસો મોટી ઉમરે ફરી ખરણ્યો. પહેલી વારની રી એક છોકરા મૂકીને મરી ગઈ હતી. તે ડાસો નવી સાથે એક વાર પરમાખથી ઘેર આવતો હતો. રસ્તામા એક કુવો આ યો એલે ડાસો દારી હોટો લઈને પાણી કાઢવા ગયો. નવી નાની વયની, અણસમજુ ને પચ્છમ જુદિની હતી. તેને ડાસો ગમતો નહોતો. તેના હૃદયમા દુઃખતાએ વાસ કર્યો. તેણે કુવા આગળ જઈને ડાસાને પાછળથી ધકકો માર્યો, તેથી તે કુવામા પડ્યો, અને તે ત્રી ઘેર ચાલી ગઈ. સારા ભાગ્યે કુવામા પાણી નજીક વડની મૂળી હતી, તે ત્યાં આવનાથી ડાસો બચ્યો, અને કાંઈ વટમારુએ તેને દયાની ખાતર બહાર કાઢ્યો. ઘેર જઈને શુ કહેવું ને કેમ કરવું, તેનો તેણે ઊંડો વિચાર કર્યો. ઘેર આવ્યો ત્યારે છોકરા, છોકરાની વહુ અને તેમના નાના છોકરા ડાસા પાછળ વીસઈ વળ્યા, ને પૂછવા લાગ્યા કે વહેલા કયાથી આવ્યા? નવીએ ધરનાને કહ્યું હતું કે ડાસાને તેમના મિત્રે કંઈ કામ માટે રોક્યાછે. નવીએ શુ કહ્યું હશે, તે આ લોકના પ્રશ્ન ઉપરથી ડાસો સમજી ગયો. નવી એક ખૂણામા મૂજતી હતી, કેમકે રખેને ડાસો તેવું કૃત્ય ઉધાડુ પાડે એવો તેને ભય હતો. તેની દયામણી સ્થિતિ ડાસાના જોવામા આવી. તેણે કહ્યું, કામ પતી ગયું, તેથી

હું વહેસો આગ્યો. ડોસાની ઉદાર હતિ ને ગાફર મન જોઈ નવીના મન પર સારી અસર થઈ. તેને પોતાના કુપર કૃત્યનો પરતાવો થયો, અને તેની રહેણી કરણીમાં ઘણો સુધારો થયો. “ ન જોલ્યામાં નવ શુણ ” એ પ્રમાણે ડોસો રોજ માળા જપવા લાગ્યો. તેમનો સંસાર ઘણાં વર્ષ સુખરૂપ ચાલ્યો. એક વાર ડોસાથી પોતાનો જપ જરા ઉત્તવજો બોલાઈ ગયો તે પોતાના દીકરાના નાના છોકરાના સાંભળવામાં આવ્યો. છોકરાને એથી આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને એ જપનો મર્મ શો, તે ડોસાને પૂછવા લાગ્યો. ડોસાએ ટેટલીક મુદત બાલાં બતાવી છોકરાને ઉઠાવ્યો. છોકરાએ પોતાના મા બાપને જપની વાત કરી, ત્યારે તેઓએ પણ ડોસાનો ટેડો લીધો. આખરે થકીને તેણે શુદ્ધાસો કર્યો; પણ તે સાથે સખત તાકીદ કરી કે આ વાત ક્રોધને કહેવી નહિ. તેમણે વાત છાની રાખી; પરંતુ એક વાર સાક્ષ વહુ વચ્ચે અણધાર્યો કણ્ઠએ થયો, અને તેઓ મેણાં ટૂંણાં પર આવી ગયાં; ત્યારે વહુએ કહ્યું, “ અમારા દેવ ગમે તેટલા તમે કાદો, પણ અમે કંઈ તમારી પેઠે ધણીને મારવા ઉભાં થયાં નથી. ” આ મર્મબાણે નવીનું હૃદય ભેદી નાંખ્યું. પોતાના કૃત્યથી તથા કુજોતીથી પરતાઈને તેણે તેજ રાત્રે આત્મઘાત કર્યો. સહનશિલતા એ જાણે સ્ત્રીઓમાં સ્વભાવ સિધ્ધ સદશુણ હોય, એમ ધણીવાર જોવામાં આવેછે. કદારા તેમની સ્થિતિ એવી હોય કે તેમને સહનશિલ થવું પડે; અથવા તેમને ખમોશ પકડવાના પ્રસંગ વારેવારે આવેછે, તેથી એ શુણ તેમને પ્રાપ્ત થાયછે. નાનાં બાળક ઉછેરવાં એ કેટલું વિકટ કામછે ? કોઈ માંદું પડે, કોઈ હઠ કરે, કોઈ નકામું કુખ દેવા ઉભું થાય, તોપણ માતા તે સહન કરેછે. બાળકના સુખની ખાતર પોતે ભીની પથારીમાં સૂએ, ખાવા પીવામાં પરદેશ પાળે કે જાતે ઓસડ ખાય. એ

શ્રી જાતિનાં કસંઘ

પ્રકરણ ૬ લું.

સમતા.

હરખથી ઇલકાંતું નહિ; અને શોકથી ગભરાવું નહિ, તેહું નામ સમ-
તા અથવા સુખ કુઃખનું સમાન પશું. આવી વત્તિ કેટલાં યોગાંની રહેછે? કે-
ઈ સાધવી સ્ત્રી કે સાધુ પુરુષજ આવી વત્તિ રાખી શકેછે, પરંતુ જે રાખી
શકેછે, તે હમેશા સુખ એનમાં રહેછે,

કેટલાંક હર્ષથી એવાં ઇલકાંતું જાયછે, કે તેથી તેમને હરખ અમક થાયછે. એ-
ક ડોશીને અણધારી રૂપીઆની ગાંસડી મળી. મોટા આમળ રૂપીઆની ટ-
ગલી જોઈનેજ તે ગાંડી થઇ ગઇ, અને જોલી ઉડી, કે અધધધધ !
આટલા બધા રૂપિઆ ! જે હરખથી ઇલકાંતું થઇ ગયું, તે શોકથી પણ ઇલકાંતું
જાયછે; એટલે તેનાથી શોક સહન થતો નથી, તેથી તેહું પરિણામ પણ મા-
નું નિવડેછે. એકના એક પુત્રના કે વહાલા પતિના મરણની ખબર સાંભ-
ળતાંજ સ્ત્રીઓને ગાંડા થવાના કે તેમણે આપધાત કર્યાના દાખલા છે.
વહાલાના શોકથી સ્ત્રીઓ માંથા ફેડેછે, લોહી લોહાણ થાય ત્યાં સુધી છાતી
ફૂટેછે, શાં શાંને અધાપો આણેછે. અને અકદ કરીને શરીર ખરાબ કરેછે.
આમ કરવાથી ફળશું? મરનાર પાછું આવતું નથી, અને શોક દૂર થતો નથી.
એટલા માટેજ એવે પ્રસંગે મન વાળવાની જરૂર છે. જે જાણું તેને મરવું છે,
અને જે મરી ગયું તે કાઢી લેાયે. પાછું આવતું નથી, માટે સુખ પાછળ શો-
ક કરવામાં લાભ નથી. આપણા કરતાં પણ બીજાને વધારે દ્રવી ધા વાગ્યોછે,
તેમનો દાખલો લઇ આપણે મન વાળવું.

વાતું કરેછે, અને તેને ચોતાની સ્થિતિનો મદ થાયછે; ચોટલે જાણે આસમાન એક તક્ષજ બાકી હોય એમ તેને લાગેછે. આવે સમયે સમતાની વિરોધ જરૂર-છે. સ્વપ્ન દુઃખની ઘટમાળ ચાલ્યા કરેછે. હમેશાં સ્વપ્ન શાતા ચાલુ રહેનાર નથી. કરતા કરતા છાંયડીની પેઠે સ્વપ્નની પાછળ દુઃખ આવવાતું. જે સારી સ્થિતિમાં સમતા તજાય, તો દુઃખ વહેલું આવી લાગશે; કેમકે મન જ્યારે બહેકેછે, ત્યારે તે મનુષ્યને એવા માર્ગ પકડાવેછે, કે જે વડે દુઃખજ પેદા થાય. મન ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરેછે, અને ઇચ્છા એ કોઇ પણ કિયાનો પહેલો અંકુરછે. માટે આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય મનને હબાવવાનું અથવા મન મારવાનું છે. મન ન હબાવીએ તો ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય. ઇચ્છા વિના કંઇ કાર્ય થતું નથી.

જેઓ સ્વપ્ન દુઃખની કીમત સમજેછે, તેઓ સમતા જાળવી શકેછે. સ્વપ્ન દુઃખ ક્ષણિકછે-અનિત્યછે, તેથી તેને માટે દરખ શોધ પણ ક્ષણિક અને અનિત્ય રાખવો જોઇએ. અતિષય સર્વ તજવું એમ મહા પંડિતો કહી ગયાછે. અતિસ્વપ્નની ઇચ્છા રાખવાથી વખતે સદ્ગુણનો ભંગ થાયછે. આપણાં આચરણ હૃદયી બહાર હોય, તો આપણી તત્ત્વરસ્તી ખરાબ થાય, અને આપણું અંતઃકરણ કબૂલ ન કરે એવાં કે આપણા ધર્મ વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાં પડે.

રાત્રી, માટે તેને હમેશ દૂર રાખવો. મન કુમાર્જી દોડવાનું કરે કે તેને ઘૂંટી દબાવી દેવું.

જગત્માં ધણી વાર નિરાશ થવાના પ્રસંગ આવેછે. આપણું ધાર્યું ધણી વાર થતું નથી; આપણી ઇચ્છાઓમાં આપણે ધણી વાર નિષ્ફળ થઈએ છીએ; કેટલી વાર આપણે ભારે સુકશાનમાં આવી પડીએ છીએ; આપણા શરિરને બપોરે અકસ્માત યાચે, સગાં વહાલા કુઃખર્ચા હૂંબેછે, અને આપણું કુમળું કાળજી બડકે બળવાના પ્રસંગ આવેછે. એવે સમયે સમતા રાખનાર પોતાના કુઃખની અસર દૂર કરી શકે છે, કે તેને કમી કરી શકેછે. અણ-સમજી કરતાં સમજીને કુઃખ ઝોછી અસર કરેછે. જ્યોત્સ્ના તત્ત્વવાનીઓ કે ફિલસૂફો છે, તેઓને વખતે તેની અસર બિલકુલ થતી નથી. મહાયોગીઓને તો કુઃખ કુઃખ સમાન હોવાથી તેની તેમને પરવાજ રહેતી નથી.

પરકરણ ૦ મું.

વ્યવસ્થા.

કામકાજની નિયમિત ગોઠવણને વ્યવસ્થા કહે છે. જે જે કામ આપણે કરવાનાં હોય, તે તે અમુક વખતે અને અમુક ક્ષણે કરવાનો અગાઉથી નિશ્ચય કરી રાખવો તેનું નામ વ્યવસ્થા. આવતી કાલે શું શું કરવાનું છે, અને તે કયે વખતે કેટલી વાર કરવું, તેનો સૂતી વખતે વિચાર કરી રાખવો, અને એ વિચારનો દરેક રીતે અમલ થાય, એમ કરવું. રાજ્ય કાજની જગજગવાળા કે બહુ મમગરા લોકો તો આવતા કાલે કયા કયા કામ કયારે કરવાના છે, તેની ચોપડીમાં નોંધ કરી રાખેછે, અને એ નોંધના ક્રમ પ્રમાણે દરેક કામ નીચેલા વખત પ્રમાણે કરેછે, વચ્ચે કંઈ બીજું કામ આવી પડે, તો તે બની શકે તો ધડતું ચૂકે છે. નોંધમાં અમુક વખતે અમુક કામ કરવાનું હોય, તે વખતે કોઈ મળવા આવે, તો તેઓ તેની સંપાદાત પણ લેતા નથી. ધારેલે વખતે અમુક કામ ન થઈ શકે, તો બીજા કામોનો વખત ન જાય ને સર્વ કામની અવ્યવસ્થા ન થાય, માટે બાકી રહેલું કામ

બીજા દિવસને માટે પડ્યું મૂકે છે. મારું કહેશે, એમ કરવામા શો લાભ? મોટા લાભ એ કે વ્યવસ્થાના સફળતાની એથી ટેવ પડે છે, અને તેથી સર્વ કામ નિયમિત રીતે થાય છે.

હવે આપણે શું કરીએ છીએ તે જોઈએ. પ્રથમ તો આપણને વખતની કીમત જ નથી. બે ઘડી બેડા તોએ શું, અને ચાર ઘડી ઘેઘી તોય શું? એક દહાડો પાંચ વાગે ઉઠીએ તો બીજે દહાડે સાત વાગે ઉઠીએ. એક દહાડો દશ વાગે આઈએ, તો બીજે દહાડે બાર વાગે જમીએ. કામ ગમે ત્યારે હાથમા લઈએ, ગમે તેટલો વખત તેમા રોકીએ, ગમે ત્યારે તેને પડ્યું મૂકીએ, અને ગમે તે દિવસે વળી તેને હાથમાં પકડીએ. કાંઈ મળ્યા આ-વે તો કામ કામને ઠેકાણે રહે. જોઈએ જોશી ગમ્પો હાંકીએ, તો બસે શાક વાંચી જાય, કે છોકરા લખાવવા કરે. કાંઈની માથે વાતે વળગીએ, તો માથે બેડું હોય ને રસ્તાપરએ ઉભા હોઈએ, તો પણ તેમાં બવના બવ વીતી જાય!

આથી પરિણામ શું થાય છે? આપણા કામ નિયમિત રીતે થતાં નથી, અને આપણને વ્યવસ્થાની ટેવ પડતી નથી. ઘણી વાર બેરાં કહે છે, કે “અમને બિયડુલ વખત મળતો નથી. આખો દહાડો કામમાં ને કામમાં જ બે ઘડી બેસવા પામ્યાં, કે ન બે ઘડી સૂવા પામ્યાં. કાંઈ દહાડો અપવા વારો જ આવતો નથી. આમાં ઘણી ચુક તેમની ચોતાની છે. ગેરવ્યવસ્થાનું પરિણામ એવું જ આવડું જોઈએ. વખત-સર કામ ન કરે અને વખતની કીમત ન સમજે, તેને કામનો પાર આવે જ નહિ. જો મોડું ઉઠે છે, તેનાં સર્વ કામ મોડાં થાય છે. જો કામ વખતે કામ ને પુરસેને વખતે પુરસે ” એવો નિયમ જાળવતા નથી, તેઓને કામ આખો દિવસ પહોંચે છે, ને પગ-વાળીને બેસવાનો વારો તેમને આવતો નથી, કેમકે આખો દિવસ કામ કરનાર ચોતાનું કામ ઉતાવળથી અને લલિ પૂર્વક કરતાં નથી, તેથી તેમને દરેક કામમાં વખત વધારે લાગે છે, અને તે છતાં પણ તેમનું કામ સાચું થતું નથી.

વ્યવસ્થા વગર જો કામ પહેલું કરવું જોઈએ, તે પછી થાય છે, જો કામ જોઈ જરૂરનું હોય તે પ્રથમ લેવાય છે, અને વધારે જરૂરનું પાછળથી થાય છે, કે વખતે રહી પણ જાય છે. પ્રથમથી સંભાળીને નિમ્નથી કરી ને સમ્પૂર્ણ હોય, તો કેટલાંક કામ વિસરી જવાય છે. આથી ધરમાં ધણો ખગાડ થાય છે. અચુક ઝડપમાં ઉત્તરનાં ને પૂરનાં

કીમતી કપડાંને તપાવવાનું ને ફેરવવાનું ભુલી જવાથી કેટલું તુકસાન થાયછે? રાતે હાથ દુધા કરવાનું રહી જવાથી ઉદર આવી કેટલુંક અના-
જ ખાઈ જાયછે કાંઈ કપડાં ભૂલથી ખૂણે વચાળે રહી જતા ઉદર
તેના કેવા હાન કરેછે? દાણાની વખતસર સલાળ વગર તે કેવા સડી કે
એસી જાયછે? કપડાંને જરા પ્રાચુ પડચુ હોય તેને થી ગડુ મારવાની કે
તુની સેવાની તુર્ત તજવીજ ન કરવાથી તે કેટલું વહેતું ફાટી જાયછે?
છોકરાને વખતસર બળીઆ નટકાવવાથી કે માદે સાજો નિયમિત ઓ-
સક વેસડ કરવાની વ્યવસ્થા ન રાખવાથી કેવું પત્તણું પડેછે? આ
સૌ વાતોનો અનુભવ થોડા ધણા સર્વ સ્ત્રીઓને થાયછે, તે છતાં કે
ટલી થોડી સુ વ્યવસ્થાનો વિચાર કરેછે, અને તેને કેટલી થોડી અમ-
લમા લાવી શકેછે?

ગોઠવણ વગર આપણે જીવગીની કાંઈપણ સ્થિતિો ન્હાઈ તેવી
ઉપયોગી કરી શકતા નથી. પેસાદાર સ્ત્રીઓ એમ સમજે છે કે આપણે ઘેર ચાકર
નોકર હોવાથી આપણે હાથે કામ કરવાનું થોડું જ છે, માટે આપણે વ્યવસ્થા
રાખી તોએ શુ, અને ન રાખી તોએ શુ આધારણ સ્થિતિનો બાધવ્યો એમ
માને કે અમારે તો કામ ને કુરમદ ઠીમડીકે, એવે અમે ગોઠવણ ન રાખીએ
તોપણ ચાલે. ગરીબ સ્ત્રીઓ કહે કે અમારે તો આખોજ હડાડો વેતર
કરવાનું છે, ત્યાં વ્યવસ્થાથી વિશેષ શુ? પરંતુ આ ત્રણે સ્થિતિમા વ્યવસ્થા
ની જરૂર છે. માણસને જો ધરધણે એજ એકડું કામ હોત, તો કદારા પેમા
દારની વાત ખરી મનાત ચડતી સ્થિતિને માટે ચડતી જવામદારી મનુષ્ય
તરીકે તેમના પર રહેઠે એ વાત તેઓ ભૂલી જાયછે. કામ નથી, માટે આ
બધુ યથપડી રહેવાનું જોએ. ચાલે, તેઓ તનથી ને મનથી ખરાબ થાયછે
ધરનું કામ લઈએ તો ચાકર નોકરના કામની દખલેખ રાખવી, ધરમા બગડતું
હોય તેની કાળજી રાખવી, એ શુ પેસાદારનું કામ નથી? ચાકર નોકરને બરેસે રહેનારની ખરાબી થાના દાખલા વારે વારે બનેઠે.
હવે તેમને પૈસે ટકે સુખી બનાવવા તે શા માટે? તમારા સુખનો બીજને
બને તેટલો લાભ આપો, તમને પ્રમખ ન હોવાથી જો કુરમદ મળે, તેનો
સારો ઉપયોગ કરો, એટલે તે બીજનું બધું કરવામા કે અટકાવનું બધું કરવા
મા વાપરો. એવા કાર્ય પણ વ્યવસ્થા વગર મારા થના નથી. ગરીબીને લીધે

બીજા દિવસને માટે પડયું મૂકે છે ત્યાં કહે છે, એમ કરવામા શો લાભ? મોટો લાભ એ કે વ્યવસ્થાના સંસ્કૃત્તની એથી દેવ પડે છે, અને તેથી સર્વ કામ નિયમિત રીતે થાય છે.

હવે આપણે શું કરીએ છીએ તે જોઈએ. પ્રથમ તો આપણને વખતની કીમત જ નથી. બે ઘડી બેડા તોએ શું, અને ચાર ઘડી ઘોરો તોય શું? એક દહાડો પાંચ વાગે ઉઠીએ તો બીજો દહાડે સાત વાગે ઉઠીએ. એક દહાડો દશ વાગે આઈએ, તો બીજો દહાડે બાર વાગે જમીએ. કામ ગમે ત્યારે હાથમા લઈએ, ગમે તેટલો વખત તેમા રોકીએ, ગમે ત્યારે તેને પડયું મૂકીએ, અને ગમે તે દિવસે વળી તેને હાથમા પકડીએ. કોઈ મળવા આવે તો કામ કામને ઠેકાણે રહે. જોઈએ બેસી ગયો છાકીએ, તો બસે શાક દાઝી જાય, કે છોકરા ટળવળ્યા કરે. કોઈની માથે વાતે વળગીએ, તો માથે બેડું હોય ને રસ્તાવચ્ચે ઉભા હોઈએ, તો પણ તેમાં ભવના ભવ વીતી જાય!

આથી પરિણામ શું થાય છે? આપણાં કામ નિયમિત રીતે થતા નથી, અને આપણને વ્યવસ્થાની દેવ પડતો નથી. ઘણી વાર બેરાં કહે છે, કે “અમને બિયડુલ વખત મળતો નથી. આજો દહાડો કામમાં ને કામમાન બે ઘડી બેસવા પામ્યા, કે ન બે ઘડી સૂવા પામ્યા. કોઈ દહાડો અપવા વારો જ આવતો નથી. આમા ઘણી ચૂક તેમની પોતાની છે. ગેરવ્યવસ્થાનું પરિણામ એવું જ આવણું જોઈએ. વખતસર કામ ન કરે અને વખતની કીમત ન સમજે, તેને કામનો પાર આવે જ નહિ. જે મોડું ઉઠે છે, તેનાં સર્વ કામ મોડાં થાય છે. જેઓ ”કામ વખતે કામ ને પુરસને વખતે પુરસદ” એવો નિયમ જાળવતા નથી, તેઓને કામ આવે દિવસ પહોંચે છે, ને પગ વાળીને બેસવાનો વારો તેમને આવતો નથી, કેમકે આજો દિવસ કામ કરનાર પોતાનું કામ ઉતાવળથી અને લક્ષ્ય પૂર્વક કરતો નથી, તેથી તેમને દરેક કામમાં વખત વધારે લાગે છે, અને તે છતાં પણ તેમનું કામ સાફ થતું નથી.

વ્યવસ્થા વગર જે કામ રહેલું કરવું જોઈએ, તે પછી થાય છે, જે કામ જોઈ જરૂરનું હોય તે પ્રથમ લેવાય છે, અને વધારે જરૂરનું પાછળથી થાય છે, કે વખતે રહી પણ જાય છે. પ્રથમથી સંભાળીને નિમ્નવ્ય કરી ન રાખ્યો હોય, તો કેટલાંક કામ વિસરી જવાય છે. આથી ઘરમાં ઘણા બગાડ થાય છે. અમુક ઝંઘુમાં ઉતરનાં ને ઊંચામાં

ક્રીમતી કપડાને તપાવવાનું ને ફેરવવાનું ભૂલી જવાથી કેટલું લુકસાન થાયછે? રાતે દાઝ કુમા કરવાનું રહી જવાથી ઉદર આની કેટલુંક અના-
જ ખાઈ જાયછે. કોઈ કપડાં ભૂલથી ખૂણે વચાળે રહી જતાં ઉદર તેના કેવા દાન કરેછે? દાણાની વખતસર સંભાળ વગર તે કેવા સડી કે
બેસી જાયછે? કપડાને જરા કાણુ પડયું હોય તેને થીંગડુ મારવાની કે-
ટની સેવાની તુર્ત તજવીજ ન કરવાથી તે કેટલું વહેતું ફાટી જાયછે?
છેકરાને વખતસર બગીઆ નટરેવવાથી કે માદે સાજે નિયમિત ઓ-
મક વેસક કરવાની ન્યવસ્થા ન રાખવાથી કેવું પસ્તણુ પડેછે? આ
સૌ વાતોનો અનુભવ થોડો ધણો મરે શ્રીઓને થાયછે; તે છતાં કે-
ટલી થોડી સુ-ન્યવસ્થાનો વિચાર કરેછે, અને તેને કેટલી થોડી અમ-
લમાં લાવી શકેછે?

જેમને આખો દહાડો કામ પહોંચે, તેઓ પણ જે વ્યવસ્થાથી કામ કરે, તો વખત બચાવી શકે, આરામ લઈ શકે, કે વધારે કામ કરી શકે. વચલા વાંધાની નારીઓને પણ ઉપરના કારણોથી વ્યવસ્થાની જરૂર છે. વ્યવસ્થા વગર ગરબાટ થઈ રહે છે, એ વાત સૌને યોડી કે ઘણી અનુભવમાં આવી હશેજ. ન્યા બહારની ગરબાટ છે, ત્યાં મન શાન્ત ને શુચવણ વગરનું રહી શકતું નથી. એવી રિયતિમાં મન જે કઈકરવા ધારશે, તે કૃતેહમદથી પાર પડવું અશક્ય છે.

કેટલાકના ઘરમાં ચેસતું પણ આપણને ગમતું નથી. ચોકમાં એમાં વાસણ પડ્યાં હોય, ને તે ઉપર માંખો બણબણ કરતી હોય, કોઈ વાસણ ક્યાં પડ્યું હોય, ને કોઈ કપડું ક્યાં અટવાતું હોય, કોઈ બાળક ક્યાં રવડતું હોય, ને કોઈ બાળક ક્યાં ચાયાકરતું હોય, કોઈ ઠેકાણે એક અનાજનો દગસો પડ્યો હોય ને કોઈ ઠેકાણે બીજા દાણા વેરાએવા હોય, કોઈ ઠેકાણે બાવળ બાઝ્યાં હોય, તો કોઈ ઠેકાણે ઘેર ઉડતો હોય, કોઈ ખંડમાં લીંપણ ઉખાડી ગયું હોય તો કોઈ ખંડમાં ખાજચોકડી ગંધ મારતાં હોય. એના ઘરનું પાણી પીવું પણ આપણને ગમે નહિ; કેમકે તે ગળ્યા વગરનું હોય, કે ગોળે છારી વળેલી હોય, કિંવા પંચપાત્રમાં મેલ હોય. આવા ઘરની ઘણીઆણીને આપણે “પુઆડ” કહીએ છીએ. પુઆડ એટલે ગેર વ્યવસ્થા વાળી, અથવા જે વ્યવસ્થામાં સમજતી નથી તે.

કેટલાંક કહે છે કે વ્યવસ્થા એ મોટી વાત નથી: એમાં કંઈ મોટી અક્ષય કે ચતુરાઈ જોઈતી નથી. મોટી અક્ષય જોઈએ કે ન જોઈએ, પણ વ્યવસ્થા એ હંમેશાં સદ્ગુણ છે. સદ્ગુણ વાપરવામાં હમેશાં મોટી અક્ષયગોજા અપ પડે છે, એમ નથી. કેટલીક વાર સદ્ગુણને અને અક્ષયને સંબંધ હોતો નથી. સદ્ગુણની ખરી ખૂબી તે પાળવામાં અને તેના પરિણામમાં રહેલી છે, તેથી તે વાપરવાની સર્વને જરૂર છે. કોઈ પણ કામ એકદમ કે તેનો વખત આનંદ વગર કરવું, એ ગેરવ્યવસ્થાની શરૂઆત છે. જે કામ હાય આનંદ તે કરવા માગવું એમ નહિ, પણ જે કામ જે વખતે કરવાનું નક્કી કર્યું હોય, તેજ વખતે તેજ કામ કરવું, એવું નામ ખરી વ્યવસ્થા, અને એ પડેજ અપણે ઘણાં કામ કરી શકીએ છીએ અને તે છતાં દુરસદનો વખત પણ મેળવી શકીએ છીએ.

વખત સૌથી વધારે કીમતી છે. આપણું આયુષ્ય અમુક વખત સુધી ચાલવાનું છે, તેમા જે જે સત્ કર્મો કરવાનાં તે ન કર્યાં તો પરતાવું પડશે. પગાર મહેનતાણું વગેરે કામની સાથે વખત ઉપર આધાર રાખે છે. અમુક કામ અમુક વખત સુધી કરનાથી અમુક બદલો મળે છે, માટે ત્યાં વખતની કીમત છે. વખતનો ખર્ચા કરનાથી મહેનતનો, પૈસાનો અને જીવંતીનો ખર્ચા થાય છે. વ્યાપાર શિજગારમા વખત એજ પૈસા ગણાય છે. આવે કીમત વખત જેર વ્યવસ્થાથી એજે જાય છે.

જેઓ વ્યવસ્થા રાખે છે, તેઓ ઘણાં ક્રમ માથે લઈ શકે છે, અને તે પાર પાડી શકે છે. તેમણે મન દૃઢ ને શુચવણ વગરનું રહે છે, એવે આટલું બહુ કામ ક્યારે ને કેમ કરશે એ વિષેનો ગભરાટ તેમને થતો નથી. તેમનો વ્યભાવ શાન્ત અને સ્થિર રહે છે, કેમકે વધારે બોલે પડવાથી તે ચીડાતા નથી, કે હાથ વસાળ કરતા નથી. વધારે કામ કરનાથી તેમની સ્થિતિ સુધરે છે, એ તો સ્પષ્ટ છે; કેમકે કામથી કમાણી વધે છે, ઉગારે વધારે પડે છે, શરીર સારું રહે છે, મન ઉમંગમા રહે છે, અને જેઓ વિદ્યાર્થી અવસ્થા ભોગવે છે, તેમને યાન મેળવનામા મદદ મળે છે. વ્યવસ્થાની જોટલી જરૂર મોટા માણસને છે, તેટલી કે તેથી વિશેષ જરૂર વિદ્યાર્થીને છે નિશાળમા તેમને વ્યવસ્થાનો ધડો મળે છે, કારણકે ત્યાં દરેક વિષય ડરાવેલે વખતે નિમસર આસે છે. એ ધડાનો ઉપયોગ ઘેર પાઠ કરવામા થાય, તો તેયાર કરવા આપેલા સઘળા પાઠ કરી શકાય, અને વ્યવસ્થાની ટવ નાનપણમા પડે, તે મોટપણે કાયમ રહેના થી તેમને તેનો વિશેષ લાભ જીવંતી પર્યંત મળે

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સ્વપરીક્ષા.

દરેક માણસ પોતાને યત્ન સમજે છે. હું જે કરું છું તે સારું જ કરું છું એમ તેને લાગે છે. બીજાનાં કૃત્ય વિષે તે ટીક કરવા મડી જાય છે. પરંતુ માણસ બૂલથી ભરેલું છે, માટે આપણામા સી સી ખામી છે તેનો આપણે પ્રયત્ન વિચાર કરવો જોઈએ. આપણી કરણી અને આપણી ચાલ ચંકા તથા

આપણા મત નિરે આપણે ખરી અને તરફદારી વગર તજવીજ કરવી જોઈએ. એનું જ નામ સ્વપરીક્ષા અથવા પોતા વિષે પરીક્ષા કરવી તે. રાતને સમે કે એકાત્રમા આપણે આપણા સ્વભાવમા શી શી ખામીઓ છે, તે તપાસવી. પોતાની ખોટો ઝટ માલમ પડી આવતી નથી, માટે એ તપાસ ખારીકીથી કરવી જોઈએ. કોઈ વાર આપણને માલૂમ પડે, કે આપણે બહુ બોલાં છીએ, બીજને માફ લાગશે કે કેમ તેનો નિચાર કર્યા વગર ન કહેવાના વેણ કહીએ છીએ, અથવા તેને માથે ખોટો આરોપ મૂકીએ છીએ. ઈલા છોકરાને વગર કારણે મારીએ છીએ, કે તેમના વાકના પ્રમાણમા વધારે શિક્ષા કરીએ છીએ. હદ કરતા વધારે ખાઈએ છીએ કે પડી રહીએ છીએ. પ્રસંગે જૂઠું બોલીએ છીએ કે સુનોહ છુપાવનાના ઘાટ ધડીએ છીએ. આપણા બીજા પ્રત્યેના ધર્મ બાજુએ મૂકીએ છીએ, પોતા પ્રત્યેના કર્તવ્ય મૂકીએ છીએ, કે ઇશ્વર પ્રત્યેના ધર્મ અદા કરતા નથી. આ સૌ સ્વપરીક્ષાથી દૂર થઈ રાકે છે, કેમકે આપણી ખામીઓ આપણે જોઈ રાકીએ, તો તે ટાળવાના યત્ન થઈ રાકે. આની તપાસણી રોજ થાય, તો તેથી ધણી લાભ થાય. આખા દિવસમા આપણે શુ શુ કર્યું, અને તેમા ખરું કેટલું થયું, અને ખોટું કેટલું થયું, તેની તજવીજ સુતી વખતે કરીએ, તો એ દિવસે થઈ ગયેની ભૂતો બીજે દહાડે ન થના દેવાનો નિશ્ચય કરી રાકાય છે. રોજના મહાવરાથી એક દિવસમા નહિ તો ધણે દહાડે પણ આપણી બધી નહિ તો ધણી ભૂલો સુધરી રાકે છે. જમ વેપારી પોતાના રોજગારની નેહિસાબ કિંતાબની રાતે તજવીજ કરી મેળ મેળવે છે, અને ભૂલો થઈ હોય તે સુધારે છે, તેમ આપણે આપણા સામાજિક વ્યાપારની જડતી રાતે સેવાનો શિવાજ રાખવો, એ બહુ લાભકારક છે.

જોજ રીતે કોઈપણ પગલું ભરતા અગાઉ તેથી પરિણામ શું આવશે, એ વિશે અપણે આપણા મનને (અત કરણને) પૂછી જોવું. અત કરણ સારો માર્ગ બતાવે છે, અને ખોટું રસ્તે જવાની ના પાડે છે. જેઓ આ પ્રમાણે પ્રયત્નથીજ તજવીજ કરે છે, તેમને પાછળથી પરવાણું નથી પડતું. જગતમા કેટલીનાર એના પ્રસંગ આવી પડે છે, કે જો તે નિયમની તપાસ પ્રયત્નથીજ ન થાય, તો પરિણામ ખોટું આવે. વખતે કુદ લોકોની મોદજીબમા ફસાવું પડે છે, વખતે લાલચથી લપટાવાય છે, વખતે મનોવિભ્રાનું પ્રબળ થાય છે, કદી ભોળપણથી ઠગાવાય છે, કદી અણધાર્યું ફસાવાય છે, માટે દરેક

પ્રસંગે કામની, તેના પરિણામની, તે કરવાના માર્ગની, અને આપણાં સાહિત્યની પરીક્ષા કરી લેવી.

સ્વપરીક્ષાથી માણસ પોતા વિષેનું જ્ઞાન એટલે જોને આત્મજ્ઞાન કહે છે, તે મેળવી શકે છે, અને તેથી તેને મેષ્ટામાં મોટા લાભ થાય છે. નરસંઘ મહેતાએ કહ્યું છે, કે “જ્યાં લગી આત્માતત્ત્વવિન્દ્યો નહિ, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી.” આપણા આત્માને જોળખવો, તેને આત્મજ્ઞાન કહે છે. મોટા મોટા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, પંડિતો, સાધુઓ, ભક્તો અને યોગીઓ પણ ધણી વાર આત્મજ્ઞાન જોળખવામાં ગોથા ખાય છે. આત્માના જોળખાણથી પરમાત્મા (પરમેશ્વર) નું જોળખાણ શરૂ થાય છે. જો આત્મા હાથમાં આવે, તો મન નિર્મળ થાય, અને દુર્ગુણો આપો આપ દૂર થઈ જાય. આપણે કોણ, આપણામાં જોયે છે તે કોણ, શક્તિ શું છે, મન શું છે, અંતઃકરણ શું છે, વિચાર કેમ ઉદ્ભવે છે, અને તેનો અર્થય કોણ કેવી રીતે ને કાની મારફતે કરે છે? આ દરેક પ્રશ્ન કદીય ને ગભીર છે. એનો ખુલામો રમુજી, ઉપયોગી ને જરૂરનો છે, અને તે આપણા આત્માનો ઉર્જાત કરે છે. આત્માને જોળખ્યા વગર આપણા કલ્યાણને માટે જે જે સાધન વાપરીએ તે બિચારું છે, એવું નરસંઘ મહેતાએ કહ્યું છે, તે અક્ષરે અક્ષર ખરું છે.

પોતાના ગુણ દોષની, કે પોતાના જે હીર હોય, તેની કાંટા કમ પરીક્ષા તો વિરલાથીજ બને છે. એવી પરીક્ષા ને કરી શકે છે, તે સજારી ને સત્યરૂપ નિવડે છે. તેજ ખરેખરી સાધવી સ્ત્રી અને સાધુ પુરૂષ છે, એમ સમજવું. પોતાની ખોડ ખાંપણથી ને મહિતગાર છે, તે તેમને સુધારવાની અને તજવાની મહેનત કરી શકે છે, તેમ તેને પોતાની મૂર્ખાઈ તથા નખજાઈ માલુમ પડ્યા વગર રહેતી નથી. જે પોતાને ખરેખર જોળખે છે, તેને બાળ-જોની સારી નરસી હાલતને માટે લાગે છે, અને એવી લાગણીથી તે તેમની હાલત સુધારવા તજવીજ કરે છે. તે બીજા વિષે મત બાધવામાં અદલપણ વાપરે છે, તેથી તેમના વિષે વિના કારણ ખોટું મત બાધવામાં આવતું નથી. પોતામાં જેમ ખોડ ખાંપણ હોય છે, તેમ બીજાઓમાં પણ હોય, એમ તેને લાગે છે, અને તેથી તેમની ખોડ ખાંપણ તે ઉદારતાથી દરચુગ્ગર કરે છે. આમ આવા પ્રકારની હોય, તો તે વહુના વાક ન કાઢે, અને તેને મોઢ સ્વરૂપ આપ્યાને બદલે તે ઉદાર દિલથી માફ કરે. આથી કેટલા કજીઆ કંકામ ઓછા થાય? આકર નોકર પ્રત્યે આવી ઉદારતા વપરાય, તો ધરતું કામ કાજ શાન્તિ-

થી ને સારી રીતે થાય, એ સ્પષ્ટ છે. સ્ત્રી પુરુષમાં વારે વારે ક્લેશ થાય છે, કેમકે ભૂલો વિશે ઉદારતા વપરાતી નથી, પોતાની જક કાંઈ છોડતું નથી, અને એક બીજાનું કૃત્ય અનુનું, ખોડું કે ભૂલ ભરેલું સમજે છે. સ્થૂળ સાન્તિમાં રહેવા માટે, કુટુંબ તજવા સાર, શુકાર્ય કરવા માટે, અને પોતાના કલ્યાણ અર્થે સ્વપરીક્ષાની સાને જરૂર છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

સ્વમુદ્યોગ.

માણસ જ્યારે જન્મે છે, ત્યારે તે પશુ સરખું હોય છે; પરંતુ પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરે તેનામાં બીજ રૂપે એવી શક્તિઓ મૂકેલી છે, કે જેમ જેમ છોકરું મોડું થતું જાય છે, તેમ તેમ તે ખીલવા માંડે છે. એ શક્તિઓ ખીલવાથીજ માણસપણું આવે છે; માટે એ શક્તિઓ ખીલવા ને પૂર્ણ કરવા મહેનત કરવી તેનું નામ સ્વમુદ્યોગ. જન્મથીજ એ શક્તિઓ આપણામાં ઈશ્વરે પૂર્ણ સ્થિતિમાં ન મૂકી, તેથી તે સુધારવા વધારવાનું કામ તેણે આપણનેજ સોંપેલું છે, એમ સમજવું; માટે જો આપણે એ કામ ન કરીએ, તો ઈશ્વરનાં શુનેહગાર થઈએ, અને તેના હિસાબ આપણે તેને આપવો પડશે.

આ કર્તવ્ય કરવામાં સર્વ માણસ યોડું કે વધારે ચૂકે છે, કેમકે ઈશ્વરે આપેલી સર્વ શક્તિઓને કાંઈ પૂર્ણ કરી શકતું નથી. માણસ મરણ પર્વે ત અચાન રહે છે. જેમ જેમ તે વધારે જ્ઞાન મેળવે છે, તેમ તેમ તેને પોતાનું અચાન વધારે જણાતું જાય છે. ભણતર વડે હૃદયની શક્તિઓ કેળવાય છે. શરીરની શક્તિઓ કસરત વગેરેથી વધી પામે છે. હૃદયની શક્તિઓ (લાગણીઓ) ખરા જ્ઞાનથી વધે છે. જ્ઞાનમાં વિશેષે કરીને ધર્મ અને નીતિના જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે.

હવે તમે વિચાર કરો કે સ્વમુદ્યોગ માટે તમે કેટલું કર્યું છે, કેટલું કરો છો, અને કેટલું કરવાનાં છો ? તમારામાંથી ઘણાંક તો જણતાંજ નથી, તેથી તેમની હૃદયની શક્તિઓ યોડી કેળવાય છે. યોડી પણ કેળવાય

છે, તેણે કારણ તેમને અનુભવી યાન મળેછે, કે સંગતનું ફળ મળેછે. જેઓ ભણેછે, તેઓ થોડું ભણેછે, તેથી તેમને વિશેષ લાભ થતો નથી. થોડું ધણું ભણ્યા પછી ઘણાક એમ સમજે છે કે અમે બહુ ઉતર્યા; પણ એકેક વિદ્યા એવડી મોટી છે, કે તેની પાછળ આખી જીંદગી ગાળીએ તો પણ વખતે તેણે પૂરું યાન મેળવી ન શકીએ. નિશાળનાં સાતે ધોરણ પૂરાં કરે, તો માત્ર દરિવામાથી કોઈ પક્ષી ચાચ ભરીને પાણી લે, એટલું યાન મળ્યું, એમ સમજાયું.

હૃદયની અથવા મનની શક્તિઓ અનેક છે, તે સારી કેળવવાથી બહુ બળવાન થાયછે, જેઓ અધ્યાવધાની હોયછે, તે કેટલું યાદ રાખી શકે છે ? તેમની સ્મરણ શક્તિ જેટલી કેળવાઈ છે, તેનો સોમો ભાગ પણ આપણી એ શક્તિ કેળવાઈ નથી, તેથી ઘણીવાર આપણે ગોખિયું કે મોઢે કરેયુ ભૂલી જઈએ છીએ, અને બે ચાર વાતો સાથે થાય તો આપણે તે યાદ રાખી શકતાં નથી. એક આધજો માણસ રૂપાઆ પરખતો હતો, એમ કહીએ, તો તમને આશ્ચર્ય લાગશે, પણ તે રૂપાઆ પરખતો હતો, એટલું જ નહિ, પણ બે આનીઓ, પાવલીઓ, પાઈઓ, અડધા, રૂપાઆ, પૈસા, ટુણ્ડ અને જૂદી જૂદી જાતના શિકા ભેગા કરીને આપીએ, તો તે જૂદા પાડી શકતો હતો! વિનાયકમા આધજાને માટે નિશાળો હોયછે, અને તે ઉપસેના અક્ષરની ચોપડીઓ લાય ફેરવીને વાંચેછે, કેમકે એ લોકની સ્પર્શ શક્તિ બહુ કેળવાયેલી હોયછે. કોઈ સ્ત્રી આજુ ભાગવત મોઢે કરેછે, તો કોઈને દસ પાંચ ગીત પણ યાદ રહેતા નથી, કેમકે તેની સ્મરણ શક્તિ સારી કેળવાયેલી નથી. હરકત આની પડે ત્યારે તે ઠાગવાનો કોઈને ઝટ ઉપાય સુઝેછે,

ઝીણી કે ખુદ દૂરની ચીજ જોઈ શકે તે ગાંધી નામ જોઈ કુળવાય છે કે તે ખારીક વાસ દૂરથી લઈ શકે, અથવા અનેક જાતના ને ચટાવા ઉતારતી જાતના અત્તરની પરીક્ષા કરી શકે. કોઈના કાન ઝેળવાઈને એવા તીવ્ર થાય છે, કે તે ગાન વાદનની ખારીકી ઔષધી શકે, અને ઘણા જણ સાથે ગાય બજાવે, તે તેમની કોણે ચૂક કરી તે ખારખા શકે. આ સૌ કુળવણીથી બને છે. હૃદયની લાગણીઓ પણ કુળવણીથી કસાય છે, અને તેને અભાવે છૂટી થઈ જાય છે. કોઈથી બીજાનું કુખ વેઠાતું નથી, ત્યારે કોઈને તેથી કંઈ જ લાગતું નથી. કોઈના પરોપકાર વત્તિ એવી બજવાન થાય છે, કે તે આખી જીવન, અને સર્વ મિશ્રિત પરોપકારમાજ વાપરે છે. કોઈને ધર્મની એવી લહે લાગે છે, કે તે વખતે દુનિયા તજી દેવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે કોઈને ધર્મનું નામ સાંભળીને કંટાળો આવે છે.

બધા જોમ મોટા થતા જાય છે, તેમ તેમને જ્ઞાન મેળવવાની સ્વાભાવિક જીજ્ઞાસા થાય છે તે નવું નવું જાણવા કેટલી મહેનત કરે છે, ને કેવા પ્રયત્ન કરે છે, તે સૌના જાણવામાં છે. ધણીવાર તે નવી નવી ચીજો હાથમાં લે છે, તપાસે છે, ને ભાગી કે તોડી નાખે છે, ત્યારે માળખ તેને લડવા ઉભા થાય છે. પણ તેઓ જાણતા નથી કે છોકરા જે જે વસ્તુ હાથમાં લે છે, તેણે બહારથી ને અંદરનું જ્ઞાન મેળવના મથન કરે છે તે એવા બધા પ્રયત્ન પૂછે છે, કે માળખ તેથી કાંઈ થાય છે ને વખતે તેને મારે છે, પરંતુ એથી તેની સ્વાભાવિક જીજ્ઞાસાને તોડવામાં આવે છે, અને તેથી ધર્મસ્વરના શુનેહગાર થવાય છે જ્ઞાન મેળવવાની આ જીજ્ઞાસા પ્રજાત ઉભર થવા પડી કમી થાય છે, એવે તે અમુક કામમાં રોકાયાથી કે હવે કંઈ જાણવાનું નથી એમ સમજીને એ જીજ્ઞાસા તરફ અનાદર રાખે છે; પરંતુ એમ કરવું એ મોટી ચૂક છે જ્ઞાન મેળવવાની જીજ્ઞાસા મરણ પર્વત રહેલી જોઈએ, અને મરતા સુધી માણસે વિવાર્યા અવસ્થામાં રહેવું જોઈએ. સંસારમાં ગમે તેવું કામ કરનારને પણ થોડી ધણી પુરસદ મળી શકે છે એ પુરસદના વખતમાં તે ધારે તો કાંઈ વાચી શકે અથવા બીજી રીતે જ્ઞાન મેળવી શકે.

શક્તિઓ જાતિ મહેનત વગર કુળવાતી નથી. આપ મુઆ વગર જોમ સ્વર્ગે ન જવાય, તેમ પોતાની મહેનત વગર શક્તિઓ કુળવી ન શકાય. માળખ, શિક્ષક, કે આચાર્ય ગમે તેવું સીખવે કે બોધ આપે, પણ જો શીખનાર તે તરફ ધ્યાન ન આપે, એક મને સાંભળી બીજે કાને કાઢી નાખે,

ને યાદ રાખવાની કાળજી ન રાખે, કે શીખામણ પ્રમાણે ન વર્તે, તો મંદ શિક્ષણ અને બોધ બંધ જાય.

આપણે જોઈએ કીએ કે એકજ ગુરૂના હાથ નીચે શીખનાર બે જણ માથી એક બહુ હુશિયાર નિવડેછે, અને બીજુ પાછળ પડેછે તેનું કારણ તપાસીશુ તો માલમ પડશે, કે જે હુશિયાર નિવડે છે તે મહેનતુ ને આગ્રહી હોવાથી તેની મન શક્તિઓ વધી અને કૌવતવાન થઈ. બીજાએ તેટલી મહેનત ન કરી કે ભણવામા આગ્રહ ન રાખ્યો, તેથી તેની મન શક્તિઓ પહેલાના જેટલી વૃદ્ધિ ન પામી કે કૌનતવાન ન થઈ. એ વાત ખરી છે કે ધર્મિયે સૌમા શુદ્ધિના અકુર સરખા મૂકેલા નથી હોતા. કોઈ જન્મથી વધારે શુદ્ધિવાન અને કોઈ ઓછુ શુદ્ધિવાન માલમ પડેછે. પુત્રના લક્ષણ પ્રશ્નામાથી જણાવે છે કે જેણી યોદ્ધી નથી. એટલા માટેજ જમની શુદ્ધિ મદ હોય, તેમણે વધારે મહેનત કરવી જોઈએ જમની શુદ્ધિ મહેનત મહેનતથી વધે છે, તેમના કરતા મદ શુદ્ધિના વધારે મહેનત કરે, તો તેઓ પણ ચઢતી શુદ્ધિ વાળાની બરાબરી કરી શકે કે લગભગ તેમની નજીક આવી શકે. કોઈને એકવાર વાચ્યાથી પાઠ મોઢે રહે છે, ત્યારે કોઈને તે પાંચ સાત વાર વાચવો કે જોખવો પડેછે, ત્યારે તે મોઢે ચઢે છે. કોઈ કંઈ વાત બહુ સમજી જાય છે, અને કોઈ ને તે સમજતા ધણી વાર લાગે છે. એટલા માટે જમની શુદ્ધિ મદ હોય, તેમણે વધારે મહેનત કરવી, અને ઉત્સાહ તથા આગ્રહથી મડયા

ખારબેળા પેસા બળાદ થાય છે, અને જે કંઈ શક્તિ મેળવી હોય, તે નારા પામે છે. જે કંઈ સંપાદન કર્યું તે શુભાવધું એ ઘટારત નથી. બાપે મૂકેલી પુંજ કોઈ ઉડાવી દે તો તે મૂર્ખમાં ખપે છે, તેમ નાનપણમાં મેળવેલી નિધા શુભાવધાથી મૂર્ખમાં ખપતું પડે છે. મેળવેલા ચાનને થાપણ સમજી તેને વધારવાનો યત્ન કરવો. સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો અને તેને સમજવાનો તથા તેમાંની ઉપયોગી બાબતો યાદ રાખવાનો મહુવરો કરવો. સદ્ગુણ ને ચાન આવે એવી વાતચિતથી સારો લાભ થાય છે. ઓછે જોશી ભોટોની ક્ષત્રી કર્યા કરતાં કે નકામી ગપો હાંક્યા કરતાં કે પગપર પગ ચઢાવી બેઠા કરતાં કે એટીની પેઠે ઉઘાડતાં વિવાદિનોદમાં કાળ ગાળ્યાથી આપણું કલ્યાણ થાય છે. મહા પુરુષોનાં સારાં મતોનું મનન કરવાથી શુધારો થાય છે. ઋષિ મુનિઓ ને વિદ્વાનો આત્માના કલ્યાણ માટે જે જે કહી ગયા છે કે લખી ગયા છે, તે તે બધુજ અવરજ મહેનત કરવી. સત્ સંગનો મહિમા બહુ બહુ જણાવે છે. સારાંના સંગથી લાભ થાય છે, અને નકારાંની સોનગી વૃક્ષાનમાં નાંખે છે; માટે સોબત કરતા અગાઉ સારી પેઠે વિચાર કરવો. “ સોબતે અમર ” થયા વગર રહેતી નથી. ગધેડાની જ્ઞેડ ગાય બાંધે, તો તે લુંક્યા શીખે એવી કહેવત છે. શુભસંગથી આપણી ચાન ચક્રત, વિચાર, અને ચાન સુધરે છે, અને એવું બને, ત્યારેજ આપણે સંસારમાં શુખ પામી “ ભવસાગર ” તરી શકીએ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

હૃતદ્રિયપણું.

હૃતદ્રિયપણું ઓછે ઈન્દ્રિયોને વશ રાખવી-હૃતવી તે. ઈન્દ્રિયોને કબજે રાખવી, એ કામ બહુ કઠિણ છે. મોટા યોગીઓ પણ વખતે ગ્રાંથાં ખાય છે; પણ જ્યો તેમને કબજે રાખી શકે છે, તેઓજ ખરા યોગી કે યોગિનીમાં ખપે છે, અને તેઓજ સદ્ગતિને પામે છે.

કંઈ કુટલ પડી હોય તો એકાએક છોડી શકાતી નથી. તંબાકુનો ઉપયોગ કરનાર કેટલીવાર તે છોડી દેવા નિમ્મથ કરે છે, અને કેટલીવાર તેમાં

નિષ્કુળ થાયછે ? વંખલાં તોડવાની, પગ હલાવ્યા કરવાની, કે બોલતી વખત એકાદો શબ્દ વારેવારે વાપરવાની ટેવ પડી હોયછે, તે એકાએક દૂર થઈ શકતી નથી. આવી નજીવી વાતો તજ્જતી નથી, તો મોટી કુટુંબો કે આશ્રમો શી રીતે દૂર થઈ શકે ? પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ચંચળ મન ચારે તરફ ભ્રમ્યા કરેછે. મનમાં તર્ક વિતર્ક થયાજ કરેછે. જ્ઞે તેને કબજે રાખવાનો ચત્ત ન થાયતો તે ખલેકી બાંધે, એટલે તે અંતઃકરણની સલાહને ગણકારતું નથી, અને શાસ્ત્ર બાંધેલી હદને ઝાળંગવાતું કરેછે. ઈશ્વરે આપેલી ઈંદ્રિયોનો ઉપયોગ ધર્મ અને નીતિ શાસ્ત્રની હદમાં રહીને કરવાનો છે. એ માટે મનને અને ઈંદ્રિય ભોગની વાસનાને કબજે રાખવી, તેને જીતેંદ્રિયપણું કહેછે. ઈંદ્રિયોને દોરનાર મનછે, માટે પ્રથમ તેને કબજે રખાય તો ઈંદ્રિયો આપો આપ કબજે થઈ જાયછે.

હવે આપણે પ્રથક પ્રથક ઈંદ્રિયોનો વિચાર કરીએ. કેટલાક તત્ત્વવાનીઓ મનને પણ ઈંદ્રિ ગણેછે. મન વિષે આપણે ધણું કહ્યું છે, અને હવે પછી પણ કહેવામાં આવશે, તેથી જે શરીરની ઈંદ્રિયો-અવયવ આપણે જોઈએ છીએ, તેમના વિષેજ અહીં વિચાર કરીશું. સાચી જળારી અને અગત્યની ઈંદ્રિ જીભ છે. જેમ તે જળારી અને જરૂરની છે, તેમ તે વધારે નિરંકુશ છે. હાડકા વગરની જીભ જેમ વાળીએ તેમ વળી શકેછે. તે જ્ઞે હાથમાં ન રહે તો ઝોડાડું ચોડ કરી નાખેછે. જીભને આપણે રસોંદ્રિ કહીએ છીએ, અને તે વાંચાઈદ્રિપણું કહેવાય છે. રસોંદ્રિ તરીકે તેને ખહેકાવાથી સારું સારું ખાવાની ટેવ પડેછે, તેથી શરીરને નુકસાન થાયછે, અને પેસાની હાનિ થાયછે. કાંઈને અમુક જાતનાજ વાનીઓ, શાક તરકારી કે વધારે ધુગાર બાવેછે. જ્ઞે તેવા ખોરાક તેમને ન મળે, તો તે પોષણને માટે જોઈએ તેટલું ખાઈ શકતી નથી, અને નકામો ઉશ્ચાપ કરીને પોતાની જાતને તેમ ધરનાં બીજાં માણસોને હેરાન કરેછે. સદા સર્વદા અને સર્વ કંઠાણે અપણને જાવતોજ ખોરાક મળે, એમ બનવું અસંભવિત છે. પેસાદાર હોય તે કદાપિ સારા પદાર્થ મેળવી શકે, પરંતુ સંધવામાં ચૂક થાય તેનો તેઓ ચોં ધક્કાજ કરી શકે! પારકે ઘેર ખાવાનું હોય ત્યાં તેઓ શું કરે ? દરપરદરા પોતાની રચિ પ્રમાણેજ હમેશા કેમ મળી શકે ? એટલા માટે જીભને વરા રાખવાની જરૂર છે. જીભને વાચા ઈંદ્રિ લઈએ, તો તે કબજે ન રાખવાથી ભાદે

અનર્થ કરેછે. જગતમાં ટંકા ફિસાદ અટક્યાણી જીભથી બહુ થાયછે. મોટી મોટી લડાઈઓ પણ વખતે માણસના જોલથી થાયછે, અસભ્ય વેણથી સામાને માફ લાગેછે, ને આપણી તોછડાઈ જણાયછે. વારેવારે લખારો કરવાથી બાર ભાગી જાયછે. માજો દેવાથી લડાઈ થાયછે, અને આપણું હ-લકાપણું જાહેર થાયછે. દુષ્ટતા જીભથી જાહેર થાયછે, અને તે આબરુનો નારા કરેછે. કુકંભમા કલક (કલેરા) કરાવનાર જીભછે. સ્ત્રી પુરુષમાં અણ-ખનાવ કરાવનાર ધણીવાર જીભ હોયછે. બીજા કોઈ પણ હિમિયારથી કરેલો ધા રૂઝાયછે, પણ જીભરૂપી હિમિયારનો ધા રૂઝાતો નથી. બીજી હરેક પ્રકારની ઈજા દૂર થઈ શકેછે, પણ જીભના સાધનથી થયેલી ઈજા દૂર થતી નથી. એટલા માટે જોલતા પહેલાં વિચાર કરવો, અને જીભને કબજે રાખવી. જેઓ જીભને કબજે રાખી રાકેછે, તેઓના મોંમાંથી અસભ્ય, જડસાં, કે બીજાને માફ લાગે એવાં વેણ નીકળતાં નથી. સ્ત્રીઓ બહુ જોલીમાં ખપેછે, અને ધણી વાર તેઓ વગર વિચાર્યું આવેશની અંદર જોલી જાયછે. જેમ થુકથું ગળાતું નથી, તેમ જોલેલું પાણું બિચાં લેવાતું નથી. “ ન જોલ્યામાં નવ ગુણ ” એ કહેવત યાદ રાખવી. સંત સહુઓ કહેછે, તેમ આપણા જાતિ બાધિયાને ઈજા કરવાને નહિ, પણ પરમેશ્વરનું બજન કરવાને જીભ આપેલી છે, માટે તેનો ઉપયોગ તે પ્રમાણે કરવો.

મોંની નજીકની ઈંદ્રિ નાક છે, તે જેમ સ્વાસોસ્વાસને મદત કરેછે, તેમ તે ગંધ લેનારી ઈંદ્રિ છે. કુર્ચક ગુસ્સાન કરેછે, માટે તે માલમ પડે કે આપણું નાક દબારીએ છીએ. કોહેલા, સડેલા કે ઉતરી ગયેલા પદાર્થ વાપરવાથી ગુસ્સાન આવેછે; પણ પદાર્થ કોહેલા સડેલા કે ઉતરી ગયેલા છે કે કેમ તે નજરે ન દેખાય, ત્યારે આપણે કુધી જોઈએ છીએ, અને જો તે વાસ મારે તો આપણું જાણીએ છીએ કે તે ગુસ્સાનકારક છે. સુગંધ વાળા પદાર્થ શરીરને સુખાકારી છે, માટે તેનો આપણે ઉપયોગ નાક દ્વારા કરીએ છીએ. અડી' કુધી આ ઈંદ્રિ આપણને લાભ કરેછે, પરંતુ જો તેને બહેતરીએ તો તેથી હાનિ થાયછે. કોઈવાર ફૂલ સુંધીએ કે ફૂલેલ વાપરીએ, તો તે લાભ કરે; પણ જો આપણે તેના નાદમાં પડીએ, તો તેથી ખરાબ થવાય. કેટલાંકને રોજ ફૂલના હાર મળેલા જોઈએ, ધૂપેલને બદલે ફૂલેલ તેલ જોઈએ, અને ઉંચી જાતનાં અતાર રાવાય ચાલેજ નહિ. મોજ શોખ જેમ વધારીએ તેમ વધેછે,

પણ તેનું પરિણામ સારું આવતું નથી. પેસાંનું નુકસાન થાય, વખતનું નુકસાન થાય, જીવોદ્વિય થવાય નહિ, અને વખતે આડે આવજો માર્ગે ચડી જવાય.

ત્રીજું ઇદ્રિ આંખછે, તેને રત્ન કહેછે, તે ન હોય તો જગત્ સૌ સુનકાર થઈ પડે. અંધાપો સૌથી ભુંડો એટલા માટેજ કહેવાયછે. જગત્ની લીલા આંખ વડે જોવાયછે, અને તેથી કેટલો આનંદ થાયછે ? જગત્ની લીલા જોયો ખરાખર નિહાળીને જુઓછે, તેઓને તેના બનાવનારની અદ્ભુત શક્તિ પળે પળે અને ઠંકડેકાણે જોવામાં આવેછે. એથી તેમનું વક્ષણ ઇશ્વર તરફ જલદી થાયછે, અને તેમનું કલ્યાણ વહેલું થાયછે. નીતિનાં, ધર્મનાં, યોગદાયક યાનથી ભરેલાં, અને આનંદ આપનારાં પુસ્તકો આંખે જોઈને વંચાયછે, અને તેથી આપણી ઉન્નતિ થાયછે. આ પ્રમાણે આંખને જોયો સારો ઉપયોગ ન કરે, અને તેને ગમે તેમ ભમવા દે, તેમને ગેરલાભ થાય ન જોવા લાયક ચીજ તરફ નજરજ શા માટે કરવી ? સ્ત્રીએ નીચું જોઈને અથવા ખગ જણી નજર રાખીને ચાલતું એમ શા માટે રીખીમણ દેવામાં આવેછે ? નજરની શક્તિ ભારેછે એ શક્તિવડે માણસને કેટલાક ભૂંડકી નાખેછે, એટલે તેને એવું વરા કરી દે છે, કે તેઓ જ કહે તે તેને કરવું પડેછે.

ચોથી ઇદ્રિ કાનઠે. કાન પરમેશ્વરે સાંભળવા માટે આપ્યાછે, પણ તે શું સાંભળવાને ? ઇશ્વરનાં ભજન, સદ્બોધનાં વચન, યાનનાં વ્યાખ્યાન, આનંદ આપે એવી વાતો કે ગાન તાન સાંભળવા માટે કાન આપેલાછે. તેનો જો અવજો ઉપયોગ કરે તો તેનાં માઠાં ફળ તમારે ભોગવવાંજ પડે. સોડોની ધૂધડી કે નિંદા સાંભળે, તેથી તમને શો લાભ થાય ? તીચ સોડોની ગાળો કે અસભ્ય વેણ સાંભળવાથી શો ફાયદો મળે ? મનોવિકારને ઉરકેરે કે અનીતિને માર્ગે દારે એવી વાતો, કવિતા કે ગાણાં સાંભળવાથી ખરાખરી થાય. બીજની છાની વાતો સાંભળવાની ધણાંને દેવ હોયછે, પણ તે એક સુનોહ છે. કોઈનાં ઇદ્રિ સાંભળવાની ઇચ્છા કદી પણ રાખવી નહિ.

પાંચમી ઇદ્રિ ચામડી અથવા સ્પર્શની ઇદ્રિછે, તે આખા અંગ ઉપર વીંટાયેલીછે. હાથની આંગળીઓનાં ટેરવાં વગેરે કેટલેક દેકાણે સ્પર્શ ઇદ્રિ

તીવ્ર હોયછે. એથી ગરમ ને ઠંડુ, શ્વપાણુ ને કરકરું, માલમ પડેછે. કેટલીક-વાર સ્પર્શ વડે માણસની લાગણી ઉરકરાયછે, માટે જ સ્પર્શ લાગણી ઉરકરી મનોવિકાર પેદા કરે તે સ્પર્શથી હમેશા અચળ રહેવું.

આ પાંચ ઇન્દ્રિયોને યાનેન્દ્રિયો કહેછે. એ શિવાય સારીરમાં બીજી પાંચ ઇન્દ્રિયોછે તેને કર્મેન્દ્રિયો કહેછે. તે દરેકનું જૂદું જૂદું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી, માત્ર જીતેન્દ્રિયપણામા શિયળ સંબંધે ખાસ કહેવાનું બાકી રહેછે, પરંતુ એ વિષય ધણા મહત્વનો હોવાથી તેનો વિચાર સ્વતંત્ર રીતે આવતા પ્રકરણમાં કરીશું.

કોઈને પોતાનાં વખાણ સાંભળવાની, કોઈને ધુસ્સે યધ જવાની, કોઈને વેર લેવાનો, કોઈને અદ્વિખાઈ કરવાની, કે કોઈને લોભી થવાની વૃત્તિ થાયછે. એ દરેક વૃત્તિ દુર્ગુણી અને માફું પરિણામ ઉપજાવનારી છે; માટે તેને હૃદમાં રાખવા સારૂ જીતેન્દ્રિયપણાની જરૂરછે. પોતાનાં વખાણ સાંભળવાની ઇચ્છાથી આપણી ખોડ ખાંપણમાં સૂધારો યધ શકતો નથી. ધુસ્સો લાવવો નહિ, અને કદી ધુસ્સો આવે તો તે વખતે તેના આવેશમાં કંઈ કામ કરી ન બેસવું; પિત્તો સમ્યા પછી કામ કરવું. વેર લાગવાનો, અદ્વિખા ને લોભી સ્વભાવ સારો નથી. તેને કબજે રાખવા મહેનત કરવી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

શિયળ.

સાથી મોટા સદ્ગુણ શિયળ છે. તે સ્ત્રીને અને પુરુષને સરખી રીતે લાગુ પડેછે, તે છતાં તેને સ્ત્રીઓને ખાસ સદ્ગુણ ગણવાનો આલ પડ્યો છે. શિયળ ખાળનારી સ્ત્રી સતિમાં ખપે છે, અને તે દેવીના જેવી પૂજ્ય ગણાય છે. સતિની મહત્તા વિશે ધણી વાતો ચાલેછે. એ વ્રત ખાળનાર પુરુષનાં સતિ સ્ત્રીના જેવાં વખાણ થતા નથી, તેનું કારણ કદાશ પુરુષનો તે ખાસ સદ્ગુણ ગણાતો નથી એ હશે. ધણી વાળી સ્ત્રીના શિયળને પ્રતિવ્રતાપણું કે પાત્રતત્વ કહે છે, અને તે સ્ત્રી પતિ-વ્રતા કહેવાય છે. કુંધારી કે નિધવા અથવા ખણેલી એ સર્વ સ્ત્રીના આ સદ્ગુણને શિયળ એવું સામાન્ય નામ આપી શકાય.

જીતેદ્રિયપણું અને મન મારવું એ શિયળના મોટા સહાય કરનારા સદ્ગુણ છે. મન, વાણી અને કર્મ વડે પાપ થાય છે. પાપનો પ્રથમ અંકુર મનમાં રૂકૂરેછે, માટે મન મારવાની કે મન વશ રાખવાની ટપ અપરચ પાડવી જોઈએ. જૂઠું જોલણું વગેરે વાણીનાં પાપ છે. આપણે કુભાવનાવાળું બોલીએ, કે બીજાનું તેણું જોલણું સાંભળીએ, તો તેથી પણ પાપ થાયછે, કેમકે તે વડે મનાવિકાર પેદા થાય છે, અને એ નિકાર અવળે રસ્તે ફેરેછે. કર્મ વડે ઘણાં પાપ થાયછે, તેમાં વ્યભિચાર એ મહાપાપ છે. એ વડે આજર જાયછે, શરીરની ખરાબી થાયછે, સંસાર ક્રુખ ધૂળ મળી જાયછે, અંતઃકરણ ખડેર મારી જાયછે, એકની સાથે બીજા અવશુણ આવેછે, અને આત્માનો અધોગતિ થાયછે, એટલે તેની ઉન્નતિ થયાને બદલે તે નર્કને રસ્તે ચઢે છે.

શિયળ જેવો આત્મ ધર્મ (સ્વધર્મ) છે, તેવો તે સામાજિક (લૌકિક) ધર્મ પણ છે, કેમકે તે ન પાળવાથી બીજાની ખરાબી થાય છે. પરંતુ એણું વિરોધ મહાત્મ્ય આત્મધર્મ તરીકે છે. ત્રણ પ્રકારના ધર્મ સબધે એક વાત એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે, કે ઇશ્વર પ્રત્યેના ધર્મ ગ્રેષ્ઠ, આત્મ ધર્મ તેથી ઉતરે, અને સામાજિક ધર્મ તેથી પણ ઉતરતા છે; એટલે આત્મધર્મ કે સામાજિક ધર્મની ખાતર ઇશ્વર પ્રત્યેના ધર્મ બાજુએ મૂકીએ, કે સામાજિક ધર્મને માટે આત્મ ધર્મ વેગળા મૂકીએ, તો તે અયોગ્ય કહેવાય. ધારો કે કોઈના બચાનો ખાતર આપણે આખો દિવસ શેકણું પડે, પણ તે કારણથી આપણાં ધાર્મિક કર્તવ્ય ભજન કીર્તન વગેરે-છોડી દઈએ તો ન ચાલે. ગમે તો વહેલાં જાગને એ કર્તવ્ય કરો કે હરેક રીતે વખત બચાવીને કરો, કે બીજાનું થોડું કામ બીજા દિવસને માટે પડ્યું મુકીને એ કામ કરો. છોકરાં છેઆણું પેલણ કરવાની માખાપની પ્રજા છે, એટલા માટે તે કોઈ પણ કુમારે પેસા મેળવવા તજવીજ કરે, તે ન ચાલે. પતિની આરા માનવાની જરૂર છે, પરંતુ જો તેથી અપણા શિયળનો ભગ થતો હોય, તો તે આરા ન પાળવી; કેમકે તેની આરા માનવી એ લૌકિક ધર્મ છે, અને શિયળ સાચવવું એ આત્મધર્મ છે, એટલે આરા તોડવામા જો પાપ છે, તેજ કરતાં શિયળ ભગમાં ઘણું વધારે પાપ છે. ગરીબીનાં કારણથી જોએણું વલણ અવળા માર્ગ તરફ થઈ હોય, તેમજો આ વાતનો ખાસ વિચાર કરવો.

હૃદયી જાદે મોજ શોખની લલુતા અવજે માર્ગે ચઢાવે છે. જ્યોત્સના ધરેણાનો ધણા નાદ રાજે છે, તેજ્યો સ્વગદી થાય છે; અથવા તો અન્ય પુરૂષો તેથી લખ્યાવે છે. ધણા ઝીણા કપડા વાપરવાની અને તે અમર્યાદ રીતે પહેરવાની ટવ વખોડવા લાયક છે. પગની પાની પણ ન દેખાય એ રીતે કપડાં પહેરવા અને સ્ત્રીનું સ્વાભાવિક લાજગપાણું કદી પણ છોડકું નહિ. લગ્ન વગેરે પ્રસંગે જે છૂટ લેવામાં આવે છે, તે વખોડવા લાયક છે. પરપુરૂષના સગમાં બનતા કુધી ઝોણું આવવું, એ અસલથી ગાથો આવેલો શિષ્ટચાર છે, તેને તજવો નહિ.

કેટલાંક મંદિરો અને તીર્થો જ્યાં સ્ત્રી પુરૂષોને ભેળસેળ થવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યાં એકલ ડોકલ કે અસુર સવાર જવાની ટવ રાખવી નહિ. એવે સ્થળે હુમ્મ્યા લકુંગા લોક દર્શન કરવા નહિ, પણ બાદા ધરાદાથી આવે છે, માટે તેમનાથી હમેશા સાવચેત રહેવું. ગામડા કરતાં શહેરોમાં અનીતિનું જોર વધારે જોવામાં આવે છે, તેનો અટકાવ હરેક રીતે થવો જોઈએ.

વિધવા સ્ત્રીઓ કામ વાસનાને તોળે યદન કે નગરા લોકના ફાદામાં પડીને ખરાબ થાય છે. શિયળ એ જાતનો ધર્મ છે, માટે તે વેદવ્ય કે બીજી ગમે તે સ્થિતિમાં પાળવાની જરૂર છે. કળેડાના કારણથી કેટલીક સ્ત્રીઓ અવજે માર્ગે ચઢે છે, પરંતુ એ કારણથી તેઓ પાતિવ્રત્યથી મુક્ત થઈ શકતી નથી. કળેડાં થવામાં જ કે સ્ત્રીઓનો દોષ નથી હોતો, કેમકે તેમનાં લગ્ન માળાપ કરે છે; તોપણ લગ્ન થયું કે પતિવ્રતાનો ધર્મ તેમને લાગુ થાય છે. લગ્ન વખતે કરેલા કારણથી જન્મ તે એ કર્તવ્યને માટે બધાય છે; તેમ એ સ્વધર્મ છે, માટે હરેક પ્રસંગે તે આ ચરવાની તેની ફરજ છે. માળાપ વરને ન જોતાં ધનને કે મૂળને જુએ, ત્યાં તેથી અનાચાર થવાનો સંભવ છે, માટે માળાપે પોતાની દોકરી કેવા વરને આપવી કે જોયો તે સુખી ને માણીગર થશે, તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ.

સતી સ્ત્રી પોતાનો ધર્મ સૂકતી નથી, કેમકે તે જીવંત્રિય અને દૃઢ મન વાળી હોય છે. દાણિક સુખની તેને તૃષ્ણા થતી નથી. સંસાર વડે આત્માનો ઉન્નતિ તે ઇચ્છે છે. પૈસા કે રૂપનો તેને મોહ થતો નથી. પોતાના પતિ સિવાય તે સર્વ પુરૂષોને પોતાના ભાગ્યાપ જોવા ગણે છે.

બાઈ બેન, મા દોકરાના મેળાપથી જમ તેઓમા વિકાર થતો નથી, તેમ અન્ય પુરુષના મેળાપથી સતિનું મન વિકાર પામતું નથી. સ્ત્રીઓ શરીરે નમની હોવાથી ઘણી વાર કુદરતે લોકો તેમના પર જીલમ જાસ્તી કરવાનો ચલ કરે છે, પરંતુ જે સતિ છે, તે પોતાનો બચાવ હરેક રીતે કરી શકે છે; અથવા તેને પરમેશ્વર બચાવી લે છે. સતિ સ્ત્રીઓનાં ૫ શાકમની અથવા કુદરત હાથમાથી છુટવાની શુદ્ધિતથા સંબંધી ઘણી વાતો છે. કુદરત હુમલા કરનાર શાકીઓને કે રાજ્ય કુવરિયોને પકડી ગયાના ઇતિહાસોમા ઘણા દાખલા છે. તેઓએ જે લયચાવવાની તથા તેમના ઉપર દબાણ ને જબર દસ્તીના ઈલાજ અજમાયાની ઘણી ખટપટ કર્યો છતાં પણ ઈશ્વરની કૃપાએ તેઓ બચકર પ્રમ ગધી બચી હતી. વખતે કોઈએ જીભ કરડીને કે બીજી રીતે પ્રાણ તન્યા, પરંતુ પોતાના શિયળ નો ભંગ થયા ન હોયો. ધન્ય છે એનો સ્ત્રીઓને, કોઈ પણ સદ્ગુણ સંબંધે એક વાતહમેશા ધ્યાનમા રાખવી કે તે લાભ કે હુખ મેળવવાની આશાએ આચરવાનો નથી, પરંતુ તે પોતાની કેવળ કરજ સમજીને આચરવાનો છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

મન મારણું.

મનને વશ રાખવા મનધે આપણે વાત કરીએ. જીતેદિયપણાના પ્રકરણમા પણ આપણે મન મનધે કેટલુંક કહ્યું છે. જીતેદિયપણું ને મન મારણું એ કેટલી વાર એક જોડું બાંધે છે, પરંતુ તેમા ફેર છે, અને જીતેદિયપણા થતો મન મારણું એ ચલતો સદ્ગુણ છે. ૫૫મા નામ એવા મને વિકાર અને ઈદ્રિય જોગની વામનાને લગામમાં રાખવાનું કામ જીતેદિયપણું છે, અને આપણે સુધારો યત્ને તોય કે આપણી કરજ બનવાની હોય, ત્યારે આપણી નિરખાધી ને વખાણવા જોગ વાહન્યોને પણ કનજે રાખવી એનું નામ મન મારણું અથવા સવમ. આપણા કર્તવ્યથી વિરૂદ્ધ મોજદોષ, કાષ્ટો કે આજી મેળવવાનું મન ધનું હોય,

અને આપણી સ્થિતિ અને દરજ્જાનો લાભ આપણા ધર્મથી ઉલટી રીતે સેવાતો હોય, તેની મનને ના પાડવી, એ મન મારવાની વ્યાખ્યા છે. પરંતુ આ વ્યાખ્યા વિશેષ ખુલાસા વગર મગજમાં ઝટ ઉતરે એવી નથી, માટે તેનો ખુલાસો કરીએ.

એવા ધણા મોજશોખ છે, કે જે આપણાં કર્તવ્યની વિરૂદ્ધ ગણાય. છોકરા રમુજની ખાતર જીવજંતુને પડે, તેની ખંખે કે પગ તોડે, કે તેને દારડે બાધી લડાવે, તો તેઓ ધાતકીપણું કરે છે, અને દયાનો ધર્મ ચૂકે છે. એ ધડીના આનંદની ખાતર કોઈ છોકરા પાસે તેની માને વહુ કે બાપને જોગ કહેવડાવીએ કે માબાપને ગાજો દતાં શીખવીએ, તો આપણે તેને અસહ્ય કરીએ છીએ, અને તેના સંતાનધર્મને તોડાવીએ છીએ. કોઈ મોજની ખાતર દારૂ, અફીણ, ભાગ વગેરેનું વ્યસન કરે, તો તે પરહેજનો સદ્ગુણ તજે. ‘આવાં કૃત્ય આપણાં કર્તવ્યની વિરૂદ્ધ ગણાય, માટે તે આચરવા ઇચ્છા થાય તે વખતે મનને વારકું જોઈએ. કર્તવ્ય વિરૂદ્ધ આચરણથી ફાયદો થાય કે આખર મળે, તોપણ તેથી લગ્યાણું નહિ. કોઈએ આપણે ત્યાં થાપણ મૂકી હોય, તે ઝાળવવાથી આપણને પેમાને: લાભ થાય; પરંતુ તેથી અમ્રમાશ્વિકપણાનો ને ડગાધતો દોષ લાગે. ચોરી લમાડીથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય, પરંતુ ચોરી ને લમાડી બંને દુર્ગુણ છે, માટે તેમનાથી દૂર રહેવું. ધણી વાર દળણાં ખાડણાંમાથી કે શીવવા ભરવાના કપડામાથી થોડું કાઢી સેવાની કટલીક સ્ત્રીઓ ઘાનત રાખે છે, પણ તે પાપ છે. ગણત્રીમા ભૂલ થાપ દઈ વધારે પૈસા સેવા, તે લખાડી છે. આપતી વખતે ઓછું આપવું, અને સેતી વખતે વધારે પડતી સેવું, એમા ચોરી અને લખાડી બંને દુર્ગુણ સમાયા છે. જૂઠા દાગીના પહેરીને આખર મેળવથી એ છેતરપટી છે. કોઈનું પડાવી લઈ આખર મેળવવા કે જગતુમા વાડ વાડ કહેવડાવવા માટે તેનું દાન કરવું, એ દુર્ગુણ છે. પ્રપંચ કરી મોટાઈ મેળવવામાં માય નથી. આપણા આકર નોકરને રાજી આપવામાં ભૂલથાપ દઈએ, તો તે આપણો સ્થિતિનો ખાટો લાભ લીધો કહેવાય. નોકર માણસ ખીજ પામેથી લાયક સે, તો તેના દરજ્જાનો તેણે ખાટો ઉપયોગ કર્યો કહેવાય. નવી સ્ત્રીનું ઘરમાં ચલણ

હોય, તેનો લાભ લઈ તે જુનીને સતાવે કે સાવકાં છોકરાંને દુઃખ દે, તો તે પોતાની રિયતિનો લાભ લઈ ખાડું કામ કરેછે, એમ સમજવું.

હવે આપણે સુધારો થતો હોય કે આપણી ફરજ બજાવવાની હોય, ત્યારે આપણા નિરપરાધી ને વખાણવા જોગ વાછનાઓને પણ કબજે રાખવી એટલે શું, તેનો વિચાર કરીએ. ઘણાને રમવાનો ચડસ બહુ ધાયછે. ગજીફો, ચોસર વગેરે રમતો નિરપરાધી છે, તેથી તે રમવામાં હરકત નથી; પરંતુ એથી જો આપણા અભ્યાસને હરકત થતી હોય, અથવા કંઈ નવું નોંદે શીખવામાં પંચાત પડતા હોય, અથવા કામકાજ ચૂકાતું હોય, તો રમવા નો ચડસ છોડી દેવો જોઈએ. એવી રમતમાં અવગુણ નથી, પરંતુ ત્યારે તેનો નાદ લાગે છે, ત્યારે આપણું કામ કાજ આપણે ચૂકીએ છીએ, અને આપણો જાતિ સુધારો ધર્મ રાકતો નથી. જેમ એ અવગુણ નથી, તેમ ગમત કે વખત ગાળવાના સાધન શિવાય તેમાં બીજો લાભ પણ નથી. માણસને જે ધડી ગમત જોઈએ, પરંતુ રમવાનો ચડસ એવો ખરાબ છે, કે તેથી આપણે આપણા કર્તવ્ય ચૂકીએ છીએ. અમદાવાદના શેલુગરે બાજી રમતાં રાત્રી ચુ-મા-ચું હતું, એ વાત મરાઠાના ઇતિહાસમાં જાણીતી છે. ધારો કે આપણે કોઈ રમતમાં ખૂબ રોકાયા હોઈએ, તે વખતે એક છોકરું દેવતાની સગડી તરફ પેટ ધસડતું ગયું. જો તેને ઈપાડી સેવામાં ન આવે, તો તે આગળ વધી દેવતાપર હાથ નાખે ને દાઝે. આવે પ્રસંગે આપણી ફરજ છોકરાને બચાવવાની છે, તેથી રમત, ગમત છોડી દઈ તે તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ધારો કે આપણે આવતી કાલે આમળી પીપળી કરી આખો દિવસ ગમતમાં ગાળવાનું ઠરાયું; અને તેને માટે સઘળી તૈયારી પણ કરી. બીજો દહાડે સવારમાં નીકળતી વખતે ખજાર મળી કે પડોરાણ એકાએક ભારે માદી ધઈ ગઈ, અને તેની સારવાર કરનાર ઘરમાં કોઈ નથી. આવે પ્રસંગે તમે મોજ શોખની નિરપરાધી વાછનાને તબે થશો, કે પેલી દુઃખે રિજાતી બાઈની આકરી કરવાનું પસંદ કરશો ? મનુષ્ય જાતને મદત કરવી, એ આપણી ફરજ હોવાથી આપણે મોજ શોખની ઈચ્છા બાજુએ મૂકવી જોઈએ. મહામા બેમી મેલગાહ કરવાની ઈચ્છા થતા તેમાં જેસા ચોડકે ગયા, એટલામાં કોઈ છોકરું કુબતું જણાયું. એ વખતે સેવગાહ સાફ હોડી આગળ ચલાવવી

એ સાદું, કે સેલગાદની વાત બાજુએ રાખી રૂબરૂ બાળકને કાઢવાની ગોઠવણ કરવી એ સાદું ?

મન મારણું, એ સહેલી વાત નથી. તે એટલું ચંચળ છે કે તેને છટકતાં વાર લાગતી નથી. મન કેવું છે તે વિષે પ્રીતમ કહેછે કે, “ ખળ, કણ, કઠોર, ચંચળ, ચોર, ચપળ, ચિત્, ચોદરા જાય. ” તેને મારવા સાદું બાળકો મહાપરો કરવો જોઈએ, અને તે છતાં પણ ઈશ્વરનો સહાયતા મળે, તોજ તે વરા થઈ શકે છે. જગત્માં મનને ડોલાવમાન કરે એવા પ્રસંગ વારે વારે આવેછે. લાલચ બહુ જીજી ચીજ છે. કુરુક્ષેત્રના ઇશ્વિક લાભ એવા હોયછે, કે તે વડે મારણસત્ત્વ મન ભમેછે. મન મારવાનો મહાવરો નાની નાની ટેવો તોડવાથી કરવો. પાન સોપારી ખાવાની ટવ પડી ગઈ હોય, તો પણ વચ્ચે વચ્ચે તે જાણી જીતીને ન ખાવું. છીંકણી સુંઘવાની ટવ હોય તો તે સુંઘવાતું કેટલીક વાર પડતું ચૂકતું, અને સુંઘવાતું મન થાય, ત્યારે તેને દબાવી દેવું. મન કુતૂહલ કરવા લાગે, ત્યારે ખમેશ્વરનું નામ લેવું, કે તેની ભક્તિ કરવા મંડી જવું. પેસા ટકા અવળે માર્ગે મેળવવાની લાલચ થાય, ત્યારે મનને દબ કરી કટીબનો વિચાર કરવો. જરૂર પડે તો ખર્ચ કરી કરી નાખવો, કે વધારે સાદાઈથી રહેવાની ટવ ખાડવી, એટલે પેસા ટકાની લાલચ કરી થશે. આજ-જુ સ્થિતિમાં ને એકાંતમાં મન ભમે છે, માટે હમેશાં કામમાં રોકાએલા રહેવું, કે બીજાની પાસે જઈ બેસવું. જેમ સંસારમાં એણું હુબ્બ થયાય, તેમ મન વધારે વરા થઈ શકે. જગત્માં જીવ કુઝળ દીલ્લિક, નારાવંત ને ઝાંઝવાંનાં જળ જેવાં છે એવું જેઓ સમજે, તેઓ સંયમને ટકાવી શકે. પરસોક તું જીવ સંયમ વગર મળનાર નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સત્ય શિલતા.

પ્રમાણિકપણે અને ચોખવટથી ચાલવું, તથા દરેક જાતની હગાઈને અને ઢોંગને ધિક્કારવાં તેને સત્ય શિલતા, નિષ્કપટ, સોચવટ કે સત્ય કહેછે.

સત્ય જોમ સ્વધર્મ અથવા આત્મ સંદુણ છે, તેમ તે લૌકિક સંદુણ પણ છે, પરંતુ સ્વધર્મ તરીકે તેને પહેલું પદ મળે છે. આ બેદ ધ્યાનમાં લેતાં સ્વધર્મ તરીકે હરેક પ્રસંગે સત્ય જોલવાની ફરજ છે, એમ સમજાશે. સત્ય જોલવાથી બીજાને સુકસાન થતું હોય, કિંવા જૂઠું જોલવાથી તેને લાભ થતો હોય, તો આપણા લૌકિક ધર્મને અનુસરીને તેવે પ્રસંગે સત્ય ન જોલવું, અથવા જૂઠું જોલવું, એમ કેટલાકનું કહેવું થાય છે. તેઓ દાખલો આપે છે કે ત્રણ રસ્તાના તારબેડા આગળ એક માણસ બેઠો હતો, ત્યાં યધને એક સાધુ પુરૂષ બપોનો માર્યો દેડતો ચાલી ગયો. ઘોડીજ વારમાં ત્યાં આગળ ચોર આવી લાગ્યા, અને પેલા માણસને પૂછવા લાગ્યા કે તે સાધુ કયે રસ્તે ગયો? પેલા માણસે શો જવાબ દેવો? જો તે ખરો રસ્તો દેખાડે, તો ચોર તે રસ્તે જઈને સાધુ પુરૂષને લૂટ અને માર મારે. જો તે ખોટો રસ્તો બતાવે તો સાધુ બચી જાય, પણ તેને જૂઠું જોલવું પડે. ફક્ત મોઢેથી બે વેણ જૂઠાં કહેતાં સાધુનો બચાવ થાય છે, માટે એ પ્રસંગે જૂઠું જોલવું વધારે સારું છે; પરંતુ પુર્વે કહ્યા પ્રમાણે લૌકિક કર્તવ્ય સ્વધર્મના મોટા આગળ ગૌણ છે, તેથી આપણી પહેલી ફરજ સ્વધર્મ જાળવવાની છે. બીજાનું ગમે તે થાય, અથવા પરિણામ ગમે તે આવે, તો પણ સત્યને આત્મધર્મ સમજીને વળગી રહેવું જ જોઈએ. જૂઠું જોલવાના પાપનો ટાપવો જૂઠું જોલનારને માથે રહેનાર છે, એ વાત યાદ રાખવી. આવે પ્રસંગે સાધુને બચાવવાનો અને જૂઠી બચવાનો માર્ગ એ છે કે પૂછનારને જવાબ ન આપવો, અથવા તે જીદ કરે તો હું જવાબ આપનાર નથી એમ બે ધડક કહેવું, અને તેનું જ પરિણામ થાય તે જાતે સોસવું; પરંતુ બીજાને બચાવવા ખાતર જૂઠું તો નજ જોલવું. જીગો ગ્રોટિનસની સ્ત્રીએ પોતાના ધણીને છૂપાવ્યો, અને તેના રાત્રીએને કહ્યું કે તે અહીં નથી. આથી ધણીને બચાવ થયો, પરંતુ અમત્યનું પાપ સ્ત્રીને માથે ચોરવું. આવાં દૃષ્ટાંતથી અમત્યનો બચાવ કરવો, એ યોગ્ય નથી. એક્સમ ગેલિયસ નામનો રોમન કહે છે, કે “ જો આ પ્રસંગે ને તે પ્રસંગે જૂઠું જોલવું વાજબી છે, એમ કોઈ કહે તો તેને પૂછે કે ત્યારે જૂઠું જોલવામાં અટકતું કયાં ? ” કોઈ વાર જીવ બચાવવા જ્યો મહત્વનો પ્રસંગ હોય, કોઈ વાર ધાતકીપણાને અટકાવવાનો, કોઈ વાર લૂટ ફરનો, કોઈ વાર માલ મિલત જોવાનો, કોઈ વાર ચોડું

નાશું જવાનો, કોઈ વાર માત્ર રૂપિયો રેડો ખોવાનો, કે જીજી ગુસ્સાને વેઠવાનો પ્રસંગ હોય, તો એમાંથી કયે પ્રસંગે સહુ ખોલીને ગુસ્સાને કરવું કે વેઠવું? ગુસ્સાને નફા સાથે સદ્ગુણને સંબંધ નથી એમ આપણે પૂર્વે કહ્યું છે. જ્યાં સ્વધર્મના સદ્ગુણનો પ્રસંગ આવે, ત્યાં સામાજિક કર્તવ્ય, બીજાને નફો ગુસ્સાને કે પોતાને લાભલાભનો પ્રશ્ન બાજુએ મૂકવો.

કેન્દ્ર પોતાના નીતિ શાસ્ત્રનાં મૂળ તત્ત્વોમાં કહે છે, કે “જૂઠું જોલણ એ પોતા પ્રત્યેનો અધમમાં અધમ અપરાધ છે. માણસના પોતા પ્રત્યેના કર્તવ્યનું વધારેમાં વધારે ઉલ્લંઘન અસત્યથી અથવા જૂઠું જોલણથી થાય છે. પોતાના વિચાર જણાવવામાં જણી જોઇને કંઈપણ ખાડું કહેવું તે નીતિ શાસ્ત્રમાં જૂઠું કહેવાય. કમદાની રૂએ બીજાના હકને ગુસ્સાને થાય તેને જૂઠું કે દગો કહે છે, પણ નીતિ શાસ્ત્ર નિરપરાધીપણાના કારણથી કોઈ દુર્ગુણનો ખયાવ કરવું નથી. જૂઠું જોલણની સાથે ગેરઆખર તેની છાયા તરીકે ભમે છે. જૂઠું જોલણથી બીજાને ગુસ્સાને થાય તે વિષે અમે કંઈ કહેતા નથી, કેમ કે ગુસ્સાને એ દુર્ગુણની ખાસીઆત નથી, કેમ કે ત્યારે તો સામાજિક કર્તવ્યનું ઉલ્લંઘન કરવાના વર્ગમાં તે જાય, અને ત્યારે તો જૂઠું એ માત્ર ડહાપણની ચૂક ગણાય. માણસની મહત્તા અથવા શોભાને તજવી કે નાશ કરવી એ જૂઠું છે.” એટલા માટે સત્યની બાબતમાં બીજા વિષે નહિ, પણ પોતા વિષે વિચાર કરવાનો છે. આપણા મોંમાંથી કંઈ જૂઠું જોલાઈ જાય, તો આપણી પોતાની ગેર આખર છે, અને આપણા પોતા પ્રત્યેના કર્તવ્યનું ઉલ્લંઘન થાય છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

સ્ત્રી જાતને માથે જૂઠુંનો અપવાદ મુકાય છે. જૂઠું જોલણ એ સ્ત્રીને સ્વભાવ છે, એમ કેટલાક કહે છે. પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ જૂઠું વધારે જોલે છે, એમ ઘણી વાર જોવામાં આવે છે, પરંતુ એથી તેમનામાં જૂઠું સ્વભાવજન્ય દુર્ગુણ છે, એમ કહેવાય નહિ. જૂઠું જોલણ પુરૂષને જોડેલા વખોડવામાં આવે છે, તેટલી જૂઠું જોલણ સ્ત્રીને વખોડવામાં આવતી નથી, એથી એમ ઠરે કે જો સત્ય એ પુરૂષનો ખાસ સદ્ગુણ છે, અને તે સ્ત્રીનો ખાસ સદ્ગુણ નથી; પરંતુ એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. પરાધીન સ્થિતિને લીધે સ્ત્રીને વધારે વાર જૂઠું જોલણ પડે છે. વળી જ્યાં સંસારની સ્થિતિ નીતિની બાબતમાં ઉતરતી હોય, અસત્યની દીકા થતી ન હોય, કે દુર્ગુણને સંબંધમાં આવતા હોય, ત્યાં જૂઠું પ્રબળ વધે છે. આ દશમાં ગાળ દીધાથી જેમ

માણસનો પિત્તો ગરમ થઈ જાયછે, તેમ વિલાયતમાં કોઈને જૂઠું કહેવામાં આવે, તો તે લટવા કે મારવા ઉર્બી થાય. જૂઠું કહેવામાં આપણે અહીં લોકની એટલી લાગણી ઉત્ક્રાંતિ નથી.

ધણી સખ્ત કે જીલમી હોય, ત્યારે સ્ત્રી પોતાના બચાવ માટે કે છોકરાં છંપાંના શુનાહ છાપરવા માટે જૂઠું જોડે છે. ઘર 'સંસારમાં કેટલાંક કામ સ્ત્રીને જરૂરનાં લાગે, પણ પુરૂષને તે નકામાં જણાય, ત્યારે સ્ત્રીઓ તેવાં કામ કરેછે, અને ધણી પૂછે ત્યારે જૂઠું જોડે છે. પોતાનું કોઈ કામ ધણીને ના પસંદ પડે તો તે ઘુરસે ઘરો, એવા બયથી તે છુપાવવાની કે પ્રસંગ આવે જૂઠું જોડવાની તે તજવીજ કરેછે. ધણીએ અમુક ઠેકાણે જવાની ના પાડી હોય, તે છતાં કેટલીક સ્ત્રીઓ તેવે ઠેકાણે જાયછે, અને ધણી પૂછે ત્યારે ના પાડે છે. ખિસ્સામાં અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ સ્ત્રીઓના લક્ષણો એક ઉદાહરણ આપે છે. ધણીએ જ ને ઘેર જવાની ના પાડી હોય, તો ફ્રેંચ સ્ત્રી જ ને ઘેર જાય છે; અને ધણી પૂછે ત્યારે નથી ગઈ એમ કહેછે. ધણીએ ના પાડ્યા છતાં અંગ્રેજ સ્ત્રી જ ને ઘેર જાયછે, અને સાચે જ ને ઘેર જાય છે, તે એવા ધરાદાથી કે, ધણી પૂછે ત્યારે જ ને ઘેર ગઈ હતો એમ કહેવા ચાલે ! અંગ્રેજ સ્ત્રીની આ યુક્તિ વખાણને પાત્ર નથી. ખંનેનો જૂઠુંમાં સરખો શુનોહ છે. ગમે તે કારણે જૂઠું જોડવું એ પાપ છે. ધણીની મરજી વિરૂધ્ધ કંઈ કૃત્ય કરીને જૂઠું જોડવું, તેના કરતાં તે ન કરવું એ સારી વાત છે. જરૂર હોય તો ધણીને ગળે ઉતારી તેની પરવાનગી મેળવીને તે કામ કરવું, એ વધારે સારું છે. કંઈ કામ કર્યું કે અનાયત્સ થઈ ગયું, તે વખતે ધણી પૂછે ત્યારે સાચી વાત કહેવી એ ઉત્તમ છે. એથી પોતાનું કર્તવ્ય સમવાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ ધણીનો તેના પર વિશ્વાસ ખેંચે છે. એક વાર જે જૂઠું જોડેછે, તે બીજા પ્રસંગે સાચું જોડે, તોપણ તેનો કોઈ વિશ્વાસ કરવું નથી, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

કેટલીક સ્ત્રીઓ હડાપટ્ટી જૂઠી હોયછે. પોતાથી કંઈ વાસણ યૂટ્યું, પ્રવાહી પદાર્થ ઢળ્યો, કે કોઈ વસ્તુ બગડી, તો તેઓ કહે છે કે મારાથી એ નથી થયું; હું કંઈ જાણતી નથી. શુનોહ છુપાવવા માટે તે બાગેલા વાસણના કડકા છાના માના ગોઠવી દેશે, તે એવા ધરાદાથી કે બીજા કોઈ તેને અડવા જગે તો બાગ્યાનો વાંક તેને શીર ચોટશે. દોળાવલો પદાર્થ તે એવી મક્કાઈથી લૂછે લેશે, કે જાણે તે ઠેકાણે કંઈ ઢળ્યુંજ નહોય. બીજાને પો-

તેની કચર માલમ ન પડે, એટલા સાફ તે બગડેલો પદાર્થ છાની રીતે ફેંકી દેશે. આવી છેરતપડી ને જૂઠું ધિક્કારવા લાયક છે.

કેટલીક વાર નજીવી બાબતમાં જૂઠું બોલવામાં આવે છે. ધણી ધરમાં છતાં કંઈ મળવા આવે તો સ્ત્રી કહેશે કે તે ધરમાં નથી; બહાર ગયાછે. દાખામાં મીઠું ઓછું પડે, તો તે કહેશે કે એ તો મેં બાણીને ઓછું નાંખ્યું હતું (જે કે મીઠું નાખતી વખતે ઓછું નાખવાનો તેણે વિચાર પણ કર્યો ન હોય). પોતે ઝાકાં ખાતી હોય, ને કોઈ પૂછે કે ઉઘો છો ? ત્યારે તે કહે છે કે ના, હું નથી ઉઘતો. કંઈ કામ કરવાનું રહી ગયું હોય, તો જૂલથી રહી ગયાનું કણલ ન કરતા એ તો મેં ફાણા કારણથી રહેવા દીધું હતું એમ કહે છે. અમુક વખતે કોઈ ઠેકાણે જવાનું હતું હોય, ને વખતસર જવાય નહિ, તો મોડા આવવાનાં જોડાં બાનાં આપવામાં આવે છે. સાચું બોલવામાં કંઈ ભય કે શુકસાન ન હોય, તો પણ વિના કારણ જૂઠું બોલવાની ટવ ખરાબ છે.

કેટલાંક બેરાંને સાચાં જૂઠાં કરવાની ટવ હોય છે. જે જણને લઘવી મારવા સાફ સાચું કંઈ કહે અને વહુને કંઈ કહે. આવી જાતના નારદવેડા જેમ બીજાઓમાં ઉત્તેજ ઉત્પન્ન કરાવે છે, તેમ તેમાં જૂઠુંભળવાથી આપણા સ્વધર્મ તળાય છે. વાત કરવામાં મરી મશાળો ભભરાવવો એ પણ જૂઠું છે. વધારોને વાત કહેવાની ટવ રાખવી નહિ. બીજાને સાફ લાગશે એ વિચારથી ખરી વાતમાં વધારો ઘટાડો ન કરવો. ખરાં સત્યવાદી મરકરીમાં પણ જૂઠું બોલતાં

સ્વત્યામા હતું. બધું એવું, કે અસ્વત્યામા નામનો એક હાથી હતો તે એ વખતે મરાયો હતો, તેથી ધર્મ રાજાને એમ સમજાવવામા આવ્યું, કે તમે અસ્વત્યામા મરાયો એવી વાત શરને કહો, એટલે તમારું કહેવું જૂઠું નહિ ગણાય, કેમકે અસ્વત્યામા (હાથી) મરાયાની વાત સાચી છે. ધર્મ રાજાએ તેમ કરવાની પણ ના પાડીને કહ્યું, કે એવો છળભેદ કરવો એ જૂઠુંજ છે. ભલે આપણે લલાઈમા હારીએ, અને આપણુ ગમે તે યાય, પણ હું તો મારા ધર્મ ચૂકનાર નથી. એમ છતાં મોટા મોટાના સમજા યાથી ને દબાણથી નાઈનાજે તેમને શરકને જઈને અસ્વત્યામા મરાયો એમ કહેવું પડ્યું; પણ તેમણે કહેવામા “ નરૌવા કુ જરૌવા ” (તે નર હોય કે હાથી હોય) એટલું વધાર્યું. ધર્મરાજા કદી જૂઠું જોલનાર નથી, એરી શરની ખાત્રી દેવાથી તેમણે કહેવું સાચુ માન્યુ, અને તેમણે પોતાનો દેહ તજ્યો. આની રીતે પોતાના ને બીજાના ઘણા લોકની ખાતર તેમ બીજાઓના દબાણને લીધે દબીવું સાચુ પણ પ્રપચી જોલવું પડ્યુ તેણે પણ પાપ તેમને લાગ્યું; કેમકે જ્યો સાચુ છેતરાય એવું જોવું એ પણ

બતાવવા માટે વધારે ખર્ચ કરે, મોટા લોકોમાં ફરેહરે, દુખાવડાં કપડાં પહેરે કે ગાડી ઘોડા વાપરે; પરંતુ ખરી સ્થિતિ છૂપાવવાનો ચત્ત કરવો એ જુદા નહિ તો બીજું શું છે? ભલકો અથવા ખોડું ડાળ કરવામાં “ગાડતું” ગોપી ચંદન” થાય, અસત્ય જોલાય, અને તેની સાથે બીજા દુર્ગુણ પણ આવે, કેમકે જૂઠું એ અનેક દુર્ગુણોનો સરદાર છે. એક વાર જૂઠું જોલાઈ ગયું, તો પોતાની વાત ખરી પાડવા કે પોતાનો યુનોહ છુપાવી રાખવા અનેક વાર જૂઠું જોલણું પડે છે.

જે નિષ્કપટી અથવા શુદ્ધ દિલનું હોય તેને સર્વ માન આપે છે. તે હમેશા સ્વતંત્ર, નિર્ભય, અને મહાન રહે છે, કેમકે તેનાથી ધણું કરીને શુનાહ થતા નથી. તેની રહેણી કરણીમાં કંઈ છુપાવવા જેવું હોતું નથી, તેણે અંતઃકરણ તેને ફેલી ખાતું નથી, તેથી તેને નિરાંતે ઊંઘ આવે છે. જોવાના ભગવાન કહેવાય છે, એટલે તેને ધ્વિર પણ સહાય થાય છે.

સાચવટ સાચવવી હોય તો જુઠાં વખાણ કરવાની તથા જુઠાં વખાણ સાંભળવાની ટવ તજવી જોઈએ. જુઠાં વખાણ કદાં, એટલેજ તેમાં જુઠાનો સમાવેશ થાય છે. બીજાનાં જુઠાં વખાણ કરવાથી તે છેતરાય છે, અને એવાં વખાણ સાંભળવાની હોંસ વધે છે. આપણે એવાં વખાણ સાંભળીએ, તો આપણી ભૂલો ને ખોડ ખાંપણ વિષે લોકો તરફથી આપણે ખરી વાત જાણી ન શકીએ. ખરી વાત જાણવામાં ન આવે તો ખોડ ખાંપણ સુધારવાનો આપણને લાગ ન મળે. આપણે મોઢે લોકો આપણી વાદવાહ કરે, અને બીજા દેશો મો મચકાડે. વળી સાચવ જાળવવાનો એક ઉપાય એ છે કે કંઈ પણ જોવાતા પહેલા વિચાર કરવો, એટલે આપણે જ કહેવા માગીએ છીએ તે ખરું છે કે નહિ, અને તે સામાને વધાર્યું સમજાવે કે કેમ તે જાણું. કેટલીક વાર દ્વિઅર્થો જાણવામાં આવે છે, એટલે તેના બે અર્થ થાય છે: એક સાચો ને બીજો જુઠો. એવું જાણવાથી પણ અચળ રહેવું. જેઓ તર્કશક્તિને લગામમાં રાખી ન શકે, તેઓ વાત વધારીને કરવાનાં, એટલે તેમાં જુઠાની છાંટ આવવાનીજ.

સ્ત્યનો અંતે જય થાય છે, માટે કેવી પણ વિપત્તિનો ભય હોય તો પણ સત્ય ન તજવું. જગત્ સૌ સત્યથી ચાલે છે. જો સર્વ માણસો જુઠાં જોલાં હોય, તો સંસાર નબીજ ન શકે. અસત્ય એ પરમેશ્વરને સોપી વધારે અગ્રિય છે, માટે અસત્ય ભાષણ કદી પણ ઉચારવું નહિ.

ભાગ ૩ નો.

લૌકિક ધર્મ.

પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે લૌકિક ધર્મના બે ભાગ પડે. ૧ કુટુંબ ધર્મ, અને ૨ સાર્વજનિક અથવા સામાજિક ધર્મ. સ્ત્રીઓ સૌથી મોટે ભાગે કુટુંબના-કામકાજમાં લે છે, અથવા તેમનો ધણો વખત તેમાં રોકાય છે; માટે કુટુંબ ધર્મ સંબંધે સ્ત્રીઓના વિશેષ કૃત્ય જણાવવાની જરૂર છે. આ કારણથી કુટુંબ ધર્મ સંબંધે આપણે સૌથી છેલ્લો વિચાર કરીશું. સાર્વજનિક ધર્મ સ્ત્રી પુરૂષને સામાન્ય છે, છતાં તેમની સ્થિતિ અને યોગ્યતાને અનુસરીને કાંઈ ધર્મ પુરૂષથી તો કાંઈ ધર્મ સ્ત્રીથી વધારે ઓછો પાળી શકાય એ વાત જુદી છે. કેટલાક સ્વધર્મ સાર્વજનિકના વર્ગમાં જઈ શકે, તેમ કેટલાક સાર્વજનિક ધર્મ સ્વધર્મમાં જઈ શકે.

સાર્વજનિક કર્તવ્ય પછી તે પાછળ ધ્યાન આપવું જોઈએ. જે સંબંધ-સગમ-
પણ નજીકથી તેમ તેનો હક વધારે થાય. એ પછી ભાઈબધ, ધરમા રહેનાર,
પડોશી, નાતજાત, ગામના લોક, દરાના લોક, અને દુનિયાના લોક અનુ-
ક્રમે આવે.

વિભાગ ૧ લો.

સાર્વજનિક ધર્મ.

૧ આચારો રહે, ૨ સ્વદેશહિતેચ્છા, (દેશાભિમાન) ૩ કૃતજ્ઞતા,
૪ સંબંધતા, ૫ પરોપકાર છદ્ધિ, ૬ નમ્રતા (સૌમ્યતા), ચોખ્ખાટ (પ્ર
માણિક પાણી), ૮ મોડ મન, અને ૯ ન્યાય એ સાર્વજનિક ધર્મ છે. તેમણ
પ્રથક પ્રથક વર્ણન નીચે આપ્યું છે.

પ્રકરણ ૧ લં.

આજ્ઞામાં રહેલું.

એક અર્થે હિંદુ શિવાય કોઈ સ્વતંત્ર નથી. માણસ માન થોડું કે
ધણું પરત ન છે, કેમકે દરેક વ્યક્તિને મ તો બીજાને તામે રહેલું પડે છે,
બીજા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, કે બીજાનો આશ્રય લેવો પડે છે.
એવા માટે તેને બીજાની આજ્ઞામાં રહેવાની જરૂર પડે છે. માળાપની,
માળાપ ન હોય તો તેમને ઠેકાણે જે વાની કે રક્ષક હોય તેની, ચુરની અને
રાજ્યની સત્તાને તામે રહેલું એ દરેક વ્યક્તિની જરૂર છે. આજ્ઞાને પતિની
સત્તામાં રહેલું એ તેમણ વિશેષ કર્તવ્ય છે.

જેમણે આપણને જન્મ આપ્યો, પાળીપાળીને મોટું કર્યો, જેઓ
આપણું ક્ષુધ વધારવા મથે છે અને આપણું હમેશ સાફ રાખે છે, તેમનો

આપણા ઉપર હક છે. તેમના આપણા ઉપર અનહદ્ ઉપકાર છે, માટે તેમના કદામાં રહેવું એ આપણી કૃત્ય છે. વળી તેમની આરા પાળવામાં આપણું હિત રહેવું છે. યોગ અનુભવ ને લીધે સ્વતંત્ર પણ વર્તવા જતા ધણી વાર આપણાથી ભૂલ થાય છે, કે કાંદામાં ફસાવું પડે છે. આપણા સારાને માટે માળાપ આરા કરે, માટે તે માનવીજ નેધ્ય.

વાલી કે રક્ષક અને શરૂ એ છોકરાના માળાપને દેકાણું છે, અને તેથી જ તેઓ ધર્મનાં માળાપ કહેવાય છે; માટે તેમનો હુકમ છોકરાંઓએ પાળવો નેધ્ય. શરૂમાં ધર્મ શરૂ અને શિક્ષક બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. ધર્મ શરૂ માનવો ઉપદેશ કરીને આપણા આત્માની ઉન્નતિ કરે છે, અને શિક્ષક વિદ્યાદાન આપીને આપણને હુમ્મિવાન બનાવે છે ને માર્ગસની ઓળખા લાવે છે. છોકરાં શિક્ષકના તાળામાં ન રહે, તો નિશાળમાં ભણાવવાનું કામજ અટકી પડે; કેમકે ભણાવવાના કામમાં બંબદાસ્ત અથવા વ્યવસ્થા ની ખાસ જરૂર છે. છોકરાં વાતો કરે, એક બીજાને અડપલા કરે, બીજાનામાં નેધને લખે કે શિક્ષકના પાઠ ઉપર ધ્યાન ન આપે, તો વર્ગમાં કામજ ચાલી ન શકે. શિક્ષક શુષ્ક રહેવાનું, વાત ન કરવાનું, બીજાની પાટીમાં ન જવાનું કે શિક્ષણ ઉપર ધ્યાન આપવાનું કહે, કે તેની આરા માથે ચઢાવી તે પ્રમાણે વર્તવું જ નેધ્ય. જો તેઓ તેથી ઉલટું વર્તન રાખે, તો તેમનેજ ગેર લાભ થાય; કેમકે તેઓ ભણવાનું ચૂકે, એટલું જ નહિ, પણ તેમને જો પાટી દેવો નાનપણમાં પડે, તે આગળ જતા કાયમ રહે અને બહુ તુડસાન કરે. વિદ્યાદાન આપીને તથા સુચાલ શીખવીને શિક્ષક વિદ્યાર્થી ઉપર ઉપકાર કરે, તેથી વિદ્યાર્થીએ કૃત્ય થવું જ નેધ્ય. જ્યાં કૃત્યતા હોય, ત્યાં તાબેદારી આપોઆપ ચાલી આવે છે.

રાજ્યની સત્તાના બે બાબત આવે છે. ૧ દેશના કાયદાની સત્તા, અને ૨ રાજની સત્તા. ક્રાન્સ, અમેરિકાનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન વગેરે કેટલાક દેશમાં ફેરવતજ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરે, એટલે ત્યાં રાજ્ય હોતા નથી. રાજ્ય ન હોવાથી ત્યાં માત્ર કાયદાની સત્તા આવે છે. બાકીના દેશોમાં રાજ્યની અને કાયદાની એ બન્ને સત્તા આવે છે. દેશના કાયદા પાળવા એ આપણી કૃત્ય છે, કેમકે ધર્મરાસ્ટ્ર કાયદા પાળવાનું કહે છે, અને આપણને વિચાર કરતાં પણ તે પાળવાની જરૂર છે, એમ સમજાય છે. કાયદા સૌના લાભને માટે બનાવેલા હોય છે

માટે તે તોડવાથી જેમ આપણને ગેરલાભ થાયછે, તેમ બીજાને પણ હુકસાન થાયછે. કાયદા વગર પ્રજા નભી શકતી નથી. પ્રજાનું જીવન, તંદુરસ્તી, રક્ષણ અને સુખ શાન્તિ કાયદા વડેજ છે. જે કાયદાનો ભંગ ન હોય, તેા માણસોએ બીજાને મારી નાખે, માત્ર મિલકત લૂટાઈ જાય, અને આબાદી તથા સુખ શાન્તિ નાશ પામે. કાયદા વગર ધરતુ કામ ચાલતું નથી, તેા આખી પ્રજાનું કામ શી રીતે ચાલે ? રાહરે સુધરાઈના કાયદાનો સમાવેશ રાજ્યના કાયદામાં થાયછે. તેના કાયદા તોડવાથી ગદ્દકી (ગલીચી) મા વધારા થાયછે, અને લોકોની તંદુરસ્તીમા બિગાડ થાયછે. લોકોની સુખ શાન્તિમાટે કાયદા સૌથી સારા ને ડાહ્યા માણસોએ બાંધેલા હોયછે, અને તેનો લાભ સૌને મળેછે, માટે તેમને માન આપવું, અને તેમને પાળવા જોઈએ. કાયદા ન પાળનારની ગેરઆબરૂ થાયછે, અને તેને શિક્ષાપણ મળેછે; એટલે કાયદામા જે કૃત્યને શુનોહ ગણી તે ન કરવા પ્રેરમા હું હોય, તે કૃત્ય જે કોઈ કરે તેા તેને કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા થાયછે. કાયદાના ધણા શુનોહ એ પવિત્ર ધર્મના પણ શુનોહ હોયછે; જેમકે ચોરી કરવી એ ધાર્મિક શુનોહ છે અને કાયદાની નજરે પણ શુનોહ છે. જૂઠું બોલવું એ ધાર્મિક અપરાધ છે, અને કાયદાની રૂએ પણ અપરાધ છે. ધાર્મિક અને કાયદાના શુનોહમાં ફેર એટલેા રહેછે, કે ધાર્મિક શુનોહ વડે બીજાના જાનમાલને હુકસાન કે હરકત થાય ને કાયદાની રૂએ પણ શુનોહ ગણાયછે અને તેને માટે કાયદા શિક્ષા કરેછે. જે જૂઠું બીજાને કાઢી હુકસાન થતું ન હોય, તે જૂઠું કાયદાની રૂએ શુનોહ તેા નથી. જે શુનોહ કાયદામા ન આવે પણ ધાર્મિક કર્તેયમા આવે, તેને પકડનાર અને ભારે શિક્ષા કરનાર રાજાનો રાજા પરમેશ્વરછે. તેના કાયદા તોડવા એ સૌથી મોટા અન લયકર શુનોહ છે, અને તેને માટે માણસને સૌથી વધારે ખમવાનું છે, એ વાત લોકમા રાખવી.

આપણે ગાંધી રાજાને રૈયત માળાપ તરીકે અને રૈયતને રાજા પોતાના છોકરા તરીકે માનેછે. કેન્દ્રીક વાર રાજાને દેવ સમાન ગણવામા આવેછે. રાજા ઉપર આવેા પૂજ્ય જ્ઞાન હાસના સુધરેલા દેશોમા નથી હોતો. સારા રાજાઓ રૈયતને પાળવા અને સુખી કરવા તદ્દપર રહેછે. તેમના કુખમા લાગ લેવા તે તૈયાર હોયછે. રાજા અને રૈયત વચ્ચે જ્યાં આવેા સંબંધ હોયછે, ત્યાં રૈયત તરફથી રાજાને માળાપ તરીકે માન મળે, તથા સંભવતા

અને પ્યાર રહે, એમાં આશ્ચર્ય નથી. કાયદાના ઉપરી તરીકે પણ પ્રજાએ તેની આચારમાં ને તાબેદારીમાં રહેતું જોઈએ. રાજ્યલક્ષિત અને નિમકહલાલી એ રાજ્ય પ્રત્યે પ્રજાનાં કર્તવ્ય છે.

હવે પતિનો સત્તા વિશે વાત કરીએ. પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં સ્ત્રીએ પુરુષની તાબેદાર નથી, એમ માનવામાં આવે છે. ધણું ભણેલી આગળ પડતી સ્ત્રીઓ કહે છે કે સ્ત્રી પુરુષ સમાન છે, માટે એક બીજાનું તાબેદાર થઈ શકે નહિ. લગ્ન થતી વખતે હું ધણીની આચાર પાળીશ એવી પ્રતિજ્ઞા સ્ત્રીને લેવી પડે છે, તે બંધ કરવા તેઓ તકરાર ઉઠાવે છે. આપણા દેશમાં પરા પૂર્વથી સ્ત્રીએ પુરુષની આચારમાં રહેવું જોઈએ એમ મનાયું છે. શાસ્ત્રોમાં એવી સ્પષ્ટ આચાર છે. સ્ત્રીઓ તેને માન આપતી આવી છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ પતિને વડિલ, રાજા કે તેથી પણ અધિક સન્ન જોઈએ, અને તેને પૂજ્ય ગણે છે. પતિ એ સ્ત્રીનું સ્વર્ણ કરનાર અને પાલન કરનાર છે, તેથી તેની આચારમાં રહેવાની સ્ત્રીની ફરજ છે. લગ્ન વખતે કરેલી પ્રતિજ્ઞા તેણે પાળવી જોઈએ. શાસ્ત્રોનાં વચન ખાસ કારણ વગર ઉત્થાપવાં ન જોઈએ. કૃતાર્થતા સાથે જોમ તાબેદારી આવે છે, તેમ પ્રેમ સાથે પણ તાબેદારી આવે છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ સારીરખળ, છદિચળ, અને હુંદયના બળ વડે સ્વર્ત્ર થવાને લાયક ન થાય, ત્યાં સુધી તેને પતિની આચારમાં રહેવાની આવશ્યકતા છે; અને એ ત્રણે બળ વધ્યા પછી પણ તે જો પરણે તો ધણીઆણી તરીકે ધણીના તાબામાં ન રહે, તો તેને અને સંસારને લાભ થાય કે નહિ એ પણ એક સવાલ છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

સ્વદેશલક્ષિતેચ્છા (દેશાભિમાન).

એવું માણસ ભાગ્યેજ હશે કે જે પોતાના દેશને ન ચહાય. સર્વને પોતાનો દેશ વહાલો લાગે છે. “ જિંટ મરે તોએ મારવાડ સામું જીએ. ” એ કહેવત પ્રમાણે જોએ ધંધા રોજગાર અર્થે કે બીજાં કારણથી પરદેશ

જાય છે, તેઓ પોતાના દેશમાં જન્મ બને તેમ જલદી પાછા આવવાની ઇચ્છા રાખે છે. પરંતુ દેશમાં કોઈ પોતાના દેશનું માણસ મળી આવે, તો કેટલો આનંદ થાય છે ? જન્મ દેશ ઉપર માણસને વહાલ આવે છે, તેમ દેશના લોકો ઉપર પણ તેને વહાલ આવે છે. એજ રીતે તે પોતાના દેશના કાયદા, પોતાનો ધર્મ, પોતાની રીતભાત, પ્રાચીન સ્થાનકો-તાર્યો, દેવસ્થાન, સદાશ્રમો, ધર્મશાળાઓ, પાઠશાળાઓ વગેરેને ચાહે છે. આ ચાહનાને સ્વદેશહિ-તેચ્છા કહે છે.

ઇતિહાસો તપાસીશું તો માણસ પડશે, કે જ્યારે ને ત્યારે દેશનું રક્ષણ સ્વદેશાભિમાની પ્રયત્નો અને સ્ત્રીઓથી થયેલું છે. દેશ ઉપર જ્યારે સંકટ આવી પડે છે, ત્યારે એવા લોક એક સંપ કરી તે ટાળવા ઉભા થાય છે. પોતાનો દેશ પરત્રપાશું ન પામે, પોતાના દેશની આબાદી રહે, પોતાના ધર્મનું રક્ષણ થાય અને દેશ સુખ શાન્તિમાં રહી શકે. એ દેશાભિમાની-ઓની ઇચ્છા હોય છે. જોન આફ્રિકા, મહારાષ્ટ્રી એલિજાબેથ વગેરેના દાખલા પૂરે અપાઈ ગયા છે. તેઓએ માત્ર પોતાના દેશના ભલાની ખાતર હિંમતથી આગેવાની કરી હતી. આપણા દેશમાં પણ એવી ઘણી સ્ત્રીઓ થઈ ગઈ છે. સ્ત્રીઓ કદાપિ હથિયાર લઈ રણમાં જઈ ન શકે, તથાપિ તે દેશને માટી બીજી રીતે ધાકું કરી શકે એમ છે. માત્ર તેમનામાં દેશની દાઝ જોઈએ. દેશમાં શું થાય છે, કે દેશને માથે શું સંકટ છે, કે દેશની સુધારણા શી રીતે થાય, તેની દરકાર ઘણા ખરા પ્રયત્નોને નથી હોતી, ત્યાં સ્ત્રીઓની તો વાતજ શી કરવી ? પરંતુ સ્વદેશ હિતેચ્છા એ સ્ત્રીઓનું પશુ કર્તવ્ય છે. યથારાકત જોઈશું બની શકે તેટલું દેશના ભલાની ખાતર કરશું એ દરેક વ્યક્તિની ફરજ છે. દેશના ભલામાં આપણું ભણું આવી જાય છે, અને દેશને માથે કુઝ આવી પડે તો તેના ભાગદાર આપણે થઈ પડશે, એ વિચાર મનમાં લેતાં પણ દેશાભિમાની થવાની જરૂર છે. સાવજનિક ધર્મ પાળવાયો સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બંને સધાય છે.

સ્ત્રીઓ જોરાવર અને દેશાભિમાની નરો પેદા કરી દેશની સેવા બજાવે છે. એવા નર જોરાવર અને દેશાભિમાની સ્ત્રીઓની કુખેજ ખાડે છે. “ રાણી જાયા કે બીબી જાયા, ” એ કહેવત વડે આ વાતની ખાતરી થશે. રાણીઓ અને બીબીઓ વિષે મિલ સારેબ કહે છે, કે તે જ્યારે ધનિયા હાઉસ (હિંદની કચેરી) માં હતા, ત્યારે તેમના જોવામાં આવ્યું, કે કોઈ દેશી

રાજના સંસ્થાનનો કારભાર ખાસ કરીને સારી રીતે ચાલતો હોય, તો ચા-
રમાંના ત્રણ દાખલાની અંદર કોઈ સ્ત્રી, જેમમ કે રાણી જનાનામંથી
નીકળીને રાજગ્યોથી બાગ્યેજ બને એવા જોસથી ને ચતુરાઈથી તે રાજ્ય-
તાંત્ર ચલાવતી હોય. ઈશ્વરે વાળાં પૂજ્ય મહારાણી અહિંલ્યાબાઈ હોલકરે
રાજનું જોખમ ભરેલું ક્રમ સંતોષકારક કર્યું હતું. આખા હિંદુસ્તાનમાં
ઠેકાણે ઠેકાણે અત્રસેનો વગેરે કરીને તે ધાર્મિક બાધ્યે નામના મેળવી છે.
તે કામકાજ કરવામાં હમેશ નિયમિત હતા. જ્યારે રૂઢનાથરાવ ચેત્યા તેમના
રાજ્યપર ચઢી આવ્યા, ત્યારે તેમણે તેમના સામે લડવાની હામ બીડી, અને
કહાવો મોકલ્યું કે હું તમારી સાથે યુધ્ધ કરવા તૈયાર છું; પરંતુ તમને
તેથી બે રીતે અપચત મળશે. જો તમે જીત મેળવશો, તો બૈરીથી જીત
મેળવવામાં બહાદુરી ગણાશે નહિ; જો તમે હાર ખાશો, તો બૈરીથી થયેલી
હાર વડે તમારી બેવડી રૂબેલી થશે ! કેવું ચતુરાઈ ભરેલું કહેણ ! એવા
કહેણથીજ રાવોબા લડાઈ ન કરતા ચાલ્યા ગયા. ગમે તો સામાન્ય સામે
રાજ્યદ્રોહ કહો, અતિ સાહસ સમજે કે સ્વરાજ્ય ગ્રેમ માને પણ અંસીની
રાણી લક્ષ્મીબાઈએ સન ૧૮૫૭ ના બળવામાં સામેલ થઈને જે પરાક્રમ,
દૃઢતા અને શૌર્ય બતાવ્યું હતું, તે ખરેખર વખાણવા લાયક અને સ્ત્રી
જાતિની કીર્તિ વધારનાર હતું. તેમણે લડાઈની તૈયારી જાતે કરી, ઘેરા
વખતે કિલ્લા ઉપર ઉઘાડી તળવાર હાથમાં લઈને લડવાની ગોઠવણ પેતે
કરી, નાસવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે ધીરપણે ને ચુકિતજથ્થ ઘેરા પસાર
કર્યો અને પોતાના દત્તક લીધેલા બાળને પોતાને ખભે બાધી ઘોડા ઉપર
બેસી દોડતે ઘોડે ને બળની અંદર નાશી છૂટી. એ કાર્યો સ્ત્રી જાતિથી
બની શકે એમ બાગ્યેજ માનવામાં આવે. સિધ્ધરાજની બાધાવસ્થામાં
શુજરાતનું રાજ્ય તેમના માતૃશ્રી રાણી મીનપદ્મીએ ચલાવ્યું હતું.
તેમની ન્યાયવૃત્તિ કહેવત રૂપ થઈ પડી છે, અને આજ પણ લોકો કહે છે કે
ન્યાય જોવો હોય તો મીનપદ્મીનો જુઓ. એ ન્યાયની વાત એવી છે કે
મીનપદ્મી ધેળકામાં મધાવ નાનું સરોવર (જે હાલ પણ છે તે)
બંધાવતાં હતાં. સરોવરનો આકાર ગોળાકાર કરવા સારૂ નજીકમાં એક શુણ-
કાનું ધર હતું, તે લેવાની જ રૂર પડી. શુણમંજે તે આપવાની છયેક
ના પાડી. અધિકારીઓએ તેને બહુ સમજાવી અને ધરને બદલે રૂપી-
આની સારી રકમ આપવા માડી, પણ તે એકની બે ન થઈ. રાણી મીનપ-

દેવીનો મુખ્ય ધોળકે થયો, ત્યારે અધિપરીઓએ તેમને આ પાત કરી, અને કહ્યું કે તે આડી થાયછે, તો પત્રી આવંજનિક ક્રમને માટે એ ધર લેવાને જખરદસ્તી કરની જોઈએ. રાણીએ પોતે યુણકાને જોલાવી અને ધર આપવા કહ્યું. યુણકાએ ધર આપનાની ના પાડી અને કહ્યું કે ધર આપના મારી ખુશી નથી. ખુશી ઉપરાત કોઈના માલ જોર જીલમથી પડાવી લે, તો સરકાર સુખત્યાર છે. આ કામમા આપ કેવો ન્યાય આપોછો એ મારે જોવું છે. રાણીએ કહ્યું, કે કોઈના માલ તેની મરજી વિરૂધ્ધ પડાવી લેવાની મારો ઈચ્છા નથી, પરંતુ સરોવરના કામ માટે ધરની જરૂર છે, માટે તમે તે મરજીમા આવે તે રકમ લઈને આપો. યુણકા કહે, તમે લાખ રૂપિયા આપજો, તો પણ મારે ધર આપવું નથી. રાણીએ કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તે જાણી, આપ લાખ રૂપિયા ખરચીને નામના કરવા માંગોછો, ત્યારે એ નામનાની સાથે જુ ધર નહિ આપું ને સરોવર આકારમા બાંધીશું રહેશે તેથી મારી પણ નામના થશે. રાણીએ હુકમ કર્યો, કે બંને સરોવરનો આકાર બાંધીશો રહે પણ કામની મિલકત તેની મરજી વગર લેવી એ અન્યાય છે. દુનિયામા સ્ત્રીઓએ ગાદી ઉપર બેસીને રાજ્ય કર્યાના દાખલા કોડી બે કોડી નીકળે છે, ત્યારે પુરુષો રાજા કે પાદશાહ તરીકે હજારો થઈ ગયા છે. ખૂબી એ છે કે સ્ત્રીઓ પંકી ધણીખરીએ ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કર્યું છે, ત્યારે તેમને મુકાબલે ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કરનારા પુરુષો ઘણા થોડા નિષકયા છે. જ્ઞાતા રાજાનું જોખમ ભરેલું કામ સ્ત્રીઓને માથે આવી પડવાથી તેમણે વધારે કાળજી રાખી હશે, અને પુરુષો બે દરકાર રહ્યા હશે. કેટલીક વાર એવું કારણ આપના આવે છે, કે સ્ત્રીઓને કારભારીઓ સારા મળવાથી તેઓ વધારે કૃતજ્ઞમદ થઈ. જો એમ હોય તો માણસની પસંદગી કરવામા જે અકલ અને ખખરદારી જોઈએ તે તેમનામા હતી, એમ સિધ્ધ થાયછે. મેમિરામીમ વિનોક્સિસ, આર્તિમિસિયા, દેબોરાક, કોનોબીઆ, બોદિશિઆ, ધલીઝામેથ, કલીઓપેટ્રા, કેરતાઈનિની આઈસાબેન, મેરિયા-યેરીસા, મહાત્મ કેથેરાઈન આન અને વિક્ટોરિયાના નામ ગણાવી મિસ કોબ કહેછે કે તેમનામા રાજા કરવાની એની ખાસ શક્તિ બતાવેલી હતી, કે તે દરેકે ઇતિહાસમા નામના કરી છે. આ બધા ઉદાહરણથી જણારો કે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષના જેવા અને વખતે તેમના કરતા પણ સારા કામ કરી રાહે છે. માટે સ્ત્રી વર્ગ દેશાભિમાની હોય, તો તે દેશને

લાલકારક થઈ પડે. કાઠિઆવાડના બડો નામના પર્વતમાં મેર નામની એક યુગી જાત વસેછે, અને ખેતીવાડી વગેરેનો ધધો કરે છે. તેમને અને પેરબંદરના રાણાને કંઈ કારણુમર અણબનાવ થયો. રાણા પોતાનું લશ્કર લઈ તેમની ઉપર ચઢી આવ્યા, તે વખતે સામા યદ્ય શકે એવા પુરૂષો ખેતીએ ગએલા હતા, તેથી ગામમાં માત્ર નાના છોકરાં, અશક્ત ધરડીઆ અને સ્ત્રીઓ હતી. મરદાની ગેરહાજરીમાં ગામ ખેદાન મેદાન થઈ જશે, એમ જાણી સ્ત્રી વર્ગ હાથમાં જે આચ્યું તે લઈ રાણા સામે નિઃરપણે લડવા આવી, અને તેમણે એવી અનુન બતાવી કે રાણાને પાછા જવું પડ્યું! એક વાર અંગ્રેજ સરકારને એક મોટો યુધ્ધનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે વડોદરાનાં કેલાવવાસી રાણી જમનાબાઈએ મહારાણી વિક્ટોરીઆને જણાવ્યું કે આવે પ્રસંગે હું સરકારને મદદ કરવા તૈયાર છું, અને લડાયક સ્ત્રીઓની ખાસ પવટણ મારા પોતાના ઉપરી પણ સાથે લઢવા સાફ લઈ આવીશ!

પણ આપણે લડાયક જાતોની સ્ત્રીઓ કે રાણીઓ કે બાદશાહજાદીઓની વાત જવા દઈએ. સ્ત્રીઓએ રાજ્ય કર્યાના ને લડાઈમાં ઉતર્યાના દાખલા થોડા છે. સ્ત્રી જાતિને મોટો ભાગે એવા કામ મળતા નથી, અને કદિ મળે તો પણ તે સામાન્ય રીતે પુરૂષની પેઠે કરી શકે નહિ. દશાબિમાનીને એવાંજ કાર્ય કરવાનાં છે એમ નથી. દેશનાં ધણાં કામમાં સ્ત્રીઓ ભાગ લઈ શકે એમ છે. સ્ત્રી જાતિને સુધારવા યત્ન કરવો એ દેશનું સાંવજનિક કામ છે, અને તેમાં સ્ત્રીઓ ધારે તો ધણો ભાગ લઈ શકે. છોકરાંના મનપર નાનપણથી તેમના કર્તવ્યની છાપ પાડવો એ કામ માતાઓનું છે. એ કામ કરવાથી પણ સ્ત્રીઓ દેશની સેવા બજાવેછે. ભેક કલ્યાણને માટે દેશમાં સ્થપાયેલી સંસ્થાઓને સ્ત્રીઓ ધારે તો મદદ કરી શકે. તેમનાથી યદ્ય શકે એના પણ વધારે કમાઈના ઉલ્લાસ તેઓ હાથમાં લે તો દેશની આબાદીમાં વધારો કરે. ગરીબ અને અનાયની સંખ્યા દેશમાં ઘણાં હોય છે, તેમને સુધારવા ને સુખી કરવા સ્ત્રીઓ તબીબી કરી શકે, અને તેમ કરીને તેઓ દેશની સેવા બજાવી શકે. જેમ રજપૂતાણીઓ પોતાના ધણીઓને અને પુત્રોને ઊંડેરતી, તેમ સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીઓને અને પુત્રોને મારા કામની ઊંડેરણી કર્યા કરે, તો તેઓ વધારે સારાં કામ કરી શકે. સ્ત્રીઓની હક, વહેમ અને અવાનવડે આપણે સંસાર બગડેલો છે, તે સુધારવામાં સમજી સ્ત્રીઓ ધણી મદદ કરે અને તેવડે દેશનું કલ્યાણ કરી શકે.

સ્વદેશ ઉપર પ્રીતિ રાખવાનું કારણ એ છે કે તેણે આપણને જન્મ આપ્યો, એમાંજ આપણે ઉછર્યા, ને કુળવણી પામ્યાં, આપણાં માબાપનું તે રહેઠાણ ને આપણા બચાવણું તે ધર છે; આપણા વડીવાની મગણ ભૂમિ એ છે અને આપણા ધર્મવરણ મદિર પણ એજ છે. દેરાની આબાદી વડે આપણી આબાદી છે; તેની સુખ શાંતિમા આપણો ભાગ છે, અને તેની ઉન્નતિમાં આપણી ઉન્નતિ સમાયેલી છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

કૃતજ્ઞતા.

મજેલા લાભને માટે ઉપકાર માનવાના અને તેનો બદલો વાળવાની ઇચ્છાને કૃતજ્ઞતા કહે છે. આપણને સાથી મોટા ને નિરંતર લાભ પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરથી થાય છે, માટે તેનો હમેશ ઉપકાર માનવો, એ આપણી પહેલી ફરજ છે. એના ઉપકારનો બદલો વાળવાની આપણામાં શક્તિ નથી, માટે તેની આરા માનવાની અને ખરા મનથી તેની પ્રાર્થના કરવાની વધારે જરૂર છે. એથી ઉત્પત્તા પણ બીજા સર્વથી ચઢતા ઉપકાર આપણા ઉપર માબાપના થાય છે, કેમકે તે જન્મ આપનાર, ઉછેરનાર, યાનાદિ આપનાર ને સુખ દુઃખમાં મદદ કરનાર છે. એમના ઉપકારનો કંઈ બદલો વાળી શકાય છે, તે એવી રીતે કે તેમને કામકાજમાં મદદ કરવી, તેમની સેવા ચાકરી કરવી, અને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું. તેમની મોંઘીમાં, અશક્તિમાં ને ઘડપણમાં જેમ બને તેમ તેમને વધારે ઉપયોગી થવાય, એવી તત્ત્વની કરવી. ખતિ તરફથી સ્ત્રીને ઘણા લાભ મળે છે, તેથી તેની તે ઉપકૃત થાય છે, પરંતુ આ વિષે આગળ વધારે કહેવામાં આવશે.

માણસને વારે વારે બીજાનો અપ પડે છે. બીજાના ઉપકાર તજે આવવાના પ્રસંગ ઘણા આવે છે. જેનાથી આપણું બહું થાય કે જે આપણા ઉપર ઉપકાર કરે, તેનો બદલો આપણે વાળવો જોઈએ. ઉપકાર કરનારની જેવી ઇચ્છા જણાય તે પ્રમાણે ચાલવાથી, તેની આરા માનવાથી, તેનું સન્માન રાખવાથી, તેના જવાબે માટે ખરા મનથી પ્રાર્થના

કરવાથી, તેની સેવા ચાકરી કરવાથી, તેની ચાલ ચલકત અને માલ મિલકત ઉપર હુમલા થાય તેનો બચાવ કરવાથી ઉપકારનો બદલો વાળી શકાય છે. કેટલાંક એવાં હોય છે કે જે ઉપકારનો બદલો ઇચ્છતાંજ નથી, તેમને માટે ઉપર પ્રમાણે કરવાથી આપણે કેટલેક દરજ્જે ઉપકારનો બદલો વાળીએ છીએ. બદલો વળો કે ન વળો, ઉપકાર કરનાર ચહાઓ કે ન ચહાઓ, પણ આપણી ફરજ કૃત્ય થવાની છે, તે હરેક રીતે અદા થાય, એવી વૃત્તિ આપણામાં રહેવી જોઈએ.

જેઓ ઉપકારને બદલે અપકાર કરેછે, એટલે કૃત્ય ન થતાં તેણે અનહિત કરવા તૈયાર થાયછે, તે કૃત્યની કહેવાય છે. જગત્માં એવાં કુટુંબો, માણસ પણ નીચજે છે કે જેઓ ઉપકાર કરનારનું બગાડે. જગત્માં કોઇ જાળ નાખનાર પારધીએ એક વાધને કાંદામાં લઇ એક પાંજરામાં પૂર્યો હતો. વાધ ત્યાં બહુ હેરાન થતો હતો, એટલામાં એક વટમાર્ગ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. વાધે વટમાર્ગને કહ્યું, ઓ બાઈ ! હું ધણા દહાડાનો ભૂખ્યો પાંજરામાં સડ્યાં કરું છું, માટે તું મને કૃપા કરીને બહાર કાઢ. વટમાર્ગે કહે વાત તો સારી ! હું તને બહાર કાઢ, તો તું મને પ્રથમજ ખાય. વાધ કહે, ના બાઈ, હું તને નહિ મારું. હું તારો જન્મભર ઉપકાર નહિ ભૂલું. વટમાર્ગેને દયા આવવાથી તેણે વાધને બહાર કાઢ્યો, એટલે તે તેને મારવા ઉભો થયો. વટમાર્ગેએ બહુ કાલાવાલા કર્યા, ત્યારે તે બોલ્યો કે હું ભૂખ્યો છું માટે તને ખાવાનો. વટમાર્ગેએ કહ્યું, મેં તને જીવતદાન આપ્યું તેનો તું આવોજ બદલો આપે છે ? વાધ બોલ્યો હા, જગત્માં તો “શુણના બાઈ દાષ” હોય છે. ન માત્ર તો ચાલ આપણે બીજા પાસે ઇનસાફ કરાવીએ. બંને એક આબા પાસે ગયા, અને વાધે આંબાને પૂછ્યું, કહે બાઈ “શુણના બાઈ દાષ” ખસ કે નહિ ? આંબો કહે, તારી વાત ખરી છે. હું લોકને માટે અમૃત સરખાં ફળ પેદા કરું છું. લોકો તે હળવેથી તોડવાને બદલે સુડીઆં કે પથરા મારેછે, ને મને હેરાન કરેછે. પછી બંને જણા એક નજીકમાં ગાય બેઠેલી હતી, તેની કને ગયા. વાધે તેને “શુણના બાઈ દાષ” નો સવાલ કર્યો, ત્યારે તે બોલી, મારી જવાન અવસ્થામાં મેં મારા ધણીને વાહરડાં આપ્યાં અને ધણાં વર્ષ સુધી દૂધ દીધું, પણ હું ધરડી થઇ એટલે મને નકામીગણી તે મારા તરફ લઈજ આપતો નથી, બાઈ,

“ ગુણની પાછળ અવગુણ ” જગત્માં ચાલ્યા જાય છે. આવા પૂરાવાથી વટમાર્ગે । હોરા કોરા ઉડી ગયા. તેણે જાણ્યું કે હવે એ વાદ્ય મને નિશ્ચે મારી ખેંચે. એટલામાં એક શીઆળ મળ્યું, તેને વાદ્યે પ્રશ્ન કર્યો. ધૂત શીઆળ વાદ્યની કૃતાન્તતા સમજી ગયું. વટમાર્ગની સ્થિતિ જોઈ તેને દયા આવી, તેથી તેને બચાવવાની તેણે ચુકિત રચી. તે બોલ્યું, હું તમને મારા વિચાર જણાવવા તૈયાર છું, પણ બનાવ ક્યા કેવી રીતે બન્યો તે મારે જાણવું જોઈએ. ત્રણે જણ પાંજરા પામે ગયા, એટલે શીઆળે વાદ્યને કહ્યું, તું ક્યાં કેવી સ્થિતિમાં હતો તે મને બતાવ. વાદ્ય પાંજરામાં પેટા અને પહેલાં જ્યાં જ્યો રીતે ઉભેલો હતો ત્યાં જઈ તેવી રીતે ઉભો રહ્યો, એટલે શીઆળે વટમાર્ગને કહ્યું, કે એ પાંજરાનું બારણું કેવી રીતે વાસેલું હતું, અને તું ક્યાં ઉભો હતો તે મને બતાવ. વટમાર્ગે બારણું વાસી બહારથી સાંકળ ખૂલી, અને જ્યાં તે પહેલાં ઉભો હતો, ત્યાં જઈ ઉભો. વટમાર્ગે શીઆળે કહ્યું, બધા માણસ આવા કુદ ને દૂર પ્રાણી ઉપર તારે દયા લાવવી જ નહોતી. જે યજું તે યજું, પણ હવે તું અહીંથી પોખાસં ગણી જા. તેણે વાદ્ય તરફ ફરી તેને કહ્યું, અરે કુદ ! તને જેણે જીવતદાન આપ્યું, તેનેજ મારી આવા તું ઉભો થયો ? તારા જેવા કૃતાન્તીને તો આવીજ શિક્ષા થટે. પાંજરામાં રહી મડ્યા કર, અને તારા પાપી વિચારનો પરતાવો કર્યો કર.

જે કૃતાન્તી થાય છે, તેનામાં ધર્મની કે નીતિની લાગણી હોતી નથી. સઘળી સારી વસ્તુના આપનાર ઉદાર ધર્મિયને તે જીલમગાર ગણે છે, અને તેને ધિક્કારે છે, કેમકે તેને જે જે લાભ મળે છે, તેને તે લાભ ગણ્યો નથી, પણ તેને લુક્તાનકારી ને પીડાકારી જોળે સમજે છે. સહેજ કુઝા પડે, તો તે પરમેશ્વરને ગાળે દેવા ઉભો થાય છે. જે પરમેશ્વરે આપ્યું છે તેનાથી તેને તૃપ્તિ થતી નથી, અને તે વધારે આપતો નથી, માટે તે તેનાપર ઉત્તરો પડે છે. એજ પ્રમાણે તે માળાપની, બાઈબાહુની અને કોઈપણ ઉપકાર કરનારની અવગણના કરે છે. માળાપે એક છોકરાને વધારે આપ્યું, અને મને એણું આપ્યું, એમ સમજી તે લડવા ઉભો થાય છે. બીજાને વધારે આપ્યું છે કે કેમ, અને વધારે આપવાનું કંઈકારણ હતું કે નહિ, તે જોયા વગર માળાપ ઉપર ઉતરી પડતું, એ ધણું ખોટું છે. કદી એકવાર આપણને લાભ એવો આપ્યો, કે વખતે ગેર ઇનસાફ મળ્યો, માટે આજ સુધીના સર્વ

ઉપકાર ભૂલી જવા, એ કેહવું ખરાબ છે? અતિ સ્વાર્થી કૃતઘ્ની થાયછે, કેમકે બદસો વાળવો તે પોતાને હુક્ષત્ત કરવું એમ તે સમજેછે. દિલ્હીનો એમરંગજેબ બાદશાહ એ કૃતઘ્નીનો નમુનો હતો. તેણે પોતાના બાપનેજ કેદ કર્યો, અને તેની પાસેથી રાજ્ય છીનવી લીધું. પોતાને ઘણી મદત કરનાર મુરાદ જે તેનો સગો ભાઈ થતો હતો તેને ફરેબ દીધો, એટલું જ નહિ, પણ તેને નિર્દયપણે મારી નાખા-યો. બીજા ભાઈઓના પણ તેણે હાથ હલાવ કર્યા. પરંતુ તેના પાપી કર્મનું ફળ તેને ભોગવવું પડ્યું. મોટા બાદશાહ છતાં તે સુખે સુવા પામ્યો નહિ, અને તેના કુર્મના બી એવા હંડાં રોપાયા કે તેથી ભોગલ વરાની પાદશાહત નાશ પામી.

કૃતઘ્ની એ એક માયાળુ મનોરત્તિ છે. આપણામાં ન્યાય અને ખરા-પણાની સમજ છે, તે એથી માલમ પડે છે. બીજા ધર્મ પાળવામાં થોડી કે ઘણી મુશ્કેલી કે દુઃખદાયક અટકાવ નડે છે, પણ કૃતઘ્નીના આચરણમાં એવું કંઈ હોઈ નથી. કૃતઘ્ની જાણવામાં ને પાળવામાં મીઠાસા ને સંતોષ રહેલાં છે. એક સિદ્ધે પોતાના પગમાંથી મોટા કાદનારનો છુવ બચા-ચાની તથા કીડી ને હોલાની વાત વાચન મોપડીઓમાં છે. ઉપકારના બદલામાં વ-નરાજે શ્રી દેવી પામે રાજ્ય તિજ કરાવું હતું, અને ચાંપાને પ્રધાનપણું આપ્યું હતું.

પ્રકરણ ૪ થું.

સત્યતા.

સત્યતા એ ઉદાર સદ્ગુણ છે; કેમકે એથી મન મારવું પડે છે અને બીજાને એથી માનવતાં ગણવાં પડે છે. બીજા સાથે માયા, મમતા અને સન્નિધિ વર્તવું, તેનું નામ સત્યતા અથવા વિવેક. આપણે બહુ ફરીને બટારની વર્તણૂકને વિવેક કહીએ છીએ, એટલે કોઈ આવે ત્યારે તેની સ્થિતિ પ્રમાણે તેને સેવા જવું, માનથી બોલાવવું, આમન આપવું, પાણી પાન સોપાંઈ ધરવાં, અને હેતુથી તથા માનથી વાત ચિત કરવી. ગડિલને માન બેગ બોલાવવાં, અને તેમનું માન સન્માન રાખવું. ચડર નોકર અને આપણાથી જે નાનાં

હોય, તેમની સાથે પણ સભ્યતા રાખવી જોઈએ. ગામડાંમાં ને હલકી જાત-માં તોછડાઈ જોવામા આવે છે. સામાની સ્થિતિ ઉપર લક્ષ ન આપતાં લોકો ગમે તેવી ભાષા વાપરે છે. કાળી પરજના લોકો રાજને રાજને કહેછે, અને તેને તેઓ એક વચને જોલાવે છે. તે લોકોના મનમાં અસભ્યતા હોતી નથી, તેમ તેઓ રાજને ચલાતા નથી, એમ પણ નથી હોતું, પરંતુ તેની સાથે કે તેના વિષે કેવી રીતે જોવવું, તે તેઓ જાણતા નથી. આપ, ખિરાજ, પધારો, વગેરે વધારે વિવેકના શબ્દોની મહત્ત્વની ગામડાના લોકને હોતી નથી. કાંઈ જોલાવે તો તે હાં કે એ કહે છે; પણ જી, કે હાંજી ન કહે. વિવેક દેખાડવામા પેસા બેસતા નથી. લોકો કહે છે, કે “આવો બેસો ને પાંચો પાણી, ત્રણ વસ્તુ મફતની આણી,” તે ખરું છે.

ખહારના વિવેકને કેટલાક ઢોંગ કે જૂઠાણું કહેછે, પણ તે ખરું નથી. જે મનમાં ન હોય, તે કરવું તેનું નામ ઢોંગ કે જૂઠાણું કહેવાય. વિવેક આપણા ખરા મનથી કરીએ, તો તે ઢોંગ ન કહેવાય. કેટલીકવાર સામાની લાયકી કરતાં તેને વિશેષ માન આપાય છે, ત્યારે તેને કાંઈ ઢોંગ કહે છે; પરંતુ માન આપનાર જ્યાં સુધી તે શુદ્ધ મનથી માન આપે છે, ત્યાં સુધી તે ઢોંગ ન કહેવાય. વિવેકમા હૃદયી જાહેરવાની રીત થોડી કે ઘણી સર્વે દેશમાં જોવામાં આવે છે. વિવેક કરીને આપણે સામાને માન આપીએ છીએ, તેમ તેથી આપણી પોતાની કેળવણા ને જીનિયાત બતાવીએ છીએ. સારાં વેણ આપણને શોભા આપે છે, અને કુવેણ વડે આપણું “મોં ગંધાય છે.” ખહારનો વિવેક આપણી અંતર જીતીને પ્રકટ કરે છે. જેમનો સ્વભાવ માયાળુ નથી, કે જેમનું મન મોઢું નથી, તેજ બીજા સાથે જોલવા ચાલવામાં તોછડાઈ વાપરે છે.

ખહારના વિવેક કરતા અંતરના વિવેક ઉપર વધારે લક્ષ આપવાનું છે. બીજાના સુખને માટે કેટલીક વાર આપણી પોતાની ઈચ્છા, સગવડ કે સુખ છોડી દેવાં પડે છે. રાત્રે સમયે ગાડીમાં બેઠાં હોઈએ, તે વખતે એક બીરી છોકરાવાળી કે માદી હોય, તો આપણે હસત વેળીને પણ તેને સુવાની સોંપ કરી આપવી જોઈએ. તેનું નાનું છોકરું તરસ્યું થાય, તો આપણે તરસ વેળીને પણ તેને પાણી આપવું જોઈએ. તે ટાંઢે કુંઠવાતું હોય, અને તેને દણરવા સાથે તેની મા પાસે ફાલતું વસ ન હોય, તો આપણે પોતાનું એક વસ્ત્ર તેને

આપણું જોઈએ, એક રીતે આ વિવેક છે, અને તેની સાથે હૃદયના અનેક સદ્ગુણ તેથી આચરવામાં આવે છે. રસ્તે જઈને કોઈને ટોપસી ચઢાવીએ, ચકરી આવી હોય તો તેની આંખે હાથ દઈએ, બહુ પડ્યું હોય તેને રસ્તો બતાવીએ, તે જોમ વિવેક છે, તેમ તે આપણી માયાળુ વૃત્તિ બતાવે છે. પાણી કાઢનારનું દોરડું તૂટી ગયું, કે કડકું પડ્યું, કે તેનો ઘડો પાણી કાઢતાં ઝૂટી ગયો તો શું આપણે તેને મદદ કરી આપણા વિવેક ને પરોપકાર છદ્ધિ ન બતાવ્યાં ? પરંતુ આવા આવા અનેક પ્રસંગે માણસ ઘણી વાર તોછડાઈ બતાવે છે.

જેઓ સભ્ય છે, તેને વિષે લોક સારો વિચાર બાંધે છે; અને તેમનું વિશેષ માન રાખે છે. કહેવત છે કે કોઈ વહેંત નમે, તો કોઈ હાથ નમે. વિવેકમાં નમ્રપણું રહ્યું છે, અને નમ્રપણું એ સદ્ગુણ છે. અવિવેકથી સામાને માફ લાગે છે, અને તેથી ઘણી વાર કજીઆ થાય છે. અસભ્ય, ક્રોધાળીતાં, જડસાં કે અપ્રીતિ ભરેલાં વેણ હાનિકારક છે. એવાં વેણ વારે વારે બોલવાથી તેવી ટવ પડી જાય છે, તેથી તે ગમે તેને અને ગમે તેવે પ્રસંગે બોલાઈ જાય છે. એક રાજા કુવરે રસ્તામાં આવે ઉભેલા ગધેડાને કહ્યું, કે “ ગધેડા બાઈ, માર્ગ મૂકા ” એ સાબળીને સાચેના કામદારને હસવું આવ્યું. રાજા કુવરે કહ્યું, તમને હસવું આવ્યું, તેહું કારણ હું સમજ્યો. ગધેડા જેવા હલકા પ્રાણીને બાઈ કહ્યા, તે તમાગ ઠારેય હું કારણ બસે છે, પરંતુ મારો રિવાજ એવો છે કે સાને માનથી બોલાવવાં. જો તેમ ન કરીએ તો તુચ્છકરવાની ટવ પડે, અને તેનો ઉપયોગ વખતે એવે પ્રસંગે થઈ જાય, કે જ્યાં આપણા અવિવેક ગણાય કે આપણી હાંસી થાય. ઘણાંકને હું તાં કરવાની ટવ હોય છે; પણ તે સારી નથી. વિવેક વડે સંસાર છુપ્ત રૂપ થાય છે, કેમકે માફ મનાવાના પ્રસંગ ન આવે, તો કજીઆ ઉત્પત્તિ ન થાય. આપણે જેવું બીજાનું માન રાખીએ, તેવું તે આપણું માન રાખે છે. આપણે જેવા હર્ષથી બીજાને બોલાવીએ, તેવા હર્ષથી તે આપણને બોલાવે છે. આપણે જેવાં સભ્ય વેણ ઉચરીએ, તેવાં સભ્ય વેણ તે આપણા પ્રત્યે ઉચરે છે. વિવેક એક રીતે ઊંઘીના વ્યવહાર છે; તેથી આપણે જેવું આપીએ તેવું પામીએ છીએ.

અમન્યતા જોમ નીચ સ્વભાવ બતાવે છે, તેમ તે અભિમાન અથવા ચોતા વિષે મોટા વિચાર ને બીજાં વિષે હલકા વિચાર બતાવે છે. કેટલીક

બાઈઓના " નાકમા જિંટ ચાલ્યા જાય છે, " એટલે તે બીજાને ગણકારતી નથી. મારા સમાન કોઈમોઢ નથી કે મારા સમાન કોઈ સુખા નથી, એમ સમજી તે બીજાને ઉતરતા ગણે છે. કોઈમિજવા આવે, તો તેની સાથે વિવેક ભરી વર્તણૂક ન રાખે, આપ વડાઈ કર્યા કરે, અને મળવા આવનારને લેખા- મા ન સે. પોતાની સ્થિતિ સહેજ સુધરી કે તેનામાં છાકોટો આવે છે, અને બીજા સાથેની વર્તણૂકમાં તે છાકોટો બતાવે છે; જોડવામાં તે આપ વડાઈ કરે છે, અને સામાને અપમાન લાગે એવા વેણ કાઢે છે. આવી વર્તણૂક અધર્મ પ્રકારની સમજવી. સબ્યતાથી સહીપણાં વધે છે, અને અવિવેકથી શત્રુવટ વધે છે, એ વાત લક્ષમાં રાખવી.

પ્રકરણ ૫ મું.

પરોપકાર યુદ્ધિ.

બીજાને દુઃખમાં રિખાતું જોઈને આપણા મનમાં જે લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આપણે દયા કહીએછીએ. દયા આવી, એટલે તેણું દુઃખ કુમી કરવાની કે ટાળનાની શક્તિ થાય છે. એ શક્તિને પરોપકાર યુદ્ધિ કહે છે. બીજાણું સારૂ કરવું, તેના સુખમાં વધારો કરવો, કે તેને જેની ખાસ જરૂર હોય, તે આપણે તેણું નામ પરોપકાર.

મનુષ્ય જાતનો અને સર્વ પ્રાણીનો સરજનાર એક મહાપિતા હોવાથી આપણે સર્વ ભાઈ બહેન છીએ. ભાઈ બહેન એક બીજાને જોમ મદત કરે છે, તેમ આપણે પ્રણી માત્રને બે તેટલી મદત કરી, એ આપણું કર્તવ્ય છે. જોમ ભાઈ બહેનને મદત ન કરવાથી માખાપ નાખુશ થાય છે, તેમ પ્રાણીઓને મદત ન કરવાથી પરમેશ્વર નારાજ થાય છે. ભાઈ બહેન જોમ એક બીજાને કામ લાગે છે, તેમ પ્રાણીઓ એક બીજાને કામ લાગે છે. બીજાનો કયા- રે પણ ખપ ન પડે, એવું કોઈને બનવું નથી. કોઈનો સ્થિતિ ખારે દહાડા (હમેરા) સરખી રહેતી નથી. જેઓ શ્રીમાન હોય છે, તે ગરીબ થઈ જાય છે, ગરીબ હોય તે પેસાદાર થાય છે, ખાણું ખીણું હોય તેને બીજા મા

ગયાનો સમય આવે છે, શરીરે સુદૃઢ હોય, તે ખાટલો સેવે છે, નખણુ હોય તે સદૃઢ થાય છે, અક્ષલવાન હોય તે મૂર્ખ કે ગાફ થાય છે, અને મુર્ખ હોય તે પડિત બની જાય છે. એ તો વારા ફેરા છે. માટે જેની સ્થિતિ અધમ હોય કે અધમ થઈ જાય, તેને મદત કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે.

પરોપકારને કેટલીક વાર દાન સમજવામાં આવે છે પણ દાન એ ધર્મ નિમિત્તે બ્રાહ્મણો કે બીજાનીઓને કરવામાં આવે છે. દાન એ ખેરાત છે. અને તેને એક પ્રકારનો પરોપકાર કહી શકાય, પરંતુ જેઓ ખેરાત તરીકે કંઈ સેતા નથી, તેમના ઉપર પણ પરોપકાર થઈ શકે છે કોઈ સરદાર કે શ્રીમંત ઘોડા ચમકવાથી બેરુદ્ધ થઈ ભોય પડ્યો અને તેને ધણુ વાગ્યું. એ વખતે તેની માવજત કરીએ, તે પરોપકાર મહેવાય કોઈની પાળળ કૂતરા પડ્યા હોય, કે સાદા આખલા વગેરેને લીધે જેની જીવગી સંકટમાં આવી પડી હોય, તેને બચાવવા મહેનત કરવી એ પરોપકાર છે.

જેઓ દાન લે છે, તેનું દાન આપનારા ધણા મળી શકે છે, પરંતુ જેઓ દાન સેતા નથી, તેમને કોઈ પણ રીતે મદત કરવામાં વધારે પ્રુણ છે. કોઈ મૃત્યુસ્થની વિધવા સ્ત્રી ગરીબોને લીધે ભૂખે મરતી હોય, તેને છાની રીતે મદત કરવી એ ખરો પરોપકાર છે. નાત જાતમાં અનાથ સ્ત્રીઓ ને બાળકો મળ્યા હોય છે. તેમાંના કેટલાકને અન્નને ને દાવને વેર હોય છે. એવાને મદત કરવાથી કે યાણુ થાય છે. ભૂખ્યાને અન્ન, તરસ્યાને પાણી ટાંકે કે વાતને કપડા, અને પગે બળવાને જોડા આપવા એ ખરું દાન છે. એવું દાન ભિક્ષુક મરતા મૃત્યુસ્થને કરવું, એ વધારે કે યાણુકારી છે કુખાને દાન કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, પરંતુ કુખાન વિરે લોભની સમજ વિચિત્ર હોવાથી ઉપર તેનો ખુલાસો કર્યો છે. જે ભિક્ષુકના ઘરમાં ખાવા પીવાનું જોઈએ તેવું છે, તેને દાન આપવાથી શો લાભ ? જે ભિક્ષુક બાળે નાણા ફેરવતો હોય, તેને દાન આપવામાં લાભ નથી એક ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ દિવાન થયો, અને તે રાજાની સ્વામીમાં ટાંચી ઉપર બેસી જતો હતો, એવામાં તેની એક યજ્ઞમાન બાઈએ તેને બોલ્યો અને પોતાનો ઝીર સમજી હાથમાં મૂળાપણી હતી તે તેને આપવા સમર્થ હતી કરી. દિવાને નીચા વળી તે પણી લાખી રાજાને નવાઈ લાગવાથી તેને પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે દિવાને કહ્યું, મહારાજ, દિવાનગીરી આજ છે ને કાલ નથી, પણ મારી યજ્ઞમાનવૃત્તિ વરાપર પરાની છે, માટે

જે હું આજ મુજાપણીનો અનાદર કરું તો એ હતિ ઝાઘ ઝેઘું ! આવી તિથિતિનાં માણસને મુજાપણીનું દાન કરવાથી શો લાભ થાય ? દાનના પૈસા નો જે ગેરઉપયોગ કરે છે, અથવા કુછંદમાં વાપરે છે, તે દાનને પાત્ર નથી. આપણી મદતથી જેની આંતરડી આસીરા દે, અને જેને તેથી સુખ થાય, તેજ દાનને માટે કે મદતને માટે સુપાત્ર ગણાયઃ પણ તે ગમે તે નાતનું કે જાતનું હોય.

આપણા લોકોનું દાન કરવા વરફ વલણ સારું છે. સ્ત્રીઓમાં દયા બાવ અને દાન કરવાની હતિ ધણી છે. દાન જેમ સુખત્રે કરવું જોઈએ, તેમ તે છાની રીતે કરવું જોઈએ. સુખ દાનનું ફળ વિરોધ કહ્યું છે. ધણી વાર દાન-ધર્મ માત્ર દુખાડા સાર કરવામાં આવે છે, પણ એથી દાનનું ફળ ઘટે છે. જેઓ કીર્તિને માટે દાન કરેછે, તેઓને ફળ માત્ર કીર્તિનુંજ મળેછે. જેઓ કીર્તિની કે ફળની આસા રાખ્યા વગર દાન કરે છે, તેમના ઉપર પરમ કૃપાળુ પ્રભુ બહુ રાજી થાયછે, અને તે તેમને જે બદલો આપે છે, તેના મોઢા આગળ આ જગતની કીર્તિ ને ફળ કંઈ હિસાબમાં નથી.

વિહમ રાજાને લોકો પરકુઃખ બંજન કહેછે, કેમકે તેમણે પોતાની આખી છંદગી બાજનાં કુઃખ ભાગવામાં માળી હતી. બીજાનાં કુઃખ ફેડવામાં તેણે તન મન અને ધન સર્વનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો હતો. જગદુરાહ નામના ધનાઢ્ય રાહુકારે કુકાળ પડ્યો, ત્યારે લોકોને મદત કરવામાં એટલો પૈસો ખરચ કર્યો હતો, કે તેથી “જગદુરાહે જગ છવાડિયો” એ જોખ કહેવત રૂપ થઈ પડ્યા છે. કોઈ લાખો રૂપીઆ સદામતો કાઢવામાં ખરચે છે. કોઈ લાખો રૂપીઆ તળાવો બાંધવામાં, કુવા, ધર્મશાળાઓ કરવામાં, દવાલયો બાંધવામાં કે તેમના છોજાંદાર કરવામાં ખરચે છે. વિદ્યાદ્વિને માટે કોઈ શાળાઓ, પ્રસ્તુત શાળાઓ, શિષ્યવત્તિઓ વગેરે સ્થાપવામાં લાખો રૂપીઆ ખરચે છે. દરદીઓનાં કુઃખ નિવારણ માટે દવાખાનાં કરવામાં કે અનાથને આશ્રય આપવાની સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં કોઈ લાખો રૂપીઆ ખરચે છે. કોઈ વિદ્યા હુનરની શોધો માટે પ્રુષ્ઠ પૈસા ખરચે છે. પરાપકારી હાવડ જેવાએ કેદીઓનાં કુઃખ નિવારણ માટે પોતાનો સર્વ પુંછ ખરચા દીધો, અને પોતાની જાતને પણ જોખમમાં નાંખી. મિસ મેરી કૉર્પેન્ડર જેવી પરાપકારી બાંધએ સી જાતિની સુધારણા કરવા પોતાની

જી દગી પૂરી કરી. લઢાઈ ચાલતી હોય, ત્યારે ધાયલ સિંપાધ્વિની સારગાર કરવા માટે યુગેપની શ્રીમત અને ગૃહસ્થનો વહુ દિકરીઓ રણસ શ્રામને સ્થળે કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થની ઇચ્છા વગર માત્ર પરોપકાર વૃત્તિથી ઉરકેરાઈ : જાય છે, અને પોતાના વહાલા જીવને જોખમમાં નાખતા પણ ડરતી નથી. કોગળીઈ, સહિયડ વગેરે મહાગારીના રોમ વખતે ગરીબ લોકો બહુ રીખાય છે તે વખતે તેમને મદદ કરવા માટે આની સ્ત્રીઓ ધણું મથન કરે છે.

પૂર્વે જણાયા પ્રમાણે જગત્માં યુદ્ધ પાછળ અવયુદ્ધ કરનારા ધણા મળે છે. દૂધ પાઈને ઉછેરેલો સાપ વખતે આપણનેજ કરડવા ધાય છે. જેણે આપણે બહુ કરીએ, તેજ આપણી નિંદા કરે છે, કે આપણું અનહિત ધાય, એવા કાર્ય કરે છે. આમ બને તો પણ આપણે આપણું કર્તવ્ય ચૂકવું નહિ, કેમકે એ ફરજ આપણે ઈશ્વરને અદા કરવાની છે. જેને આપણે ઉપકાર કર્યો હોય તેનાથી બદલો મેળવવાની આપણે આશા રાખીજ નહોતી. કદાપિ તે કૃતબ્ધ થઈ આપણને હુકસાન કરે, તો પણ ચિંતા નહિ. આપણા સ્વકૃત્યનો બદલો આપણને ઇશ્વર તરફથી મળવાનો છે. જ્યાં સુધી સંસાર સાથે આપણો સબંધ જારી છે, અને જ્યાં સુધી જગત્માં દરિદ્રતા અને જીલમ ચાલુ છે, ત્યાં સુધી આપણે પરોપકાર કરવા બધાએ જાણીએ.

પરોપકાર એકલો કરણીમાંજ રહ્યો છે એમ ન સમજવું, વિચાર ઉપર પણ તેની જખર સત્તા છે. બીજાના કાર્યની દીક્રા કરવાની ધણાને ટવ હોય છે, એટલે તેમણે કરેલું ખાક છે, અગર તે ખોટા હેતુથી કર્યું છે, એવા આરોપ તેમના પર ચૂકવામાં આવે છે. કોઈ કંઈ દાન કરે, તો કહેશે કે તેણે પોતાની આગળીતીને આપ્યું, પૈસા ખરકા મળ્યા કે ખાટે રસ્તે મળ્યા તેથી દાન કરવાનું સ્વચ્છ, પોતાની ખોટાઈ બતાવવાને કે કીર્તિને માટે દાન કર્યું, બારસે ઉદર ભારી હવે મનીબાઈ પાટ બેઠા, એવી એવી દીક્રા કરવામાં આવે છે, પરંતુ જેઓ પરોપકાર વૃત્તિના હોય છે, તેમના મનમાં આવા હલકા ને નિંદા કરવાના વિચાર આવતાજ નથી. તેમનું દિલ મોઢું હોય છે, તે બીજાએ કરેલા કૃત સારા ગણે છે, અને તે સારા હેતુથીજ કર્યો હશે એવો સમજેો અર્થ તે લે છે બેજાને ખાક લાગે એવી વૃત્તિ તે રાખત નથી, તેમના બિગ ક્રમ તે જોઈ નથી, અને તે વિષે કોઈ મ્હે તો તેઓ હરોમાં ગણા તે મનમાંથી કાઢી નાખે છે.

પ્રકરણ ૬ હું.

નમ્રતા (સૌમ્યતા).

જેની સાથે આપણા કોઈ પણ તરફનો સંબંધ હોય, અથવા જેના ઉપર આપણું ઉપરી પણું કે અધિકાર હોય, તેની સાથે જોલવા ચાલવામાં મોઠાસા રાખવી, તેને નમ્રતા કહે છે. ધરમા અને બહાર આપણે ધણાના સંબંધમાં આવીએ છીએ. આપણે મીઠાણ કે અતડા સ્વભાવના હોઈએ, અથવા અભીમાની કે ડાળી હોઈએ, તો આપણા સગમાં તેમને સુખ અને આનંદ મળશે નહિ, તેમ આપણને પણ તેથી સુખ અને આનંદ મળનાર નથી. ધણી વાર તેઓ નારાજ થઈ આપણી સાથે જોડાણ પિછાણ કે મિત્રાચારી તણ દે છે. આપણી રીત ભાતથી તેમને મારું લાગે છે, અને તેથી વખતે કળ્યા કંકસણું બી રાખાય છે. નમ્રતાને અભાવે ધણા ધરમા સાચ ને વહુ સાથે, વહુને સાચ સાથે, નણ દને ભોળા સાથે, ભોળાને નણ દ સાથે, દરાણીને જોડાણી સાથે, જોડાણીને દરાણી સાથે, દિવર જોડે ભોળા સાથે, અને ભોળાને દિવર જોડ સાથે જનણ નથી, અને તેથી કળ્યા કંકસ થવા કરે છે. ધણી વાર ધણી ધણી આણીમાં અણુ ખનાવ ચાલે છે. આણું મુજ અતડા સ્વભાવમાં, અહકારમાં, હડીલાઈમાં, અને ખમી ન ખાવાની વૃત્તિમાં રહેણું છે. જેઓ પોતાનો આકડો નીચો નથી નમાવતા, તેઓ પોતે હેરાન થાય છે, અને બીજાને હેરાન કરે છે. જે નમ્ર હોય, તે વેરીમાં પણ વાસ કરી શકે છે.

૧ છોકરાં દિઆં ઉપર અને નોકર ચાકર ઉપર આપણું ઉપરી પણું ચાલે છે, મારે તેમની સાથેની વર્તણૂક નમ્ર હોવી જોઈએ. છોકરાંથી કંઈ ભુલ થાય કે બગાડ તે વખતે આપણે મિઠાણ જોઈએ, અને તેમને ધમકાવવા કે મારવા ઉપડીએ, તો તેથી લાભને બદલે વખતે હાનિ થાય છે. ધમકી અને માર પગડ વારે વારે થાય, તો છોકરાં આપણને કાળ જેવા દેખે, આપણને તેઓ ચડાય નહિ, અને તે સુધર્માને બદલે નોકર થઈ જાય. ધમકી ને માર

પછાડથી ઉગરવા માટે તેઓમાં જૂઠું બોલવાના, ગુનોહ છુપાવવાના વગેરે અવગુણ આવે. જેવું કામ નમ્રતાથી થાય છે તેવું માર પછાડથી થતું નથી. નોકરો સાથે પણ નમ્રતાથી ને માયા મમતાથી વર્તવું જોઈએ. તેમને તાબેદારીની બેડો જોમ ઓછી દુઃખદાયક લાગે તેમ કરવાની આપણી ફરજ છે. ઠપકો દવાનો પ્રસંગ આવે, તોપણ તેને મિઠાસાથી કહેવું જોઈએ. મિઠાસાથી દીધેલા ઠપકાની અસર વધારે થાય છે. “જે નરમાસ વાપરે છે તે સર્વેના પ્યાર મેળવે છે, અને જોમની સાથે તે નરમાસ રાખે છે, તેમને ચોતાની દુઃખદાયક અવસ્થા ને ધધે પણ મીઠા થઈ પડે છે.” આ મહા કવિ શેક્સપિયરનું કહેવું અક્ષરે અક્ષર ખરું છે. કઠોર વચનથી, ધમકીથી, ને વારે વારે કઠુરો શોધવાની ટવથી નોકર ચાકર કટાંગો ખાય છે, અને નોકરી છોડી જતા રહે છે. કટલાકને ઘેર રસોઈઆ કે નોકર ચાકર ટકતો નથી, તેવું મુખ્ય કારણ એજ હોય છે.

નમ્રતા એ માયાળુ વર્તિ છે. જે નમ્ર હોય તે માયાળુ હોય, અને જે માયાળુ હોય તે નમ્ર હોય. સામાન્યપણે સ્ત્રીઓ સ્વભાવે નમ્ર ને દયાળુ હોય છે, પરંતુ કંઈ જીભથી ને બેડો કાઢવાની ટવથી ધણીવાર તેઓ સામાને નારાજ કરે છે. તુલસીદાસ કહે છે કે “દયા ધર્મકો મૂલ છે, પાપ મૂલ અભિમાન, તુલસી દયા ન છોડીએ, જળ લગ ધરમે પ્રાન.” વળી તુલસીદાસે બીજે ટેકાણે કહ્યું છે કે “દીન વચન ઔર લીનતા પરસ્તી માત સમાન, ઇસકો નહિ । મહે ભગવાન તો, તુલસીદાસ જમાન.” એટલે દયા અને નમ્ર વચન એ મનુષ્યને વારનાર સંસ્કૃતિ છે. જેન ધર્મમાં તો દયાનેજ પ્રથમ ધર્મ માનેલા છે.

દયા જોમ મનુષ્ય ઉપર રાખવાની છે, તેમ બીજા પ્રાણીઓ ઉપર પણ રાખવાની છે. મુગા પ્રાણી મુખ્ય કુખ્ય કોઈને કહી શકતા નથી, માટે તેમને વખત સર ચારો નીરવાની કે પાણી પાવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. પશુઓ મનુષ્યનું ઘણું કામ કરે છે. બળદ અહોરાત કોસ ખેત્રે, ખેતર ખેડે, માથ વહી જાય કે ગાડીએ ફરે, તે છતાં તે ધીમા ચાલે, કે અસહ્ય બારથી તે દાડી ન શકે, કે તેમનું શરીર સાફ નહોવાથી તે ઉતાવળા ન ચાલે, તો તેને પરોણા ધોંચી લોહી કાઢવું કે ચાબકા મારીને તેને મેળા ઉડાડવાં એ શું નિર્ધયપણું નથી ? ધોડાની સાથે પણ ધણી વાર આવી વર્ત-

તુક રાખવામાં આવે છે. ગાય બેસે કુઝણાં ન હોય, કે ઘરડાં થાય, ત્યારે તેમને પેટ ભરાય તેટલો ચારો ન નીરવો એ ધાતકીપણું કહેવાય. માણીઓને નિરથેક કુઝ દેવું એ પાપ છે.

કેટલીક વાર માણસ નરમારાનું ઉપર ઉપરથી ડાળ કરે છે, અને જેટલાં સવા હાથનો કાતી રાખે છે. મોઢે મીઠું બોલવું, અને લાગ આવે ત્યારે માથું કાપવા ઉભા થવું, એ ખરી નમ્રતા નથી. ઉપરના ડાળથી બીજને આંજવાં કે છેવરવાં એ નમ્રતાનો હેતુ નથી. નમ્રતા ખરા દીલની હોવી જોઈએ, અને તેનો હેતુ બીજને ખુશી કરવાનો અને સુખી કરવાનો હોવો જોઈએ. એ વડે આપણા જાતિ ભાઈઓ ને બહેનોની દિલગીરીમાં આપણું ભાગ સેતાં થઈએ છીએ, અને તેમની ખોટા ખાંપણની દર શુભર કરીએ છીએ. તેઓ ઉપર ઉપકાર કરીએ તે એવા સ્વભાવથી તેઓ બમણાં ખુશી થઈને સ્વીકારે છે, કેમકે એથી ઉપકારના જોગનો સખત ભાર તેમને લાગતો નથી. એથી ઉત્તવળમાં અમર્યાદ બેલાઈ જતા વેણ અટકે છે,

પ્રકરણ ૭ મું.

ચોખવટ (પ્રમાણિક પાણું).

સત્ય અને ચોખવટ ઘણી વાર બેળસેળ થઇ જાય છે. સત્યરીજતાના વિષયમાં આપણે ચોખવટ વિશે પણ કેટલુંક કહ્યું છે. સત્ય જોલવામાં છે, અને તે વિશેષે કરીને સ્વધર્મ છે. ચોખવટ બીજા સાથેના આચરણમાં છે, અને તેથી તે ખાસ કરીને લૌકિક ધર્મ છે. પારકી મિલકત તરફ વાજખી ને પ્રમાણિક નજરે જોયું, અને પોતાના કામકાજમાં હલકા અને સ્વાર્થી ઘાટ ધડવાથી દૂર રહેવું, તેણે નામ ચોખવટ અથવા પ્રમાણિકપણું. ચોખવટને પાક ઘાનત કહીશું તો ચાલશે.

પારકાનું પડાવી સેવાની ધ્વનિત કદી ન રાખવી. પારકી મિલકત ઉપર આપણે હક નથી. બીજાનો હક છીનવી સેવાની આપણને સત્તા નથી. કાઢીની ધાપણુ જોખવવી એ બદ્ધાનતણુ પરિણામ છે. જોખવામાં કાઢીને જોણું ધાલી આપણું કે બીજાનું પધારે પડાવી સેવું એ અપ્રમાણિકપણું છે. ઘણી વાર બાધડીઓ ધણ જણી જોખીને કે બારે કાઢલાં વાખીને ટાપસાવાળી મરીબ વેચનારીનું પડાવી લે છે. “જોનાના ચડાવાળી દાતણ વાળીનું આય, ” એ કહેવત આવી સ્ત્રીઓને લાગુ પડે અને તેમણે આચરણુ અપ્રમાણિક કહેવાય. એને આપણે ઠગાઈ કે છેતરપંડી કહી શકીએ. સોભની ખાતર કોઇ વસ્તુમાં ભેગ કરવો એ મોટા યુનોહ છે. તેલ, ડાળીક, ચરબી વગેરે પદાર્થો ધામા બેળવવા કે દૂધમા પાણી ઝોકડું એ બેવડું પાપ છે; કેમકે આપણે છળભેદ કરી આપણું કર્તવ્ય તણએ છીએ એ, ને પાપરનારને અસુખ થાય તેના બધન આપણે થઈએ છીએ. ખરેખર ઘણી વાર પાપણુ કુળ આ જગત્માજ બતાવી આપે છે. “મીયાં ચોરે મૂડે અને અડલા ચોરે ઊંટ ” એવી કહેવત ચાલે છે. એક ગવળી (દૂધ વેચનારી) દૂધમાં પાણી રેડીને લોકોને ઠગતી. બદ્ધાનતે બેચ કરેલા પૈસા સેધને તે જુમનાજીમાં નહાતા ગઈ. ઘણે પર પેટણું મૂકીને ઘણે આગળ નહાવાલાગી એવામાં એક માંકડું તેણે પેટકું હચકી ગયું, અને નજીકના આડની નદી તરફની ણીએ જઈ બેઠું. બાધડીએ પોટકું પાણું ફેંક્યું આટું માંકડાનું

બહુ કાલા વાલા કર્મ. માંકડે પોટકું છોડી એક પૈસો નદીમાં અને એક પૈસો ગવળી તરફ ફેંકવા માંડયો, એટલે અર્ધા પૈસા પાણીમાં પડ્યા અને બાકી ગવળીને હાથ ચડ્યા. ગવળી રો ક્રુણ કરવા લાગી, ત્યારે તેના સાથીએ કહ્યું, બાઈ રૂએ છે શું કામ ? એતો “ દૂધના દૂધમાં ને પાણીના પાણીમાં ” જે પૈસા તેં દૂધમાં પાણી રેડીને બદલાવતી મેળવ્યા હતા, તે ચાટ્યા ગયા, અને જે તારા હકના પૈસા હતા તે તને મળ્યા. કાઠનું પડયું આખડયું ઉચકી લઈ ઘરમાં મૂક્યું, અને તે પૂછે ત્યારે કાને હાથ દેવા એ ચોરી અને જૂઠું છે. નેહર ચાકરની રાજી આછી આપવી એ અપ્રમાણિક પણું છે. કાઠને ત્યાંથી ઉધાર ઉછીનું લાવીએ અને તે પાછું ન વાળીએ, તો અપણી ધાનત પાક નથી એમ ઠરે. એજ રીતે પાછું ન આપવાની ધાનતથી કરજ કરવું એ અપ્રમાણિકપણું છે. બનતા સુધી કરજ કરવું જ નહિ. મોજ શોખને માટે કરજ કરવા કરતાં દુઃખ વેઠવું સારું. એ ધડીની વાહ વાહને માટે કરજ કરીને દુઃખના ખાડામાં ઉતરવું નહિ. કમાણી કરતાં ખર્ચ વધારે થવું હોય તો તે કમી કરી નાખવું. વધારે પૈસો મેળવવા મહેનત કરવી અને કરકસરથી રહેવું,

જે સ્વચ્છંદી હોય તે ઉગ્ર હોય, તેથી તેમનામા ઉડાઉનાં અપલક્ષણ આવેછે. જેઓ એવી હોય તેને ઉચ્ચ કરવો ગમતો નથી. ઉદમ વગર પેસાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એવી સ્થિતિમાં ખરચના સાફ પેસા જેમણે તે બદધાનતથી મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે. કેટલીક વાર આપણી શક્તિ સુધરી ન હોય, ત્યારે ચોખવટ જળવાતી નથી. નાનાં છોકરા કોમળું પડેલું સંતાડે છે, પૂકે પોતાના સાથીના ગળવામાંથી કઠી લે છે. આવા શુનાહ તેઓ અણસમજથી કરે છે. ઘણા વેપારીઓ પ્રખય કરવામા પાપ સમજતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેઓ એમ કરવામાં વણધ સમજે છે. દગા ફટકા વગર વેપાર ચાલે નહિ, એવી તેમનો સમજ હોય છે. ન્યા સૂધી આવી સમજ સુધરે નહિ, ત્યાં સૂધી તેમનામાં સદ્ગુણ દાખલ ન થાય. સદ્ગુણ કેને કહે છે અને તે શા માટે પાળવા જેમણે, એની પાકી સમજ ન્યાં સૂધી ન આવે, ત્યાં સુધી માણસ દુર્ગુણને રસ્તે દેસાય છે અને એ રસ્તો ખરાબ કે ખોટા છે એવું તેના ધ્યાનમાં પણ આવતું નથી. વેપાર રોજગારનો માટે આધાર પ્રમાણિકપણા ઉપર છે. લાખો રૂપિયાનાં સાટા મોઢેથી થાય છે અને તે પળાય છે. “અખા બોલ્યા અને અબી ફોગ” જેવા વર્તનથી ન્યવહાર ન ચાલે. “વટ” સાચવવી એનેજ આપણે ચોખવટ કહીશું, અને તે નાણાવટીઓ વગેરે મોટા વેપારી સાચવે છે. મોઢે બોલ્યા તે પાળવું જ જેમણે. બેવચની કઠી ન થઈ.

જો અપ્રમાણિકપણાથી દૂર રહેવું હોય તો નીચેના ઉપાયો લેવા. એક બીજાનાં ચઢીઆતાં સુખ સંપત્તિ વરફ અદેખાઈ કંઈ શિવાય જેવાની ટવ પાડવી, કેમકે જેમ તેને માટે અદેખાઈ થાય તેમ તે આપણને મેળવવાની ઇચ્છા થાય. જો તે સુમાર્ગે ન મળે તો પછી કુમાર્ગે મેળવવાનું મન થાય. (૨) આપણી આગા તૃષ્ણાને આપણાં સાધનોની હદ બહાર જતી અટકાવવી. આશા કુંગર જેવડી કહેવાય છે. તૃષ્ણાને છેડો નથી, ન્યાં સુધી અમુક વસ્તુ મેળવવાનાં કે અમુક સ્થિતિએ પહોંચવાનાં સાધન હોય ત્યાં સુધી તે મેળવવાની આશા તૃષ્ણા રાખવી એ ઠીક છે; પણ ન્યાં આપણા નાખ્યા પહોંચતા ન હોય ત્યા તેવી આશા તૃષ્ણાથી મન ચિંતામાં રહે છે અને ગમે તે ઉપાય ફતેહ મેળવવા સારું ધાનવ બગાડવી પડે છે. (૩) પોતાના ધંધા રોજગારમાં પ્રત્યા રહેવું એના જેવો સદ્ગુણ ચઢવાનો બીજો માર્ગ નથી. ઉવમીને કુતરું કરવાનો વખતજ મળતો નથી.

હિમ પડે માણસ પોતાની સ્થિતિ સુધારી શકે છે અને ધારેલી ધારણા ખરે લાવી શકે છે. ખરકુ તકાવનાની તેને દાનત થતી નથી. (૪) અપ્રમાણિકપણું અધમ ને નીચ છે. એવું આપણા મનમા નિરતર સમજી રાખવું. આ વાત હરેક કુર્ગુણને લાગુ પડે છે. જેઓ કુર્ગુણને અધમ ને નીચ સમજે છે, તેઓ તે આવરતા બીહે છે. જેમના મનમા સદ્ગુણ વાત કર્યો હોય છે, તેમના મનમા કુર્ગુણ પ્રવેશ કરી શકતો નથી.

પ્રકરણ ૮ મું.

મોહું મન.

બીજાનાં કૃત્યો અને તે કરવાના કારણો વિષે માયા મહેરબાનીથી મત્તબાંધવાના સ્વભાવને મોહું મન કહે છે. ધણીવાર આપણે બીજાના કામ વખોડીએ છીએ, અને તે કરવાના કારણો ખેડા કે ગેરવાજબી છે એમ કહીએ છીએ. કોઈ દાન કરે તો ભોડો કહે છે કે તેણે જગત્મા કીર્તિ ગેળવવા કર્યું હશે, ધણી પૈસા હતા તે નાખે કયા, એના ઉપરીએ કે વડીલે બેબે બેબે કરાવ્યું હશે, કેમ જાણ્યું કે દાનજ હશે, વખતે બળતુ ધર કુલ્હાર્પણ કર્યું હોય, કોઈ અભ્યાગતને આપ્યું હોય તો દાન કહેવાત, પોતાનાં ઝોળખોતા ને મળતીઆને આપ્યું તે કંઈ બદલો ગેળવવા આપ્યું હશે. દાન આપનારે ખરા બાવધી દાન કર્યું હોય, તે છતાં તેના વિષે આવા તર્ક કરવા, એ સાકડા મનની નિરાની છે. કોઈ નાતવરામા કે લગ્ન પ્રસંગે ધણી ખરચ કરે, તો ભોડો કહેશે કે કમ્મલ અટળક હોય તે ખરચેતો. આજ સુધી ખરચવાનો વખત આવ્યો નહોતો, તેથી પહેલુ ખરચ સાર ન આવ્ય તો જાય કયા ? પૈસા ખરચ્યા ખરા, પણ ફલાણુ ફલાણુ રહી ગયું, તેથી તેને બિયારાને જસ ન આવ્યો. જો તે ઝોણુ ખરચ કરે, તો કહેશે કે તેને હાથે તો આમ-લીના બંધ છે. ચમડી તૂટે પણ દમડી ના તૂટે એવો તેનો સ્વભાવ છે. બહારથી ઉજળા દેખાય છે, પણ ધરમા સ પત નહિ હોય. તે જાતે તો ઉદાર છે, પણ તેના ધરમા બાધી કૃપણ છે, તે તેને ખરચ કરવા દે નહિ તો નવી વસ્તુ પૂછે તેનો ઉત્તર આપે એવી યોચ તો તે બહુ જોલીમા ખપે, અને તે

એણે બોલનાર હોય તો તે મુગી છે, એના મોખા મગ એવી છે, વગેરે કહેવામા આવે. પણ તે શા કારણથી જાણે છે કે નથી જાણતી, તેનો કાંઈ વિચાર કરતું નથી. કાગડાની પેઠે ચાદા ખાળવાનો જેનો સ્વભાવ હોય છે, તેઓ સામાની સારો બાલુ ભેઈ શકતા નથી. મોગ મનના ટોચ તે બીજાની સરસાઈ માત્ર જુએ છે, તેમની નજાઈ તરફ ધ્યાન આપતા નથી, અને તેણે જે કર્યું તે ખાટાજ બાવથી કર્યું હશે એમ તેઓ માનતા પણ નથી. વહુ મોડી ઉઠે, તો તેઓ માનશે કે તેનું શરીર બગડ્યું હશે, અથવા બાળકના પળવવાથી રાતે ઉજાગરા થયો હશે, પણ તેઓ એવો આરોપ નહિ મૂકી દે કે તે જાણી છત્રીને કે કામ કરતું પડે માટે અગોરીની પેઠે પડી રહી છે. છોકરો મોડો આવે તો તે એમ નહિ ધારે કે તે રખડવા રજાવા રહ્યો હશે, પણ તે કંઈ જરૂરીના કામમા રોકવાથી મોડો આ થો હશે, એમ તે માને છે.

આપણું યાન અપૂર્ણ છે, તેથી આપણા વિચારમા આપણે ધણી વાર ભૂલ ખાઈએ છીએ. સામાના મનમા યુ છે તે આપણે જાણી શકતા નથી. બીજાના કહેવા ઉપર આધાર રાખતા આપણે ધણીવાર હેતુરહ્યએ છીએ, તેથી સામાજિક કૃત્ય નિર્દોષ અને તે અધ્યરવાત્ર કારણ વખાણવા ભેગ હોય, તોપણ તે આપણને ઠપકો આપવા ભેગ જણાય છે. આવી ભૂલમા પડી ઠપકો આપવા કરતા તેના કૃત્યનો સવળો અર્થ લઈ સારો મત બાધવો એ સાચું છે. જે આપણે તેમ ન કરીએ તો ધણી વાર સામાને ગેર-ધનસાફ મળે છે; અને ખરી વાત શી છે તે જોણી શકાતી નથી, કેમકે ધણાક દુખીતા ઉમાડા જેવા હોય તોપણ તેઓ અતુભવ અતે સારા માલમ પડો, આવે છે. કાંઈ માણસમા ખરેખરા દુર્ગુણ હોય તોપણ આપણું મોટું મન હશે, તો તે સદ્ગુણ શૂન્ય છે એમ નહિ માનીએ. અટલ ચોર કાંઈ વાર પ્રમાણિક જણાય છે, અને મોટી લૂટકાર કરનારા દયાળુ માન્ય પડે છે. ઘણા દુર્ગુણીમા પણ કેટલાક સદ્ગુણ હોય છે.

મત ઉદાર દીલથી બાધેતું છે કે માત્ર જોડો કાઢવાની ને નિદવાની ખાતર બાધેલું છે, તેની સામાને સમજ પડે છે ઉદાર દીલથી બાધેલું મત તે ખુશીથી કબ્જ કરે છે, અને પોતાની ખામી કે બૂન સુધારવા તૈયાર થાય છે. સફડા મન વડે સામાની જોડો કાઢવા કે નિદા કરવા માટે બાધેલું મત

તરછોડવામાં આવેછે, અને વખતે સમુ' માણસ તેની સામે લડવા ઉત્તુ' થાયછે. એવું મત બાંધનાર પોતે કરડા મિજબજુ' થાયછે, તેથી બંને વચ્ચે અંધડા મચેછે. મત બાંધતા અગાઉ વિચાર કરવો કે ભૂલતો આપણાથી મધુ થાયછે, માટે જે ભૂલ કરે તે તિરસ્કાર કરતાં દયાને વધારે પાત્ર છે.

જેઓ અહકારી છે તેઓ મોટા મનનાં હોઈ શકે નહિ, કેમકે તેમને બીજાનાં કૃત્ય હલકાં કે ખોટાં ભામે છે. હુંજ જે કંઈ છું તે સાફને ખરું છે એમ માનનાર બીજાનાં ક્રમ વિષે ઉંચુ મત ધરાવી ન શકે. જેઓ પોતા વિષે અતિ ઉંચુ મત ધરાવેછે, તેઓ સોંકડા મનનાં હોય છે. જેમને પોતાના રૂપનો ગર્વછે, તેમને બીજું વધારે રૂપવંત હોય તો તેની આમીઆ કાઢવા ઉભાં થાયછે. તે કહેશે, હા તેના મોંની કાંતિ ઠીકછે, પણ તેણું નાક જરાક બેઠું છે કે લાંછું છે, અથવા તેને અમુક સ્થળે તણ કે મસો છે તે વડે તેની કાન્તિને આમી લાગેછે. એથી કોઈ આમીઆ પોતાની કાન્તિમા હોય તો તે જશે નહિ, અથવા તેને એવું સ્વરૂપ આપશે કે તે આમીઆ શોભા રૂપ થઈ પડે. પોતે જેટલું પુણ્યદાન કરે તેને વખાણશે અને બીજું વધારે પુણ્યદાન કરે, કે વધારે સારે માર્ગે કરે, તો પણ તેને વખોડશે. ધણીવાર આપણને આપણી ખોડા કે કુટેવો માલમ પડતા નથી. આપ અચાનપણથી પણ મોટા મનનો અભાવ રહેછે, કેમકે જે આપણે આપણી ખોડા કે કુટેવોથી વાકેફ હોઈએ, તો બીજાની ખોડા કે કુટેવો વિષે દર શુજર કરવાનો આપણા મનમાં વિચાર આવે. જે પોતાને ઝાળખેછે, તે બીજાને ઝાળખી શકેછે. પોતાની ભૂલો જે જાણેછે, તે બીજાની ભૂલો જાણી શકેછે. પોતાની ભૂલો જાણનાર હમેશા નમ્ર હોયછે, અને જે નમ્ર હોય તે હમેશા બીજા પ્રત્યે "નરમાશ રાખેછે, બીજાની નિંદા કરવાની ટેવ સારી નથી. એથી આપણો સ્વભાવ નીચ થાયછે, અને બીજાની સાથે દુરમનાવટ બંધાયછે; માટે બીજાની ખોડ વિષે રોકા ન કરતાં આપણી પોતાની ખોડ આપણે સુધારવા તરફ અને બીજા વિષે સ્પર્શ મન ધરાવવા તરફ લઈ આપણું.

પ્રકરણ ૯ મું.

ન્યાય.

બીજા સાથેની વર્તણૂકમાં ખરું અને વાજબી કરવાનો દૃઢ નિયમ તેને ન્યાય કહે છે. ન્યાય એ મહા પ્રતાપી સદ્ગુણ છે. ઈશ્વરને આપણે ન્યાયી કહીએ છીએ, કેમકે તે કદી ગેરવાજબી કરતો નથી. રાજા અને અધિકારી એ ન્યાયી ન હોય, તો પ્રજાને બહુ ખમવું પડે. જેઓ એકને લાભ આપવા બીજાનું બગાડે, તે અન્યાય કહેવાય. લાયક શ્રાવણ લઈને ખરાયું ખાઈ શરાવે કે ખાટાણું ખરું કરે, એ ગેરધંસાઈ કહેવાય. મિનલદેવીના ન્યાય સંબંધે આપણે પહેલા વાત કરીએ. જેમના હાથમાં ધનસાઈ હોય, તેજ ગેરધનસાઈ થાય, તો લોકોને હેરાન થવું પડે. રાજા યદી લૂંટી લે, તે પ્રજા જઈને ડોને કહે, એણે સામળબટ કહ્યું છે, તે પ્રભાણે જો રાજાજ અન્યાય અને હુલમ કરે, તો પ્રજાને ન્યાય મેળવવાનો માર્ગ રહે નહિ. એજ રીતે માબાપ અન્યાય કરે તો છોકરા કુ.ખી થાય. લોકો એક બીજા પ્રત્યે ન્યાયથી ન વર્તે તો સસાર લાખી મુદત નશી રાડેજ નહિ. કોઈના વિષે મત આપતાં તેને ગેરધનસાઈ ન મળે એ રીતે ફલેવું જોઈએ. કોઈ સલાહ લેવા આવે તો તેને વાજબી સલાહ આપવી જોઈએ. અમુક માણસને ખાઈ લાગશે એવા ભયથી બીજાને અન્યાય ન આપવો. લોક લાજથી કે લોકાપવાદથી ડરીને ન્યાય રત્તિનો ત્યાગ ન કરવો. કોઈની પચાતમાં ખડવું પડે તો બેમાથી કોઈ પક્ષની શરમ ન રાખતે જે વાજબી લાગે તે કહેવું ને કરવું જોઈએ. ધંસાઈ આપવામાં કોઈની સત્તાથી, શરમથી કે અપસ્થાયીથી દોરાવું નહિ. સગપણ અને મિત્રતા ધંસાઈના કામમાં આડે આવવાં ન જોઈએ. બનતા સુધી તેમણું કામ માથે લેવું નહિ, પણ જો લેવું પડે તો જે ખરું અને વાજબી હોય, તેજ કરવું.

ન્યાય રત્તિમાં બીજા કેટલા સદ્ગુણોનો સમાવેશ થાય છે, અથવા ધણા સદ્ગુણો તે મૂળજો. જે ન્યાયી છે તે હવકાઈ મૂખોઈ, અને પાપ કર્મથી દૂર રહે છે. ગીતામાં કહ્યું છે, કે જે સર્વ મનુષ્યને પોતાના જેવા જુએ છે તેજ ખરેખર જુએ છે. એનો ભાવાર્થ એવો કે આપણને જેવું સુખ કુ:ખ

પડે છે તેવું બીજાને પડે છે. આપણે જમ ભૂલો કરીએ છીએ તેમ બીજાથી ભૂલો થાય છે. આપણને કોઈ ગુસ્સાન કરે કે નિંદે તો આપણને લાગે છે, તેવું આપણે બીજાને ગુસ્સાન કરીએ કે નિંદીએ તો તેને લાગે છે. આ વાતની સમજ આપણે રાખવી જોઈએ. આ સમજથી માણસ જરૂર ન્યાયી થશે, અને બીજાની સાથે સારી વર્તણૂક રાખશે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં કહ્યું છે કે બીજા એા પ્રત્યે આપણે એવી વર્તણૂક રાખવી કે જેવી વર્તણૂક આપણે તેમના તરફથી ઈચ્છીએ. આ વાત હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. સાચુએ વહુની સાથેની વર્તણૂક વખતે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જો હું વહુ હોત તો સાચુ તરફની કેવી વર્તણૂકની ઈચ્છા કરત. નોકર ચાકર વગેરે તાબાનાં માણસો ને ઠેકાણે આપણે જાતે હોત તો આપણા ઉપરી તરફથી આપણે કેવી વર્તણૂકની ઈચ્છા રાખત તેનો વિચાર કરીને જો તેમની સાથે વર્તણૂકમાં આવે, તો તેઓ કેવા સુખી થાય, અને આપણાં કામકાજ તેઓ કેવા ભાવથી ને ઉલટથી કરે! વિના કારણ કે સહેજ વાંક માટે તેમના પર ભેર જીલમ કરવો એ અન્યાય છે. એજ રીતે દોરદાંક ઉપર ધાતકી પાણું કરવું એ અન્યાય હોવાથી ખાપ છે. જેટલું જોનાથી થઈ શકે તે કરતાં વધારેની આરામ રાખવી અને તેને માટે જીલમ ચુનારવો, એ ગેરવાજબી છે. ન ઉપાડી રાકાય એવડું વાસણ આપીને છોકરીને પાણી ભરવા બોલવીએ, અને તે ન સહન થવાથી પકી જાય, ને વાસણ ફૂટી જાય, તે વખતે તેને ધમકાવવી કે મારવી એ અન્યાય નહિ તો બીજું શું કહેવાય ? ગળ ઉપરાંત અવડાવવાનો આગ્રહ કરીએ ને તે માંદી પડે ત્યારે લડવા ઉભાં થઈએ એ જીલમ કહેવાય. આપણે તેને કામમાં વારે વારે રોકીએ ને તેથી તે પોતાના પાક કરી ન શકે, ત્યારે ખીજીએ, તો આપણે અન્યાય કરીએ છીએ એમ સમજવું. એમ છતાં આપણું વર્તન ધણી માતાઓનું હોય છે. જે કામ પોતાથી થઈ શકે એવું ન હોય, તે છોકરાં પાસેથી થવાની આરામ રાખવી ફાકે છે.

જો માણસ સોબી હોય તે અન્યાયી હોય છે; કેમકે પોતાના સ્વાર્થ ને માટે તે ગેરવાજબી કરવાને લલચાય છે. લાંચ લઈને બીજાનું અગાડવા કે પોતાને લાભ મળતો હોય તો માલીકનું ખરાબ કરવા તે તત્પર થાય છે. રૂપીઆ બે રૂપીઆના મળતરથી સોભાઈને માલીકને સેંકડો રૂપીઆનું ગુસ્સાન કરવા તેઓ આચકો ખાતા નથી. જેઓ કુચાલનાં હોય, તે અન્યાયી હોય છે. જેમનો સ્વભાવ ચાડીઓ કે ખુશામતીઓ હોય, તેમનામાં ન્યાય શક્તિ હોય નહિ, કેમકે આડી કરવી એટલે બીજાનું અર્થ ખોડું ભરવ-

વું, સાચાં જૂઠાં કરવાં કે છાની છપની વાત કહી દેવી એવો અર્થ થાય છે, તેથી તે અન્યાયેનું મૂળ છે. જુશામત કરનાર સામાને રૂએ એવું કહેવા ઇચ્છે છે, તેથી તેને ખસા બેઠાનો વિચાર રહેતો નથી. હાજી હા કરવાની ટેવ સારી નથી. મિયાને ચાદે ચાદ કહેવામા લાજ શો ? જેનો જુશામત કરવામાં આવે છે, તે સુધરવાને બદલે બગડે છે; કેમકે તેની ખાટ ખાપણ તેના જાણવામા આવતી નથી. જે બેનચની હોય તે અન્યાયી હોય; કેમકે તે ધડીમાં કંઈ ને ધડીમાં કંઈ જાહે છે; એટલે જ પોતાને કાવતું આવે કે બીજાને રૂએ તે ગ્રામણે તે પ્રસંગ જોઈને પોતાનું જાણવું ફેરવ્યા કરે છે. છળભેદ અથવા છેતરપટી કરનારના હૃદયમા ન્યાય વૃત્તિ વાસ કરી શકતી નથી; કેમકે છળભેદ પોતેજ અન્યાય છે. જે ખરું હોય તે ન બતાવવું અથવા છૂપાવવું તેનું નામ છેતરપટી અથવા અન્યાય, અને તે બીજા સાથેની વર્તણૂકમા બયંકર છે. જેનો સ્વભાવ જીલમી હોય, તે ખસ્ટસ અન્યાયી હોય છે; કેમકે તે ખરું ખાડું જોયા વગર ગમે તેમ કરી બેસે છે. કોણે વાક કર્યો, કેવા પ્રકારનો વાંક છે, અને તે શા કારણથી થયો છે, તે જોયા વગર ગમે તેને ગમે તેટલી ને ગમે તે પ્રકારની શિક્ષા કરવી એનું નામ જીલમ. જ્યાં જીલમ છે ત્યાં અન્યાય છે, અથવા જ્યાં અન્યાય છે ત્યાં જીલમ છે. ત્યાં સુખ શાંતિ ને આજ્ઞાદી ટકી શકતી નથી. જે વાત રોજબરોજ લાગુ થાય છે તે વાત ધરને પણ લાગુ થાય છે. ધરમા એક જીલમી હોય તો તે એક બીજાને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવે છે, તેથી તેમને અંપના વારો આવતો નથી. એ માટે ધણા સદ્ગુણોનો જોના પર આધાર છે, અથવા ધણા સદ્ગુણો જોમાથી ઉદ્ભવે છે એવી જે ન્યાય વૃત્તિ તે દેહી પણ ટાળતી નહિ.

ભાગ ૪ થો.

સ્ત્રી જાતિનાં ખાસ કર્તવ્ય.

શ્રીઓનું મુખ્ય કામ ઘર સત્તર સળધે હોવાથી તેમના વિશેષ અથવા ખાસ કર્તવ્ય પણ તે સળધે ગણી શકાય. ઘર સસારમા તેમને માતા તરીકે, પુત્રી તરીકે, બહેન તરીકે, સ્ત્રી તરીકે, અને ઘરઘણીઆણી તરીકે ખાસ કામ કરવાના છે, તેથી તે વિષે વિચાર કરીએ.

પ્રકરણ ૧.

માતાનાં કર્તવ્ય.

પ્રેમ પ્ત્રી છે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર સર્વ માણીઓ ઉપર પ્રેમ રાખે છે, અને તે સર્વ માણીઓમા પ્રેમ મૂકે છે. જગત્ સૌ પ્રેમથી ભરેલું છે. પ્રેમ વગર જગત્ ચાલી જ ન શકે. પુરૂષ કરતા સ્ત્રીઓના કામળ હૃદયમા પ્રેમનો વધારે વાસ છે.

માબાપનો છોકરા ઉપર અને છોકરાનો માબાપ ઉપર પ્યાર સ્વાભાવિક રીતે આવે છે. એ પ્રેમ નિ સ્વાર્થી એટલે સ્વાર્થ વિનાનો છે. ચકલી ધંડા મૂકવાનો સમય પાસે આવે છે, કે તેમને માટ માજો બાધવા તત્પર થાય છે. એ લોકો તેને મદદ કરે છે પોતાના બચ્ચાને માજો સુખકર થાય તેટલા સારૂ તે સુઆળી ને સારી ચાબ્બે બાળી લાવીને માજામા ગોઠવે છે. માબાપના ત્રસથી ધટાળીને કોઈ માણસ તેને કાઢી નાખે છે, તો ચકલા ફરી ફરીને તે સ્થળે માજો બાધવા મથન કરે છે, અને માજો અને પાર કાઢી નાખવામા આવે, તો પણ તે હિ મત ન હારતા પોતાના કાર્યમા મંડ્યા રહે છે. ચકલી ધંડાને કાળજીથી સેવે છે, અને જ્યાં સુધી બચ્ચા પોતાની મેજે દાણા વગેરે વીણી ખાવાને રાકિતમાન ન થાય, ત્યાં સુધી પોતાની

ચાંચમાં દાણા ધીણી લાવીને બચ્ચાંની ચાંચમાં ધાલે છે. બચ્ચાં મોટાં થયા પછી પોતાની માતાને ઓળખતાં નથી. ચકલી સદ્ધ થયે તેની ચાકરી કરવા કે તેને ખપડાવવા બચ્ચાં આવતાં નથી, એટલે ચકલીએ પોતાનાં બચ્ચાંને ઉછેરવા માટે જે મહેનત લીધી, તે ચાકરીની આશાયી કે કોઈ જાતના સ્વાર્થને લઈને નહિ, પણ સ્વાભાવિક પ્યારને લઈને તેણે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું. સર્વ પ્રાણીઓ એજ રીતે બચ્ચાં પ્રત્યે પોતાની ફરજ બિનસ્વાર્થ અને સ્વાભાવીક પ્રેમ વડેજ અદા કરે છે. રાંધેને મારાં બચ્ચાંને કોઈ લઇ જાય કે ઈજા કરે, એમ સમજી દૂતારી પોતાની બોડ નજીક આવનારને કરડવા ધાય છે. પોતાનાં બચ્ચાંને ઉગારવાની ખાતર બિલાડી આગ્નિમાં ઝંપલાવે છે. દૂધણાં ઢોર પોતાનાં બચ્ચાં માટે દૂધ ચોરે છે, અને તેમનાથી વધુમાં પડતાં કદખાંત કરે છે. પોતાનું બચ્ચું મરી જવાથી દરેક પ્રાણી શોકાતુર થાય છે.

મનુષ્ય જાતિમાં પણ આ પ્રેમ સ્વાભાવિક હોય છે. કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે છોકરાં સદ્ધપણમાં ચાકરી કરશે, એ વિચારથી માખાપ છોકરાં પ્રત્યે કાળજી ધરાવે છે; પરંતુ છોકરાં ઉછેરવામાં માખાપ એ સ્વાર્થ વિચાર ભાગ્યેજ રાખે છે. છોકરાં માખાપની ચાકરી કરે એ પ્રેમનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે; કેમકે પ્રેમ અન્યો અન્ય છે, અને તે સ્વાભાવિક રીતેજ પસરે છે.

આ સ્વાભાવિક પ્રેમ વડેજ માખાપ અને છોકરાં એક બીજાના સુખ દુઃખ તરફ નજર કરે છે, અને એક બીજાના ભલાને માટે મહેનત સે છે. બીજાનું ભલું કરવું એજ પોતાની ઈચ્છા અને બીજાનું ભલું થયું એટલેજ પોતાના કૃત્યનો બહોળો મળી ચૂક્યો એમ તે સમજે છે. પરંતુ આ પ્યારથી માખાપ ઘણી વાર અવળે રસ્તે દોરાય છે, અથવા તેમનો પ્યાર ખામી ભરેલો હોય છે. ઘણી વાર માખાપ પ્યાર વડે છોકરાંને અતિ લાડ લગાવે છે, અને તેથી તેમનો સ્વાર્થ બગાડે છે. પ્યારથી અંબાઈને માખાપે છોકરાં પ્રત્યેનાં પોતાના કર્તવ્ય યોગ્ય રીતે બજાવવામાં ચૂક કરવી ન જોઈએ, એટલા માટે હવે આપણે તેમના કર્તવ્યનો વિચાર કરીશું.

માતા યવાથી પોતાને માથે કેવી ભારે જવાબદારી આવી પડે છે, તે થોડીજ મીઝો સમજે છે. અમર આત્મા ધારણ કરનાર બાળકને તે જન્મ આપે છે. એ બાળકની ઉન્નતિ કે અધોગતિનો આધાર માતાની વર્તણૂક ઉપર

રહે છે. તેના સરીર સળધી નિષ્કાળજી રાખ્યાથી તે જન્મ પર્વત નખજી કે રોગી રહે છે. તેને ઘટિત કુળવણી ન મળવાથી તે વયે આઘ્યા પછી. સ સારના કાર્ય કરવાને અયોગ્ય રહે છે, અને તેને નીતિમાન ન કરવાથી તે કુર્મો કરવા તત્પર થાય છે, અને તેથી તેના આત્માની ઉન્નતિ ન થતા તે અધો ગતિને પહોંચે છે. પોતાની પવિત્ર કર્મ અને ભારે જવાબદારી જે સમજે છે, અને તેને માટે જે પોતાની ન લાયકી જણી રાકે છે, તેજ તે સારી રીતે અદા કરવાને તૈયારી કરી રાકે છે. માઠા ભાગ્યે આપણે અહિં યોદ્ધા પદ વર્ષની ૨૨ (અરૂ જોતા છોકરી) ધણી વાર માતા પદ પામે છે. તે છોકરા પ્રત્યે પોતાની કર્મ અને જવાબદારી જણતી ન હોય, છોકરા કેમ ઉછેરવા તેની તેને સમજ ન હોય, જાતનો અનુભવ તેને જોઈએ તેવો થયો ન હોય, બીજી હુ શીઆર અને મોટી ઉમરની માતાએ પોતાના છોકરા કેમ ઉછેરે છે, તે જોવા જણવાની તેને પૂરતી તક મળી ન હોય, આવી સ્થિતિમાં તે માતા તરીકે પોતાનું કર્ત્વ્ય ચૂકે, જેમાં નવાઈ નથી, એટલા માટે છોકરીઓને મોટી ઉમરે ખણાવવાની અને તેઓ વયે આવે ત્યારેજ સાસરે મોકલવાના અગત્ય છે. વળી તેમને માતા તરીકે કૃત્રી રીતે વર્તવાનું છે, તે વિરોધી તેમને કુળવણી મળવાની પણ જરૂર છે.

મિત્ર કાળ જણાવે છે તેમ માતાએ કેમ વર્તવું તેનો પ્રથમ ધડો તેણે ધરિર પાસેથી લેવો જોઈએ. ધરિર પાતાના છોકરા (પ્રાણી માત્ર) પ્રત્યે જે પ્રેમ રાખે છે, તેમાં જેમ માયાળુપણું અને દયા શક્તિ અત્યંત હોય છે, તેમ તેઓને પાપાચરણથી દૂર રાખવાને કે તેમને પવિત્ર કરવાને સંજ્ઞાઈ વાપરનામાં પણ તે માછી પાની કાઢતો નથી માતાનો પ્રેમ આવી જાતનો હોવો જોઈએ તે નરમ, કમી, કડકા વિચારનો, કે રનાથી હોવો ન જોઈએ. ખરાબ કામથી જેમ છોકરાને પરતાવો કે દિલમીરી થાય, તેમ તેની માતાને તેથી થાય. પોતાના તેવા કામથી જેમ છોકરાની આજ્ઞામાં આસુ ધારા ચાસે તેમ તેની માતાની આજ્ઞામાંથી તે માટે આસુ ધારા ચાલવી જોઈએ તેને સુખ ને આનંદ આપવાની સાથે તેણે જેમાં ખરૂં સુખ રહેલું છે તે પાર પડવા તરફ માતાનું હંમેશાં લક્ષ્ય રહેવું જોઈએ. આવા પ્યારની ખરી છાપ છોકરાના હૃદયમાં પડે છે, અને જગત્ સર્વ પ્રેમમાં છે, તે વિરોધી તેને ખાત્રી થાય છે. એના પ્યારની છાપ પડે તે મોટું થયે પોતાના કર્ત્વ્ય સારી રીતે બજાવી રાકે છે, અને પોતાના આત્માની ઉન્નતિ કરી રાકે છે.

માતાની સૌથી પહેલી ને મહત્વની ફરજ એ છે કે તેણે પોતાનું 'છોકરું' ધાર્મિક અને નીતિમાન થાય એમ કરવું. બચ્ચાની તંદુરસ્તી જાળવવી એ તેની બીજી ફરજ, અને તેને શુદ્ધિની કેળવણી આપવી એ તેની ત્રીજી ફરજ છે. આ કામ મહાભારત છે. પોતાના શરીરની નખખાઈને લીધે, પૂરતા સાધનો ન હોવાથી, પોતાના અસાધ્ય વડે, પોતાના ધણીની આગ્રહથી કે રૂઢીતે તાબે થઈને ધણી માતાઓ આ ફરજ બજાવી શકતી નથી. અંગ્રેજીમાં જેને ગૃહ-શિક્ષણ (Home education) કહે છે, તેનો આપણે અહિં લગભગ અભાવ છે. સુધરેલા દેશોમાં આ કામ ધણી કરીને માતાઓ, અથવા તેમણે રાખેલી આયાઓ કે સિ-સિક્સેકો કરે છે. માતાઓજ એ કામ સૌથી સારી રીતે કરી શકે. બાળકેળવણીનું કામ પ્રરૂપ કરતાં ત્રી જાતિથી સારૂ થાય. આપણે અહીં આજ્ઞાપ વખતે આંક, કંકડો વગેરે થોડુંક બચ્ચાંને શીખવે છે, અથવા ધર્મ સંબંધી સહેજ યાદ આપે છે. જેમની પાસે સાધન હોય તે બચ્ચાંને ઘેર શીખવવા-બહુ કરીને પણ કરાવવા-માટે પગાર આપી શિક્ષક રાખે છે; પરંતુ તેથી છોકરાંને ખરી અને સર્વ પ્રકારની કેળવણી મળતી નથી. એટલા માટે ગૃહકેળવણી સંબંધે આપણે કંઈક વિસ્તારથી કહેવું પડશે.

બચ્ચાણમાં 'છોકરું' ધણી વખત માના સંગમાં કાઢે છે, તેથી તેને પ્રથમ કેળવવાનું કામ માતાને શીર આવી પડે છે. છોકરાંના સ્વભાવથી, તેની શક્તિથી ને તેના વલણથી માતાએ વાકેફ થવું જોઈએ; તેમ શિક્ષણમાં તેને કેમ કેળવવું, તેનું શાસ્ત્ર તેણે જાણવું જોઈએ. શિક્ષણ-શાસ્ત્ર તથા તેના અંગમાં માનસ શાસ્ત્ર આવે છે, તેથી એ બંને શાસ્ત્રોનું પણ જ્ઞે થોડું ધણું યાન માતા ધરાવતી હોય, તો તે પોતાનું કાર્ય કરવામાં વધારે કૃતેહમંદ નિવડે છે. આપણા દેશમાં ત્રીકુળ વણીને લગભગ અભાવજ છે, તો આવાં શાસ્ત્રાથી ત્રીજો વાકેફ થવાનો વારો ક્યારે આવશે, તે કહી શકાતું નથી; પરંતુ એ શાસ્ત્રોના જે સાધારણ નિયમો કે સત્યતાઓ બાળકેળવણીને અવશ્યનાં છે, તે તેઓ ભણવા યત્ન કરે, તો પણ સારું; અને તેટલા માટે તેમાંના સુખ્ય સુખ્યની હકીકત અંગે આપવામાં આવી છે. છોકરાંનાં ચલન વલન ખારીકપણે નિહાળવાથી પણ બળડદાર માતાઓ એમાંના કેટલા નિયમો ને સત્યતાઓની માહિતિ મેળવી શકે છે. જન્મ્યા પછી મોઢું ચતા સુધી બાળક શું શું કરે છે, તેની નિરીક્ષા કરવાથી તેનાં લક્ષણ, વલણ અને તેની શુદ્ધિની શક્તિઓ કેવા ક્રમથી ને કેવી રીતે ખીલવા માંડે છે તે જાણી શકાય છે.

જન્મ પામ્યા પછી કેટલીક મુદત સુધા બાળકના સ્થિતિ પશુના જેવી હોય છે. પ્રેરણા વડે તે ભૂખ્યું થાય છે, ત્યારે ધાવવાની અને આરામ લેવો હોય ત્યારે પડી રહેવાની ને ઉઠવાની ઈચ્છા કરે છે. તે ન મળે ત્યારે કે શરીરને કંઈ કુ ખ થાય ત્યારે તે રોવા માડે છે. એમ કહેવાય છે કે છોકરું પ્રથમ ૨ ગને ઓળખે છે, તેથી જો મા જોવો સાલેા પહેર્યો હોય તેને તે પોતાની માતા સમજે છે, તેથી માનો સાદ સંબળતાજ તે તેને ઓળખી કાઢે છે. મા અને બીજી સ્ત્રીઓ વચ્ચેનો તફાવત નજરે જોઈને બાળી કાઢવાની શક્તિ તે પડી આવે છે. એ શક્તિ આ-યા પડી પિતા કે બીજા નજીકના મગાને તથા નજીકની વસ્તુઓને તે ઓળખવા માડે છે. જો, નિહાળતું, સુકાબસો કરવો અને તફાવત શોધી કાઢવો એ શક્તિઓ તેનામા એક પછી એક અનુક્રમે કરીને ખીલવા માડે છે.

છોકરાનો સૌથી મોટો રિલેક્ જગત્ છે. છોકરામા નવું નવું શીખવાની જોડી આતુરતા હોય છે, તેથી મોટી ઉમરના માણસમા હોતી નથી. કેવળ અત્તાન બાળકને જગત્ના અસખ્ય પદાર્થો ને ચમત્કારો જણવાના હોવાથી તેનામા તે વિશેષ જણવાની આતુરતા હોય, એ સ્વાભાવિક છે. આ સ્વાભાવિક આતુરતાનો લાભ લેવો એ માતાતુ ખાસ કર્તવ્ય તે ધણી વાર ચૂકે છે. એક નવો શબ્દ સાભળ્યો કે તે છોકરું જોલ જોલ કરે છે તે જોઈ માતા કઠાજો ખાન છે, ને તેને ધમકાવે છે, પરંતુ એ જોલ યાદ કરવા સાથે બાળક ગોખ્યા કરે છે એ વાતનો તેણીને વિચાર થતો નથી. એક બાળક વિષે છોકરું અને પ્રશ્ન કર્યા કરે છે, ત્યારે માતા પ્રયત્ન થાય છે, પરંતુ છોકરું તે વિષે યાન મેળવવા ચાહે છે એ વાત તેણીના મગજમા ઉતરતી નથી. બહાર ફરના મગા દોષ ત્યારે ઝાડ પાન, નદી નાળા, પથુ પક્ષાઓને જોઈને છોકરું તેમને નિહાળીને જોના માટે જોય થઈ રહે છે, ત્યારે તેને માતા ખીજે છે, અને તેમના વિષે અનેક સવાલ કરે છે ત્યારે તેના ધટિત જવાબ દઈ છોકરાની જીગ્રસા તૃપ્ત ન કરતા તેને ધમકાવે છે. સૃષ્ટિષી આનંદદાયક અને વિગાળ નિતાળમા છોકરું સ્વાભાવિક રીતે કંઈ ને કંઈ ગીખવા માગે છે, ત્યારે તેની માતા તેને ઉપકુ લે છે અને તેને છોકરાની બધીઆરને નાની નિરાળમા જોમ બને તેમ જલદી ગોધવાની તે પેરવી કરે છે ! એથી લાભને બદલે હાનિ થાન છે એવું યોગજ માખાપ સમજે છે છોકરાના હાથમા રમકડું કે કંઈ નગાઈની વસ્તુ આવી, કે તુરત

તેને તે જોવા મંડી જાય છે. તેનો રંગ, બાજુઓ, કડણારા કે નરમારા, કડણારા કે ઝુવાળાપણું વગેરે તે ધારી ધારીને જુએ છે. બહારનો દેખાવ નિકાળ્યા પછી તેની અંદર શું હશે, અથવા તે કેવી રીતે બન્યું હશે, તે જાણવાની તેને ઇચ્છા થાય છે, તેથી તે વસ્તુને તે બાગી નાખે છે. બાગવાનું કારણ ન સમજવાથી માતાઓ છોકરાંને ધમકાવે છે કે મારે છે. વધારે નિરિક્ષા કરવાથી જણાશે કે વસ્તુને ભાગ્યા પછી બાળક તેને સમજ કરવા મથે છે. તે બાગેલા કડકા ગોઠવવા જાય છે. આ સૌ નવું શીખવના પ્રયત્ન છે તે માતાએ જાણવું જોઈએ.

પહેલાં છદ્ધિની શક્તિઓ ઘણી મનાતા હતી; એટલે સ્મરણ શક્તિ, કારણ શક્તિ, તોલન શક્તિ, ધારણા શક્તિ વગેરે; પરંતુ હાલના માનસ શાસ્ત્રો માત્ર ત્રણ શક્તિઓમાં છદ્ધિને પહેલું છે; એટલે જૂદાપણાનો, મજતાપણાની અને સ્મરણશક્તિ. જે જે જોવામાં આવે તેનો તત્કાલ જ જાણવાની શક્તિને જૂદાપણાની શક્તિ કહે છે. છદ્ધિની શક્તિઓ એથી થાય છે. છોકરું પ્રથમ માતાને જાણે છે; કેમકે તે બીજા બેટાં કે માણસોથી રંગ વડે, સાદ વડે કે અન્યકારણથી માતાનો તત્કાલ સમજ લે છે. ઈના કે ટાડાનો તત્કાલ જ ન જણાય, તો આપણે ઉણતાનો ચમકાર જાણવાને અસાધ્ય ધર્મ્યું. પ્રકાશના ફેરફારની આંખ ઉપર અસર ન થાય તો જાણવું કે આપણને અધાવો આવ્યો છે. જે રંગના બારીકમાં બારીક બેદ જાણી શકે છે, તે રંગની બાબતમાં બહુ છદ્ધિમાન ગણી શકાય. ચિત્ર વિદ્યામાં આપણે તેજ મેળવી શકે છે, કે જે રંગના બારીક બેદ સમજે છે. વધારે છદ્ધિવાન તેજ કે જે વધારે બેદ જાણે છે. કેટલાક માત્ર નજરે જોતાં કે હાથમાં લેતાં જ તાંબા સીસાનો રૂપીઓ પારખી શકે છે, અને તે લોકો એ કામના પારખ (પરિક્ષક) કે છદ્ધિમાન ગણાય છે. જૂદાપણાથી ઉત્પન્ન મજતાપણું છે. જૂદા પણું તપાસવાની સાથે મજતાપણાનો મન ઉપર અસર થાય છે, અને તે વડે પણ પદાર્થનું જાણખણ આવે છે. મન ઉપર એક વાર રતાશની છાપ પડી હોય, તો બીજા રંગના પદાર્થ જોવા પછી પણ જ્યારે રાતો પદાર્થ નજરે પડે, ત્યારે આપણને રતાશનું બાન ધઈ આવે છે. એટલે મજતાપણું એ પણ છદ્ધિનો એક પાથો છે. આ બે શક્તિઓનો સરવાળો, એજ ખરું કહીએ તો જ્ઞાન છે; એ બે શક્તિઓની મદતથી જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. “ ધર ” સંબંધે જાણવું એટલે તેને બીજા પદાર્થથી જાડું પડવું અને તેને મજતા પદાર્થો (સર્વ પ્રકારનાં ધર) સાથે મેળવવું.

જૂદાપણા અને મળતાપણાનો શક્તિનો વધારો એજ અમુક પદાર્થના
 જ્ઞાનનો વધારો સમજવો. પાછલા અનુભવનો કે પાછલું જે સંપાદન કર્યું
 હોય તેનો ખપ પડે, ત્યારે ઉપયોગ કરવાની શક્તિ એજ મળતાપણાની
 શક્તિ છે. એને સ્મરણ અથવા યાદદસ્ત શક્તિનો વધારો કહીએ તો પણ
 ચાલે, કેમકે પાછલો અનુભવ કે પાછલું સંપાદન કરેલું સ્મરણ શક્તિથીજ
 મનમાં રહી રહે છે અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે ઉપયોગમાં લેવાય છે. મળ-
 તાપણાને લીધે આપણને પદાર્થોનું નિરતર ભાન થાય છે. વડ જોયો કે
 આપણને બીજા વડોનો વિચાર આવે છે. એક નદી જોઈએ, કે બીજી નદી-
 ઓનું ભાન આપણને થાય છે મળતાપણાની શક્તિને લઈને નવા નવા
 પ્રસંગમાં જૂની વાતનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. એકવાર રાધાજી રાધી જોયું,
 અને તે બરાબર થયું, તો બીજીવાર આપણે પહેલા દિવસ પ્રમાણે ક્રિયા
 કરીએ છીએ બીજો દિવસે કંઈ વિશેષ અનુભવ થયો, તો તેનો લાભ ત્રીજો
 દિવસે લઈએ છીએ. નવું જ્ઞાન મેળવવામાં પાછલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ થાય છે.
 એટલા માટેજ શિક્ષણ શાસ્ત્રમાં જાણીતા ઉપરથી અભ્યાસપર જવાનું
 ધોરણ અગત્યનું ગણાય છે. ખાખીચીકે જોઈએ તો હોય તેના પરથી તળા
 વ કે સરોવરની કલ્પના સહેજ થઈ શકે છે. નીક કે વહેવાનું જ્ઞાન હોય, તે
 ઉપરથી નદીની સમજ પડી શકે છે. સ્મરણ શક્તિ એ જીવિધની ત્રીજી
 શક્તિ છે. કંઈપણ વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવું, ધારણ કરવું, ને યાદ રાખવું,
 તેને સ્મરણ શક્તિ કહે છે. જ્ઞાનની મનપર પડેલી છાપ જારી રાખવાની
 અને જે વડે કે જેની મારફતે જ્ઞાન મળ્યું હોય તેની મદદ વગર કંઈત
 મનની સત્તા વડેજ પાછળથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેને સંભાળી પ્રત્યક્ષ
 શક્તિ તેજ સ્મરણ શક્તિ સમજવી એ શક્તિ કોઈમાં ઘણી હોય છે,
 અને કોઈમાં થોડી હોય છે. મહાનરાથી એ શક્તિ પણ બીજી શક્તિઓની
 માફક વધી શકે છે કોઈ સીમા આખ્યાનના આખ્યાન મોઢે રાખી શકે
 છે, અને કોઈને કવીતાની ચાર લીટી પણ યાદ રહેતી નથી. અણવધાની
 કે શતાવધાની એકજ વખતે અનેક ચીજો મનમાં ધારણ કરી શકે છે,
 અને તે પાછળથી કહી જાય છે. સ્મરણ શક્તિ કેટલે સુધી વધારી શકાય
 તે એ સોડોની વિલક્ષણ કૃતિઓથી સમજી શકાશે ઘણીવાર છોકરા
 બેદરકારીને લીધે કંઈ વાત યાદ રાખી શકતા નથી, એટલે જે વખતે
 તેમને કંઈ વાત કહેવામાં આવતી હોય, કે તેઓ કંઈ વાત ગોખતાં હોય,
 તે વખતે તેમનું ધ્યાન બીજી તરફ ગએલું હોય છે. છોકરાનું બીજી તરફ

લક્ષ જવાનાં ત્રણ કારણ હોય છે. ૧ સ્વાભાવિક રીતે તેમને ધણા બાબતે, વિશે એકી વખતે જાણવાની ઉત્ક્રાંતિ હોય છે. ૨ જે વાત શીખવવામાં આવતી હોય તે તેને રસભરી ન લાગે, અથવા તેના મગજમાં ઉતરી ન શકે ત્યારે તે વાત તરફથી તેનું મન ખસી જાય છે. ૩ તેની અમુક શક્તિ જોટલે વખત અમુક બાબત પર ધ્યાન આપવાને યોગ્ય હોય, તે કરતાં વધારે વખત જો તે શક્તિને રોકવા ચલન થાય, તો તે થકે ને મંદ પડે એટલે મન ભ્રમવા માંડે. આ કારણો શીખવનાર લક્ષમાં રાખે, તો તે શિક્ષણની બાબતમાં ધણું કરી શકે.

મન અને તન એને બહુ નિકટનો સંબંધ છે. તેઓ કેમ એક બીજાથી જૂદાં પડી શકતાં નથી. શરીરથી મન એકલાને જૂદું પાડી ન શકાય. શરીર જેમ સાફ તેમ મન સાફ રહે છે. શરીરના પોષણને જે તત્વો અગત્યનાં છે, તે તત્વો મનને પણ પોષે છે. શરીરના ચપન વચન માટે લોહીની જોટલી અગત્ય છે, તેના કરતાં મનના ચલન વચન માટે લોહીની વધારે અગત્ય છે. એટલા માટે જો શરીરના પોષણ તરફ કુલંદસ રાખવામાં આવે, તો શરીરની સાથે મન પણ નબળું પડે. ધણાં મળાપ છોકરાંને જણાવવા તરફ હદ બહાર લક્ષ આપે છે, અને તેમના શરીરની દરકાર રાખતાં નથી; તેથી છોકરાં નિર્માલ્ય રહે છે. મનની મહેનતથી શરીરને ધણા ધસારો લાગે છે. તેની પૂર્તિ કરવા સાફ છોકરાંને પુષ્ટિકારક ખોરાકની અને અગત્યની જરૂર છે. અમુક કસરત કર્યા પછી કે શ્રમ લીધા પછી મન અને તન બંને આરામ માગે છે. તે જો ન આપવામાં આવે તો બંને નબળાં પડે. જે ધડીની રમત ગમત બંનેને લાભ કરે છે. તાજી હવાથી તનની સાથે મન પણ તર યાય છે. આ વાતો માતાએ અને શિક્ષકે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. છોકરાંનું મન અમુક વિષયમાં ન ચોટાયું, કે તેઓ કંટાળો ખાવા લાગ્યાં, તો જાણવું કે તે વિષય ગ્રહણ કરનારી અમુક શક્તિ યાકી છે, માટે કાં તો બીજી શક્તિનો ઉપયોગ થાય એવો બીજો વિષય લેવો, કે શીખનારને થોડો વખત છૂટી આપવી.

મનના ત્રણ ભાગ પડાય છે. ૧ લાગણી ૨ ધ્વજા અને ૩ વિચાર અથવા હૃદય. પ્રેરણાએને આપણે લાગણીના વર્ગમાં મૂકીશું. પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે તરતના બાળકમાં માત્ર પ્રેરણા શક્તિજન જોવામાં આવે છે. એ પડી બીજી લાગણીઓ દેખા દે છે. એકદમ મોટા બડકો થાય કે એકાએક

મોટા અવાજ થાય, તો છોકરું છળી ઉડે છે, એ બધની લાગણી અથવા પ્રેરણા છે. તેના હાથમાં જે કંઈ આવે, તે તે મોંમાં મૂકી ચાવવા માંડે છે, કેમકે તેનામાં બખની લાગણી હોવાથી તેને 'આવાનું' મળ્યું એમ તે સમજે છે. મોંમાં ધાવેલા પદાર્થમાં કંઈ પણ ખોરાક ન હોય, તો પણ તે ચગળ્યા કરે છે. ઈચ્છા અથવા મરજી પ્રમાણે કરવા ન કરવાની શક્તિ મોડી ખીસે છે; એટલે જૂદાપણું મળતાપણું જાણ્યા પછી સારું કે નરસું કામનું કે નકામું એની ન્યારે સમજ આવે છે, ત્યારે તે આ લેવું કે ન લેવું અથવા આ કરવું કે ન કરવું તે ઈચ્છા વડે મુકર કરે છે. નાનું જાળક દીવાને હાથ અસડવા જાય છે, કે વીંછીને પકડવા જાય છે; કેમકે તેમાં જે હક્કસાન કે બળ છે, તેની તેને સમજ હોતી નથી. અનેક વારના અનુભવ વડે તે હક્કસાન કે બળ સમજે છે, ત્યારે તે દીવાથી ને વીંછી-થી ઝટ વેગળું ખસે છે. ન્યારે તે વિચાર કરતા શીખે છે ત્યારે તેની ઈચ્છા શક્તિ વધી પામે છે; કેમકે વિચાર વડે તેને સારા નરસાની સમજ પડે છે, એટલે તે સારું કરવાનો ને નરસું છોડી દેવાનો નિશ્ચય કરે છે. ઈચ્છા શક્તિની વધી કોઈ કોઈમાં ઉમ્મરે પહોંચતાં આશ્ચર્ય કારક રીતે વધે છે. મન વરા રાખવું, ઈદ્રિય જીત થવું, નીતિને અડગ પણે વળગી રહેવું એ સૌ ઈચ્છા શક્તિના જાળથી થાય છે. મોટા મોગેદો, બકતો અને સતીઓ આ શક્તિને અગ્રાધ જોડવાથીજ બની રાકે છે.

છોકરાંને કેમ કેળવવાં તે વિષે પેરતોલોઝાઈ અને ક્રોબેલ નામના વિદ્વાનોએ ઘણો શોધ કરેલો છે. તેમણે ખ્યાર, નરમાશ, અને ન્યાય વડેજ છોકરા કેળવાય છે એમ કહ્યું છે. માતા એ ખ્યારનો બંડાર છે. સ્ત્રી તરીકે સ્વાભાવિક રીતે તેનમાં નરમાશ હોય છે. માત્ર સરખા ન્યાય આપવાની વૃત્તિ તેણે પૂર્ણ પણે મેળવવી જોઈએ. “ મોટી વાગે ચમચમ ને વિદ્યા આવડે ધમધમ ” એ વિચાર ભુલ બરેલો ને હાનિકારક જણાયો છે. ધણું-કરીને જાળકનું અતઃક્રણ શુદ્ધ હોય છે. તે મલીન ન થાય તેને માટે વધારે કાળજી રાખવી જોઈએ. તેનામાં જેમ જેમ સમજ આવતી જાય, તેમ તેમ તેને ધાર્મિક ને નીતિવાન કરવા વરદ માતાએ લક્ષ આપવું જોઈએ. ખોટા સગથી ખોટા શુણ દાખલ થાય છે. છોકરાંની રહેણી કરણી ઉપર લક્ષ આપવામાં ન આવે, તો તે વખતે ખોટું રસ્તે દોરાય છે. તે ખોટું રસ્તે જવા કરે, તો માતાએ તેને ટાકવું જોઈએ. તે ખોટું કરે તો દયાની

ખાતર કે વિનાકારણે માતાએ આંખ આડા કાન ન કરવા. પોતાની ના પસંદગી કે દિલગીરી વડેજ બાળક બાપી દેવ કે બાપી રોતભાત બહુ કરીને તણ દેશે. કોઈ હડીલુ છોકરું એ ઉપાયે પાંસરું ન થાય, તો પછી ધીમે ધીમે સખત ઉપાય લેવા; પરંતુ તેની ખોડ જ્યાં સૂધી તૂટે નહિં ત્યાં સધા માતાએ નિશ્ચિંત ન થવું. દયાની ખાતર કે આંતિ લાડ નેલીધે ઘણી માતાઓ આવો વાત ઉપર લક્ષ આપતી નથી; એથી છોકરાંમાં ઘણી જાતની કુટવો, કુર્મુણ અને આચાની અવગણના દાખલ થાયછે.

માણસ માત્રમાં સરખી વાંછના, સરખું અંતઃકરણ, સરખી કર્તવ્ય-કર્મની સમજ, સરખા પ્રેમ અને સરખા મનોવિકાર હોય છે: પછી તે રાની કે સુધરેલું, અચાની કે ચાની કે ગમે તે દેશમાં રહેનારું હોય. સરખા કારણ-થી તેના મનોવિકાર ઉપર સરખી અસર થાયછે, એટલે આનંદ ને દિલગીરી, ખાર અને દેશ, પરાપકાર, અનુકંપા, ભય એ સૌ મનુષ્યમાં સરખાં હોય છે. દા. લિવિંગ્સ્ટન જણાવે છે, કે ઝાંખેઝીની કેટલીક જાતોમાં ભૂંડું ખોળું, જૂઠું, તિરસ્કાર, માબાપનો આચારું ઉલ્લંઘન કે તે ન ખાળવી, એ પાપ ગણાય છે. આ ઉપરથી જણાશે કે નીતિ ધર્મ અથવા કર્તવ્ય એ માણસ જાતમાં સામાન્ય છે. વળી તેનીજ સાથે જગતના કર્તા ઈશ્વર વિષે પણ માણસ માત્રમાં કંઈક વિચાર હોય છે. જે સર્વ માણસમાં સામાન્ય પછે હોય તે સ્વભાવસિદ્ધ રવાબાવિષ્ટ કહેવાય. જેને આપણે જન સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ કહીએ છીએ તે આજ. હવે એ પ્રકૃતિમાં અનેક કારણોથી ફેર પડેછે, તેથી સર્વની પ્રકૃતિ એક સરખી કોઈ શકતી નથી. કેટલીક પ્રકૃતિ એકે ઉતરે છે, એટલે માબાપના કે વડેવાના શુણ બાળકમાં આવે છે. કોઈ છોકરું દેશી, કોઈ આકળું, કોઈ હડીલુ કે કોઈ ગમે તેમ કરી બેઠે એવું જ-મથી જેવામાં આવેછે. જેમ શરીર ઉપર એકધની છાપ પડેછે, એટલે ચહેરા, અવયવો, રંગ, ખોડ ખાંપણ વગેરે એકે ઉતરે છે, તેમ જીવિની શક્તિઓ, અને અંતઃકરણની લાગણીઓ પણ એકે ઉતરેછે. આમ્યર્થ જેવું એ છે કે કેટલીક વાર બાપને આંખ મચમચાવાની દેવ હોય, તો તે છોકરામાં આવે છે. એક કુટુંબમાં સર્વ વ્યક્તિઓના અક્ષરનું વલણ સરખું હોય છે. ચેટી ઘર ચેટી કોઈ કુટુંબમાં સાદું ગાયન જણનાર, ચિત્રકાર કે કવિતા કરનાર વ્યક્તિઓ નિવડે છે. કોઈ કુટુંબમાં ચેટી ઘર ચેટી ધાર્મિક કે નીતિમાન મનુષ્યો જન્મે છે, તો કોઈમાં તેથી ઉલટાન મકાર જેવામાં

આવે છે. જે સ્વભાવ સામાન્ય છે, તેનો તથા જે કુદંબ વાર કે પ્રજા વાર વિરોધ છે, તેનો લાભ પણ શિક્ષણના કામમાં લઈ શકાય.

ધણી વાર સોડો કહે છે કે “પ્રાણ ને પ્રત્યુત્તિ સાથે જવાની.” વળી કહેવાયે છે “કે સૌનું ઝોસડ પણ સ્વભાવનું ઝોસડ હોયું નથી.” આ કહેણીઓ અમુક હદ સુધીજ ખરી સમજવાની છે. આપણે જ્ઞેષ્ઠ ધીએ કે સામાન્ય કે વિરોધ સ્વભાવમાં અંતર પડે છે. પ્રજાનાં સામાન્ય લક્ષણ પણ અમુક સંજોગોથી કે અમુક કારણોથી બદલાય છે. ચંચળ અને શૂરી પ્રજાઓ મંદ ને બાઈલી બને છે. મંદ ને બાઈલી પ્રજાઓ ચંચળ અને શૂરી થઈ જાય છે. કુદંબનાં વિરોધ લક્ષણ પણ ફેરે છે. ચિત્રકારના હોકરા આજેખી પણ ન જાણે એવા નિવડે છે. કવિત્વ શક્તિ અમુક પેઢીએ નારા પ્રમે છે. ગાયનમાં પ્રવીણતાવાળાના વંશજો રાગ પણ પારખી શકતા નથી. એથી ઉલટું જે કુદંબમાં જે વિદ્યા બિલકુલ નથી હોતી, તે વિદ્યા તેમાં દાખલ થાય છે. અનીતિવાન વંશમાં નીતિવાન નર નિવડે છે કે અધર્મમાં પરમ ભક્ત પેદા થાય છે. ઈશ્વરની કૃપા તો હોવીજ જ્ઞેષ્ઠ; પરંતુ શિશુ શિક્ષણ અને સંસ્કાર ધણું કરી શકે છે, અને સૌથી મોટા ફેરફાર ટેવ કરી શકે છે; માટે ટેવ વિષે કંઈ ખાસ જણાવવાની જરૂર છે.

શરીર શાસ્ત્રમાં અને માનસ શાસ્ત્રમાં ટેવ મોટા ભાગ લે છે. છેક નાના બાળકની ચર્ચા તપાસો. જે માતા તેને વારે વારે ધવાડે, તો તેને વારે વારે ધાવવાની ટેવ પડે છે; અને જે માતા તેમ ન કરે તો તે રૂએ છે. કે લીક માતાઓ બાળકને પાસામાં લઈને સૂએ છે, અને છોકરું રૂએ કે તેને ધવાડે છે; એથી તેને ખોટી ટેવ પડે છે, અને તે ઘુક્સાનકારી નિવડે છે. છોકરું વારે વારે ધાવવાની લાલચે પૂરું ઉત્તરું નથી, તેથી તથા વારે વારે ધાવવાથી તેનું શરીર બગડે છે. એથી માતાને પણ ઉગ્ગરા થાય છે. જે અમુક વખતેજ ધવડાવવાનો રિવાજ રાખ્યો હોય, તો છોકરાને તેવી ટેવ પડે છે; તેથી બીજો વખતે તે ધાવણને માટે રેણું નથી. પણ અને પણ સમાન બાળકને વખતનું બાન આવ્યું જેવું રહે છે જે તમે દોરને અમુક વખતે ખાણ આપતાં હો કે પાણી પાતાં હો, તો તે વખત આવે કે તુરત તે ધમપછાડ કરવા માડે છે. જાણે તે ધડીઆળમાં જ્ઞેષ્ઠ વખત જાણતું હોયની તે પ્રમાણે તે અમુક વાગ્યેજ ખાણ નીરનો વખત યથો યેમ સમજે છે.

બાળકનું પણ એજ રીતે છે. જો બાળકને હાથમાં કે બાજામાં ઝુલાડયા પછી પાલણામાં ઝુલાડવાની ટેવ પાડી હોય, તો તેમ કર્યા વગર પાલણામાં મુવાડીએ તો તે ચીસે ચીસ પાડે છે ને ઉઘટું નથી. આ ટેવ દોડાવવા હોય, તો તેને હાથમાં કે બાજામાં ન ઉઘાડતાં પાલણામાં જ ઝુલાડવું જોઈએ, અને તે ગમે તેટલુ રૂએ તોપણ દયાની ખાતર તેને હાથમાં લેવું નહિ. રાઈ રાઈને યાકે એટલે તે એની મેળે ઉઘી જશે. બે ચાર વખત એ પ્રમાણે કર્યું, એટલે તે પોતાની ટેવ ભૂલશે. એકજ બાલુએ ઝુલાડવાની કે શક્તિ આપ્યા અગાઉ બેસાડવાની ટેવ પાડવાથી બાળક બાકું, ખુદ્દું, કે બોડીલું થાય છે. વારે વારે ખવડાવવાની ટેવ પાડવાથી શરીર બગડે છે. સાઈં સાઈં ખવડાવવાની ટેવ પણ શરીરને નુકસાન કરી છે.

ટટાર ઉભા રહેવું અને ચાલવું એ માણસના શરીરના સ્વભાવસિદ્ધ ગુણ કહેવાય છે; તો પણ તે શીખવ્યા વગર આવતા નથી. બે આંગળીઓ ઝાલીને માતા દોકરાને ઉભું કરે છે, અને ભીંત કે કોઈ બીજા અડધલા આગળ રાખીને તેને ટટાર ઉભા રહેતાં શીખવે છે. એજ પ્રમાણે આંગળીએ

એ એક દેવનો વિશેષ લાભ છે. આપણે કાંઈને ઘેર જવા નીકળીએ છીએ, ત્યારે રસ્તામાં મન ગમે ત્યાં બઝકું હોયછે, કે તે ગમે તે વિચાર કરતું હોય છે, તે છતાં આપણા પગો ખરે રસ્તે ચાલે છે. કંઈ અડચણ આવે તો તે દૂર કરે છે, જે ખાંચામાં વળવાનું આવે ત્યાં વળે છે, અને જે ધરમાં રે સવાનું ત્યાં પેસે છે. આ ક્રિયા દેવને લીધે મનની મહેનત વિના થાયછે. જેને સારાં કૃત્ય કરવાની દેવ પડે છે, તેને હાથે અનાયામે સારાં કૃત્ય થાયછે. કોઈ કુઃખી દીકું કે તેની લાગણી કે દયાશક્તિ ઉરકેરાય છે, અને તેને કંઈ આપવા સ્વરૂપે ઋગજવામાં હાથ નાંખે છે. છોકરાને અમુક વખતે વાંચવાની દેવ પાડી હોય, તો વખત થયો કે તે ચોપડી લઈ પોતાનું કામ કરવા બેસી જાય છે, તેને પછી ટોકવાની જરૂર પડતી નથી. ધ્યાન દઇ વાંચીને મગ-જમા ઉતારવાની દેવ પાડી હોય, તો ધણું જોખવાની જરૂર પડતી નથી. મનની શક્તિ એ કમવાની દેવ પડવાથી તે કસાય છે. સ્વભાવનો પેઠે તે દેવ પણ જારી રહે છે, તેથી તે સ્વરે લાભ કરે છે. અંગ્રેજીમાં દેવને બીજા સ્વભાવ અથવા દશ સ્વભાવ કહે છે, તે ઘણે દરજ્જે ખરું છે. પડી દેવ ટળતી નથી એમ આપણે પણ કહીએ છીએ, માટે બાળકને સારી સારી દેવ પ્રાપ્ત થાતાં કળજી રાખવી જોઈએ.

હવે બાળ કેળવણીમાં કયી ઉપશેળી દેવો માતા થોડા યત્ને લાવી શકે તે જોઈએ. સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થા, સફાઈ, નિયમિતપણું, વખતખર કરવું, ફરજ, ખરા ખોરાની સમજ ને ખાર એ દેવો બાળકને નાનપણથી જ એવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ જાય, કે તે જાણે અનાયસે સ્વાસ્થ્યસ સેવું હોય તેમ લાગે.

સ્વચ્છતા. જ્યાં છોકરાં બેમતાં ઉડતાં હોય તે જગા વળી સૂડાને ઘણી સ્વચ્છ રાખવી જોઈએ. કચરો ને ગંદકી ત્યાં લેશ માત્ર પણ હોવાં ન જોઈએ. કોઈ જાતની ત્યાં દુર્ગંધ આવવી ન જોઈએ. છોકરાની ધાણેદ્રી એવી તીવ્ર કરવી જોઈએ કે કોઈ પણ જાતની બદબો તેને દુરત થાયમ પડી આવે. દુર્ગંધ એવી ખગળ ચીજ છે કે તે હવાની માથે ફેડ્યામાં જઈ ધણું લુક-માન કરે છે. ખંડમાં દવા અજવાણું જોઈએ તેટલું આવડું જોઈએ, એટલું જ નહિ, પણ ગંદાં કપડાં પર તેને અણગમો થાય એવી દેવ પ્રાપ્ત થઈ જાય. પોખીનાં ઘોચર્યાં કપડાં જોઈએ એમ નથી; પરંતુ તે મેઝાં હોવાં ન જોઈએ. ઘણાં બાળક ગંદાં કપડાંની દરકાર કરતાં નથી; પરંતુ માતાએ તેવાં કપડાં વિષે તેના મનમાં છીટ પેદા કરવી જોઈએ. સાદી વડે હાથ

બગડે ત્યારે કે તે કોઈ બીજા કારણથી મેલા થાય ત્યારે સારી રીતે ધાવાની તેને દેવ પાડવી. આંખે પાંચા વળે કે નાક ચુપા કરે ત્યારે તે અટ સાફ કરવાનું તેને શીખવવું. માથાના વાળ હોળી ચોળીને સ્પર્શ રાખવા તરફ માતાએ લક્ષ આપવું. તેને નવડાવતી વખતે તેના સરીરના તમામ અંગ ચોળાવ મસળાય અને તેના કોઈ ભાગ ઉપર મેલ રહે નહિ એમ કરવું. બાળકને હાથે પત્રે ઘણી વાર મેલના થપડા જોવામાં આવે છે, તેથી ખસ થાય છે ને તે ખરાબ દેખાય છે. ચામડીનાં ઘણા રોગ મેલથી થાય છે. મોઢાં થયા પછી છોકરાં નાગાં નકાચ કે હરે ફરે, તો માતાએ તેમને વારવાં જોઈએ. લખવાનો સરસામાન સ્વચ્છ રાખવો. મુલાની પથારીએ મેલી ન જોઈએ. છોકરાં માખાપની ને વાડિલની નકલ કરે છે, માટે તેમણે પોતે સ્વચ્છતા વગેરેનો દાખલો આપવો જોઈએ. છોકરાને નાનપણથીજ જો સ્વચ્છતા વગેરેની દેવ પડી, તો તે જન્મ પર્યંત લાઝ રહેશે.

વ્યવસ્થા. ઘરમાં સર્વ વ્યવસ્થિત હોય, અને માતાને છોકરું વ્યવસ્થિત જુએ તો તેને વ્યવસ્થાની વે પડે. ભાગલો સરસામાન કે ફૂલોં દૂલોં લૂગડોં એમનાં એમ કદી વાપરવા નહિ. કંઈ ચીજ ભાગવાથી કે મેલી થવાથી ખરાબ થય તો તે બદલવી જોઈએ, એવો વિચાર છોકરાંના મનમાં આણવો. એથી એક અગત્યનો ગુણ એ દાખલ થશે કે ભાગવા કે ફાટવાથી ખરાબ થએલી વસ્તુ ઉપયોગમાં લઇ શકતી નથી માટે તેને બનતા સુધી ભાગવા કે ફાટવા ન દેવી. એથી તેઓ સલાખ વાળાં થશે. અપૂર્ણ કે ખરાબ દેખાય એવી ચીજ વાપરવાની દેવ પડવા દેવી એ સાફ નથી. કેટલાંક છોકરાં ભોરીઆં (બટન) ન હોય તો પણ બંડીઓ ડગલા પહેરે છે, અથવા કસો છતાં તે ખાંધતાં નથી, અગર ફાટેલાં વસ્ત્ર પહેર્યા કરે ! ઘણાં છોકરાં બદલેલાં કપડાં ગમે તેમ અને ગમે ત્યાં નાખી દે છે, તેથી તે મેવાં થાય છે, બગડે છે, ને જોઈએ ત્યારે હાથ લાગતા નથી, તેમ એથી ઘરમાં અવ્યવસ્થા દેખાય છે, ને છોકરાને ખોટી દેવ પડે છે. એજ રીતે તેઓ નિશાળેથી આવ્યા પછી દફતર પુસ્તકો વગેરે બણવાનો સરસામાન ગમે ત્યાં નાખે છે, ખરડેલે પગે ઘરમાં ખેસે છે, અને બોંય, ચટાઈ, જાજમ કે રોતરંજ બગાડે છે. પોતાનાં રમકડાં વગેરે અમુક ઢોકાણે ગોઠવીને મૂકતાં નથી. હાથમાં કંઈ આવું તો તેને ભાગીને કે ફાડીને તેના કુકડા ગમે ત્યાં નાખે છે. કોયલા કે અકવડે જમીન, ઉપર ભીતિએ અને જ્યાં ફાવે ત્યાં ગમે તેવા લીટા ફેરે છે. એ માટે નાનપણથીજ છોકરાંને પોતાનાં રમકડાં, કપડાં,

સરસામાન વગેરે સુકરર કરેલી જગાએ ગોડવીને મૂકવાની કે સાચવીને લેવાની ટવ પાડવી. ક્યું ક્યા ને કેવી રીતે ગોડવીને મૂકવું એની જ્ઞે તેમને ટવ પડી હશે, તો બીજું કાંઈ તેમનો ગોડવણ બદલશે તો તેમને ખરાબ લાગશે, અને મોટી હિમ્મતે તેઓમા વ્યવસ્થાનો ગુણ ચાલુ રહેશે.

સંક્રાંધ. સંક્રાંધ વ્યવસ્થાને મળતી આવે છે, પરંતુ એ બે એક નથી. દરેક વસ્તુ મૂકવા માટે જેમ અધિક સ્થળ જોઈએ, તેમ દરેક વસ્તુ તેને માટે સુકરર કરેલી જગાએ ગોડવધી જોઈએ, તેનીજ સાથે જોયી શોભાચમાન દુખાચ એવી અનુકૂળ જગાએ દરેક જણસ ગોડવધી જોઈએ, એવા બાળકને સુધડતા, સુદરતા ને વ્યવસ્થાનો શોખ નાનપણથી લાગે એમ કરવું. છોખરીઓ ટીંગલા ટીંગલીની રમત કરે છે તે વખતે અનેક વસ્તુઓ ભેગી કરી ગોડવે છે, તે યથાર્થ ને શોભા આપે એવી ગોડવાઈ છે કે કેમ તે માતા જીએ ને ખસ દ કરે, તો ગોડવનારને આનંદ થાય છે. ખાંડ ખાપણ બતાવી તે સુધારવાનું કરે તો તે નારાજ થતા નથી આમ કાવામાજ એક જાતની કૃપાળી મળે છે. ચોતાના કપડાની ગડીઓ તેઓ સંક્રાંધ બધ કરે, તોઈકીત વળી ન જાય કે કપડાને કરચલીઓ પડી ન જાય તે ઉપર ધ્યાન આપતા શીખવવું છોકરીને રાધતા શીખવતી વખતે સંક્રાંધ ઉપર ધણુ લક્ષ આપવું અનાજને ધ્યાનથી વીણવું, આડકવું, ને ઘોણું, વાસણ માણને તથા લોહીને સાફ રાખવા ચૂને મૂકવાના વામણને જોઈએ તેવા કંટાળા કરવા, મિસત્ર સર પાટલા ને જોડા પચપાત્ર મૂકવા, સુકરર કરેલે સ્થળે કમવાર ને સંક્રાંધથી શાક પાન અદિ ખીસવા. આ સૌ ઉપર ધ્યાન આપવાથી સંક્રાંધની ટવ પડી જાય છે. બાગમાથી ફૂલ લાવી છોખરી હાર ગજરા શુ યતા હોય, તો કપે ડેકણ કેવા ફૂલ ખરીવવા, ક્યા રંગ સાથે કેવો રંગ શોભે, અને શોભી ઉઠે એના હાર ગજરા કેમ શુ યાય તે બતાવવું જોઈએ. કપડા શીવનામા ને બરત બરવામા પણ રંગની ખૂબીઓ ને તે મેળવવાની સંક્રાંધ બતાવવી જોઈએ. નાનપણમા આવી બાબતો પર લક્ષ આપવાથી મોટપણે એકાદ હુતરમા તેઓ પ્રવીણતા મેળવી શકે છે.

નિયમિતપણાની ટવ જરૂરની છે વખત સર કરવું એ નિયમિત પણામા આવી જાય છે. પાછળ કદા પ્રમાણે છેકે જયપણથીજ હોકાને ધવડાવવા સુવડાવવાનું નિયમિત રીતે અને નીમિત્તે વખતે કરવું જોઈએ. હોકા રૂએ તે ઉપરથી નિયમિત પછુ તોડવું નહિ. હોકાને રેણું જોઈ ધણી

માતાએ દયા ખાય છે, અને તેને વખત બે વખત ધવણવે છે, ગોદમાં લે છે, તથા તે ને લેવાની હડ કરે તે તેને આપે છે. પરંતુ એ પ્રમાણે કરવાથી છોકરું અનિયમિત અને હડીલું થાય છે. સારી દેવ પડવાની ખાતર તે રોતુ હોય તો બસે રૂએ, અગર વખતે તેને ધમકાવવા મારવાની જરૂર પડે તો તેને ધમકાવવું મારવું પણ જોઈએ. ધમકાવા મારવાનું કામ ન ચાલેજ કરવું. જેમનામા કંઈ સમજ આવી ન હોય તેને ધમકાવવા મારવાથી લાભ થતો નથી. નાના બાળકને તો તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ન કરવા દેવું એજ તેને સુધારવાનો ઈલાજ છે. વળી સમજ આવ્યા પછી માતાની નાપસંદગી કે નારાજપણુ બાળકને સુધારે છે, કે માન ટકોરવાથીજ તે પારાફરવાસે છે. શારીરિક સારી દેવ વડે આગળ જતા માનસિક સારી દેવ પડે છે.

ફેરજ-છોકરું કાંપેન્ડર જણાવે છે કે બાળક નાનપણમાંજ તેણે શુ શું કરવું જોઈએ તે સમજે છે, અને આ ફેરજની સમજ પ્રથમ તેની માતા કે ધાય વિષે હોય છે. તે થોડી સુદતમા તેના પિતા કે શિક્ષક બણી વળે છે. જ્યારે ફેરજ સળધીના વિચાર અજણી શક્તિ (ઇમ્પિર) વિષે તેના મનમાં આવે છે, ત્યારે તે ધર્મનું સ્વરૂપ પકડે છે. આસપાસનાના બોલવા વડે તથા આચરણ વડે છોકરું સમજણુ થતા અગાઉ તેનામાં ફેરજના વિચાર દાખલ થાય છે, અને તે તેણવાથી શુ પરિણામ આવે તે પણ તે જણી શકે છે. ફેરજ ન પાળવાથી સળ થાય છે, તે કંઈ દેશ બાવથી નહિ, પણ માબાપ પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને તેને સુધારવાના હેતુ વડે ખ્યારથી દરોઈને કરે છે, અને તેથી જેટલું બાળકને કુખ થાય છે, તેટલું માબાપને થાય છે, એ વાત તેના સમજવામાં આવે, તો તે જેમ માબાપની આદા માનનાર થાય છે, તેમ પરમ કૃપાળુ મહા પિતાની ઇચ્છાને જન્મ પર્યંત તાણે થવાનું શાખે છે. છોકરું નાની વયમાંજ માબાપના કદામાં રહેવાની ઇચ્છા કરે છે. માબાપ કંઈ ચીજ માગે, કે કંઈ જવાનું કહે, તો તે ઝડપે ઉઠાવવા તૈયાર થાય છે. માતાજે કહે તેને ખરું માને છે, અને તેના વચનનું ઉત્થાપન કરવામાં તે જોડું સમજે છે. આ દેવ જરી રહે ને રહિ પામે, માતા પ્રત્યેની પોતા પ્રત્યેની અને ઇશ્વર પ્રત્યેની ફેરજ તે ધીમે ધીમે સમજણુ જાય અને આચરણું જાય, એમ કરવાનું વિકટ કામ માતાને સાર છે. અર્થાત્ આગળ જતા છોકરું સુધરે કે બગડે તેનો મુખ્ય આધાર માતાની કેળવણી ઉપર રહે છે.

ખરાખોટાની સમજ-ફરજની સાથે ખરા ખોટાનો સમજ ઉત્પત્ત થાય છે; કેમકે શું કરવા ચોખ્ખ છે ને શું કરવા લાયક નથી, એ સમજ્યા વગર ફરજ અદા થઈ શકતી નથી. પરંતુ ખરા ખોટાના વિચાર આસપાસનાં માણસોની વર્તણૂક ઉપર આધાર રાખે છે. જે માતા અને ભાઈ ભાંડુ તે ઉપર લક્ષ આપતાં ન હોય, તો છેકરાંને એ વિચાર આવશે જ્યાંથી કે જે આસપાસનાં માણસો ખરાને ખાકું કરે, કે ખોટાને ખર્ડું કરે, અથવા આપ અન્યાય ન જીએ, અથવા બીજાના હક ઉપર લક્ષ ન આપે, તો છેકર્ડું પણ તેમના જોવાજ વિચારનું થાય. ઘણાં ખરાં છોકરાંમાં પોતાના હક વિશેના સમજ સ્વાભાવિક હોય છે. તેના પોતાના વાજબી હક જેમ જાળવવાની ચેરથી થવી જોઈએ, તેમ બીજાના હકને માન આપવાનો ટપ જેમ અને તેમ જલદી પાડવી જોઈએ. મોટાંનું દૃષ્ટાંત તે આ જાખતમાં છેકરાંને સાથી સારો પડો છે. મોટાં ભાંડુઓનું તેઓ અનુકરણ કરે છે, માટે સાથી પહેલું છોકર્ડું હોય તેને ઉઠેવાની ને કેળવવાની માત્ર એ સાથી વધારે કાળજી રાખવી; કેમકે તેનું અનુકરણ બીજાં છોકરાં કરવાનાં છે. પોતાના ને બીજા ભાંડુના હક જે સમજે છે, માખાપ કાંઈને વધારે ઝોણું આપે છે તે સકારણ અથવા વાજબી છે, એમ જે જાણે છે, તે કજીઆ કંકસથી દૂર રહે છે, અદેખાઈથી અજાણું રહે છે, અને મોડું થયે ખરા ખોટાની સમજ પડે તે સુકાર્યો કરી મોટાઈને યશ મેળવે છે.

ધ્યાર-માતાનો છોકરાં ઉપર અત્યંત ધ્યાર હોય છે. એ ધ્યાર વડેજ છોકરાંને ઉછેરવાની કે કેળવવાની કાળજી તે રાખે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેને માટે તે ઘણું કુખ્ય પણ વેઠે છે. જાળક જેમ જેમ મોડું થતું જાય છે, તેમ તેમ માતા પોતાને માટે જે તકલી લે છે તે સમજાવું જાય છે; તેમ માતા પોતાના ઉપર કેવા ને કેટલો પ્રેમ રાખે છે, તેનું પણ તેને ભાન થાય છે. બીજાં કારણથી નહિ તો પોતાના કુખ્ય માટે માતા કુખ્ય વેઠે છે, એ ઉપકાર વડેજ છોકરાંને માતા ઉપર વહાલ આવે છે. ધ્યાર સ્વાભાવિક ને ધિરો છે, તથા તે અન્યો અન્ય છે, એ વાત આપણે પહેલાં જણાવી છે. માતાના પ્રેમની છાપ જાળકના હૃદયમાં પડે છે, તેથી તેનું હૃદય પ્રેમાળ થાય છે. એ પ્રેમ રહિ પાત્રે છે, અને કુદબૃતાં બીજાં માણસો તરફ પ્રસરે છે. જે તેને હેતથી બોલાવે, રમાડે, જોઈતા ઝીજ આપે ને માથા દેખાડે, તેના ઉપર

બાળકને વહાલ આવે છે. નાનાં છોકરાં ચોતાના શિક્ષક ઉપર ધણી પ્રેમ રાખે છે. છોકરાંની પ્રેમાળ લાગણી કર્મી ન થાય પણ હમેશં હલિ પ્રમતી જાય, એવું માતાએ કરવું જોઈએ. પ્રેમાળને જગત્ પ્રેમ મય માગે છે, જગત્ના કર્તા બધી પ્રેમ વહેવા માંડે છે, અને તે આ ભવમાં ને આવતા ભવમાં સુખી થાય છે. જે પ્રેમાળ ન હોય તે ઉમાય જવાં રહી નથી 'યતાં' થોતે' સુખી કે નથી કરતાં બીજને સુખી.

છોકરાંને નીતિયું અને ધર્મયું જ્ઞાન આપવું એ માતાની પ્રેરણા ને અગત્યની ફરજ છે. નીતિયું શિક્ષણ નિરાળમાં જોઈએ તેવું આપવું નથી, અને ધર્મયું શિક્ષણ આપવાની તેમાં મના હોવાથી આ બંને શિક્ષણ ગૃહ-કેળવણીનો ખાસ વિષય ગણવો જોઈએ. આ શિક્ષણ દૈન્યતાથી સારું મળે છે. જે ઘરમાં સર્વ વ્યક્તિઓ નીતિમાન ને ભકિતમાન હોય છે, તે ઘરમાં છોકરાં પણ તેવાં જ નિયંત્રિત છે. માતા થોતે વારે વારે જુદું બોલતી હોય તો છોકરાં પણ જુદા બોલોં યશે. માતાને માજો લાંડવાની ટપ હશે, તો છોકરાંમાં, એટલે દાખલ યશે. માતા હડીલી વટકારી, દેશી, ને અન્યાયી હશે તો છોકરાંમાં તે અવશ્ય આવશે. છોકરાંને નીતિમાન કરવાનો બીજો માર્ગ એ કે, તેઓ જ્યારે અવજે રસતે ચડે, ત્યારે તેમને ટાકવાં ને ચોતાની નાપસંદગી બતાવવી. કોઈ માતાએ એવી હોય છે કે છોકરું ચોતાના ભાઈબંધનું કે પડોશીનું કંઈ ચોરી લાવે તો તે નિરાંતે ઘરમાં મૂકે, અને બચ્ચાંને કંઈ કહે નહિ, આથી છોકરાંને એક પ્રકારની ઉરકેરણ મળે છે; અને તે આગળ જતાં ચોર થાય છે. છોકરાંને નહારી ટપ પડી હોય તો તે ધૂરી જાય ત્યાં સુધી માતા એ જરૂર પૂરતા ધંધાનું સેવા જોઈએ. છોકરાનું મન કુઃખાય, તે કંકાસ કરે, કે તેને મારું પડે, તેથી ન કરતાં તેની ચાલ હરેક રીતે સુધારવી જોઈએ. જેમ છોકરું સમજાવું થાય, તેમ નીતિનાં તત્ત્વોનું બીજ તેના અંતઃકરણમાં પાવવું જોઈએ. સારું શું, બાકું શું, અમુક કૃત્ય પ્રણયનું કે કલ્યાણકારી શાખાટે અને અમુક કૃત્ય ખાપી કે અકલ્યાણકારી શાખાટે તેના સમજ તેને આપવી જોઈએ. ચોતા પ્રત્યેની, બીજા પ્રત્યેની અને ધર્મપર પ્રત્યેની ચોતાની ફરજને શી છે તે વિષેનું જ્ઞાન તેને ધીમે ધીમે યતું જોઈએ. ધર્મ તે શું તેની બાળકને સમજ પડતી નથી, તેથી તે વિષે સમજ આપ્યા વગર જોઈએ આપવો નકામો છે; પરંતુ પ્રથમ કૃપાળુ પ્રશ્નસ્વર સંબંધે

તેને કંઈ વિચાર બચપણથી જ મંગલોન્નધ્યે, અને તેની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવાની તેને ટેવ પાડવી. નેધ્યે છોકરાં અગ્રેજી બણ્યા પછી નાસ્તિક, સસથી કે પરધર્મને ચલાનારો થાય તો તેનો દેશ માં જાવને શીર રહે છે કેમકે સ્વધર્મ કે અરાધર્મ સંબંધે તેમને યાન આપવાની તેમણે નાનપણથી જ કાળજી રાખી નહિ. વિલાયતમાં રહી સારું યાન પામેલા એક મોટા હોદ્દારની માતાએ તેને નાનપણથી જ શ્રીમદ્ભાગવત વાંચવાની ટેવ પાડી હતી, તેથી તેના બીજાં બાળતોમાં ગમે તેવા વિચાર હતા, તથા પિતા શ્રીમદ્ભાગવત ધણી વખત શ્રીમદ્ભાગવત વાંચવામાં ન ગાળે તો તેને એવું પડતું નહિ. નાનપણની ટેવ કે તે વખતે પડેલી છાપ કુટલી અસર કરે છે, તેવું આ દૃષ્ટાંત છે.

હવે હુદિની કેળવણી વિષે વિચાર કરીએ. હમણાં હમણાં છેક નાની વયનાં એટલે આર પાંચ વર્ષનાં બાળકને નિરાળે મોકલવાનો રિવાજ વધે તો જાણ છે. આપણી નિરાળોમાં બાળ કેળવણીની નેધ્યે તેવી ગેહવણ નથી; તેથી વિલાયતમાં જે બાળ શાળાઓમાં નાનાં બચ્ચાંને લાભ મળે છે, તે આપણે અહીં મળતો નથી. એથી ઉલટું નાનાં બચ્ચાંને લાભ સુખત શુધી એક જગ્યાએ ગોંધી મૂકવું, અને તેને ન રૂચે કે તેના મગજમાં ન ઉતરે એવું, શીખવવું, તેને જે ફરવા કરવાની ને રમવા કુદવાની આવશ્યકતા તે તેને ન પૂરી પાડવી, અને શાળાની વ્યવસ્થાના સખત ધારાનો તેના ઉપર અમલ કરવો, એ સૌથી બાળકના તનમન ઉપર માઠી અસર થાય છે. એના કરતાં નાની વયમાં માતા પોતે જ બાળકને રમત ગમતનો સાથે તેને રચવું અને તેની શક્તિને માફક આપવું યાન આપવાનું માયે લે, તો તેથી ઘણું લાભ થાય. પરંતુ આ કામ કંઈ સહેલું નથી. માતાઓ જ્યાં સુધી સુશિક્ષિત ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ શિક્ષકનું કામ કરવાને અચામ છે. વળી તેની સચે નાનાં બાળકને કેમ શીખવવું તેનું શાસ્ત્ર અને કળાથી માતા વાકેફગાર થવી નેધ્યે. શિક્ષણ-શાસ્ત્ર એ એક મોટા વિષય છે. તેમાંનું નિદાન કેટલુંક યાન માતાને હોવું નેધ્યે. શિક્ષણ-શાસ્ત્રમાંથી સુખ્યકરી બાળ શિક્ષણ અર્થસા જેને કિન્ડર ગાર્ટન પદ્ધતિ કહે છે તે વિષેનું યાન માતાને અવશ્ય હોવું નેધ્યે. અમુક પદાર્થ હાથમાં લઈ તે વિષેનું કેટલુંક યાન વાતમાં વાતમાં આપી શકાય છે. વાતથી છોકરાને રસ પડે છે અને તે સાંભળવામાં તેઓ કસ આપે છે.

છોકરાંને કહેવાની દેહલીક વાતો એવી હોય છે કે જ વડે છોકરાં નહું નહું જાણું છે ને તેમને બોધ પણ મળે છે. છોકરાં વાતોનાં બહુ રસિયાં હોય છે, તેથી ધણું શિક્ષણ વાતો રૂપે આપી શકાય તો તેથી તેમને લાભ થાય. છોકરાં પોતાની મેળેજ નહું નહું જાણવાની ધમ્મ કરે છે, તેથી તેમના યત્નમાં માતા તરફથી થોડી મદત મળે તો તેમને હેતુ પાર પડે. છોકરાંને બહાર ફરવા લઈ જવામાં આવે, તે વખતે જ જ નહીં પદાર્થ તેમના જ્ઞવામાં આવે, તે વિષે કંઈને કંઈકહે અથવા ધેર આવ્યા પછી તે વિષે વાત કહે, તો તેથી ધણું જ્ઞાન છોકરાંને મળે. નદી, વળાવ, ટેકરાં, કુંગરાં જ્ઞવામાં આવે તે વિષે કંઈને કંઈ વાત કરવાથી ભૂગોળ વિદ્યાના જ્ઞાનનું ખોજ રાખાય છે. ઓડપાલા તરફ લઈ જઈવાથી વનસ્પતિશાસ્ત્રનું અને પ્રાણીઓ સંબંધે સમજ આપવાથી પ્રાણીવિજ્ઞાન ખોજ છોકરાંના મનમાં રાખાય છે. રાજા શાણીઓની કે મહા પ્રુરોહીની રમુજ વાતો વડે ઇતિહાસના જ્ઞાનને અંકુર ફૂટે છે. છોકરાં જોકે જોશે કે અશુદ્ધ લખે તે સુધારવાથી એટલે તેમની ચૂક બતાવવાથી વ્યાકરણ શાસ્ત્રના ખાસ નંખાય છે. આંગળીઓ, વેદા, નજીકના પદાર્થ, ચિત્રોડા, બદમ, લખાડીઓ, પૈસા વગેરે ગણાવવાથી તેનામાં સંખ્યાની સમજ આવે છે. ચિત્રોડા વગેરે ગણ્યા હોય તેમાં થોડા ઉમેરી કે કાઢી લઈને કટલા થયા કે કટલા રહ્યા એ શીખવવાથી સરવાળા, બાદબાકીનું મોટેથી જ્ઞાન મળે છે. એ ઉપરથી ટકા પૈસાના મોંના હિસાબ પણ ગણતાં શીખવી શકાય છે. આ રીતે કરવાથી અકેગણિતના જ્ઞાનનું ખોજ છોકરાંના મગજમાં રાખાય છે. નાનપણમાં એકડે એકથી શરૂ કરી સંખ્યા તથા પાડા ગોખાવવામાં ને લખાવવામાં આવે તે છોકરાંને બહુજ આકર્ષ લાગે છે; કેમકે તે સમજણ વગરનું રસ વગરનું પોપટીકું જ્ઞાન હોય છે. અક લખતાં શીખવામાં દેહલીક શુકિતઓ જૂના વખતમાં વપરાતી તે ઠીક હતા. 'એકડો કઢાવવો' હોય તો છોકરાના મોં આગળ ફરં મુકીને તેનો આકાર કઢાવવામાં આવતો કે વીંટી કઢાવી તેમાં એક પાણુ ઉમેરવામાં આવતી. એકડો કઢાવવો હોય તો ચીપીઓ કઢાવે, આડડો કઢાવવો હોય તો પાંશી કઢાવે અને નવડો કઢાવવો હોય તો ચૂસો કરી તેમાં લાંકડું ખોસાવે! આ રીત જરા ગામડીઓ જેવી લાગે છે; પરંતુ અકેની આકાર સાચે મેળવણી કરવાથી તે છોકરાને રૂચે છે, અને તેના મગજમાં ચિત્રવિદ્યાનો અંકુર પ્રવેશ કરે છે. વસ્તુઓના રંગ આકાર વગેરે બતાવી તેનાં નામ શીખવવાં અને નરી નરી વસ્તુઓ તથા તેનાં શુણનાં નામ આપવાં. એથી જેમ આજ

કને પદાર્થનું જ્ઞાન થાયછે, તેમ તેના બાપા જ્ઞાનમાં વધારો થાયછે. સાદી ને રમુજી કવિતા છોકરાને પ્રિય લાગેછે, અને તે હોસે હોસે તેઓ મોઢે કરેછે. એથી અમુક બાળતોના જ્ઞાનની સાથે બાપા જ્ઞાન વધેછે, અને કવિતા તરફ તેમનું મન ખેંચાય છે. અક્ષર જ્ઞાન આપવા માટે પણ પહેલાં કેટલીક શુદ્ધિઓ વપરાતા; એટલે કંકડા કેવલો, ખજીરો ખાધેલો, ગંગા ગોરી ગાય વાવ વગેરે. એ રીતે શીખવાથી છોકરાને રમુજી પડતાં ને અક્ષર યાદ રહેતા. વળી કાકાનો કે, ખાંડનો ખ, ગમનો ગ, એ શીખવવાની પદ્ધતિ પણ સારી છે. લાકડાના કે બીજી વસ્તુના જુદા જુદા અક્ષર ઓળખાવવાથી પણ ગોખાવવા કરતાં ઓછી મહેનત પડેછે. વિલાયતમાં ખાંડના અક્ષર કરેછે, અને છોકરાંને બેસાડી તેમથી જે અમુક અક્ષર જાણી કઢે તેને તે ખાઈ જવાની પરવાનગી મળેછે, તેથી છોકરાં આનંદ ભેર અક્ષર ઓળખવામાં ધ્યાન આપે છે. રાજ ઉપરથી અક્ષર જ્ઞાન આપવાની પદ્ધતિ જે હોપ સાહેબની પહેલી ચોપડીમાં બતાવી છે, તે સર્વથી સારી છે અને તે શિશુઓને બહુ અલ્પકાળ છે.

આ રીતે છોકરાને માફક આવે, તેમને રમુજી લાગે, અને તેમની મન, તનની શક્તિઓ ઉપર ભારે બોલો ન પડે તેમ માતાએ શિક્ષણ આપવું જોઈએ. દરેક વિષય કેમ શીખવેલો એ શિક્ષણશાસ્ત્રની બાબત છે, અને તે નિષે વિસ્તારથી કહેવાની આ જગા નથી, માટે ઉપર કેટલાક કુંકામાં ઇસારા કર્યા છે. ચાર પાંચ વર્ષની વયે નિશાળે મોકલવા કરતાં માતા ધારે તો તે છોકરું બોલવું થાય, ત્યાંથીજ શિક્ષણની શરૂઆત કરી શકે, અને જો તે કુરાળ હોય તો છોકરાને રમુજીની સાથે ઓછા પ્રયાસે તે પાંચ છ વર્ષનું થાય ત્યાં સુધીમાં એટલું જ્ઞાન આપી શકે, કે ચાર પાંચ વર્ષની વયે નિશાળે દાખલ થઈને સાત આઠ વર્ષની વય થાય ત્યાં સુધી પણ તે શીખી ન શકે. વિલાયતમાં આ પ્રમાણે થાય છે, એટલે છોકરાને ઘરની અંદર માતાઓ કે આમાઓ તરફથી સાફ જ્ઞાન મળે છે.

શાળાને લગતા કેળવણી ઉપરાંત છોકરાંને જે અનુભવી જ્ઞાનની જરૂર છે, તે માળાપ તરફથી ઘેર મળવું જોઈએ. નિયમિત વિદ્યા ઉપરાંત મોટી વયે સસારમાં બીજી ઘણી બાબતોનો ખ્યાલ પડે છે. તેના અજ્ઞાનથી “ ભણ્યાં પણ ગણ્યા નહિ ” એ દોષ જીવાન સી મુરખને

માથે મુકાય છે. આણું ચાન જ્યાં સુધી નિશાળમાં આપાતું થાય નહિ, ત્યાં સુધી તે ધેરથીજ મળતું જોઈએ. બજારમાંથી કોઈ વસ્તુ લાવવી હોય, તો મેઘાં છોકરાને પણ તે લાવવું ન આવડે. ગણિતનું સારું ચાન ધરાવતાં છતાં તે વિધેના મોઢેથી દિસાળ ગણી, પેસા ચૂકવતાં ન આવડે, કાગળ કે દર દસ્તાવેજ લખી ન શકે, જરાક કમકું કાટ્યું કે દરજી ઉપર આધાર રાખવો પડે, મહજ દરદ થયું કે અકસ્માત થયો તો વેધ, ડોક્ટર વગર પૈકું ન હાલે, બાળનો સાથે કેમ વર્તવું કે તેની સાથે કેવી રીતે ને શી વાત ચિત કરવી તે ન જાણે, ધરના ને નાત જાતના રીત રિવાજની પણ વાકેફગારી ન હોય, ગાડી હાંકતાં, ઘોડે બેસતાં, કે સહેજ સૂતાર લવાયનું કામ ચલાવી લેતાં છોકરાને ન આવડે, તો છોકરાં ને છોકરી બણ્યાં પણ ગણ્યાં નહિ એ વર્ગમાં મુકાય, અને મોટાં થાય ત્યારે તેમને ધણી અડચણ પડે.

છોકરીઓને અનુભવી ચાન આપવા તરફ માતાએ ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ; કેમકે તેણું ચાન તેમને ક-ચાસાળામાંથી બહુ કરીને મળતું નથી. આપણી માતાના બધારણને લીધે તથા ચાલતા આવેલા રોતરિવાજને લીધે છોકરી કેવે ઠેકાણે પડશે તેનો નિશ્ચય નથી. માબાપને ઘેર ચાકર રસોઈઆ ને ગાડી ઘોડા હોય, અને છોકરીને વખતે ગરીબ ધર મળે કે એથી ઉલટા બનાવ બને. ચોતાને ઘેર રસોઈઆ ચાકર હોવાથી છોકરી પગપર પગ ચલાવીને બેસી રહે, કંઈ કામ શીખે નહિ, અને મહેનતનાં કામ કરવાનો મહાવરો ન હોય, તો સાસરે ગયા પછી તેની શી વહે થાય ? તે દળવા જાય તો હાથે ફોલ્લા પડે, પાણીનું બેકું તેનાથી ઉઘડી ન શકાય, રસોઈ વગેરે કામકાજની આવડત ન હોય, તો સાસુ નણુંદ તેને મહેણાં મારે અને તેની માતાને ગાજો ખાવી પડે. કદારા ધરમાં એકલી હોય, તો ધર-ખરલાનો સર્વ બોજ તેને માથે આવી પડે, અને તેને માટે તે ન લાયક નિવડે. એટલા માટે પેસાદાર માબાપે પણ ચોતાની છોકરીને ધર-કામ શીખવવાનો અને તે વિષે ઘોડા ધણે પણ મહાવરો રખાવવાનો ચલ કરવો જોઈએ. આપણા દશના રિવાજ અમાણે ધણાંખરાં બેરાને સંધવાની જરૂર પડે છે. ચાકર મોકલે ગેરલાજર હોય તો ધરનું કામ કરવાની શ્રીમંત રીતોને પણ દરજર પડે છે. ચાકર રસોઈઆ હોય, તોપણ તેમના કામકાજ ઉપર દેખ-

રેખ રાખવાની અને તેમને અનવુ' બતાવવાની જરૂર પડે છે, તેથી એ બાબતમાં સ્ત્રીનું અગ્રાનવુ' શુક્તિાનકારક અને અવધ બરેલું છે. રસોઈઆ ઘણા કુશળ હોતા નથી, તેમ તેઓ રસોઈમાં જોઈએ તેટલા કાળજી રાખતા નથી, તેથી તેમને બતાવવાની અને તેમના પર દખ-રેખ રાખવાની આવશ્યકતા છે. અનાજ, કપડાં લતાં ને બીજા સરસા-માન કેમ સંભાળવો તે સ્ત્રીએ જાણવું જોઈએ. માદાને માટ કંચી રસોઈ કરવી અને તેમની માવજત કંચી રીતે કરવી તેની માહિતિ શ્રીઓને હોવી જોઈએ. અકરમાત બને ત્યારે તાતકાલિક શા ઉપાય લેવા તેની સમજ મહત્ત્વ માત્રને હોવી જોઈએ. બાળકને કેમ ઉછેરવાં તેનું જ્ઞાન દરેક સ્ત્રીએ મેળવવું જોઈએ. સાસરે ગયા પછી કેમ વર્તવું તેની સારી ને પૂરતા સમજ માતાએ છોકરીને આપવી જોઈએ. થોડું જોખનું ને લાળળ થવું એ શિક્ષાની છોકરીને જરૂર છે. સાસુ, સસરા, નથુંદ, દિયર, ભેડ, દેરાણી, જોડાણી વગેરે સાસરાનાં સમ્યક્ત્રયે કેમ વર્તવું તેનું જ્ઞાન દિકરીને આપવું જોઈએ. દિકરી સદ્ગુણી નીકળે અને તેની સાસરામાં તથા લોકોમાં વાહવાહ થાય એ ઇચ્છા માતાએ રાખવી અને તેને અનુસરીને તેને ગણેણ આપવું.

જેને સાવકાં (ઓરમાયા) છોકરાં હોય તેણે તેમને પોતાનાં છોકરાં પ્રમાણે ગણી તેમને પાળવા પોતાની ને કેળવવાની તજવીજ કરવી જોઈએ. તેઓ પોતાના ધણીનાં છોકરાં છે, અને તેઓ તેને માતા કહી જોખાવે છે, એટલુંજ નહિ, પણ ધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનું માતા તરીકે બરણ પોષણ કરવાને તેઓ બંધાયલાં છે. ધણીનાં બીજાં સગા જેમ પોતાનાં સગાં ગણી લેવામાં આવે છે, તેમ તેનાં છોકરાંને પોતાનાં છોકરાં સમજવાં જોઈએ. ધણી સ્ત્રીએ સાવકાં છોકરાંની અદખાઈ કરે છે, તેમના ઉપર વેર રાખે છે, અને તેમને અનેક રીતે હેરાન કરે છે. ન માયાં છોકરાં જેને વસા પડ્યાં હોય, તેણે તેમની બરદાસ કરવી એ તેની ફરજ છે. તેમનો આત્મા કુળાસ્વાધી પોતાનું અનરિત થાય છે. તેમને સુખમા રાખવાથી તેઓની અંતરડી અસોશ દેહે; આ વાત સાવકી માએ અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

સાસુ એ પોતાના દિકરાની વહુની એક રીતે માતા થાય છે. દિકરાને પરણાવવા અને ઘેર વહુ લાવવા તે અધીરી થાય છે. ગમે તેટલું ખર્ચ

કરીને કે ગમે તે રસ્તે તે વહુ લાવવા ચત્ન કરે છે, અને છોકરાંનું લગ્ન થાયછે, તે વખતે તેના આનંદનો પાર રહેતો નથી. એમ છતાં વહુ જ્યારે ઘેર આવે છે, ત્યારે તેની સાથેનું વર્તન ઘણી વાર અયોગ્ય જોવામાં આવે એ. નારી સાશ્વત્તો વહુની ખોડા કાઢવા તૈયાર થાય છે, તેના પિયરની નાલાશી કરે છે, અને તેને પજવવામાં બાકી રાખતી નથી. તેને જોઈએ તેવું ખાવા પીવાનું મળતું નથી, તેને સ્વાભાવિક રીતે જે છટ મળવી જોઈએ તે મળતી નથી, તેને વિસામો ખાવાનો વખત મળતો નથી, તેની પાસેથી હુદ્ધી જાદ કામ લેવામાં આવે છે, અને કામમાં ચૂક થાય કે વાર લાગે તો તેના ભોગ મળે છે. નાની વયની છોકરવાદ વહુ સર્વ કામમાં પ્રવીણ હોય એ બનવું અસંભવિત છે. નાનપણમાં ઠરેલપણું ક્યાંથી આવે ? એ વયે જનસ્વભાવ ઓળખવા અને સૌને રાજી રાખવાની શક્તિ ધરાવવી એ બનવા સરખું નથી. એટલી વયે તે મોટી ઉમરની સ્ત્રીના જેવું ને જેટલું કામ શી રીતે કરી શકે ? સાચું જ્યારે માતાને ઠેકચે છે, ત્યારે જેવું વર્તન તેની સાથે માતા રાખત, તેવું વર્તન તેણે રાખવું જોઈએ. તેનામાં જે જે

છોકરી કે વધૂની કેળવણી તથા નીતિ રીતિ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. એ હલેતાં વયમા ધણી છોકરીઓ જગડે છે. તેમને રમવાનું કે સાહેલીઓનું સખીપણુ છોડવાનું મન થતું નથી. તેમને કામ કરવા કરતાં રમવું વધારે ખસ દ પડે છે; કેમકે આજ સૂધી તેમને રમવાની ટેવ હોય છે. જો તેમને ખરાબ સહિયરો મળી હોય, તો તેમના સંગથી ગેર-લાભ થાય છે. તેઓ તેમને અવળા માર્ગે જતાવે છે. સાચું નણુંદ વગેરે સાથે કેમ વર્તવું તે વિષે તેઓ ખોટી સલાહ આપે છે. આ પળે છોકરીઓમાં માયાળુપણું, અપજાત, અને સમજ શક્તિ સારી હોય છે, પરંતુ તેમને જો તેનો સંદુષણ શીખવવામાં ન આવે કે તેમને ટકારી ટકારીને પાધરે રસ્તે ચલાવવામાં ન આવે, તો એ ત્રણ વાનાનો ખોટો ઉપયોગ થાય છે. જો તે બે અક્ષર બણી હોય, તો તેને પોતાના બણતરનો ગર્વ થાય છે. જો તેને સારા દાગીના કે કપડા કશામાં હોય તો તેની આખો બોચીએ જાય છે. જો ધરમા પૈસો હોવાથી તેનાં વધારે લાડ લગવવામા આવતા હોય તો તેનામાં છાકોટો આવે છે. આ સમયે માતાની ખબરદારીનો ઉપયોગ થયો નો છે. જો તે છોકરીને યોગ્ય રીતે કેળવવામાં રૂએ રૂએ જીવ ન રાખે, તો છોકરી સુધરવાને બદલે જગડવાની. જીંદગીમાં કેમ ક્તેહ પામવું તેનો મત્ર આ સમયે તેનામાં મૂકવાનો છે. નિરાળમાં જે ઘોડું ધણું શિક્ષણ તેને મળ્યું હોય તે માત્ર શિક્ષણની રાજઆત સમજવાની છે. એ શિક્ષણ ઉપરાત છોકરીને બીજું ધણું શીખવાનું છે. નિરાળેથી ઉઠી માટ તેણે વિવાર્યાં અવસ્થા પૂરી કરી એમ સમજવાનું નથી. ખરી વિવાર્યાં અવસ્થા અને ખરું બણતર તો હવેજ રાજ થવાનું છે. જે પોતાનો જીવ પોતાના હાથમાં રાખી શકે, જે પોને પોતાનો વિચાર કરી શકે, જે પોતાના અભિપ્રાય એકદમ ન આપી દે, જે જોલતા અગાઉ વિચાર કરે, અને જે પોતાના કામકાજ ઉપર અખત્યારી રાખી શકે તેજ સંસારમાં ક્તેહમંદ નિવડે છે, અને એ ક્તેહનું માપ તેની જીહ્વિ, મન, અને હૃદયની શક્તિ વડે મપાય છે. છોકરીને આવા સુણવાળી કરવી એ કેટલું કઠીણ કામ છે ?

મોટી છોકરીને કેળવવામા પ્રથમ લક્ષ તેનાં લક્ષણ સુધરે તે ઉપર આપવાનું છે. પોતાના કર્તવ્ય સાં છે અને હવે પછી તેને શી રીતે વર્તવાનું છે તે વિષે તે ઘોડું ધણું જાણે છે ખરી, પરંતુ એકું અપૂર્ણ યાત્રા ધણી

કરીને કે ગમે તે રસ્તે તે વહુ લાવવા ચત્ત કરે છે, અને છોકરાંનું લગ્ન થાયછે, તે વખતે તેના આનંદનો પાર રહેતો નથી; એમ છતાં વહુ જ્યારે ઘેર આવે છે, ત્યારે તેની સાથેનું વર્તન ઘણી વાર અયોગ્ય જોવામાં આવે એ. નકારી સામ્રાજ્યો વહુની જોડા કાઢવા તૈયાર થાય છે, તેના પિયરની નાલાશી કરે છે, અને તેને પજવવામાં બાકી રાખતી નથી. તેને જોઈએ તેવું ખાવા પીવાનું મળતું નથી, તેને સ્વાભાવિક રીતે જે છટ મળવી જોઈએ તે મળતી નથી, તેને વિસામો ખાવાનો વખત મળતો નથી, તેની પાસેથી હૃદયી જાદુ કામ લેવામાં આવે છે, અને કામમાં ચૂક થાય કે વાર લાગે તો તેના ભોગ મળે છે. નાની વયની છોકરવાદ વહુ સર્વ કામમાં પ્રવીણ હોય એ બનવું અસંભવિત છે. નાનપણમાં ઠરેલપણું ક્યાંથી આવે? એ વયે જનસ્વભાવ ઓળખવા અને સૌને રાજી રાખવાની શક્તિ ધરાવવી એ બનવા સરખું નથી. એટલી વયે તે મોટી ઉંમરની સ્ત્રીના જેવું ને જેટલું કામ શી રીતે કરી શકે? સામ્રાજ્યો માથાને ઠેકાણે છે, ત્યારે જેવું વર્તન તેની સાથે માતા રાખત, તેવું વર્તન તેણે રાખવું જોઈએ. તેનામાં જે જે ખામીઓ હોય તે સુધારવા શુક્રિતથી ને મીઠાસાથી તજવોજ કરવી જોઈએ. તેને જે કંઈ આવડતું ન હોય, તે તેને શીખવી કુશળ કરવાની કાળજી સામ્રાજ્ય રાખવી જોઈએ. નણંદ, દિયર વગેરે તેને વિનાકારણ પજવતું હોય, તો સામ્રાજ્યે તેમને વારમાં જોઈએ. પોતાના પુત્રનું સ્વપ્ન ઇચ્છવું હોય, તો વહુને કુશળ અને ખબરદાર કરવાની તેણે કાળજી રાખવી જોઈએ. વહુની જોડ ખામીઓ કે આચરણ છોકરાને કાને નાખી તેના વિષે અભાવ ઉત્પન્ન કરવો એ છોકરાંનું અસ્તુષ્ણ સાહવા બરોબર છે; કેમકે એવો અભાવ છોકરા વહુ વચ્ચે અણબનાવ પેદા કરે છે, ને તે વખતે જન્મ પર્યંત રહે છે. સામ્રાજ્યનાં સાચાં જૂઠાંથી ઘણાંનાં ઘર બાગી જાયછે. ખાવા પીવાની બાબતના કરાણાથી કે મંદવાડ વખતે એસડ ઉપચાર બરાબર ન કરવાથી કે અતિ મહેનત ને સખ્તાઈ વડે વહુનું શરીર કેટલીક વાર એવું ખરાબ થાય છે કે તે મરતું સુધી ખડમાંદી રહે છે. એટલે તેહના તરફનું સ્વપ્ન ઘણીને ગ્રાસ ન થતાં તે જોજા રૂપ થઈ પડે છે. આવી વર્તણૂકથી સામ્રાજ્ય પોતાના પુત્રનો સ્વાર્થ જગાડે છે.

પરપ્ત્યા પછી અયવા નિશાળેથી ઉઠ્યા પછી એટલે ૧૨-૧૪ વર્ષની વય પછી, અને પુજ્તપણું પામે એટલે ૧૮-૨૦ વર્ષની વય થાય ત્યાં સુધી

છોકરી કે વધૂની કેળવણી તથા નીતિ રીતિ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. એ હસેતાં વયમા ઘણી છોકરીઓ બગડે છે. તેમને રમવાનું કે સહેલીઓનું સખીપણુ છોડવાનું મન થતુ નથી. તેમને કામ કરવા કરતાં રમવું વધારે પ્રમદ પડે છે; કેમકે આજ સુધી તેમને રમવાની ટુવ હોય છે. જ્ને તેમને ખરાબ સહિયરો મળી હોય, તો તેમના સંગથી ગેર-લાભ થાય છે. તેઓ તેમને અરણ્ય માર્ગે બતાવે છે. સાચુ નણુંદ વગેરે સાથે કેમ વર્તવું તે વિષે તેઓ જોટી સલાહ આપે છે. આ પછે છોકરીઓમાં માયાળુપણું, ચપળતા, અને સમજ શક્તિ સારી હોય છે, પરંતુ તેમને જ્ને તેનો સદુપયોગ શીખવામાં ન આવે કે તેમને ટકોરી ટકોરીને પાધરે રસ્તે ચઢાવવામાં ન આવે, તો એ ત્રણ વાનાનો જોટો ઉપયોગ થાય છે. જ્ને તે બે અક્ષર બણી હોય, તો તેને પોતાના બણતરનો ગર્વ થાય છે. જ્ને તેને સારા હાગીના કે કપડા કસાયા હોય તો તેની આબો બોત્તીએ જાય છે. જ્ને ધરમા પૈસો હોવાથી તેનાં વધારે લાડ લગ્નવવામાં આવતા હોય તો તેનામાં છાકોટો આવે છે. આ સમયે માતાની ખબડદારીનો ઉપયોગ થયાનો છે. જ્ને તે છોકરીને યોગ્ય રીતે કેળવવામાં રૂએ રૂએ જીવ ન રાખે, તો છોકરી સુધરવાને બદલે બગડવાની. જીંદગીમાં કેમ ફતેહ પામવું તેનો મત્ર આ સમયે તેનામાં મૂકવાનો છે. નિશાળમાં જે થોડુ ધણું નિશ્ચય તેને મળ્યું હોય તે માન નિશ્ચયની રાજઆત સમજવાની છે. એ નિશ્ચય ઉપરાત છોકરીને બીજું ધણુ શીખવાતુ છે. નિશાળેથી ઉઠી માટ તેણે વિવાર્યા અવસ્થા પૂરી કરી એમ સમજવાતુ નથી. ખરી નિવાર્યા અવસ્થા અને ખરૂ બણતર તો હવેજ રાજ થયાતુ છે. જે પોતાનો જીવ પોતાના હાથમાં રાખી શકે, જે પોને પોતાનો વિચાર કરી શકે, જે પોતાના અભિપ્રાય એકદમ ન આપી દે, જે જોલતા અગાડ નિચાર કરે, અને જે પોતાના કામકાજ ઉપર અખત્યારી રાખી શકે તેજ સસારમાં ફતેહમંદ નિવડે છે, અને એ ફતેહતુ માપ તેની જીદિ, મન, અને હુદયની શક્તિ વડે મપાય છે. છોકરીને આવા સુણવાળી કરવી એ કેટલું કઠીણ કામ છે ?

જોટી છોકરીને કેળવવામાં પ્રથમ લક્ષ તેનાં લક્ષણ સુધરે તે ઉપર આપવાતું છે. પોતાના કર્તવ્ય સાં છે અને હવે પત્ની તેને શી રીતે વર્તવાતું છે તે વિષે તે થોડું ધણું જાણે છે ખરી, પરંતુ એકું અપૂર્ણ માન ધણી

વાર પરિણામે નુકસાનકારી નિવડે છે; એ વિચાર સિદ્ધાંતથી, દાખલાથી અને અનુભવથી દલીલૂત કરવા જોઈએ. તે જે જાણે છે તે કેટલું જોઈએ છે, અને તે જે કરે છે તે કેટલું ખામી ભરેલું છે, એ વિષેનું તેને જ્ઞાન આણવું જોઈએ. એ વયમાં શરીર જમ વાળીએ તેમ વળી શકે છે, જીદ્દિ જમ વધારીએ તેમ વધી શકે છે, લાગણીએ જેવી તીવ્ર કરવા માગીએ તેવી થઈ શકે છે, અને જીવનનું બંધારણ જેવું બાંધવા ચાહીએ તેવું બાંધી શકાય છે. માત્ર માતામા તેમ કરવાની કળા ને કાળજી જોઈએ. પોતાના અજ્ઞાન કે ઉણપણાનું જ્યારે છાકરીને જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે પોતા વિષેના ગર્વ છોડી દે છે, બીજાની હેરાનીઆરી તેના ધ્યાનમાં આવે છે, વધારે શીખીને વધારે લાયક થવાની તેને ઇચ્છા થાય છે; એ ઇચ્છા ધીમે ધીમે એવી વધે છે કે પછી તે પોતે જ પોતાના શિક્ષકનું કામ કરે છે, એટલે તે પોતાની મેળે ધણી વાતો શીખી શકે છે. એ વયે તેને નીતરાસ, માનસરાસ અને શારીર શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વોનું તથા થોડું ઘણું ધર્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવું હોય, તો તેને પાછળથી તે ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે.

અનુભવી જ્ઞાન વિશે આપણે કેટલુંક કહ્યું છે. એ જ્ઞાન આ વયે સારી રીતે અપાય છે, માટ અહીં તે વિષે કંઈ વધારે કહીશું. માતાની સાથે છાકરી પોતાને માટ કપડાં ખરીદવા સાથે કપડીઆની કુકાને જાય છે, તે એક સે છે ને બીજું મૂકે છે, તેને આ લડ કે જોઈશું લઈ તે વિષે અંદરો રહે છે, ધડીમાં એક રંગ પસંદ પડે છે ને ધડીમાં તેને બીજો રંગ ટીકે લાગે છે, એક વાર અમુક ભાત ઉપર મોહ લાગે છે, ને બીજી વાર બીજી જાત રળીઆમણી લાગે છે. આખરે તેને કંઈ સૂઝ પડતી નથી, ત્યારે તે માતા સામું જીએ છે, ને તેને કહે છે કે મને તો કંઈ સમજ પડતી નથી, તને જે ગમે તે સે. કદિ તે એકલી ગઈ હોય તો વખતે એવું કપડું પસંદ કરી લાવે છે, કે જે ઘેર આગા પછી પોતાને જ ન ગમે. આમ થવાનું શું કારણ ? હજી તેનામાં સાથે જોડું ખાખી કાઢવાની શક્તિ અગત્ય નથી. બીજાં કપડાંની સાથે કે તોઈફીતના રંગ સાથે, કથો રંગ દીપરો, કે કંઈ ભાત શોભી ઉઠશે, તે વિષેની તેનામાં સમજ આવી નથી. પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે કેટલી કામગીરી ને કંઈ જાતનું કપડું ખરીદવું તે તે જાણતી નથી. કથો રંગ ઝાંખો પડી જશે, કે ઉડી જશે, અથવા કંઈ કપડું ટકાઈ નીકળશે અને

ક્યું કપડું કેલેણું નીકળશે, તેની તેને માહિતિ નથી. આવી માહિતિ ને આણું માન માતાએ તેને આપવું જોઈએ છોકરીને તરફી ન આવ્યાને ધરાઈ કે તે જોઈએ તેવું કરી નહિ શકે એવા ભયથી ઘણી માતાઓ સર્વ કામ પોતાને હાથે કરેછે, તેથી છોકરીને શીખવાના પ્રસંગ મળતા નથી. જે ઉપરચોટીઈ જોઈને કે કરીને તે શીખે છે તેથી તેને સારો અનુભવ થતો નથી. વધે આવેલાં છોકરીને કામમાં નાખવીજ જોઈએ. માતાએ તેના કામ પર દખ્ખ-રખ રાખવી, અને તે ભૂલ કરે તો સુધારવો. ‘હેયું બાળવા કરતાં હાથ બાળવાની’ રીત સારી, નર્મી, ખોટી છોકરીને શીખવવામાં મારપછાડ ને ધમકીનો ઉપયોગ ન કરવો. તેનાથી કંઈ કામ બગડે, તો પોતાની નારાજી અને દિલગીરી એજ છોકરીને શિક્ષા રૂપ નિવડે છે, અને એજ તેને ચાનક આપવાને બસ થાય છે. ઘણીવાર છોકરીઓ કામ કરવામાં વખત બહુ લે છે. જે કામ પા કલાકમાં થઈ શકે તે કરતાં તેમને કલાક લાગે છે. કામ ઝડપથી ને સાફ કેમ કરવું તે તેમને શીખવવું જોઈએ. ઘણીવાર તેઓ ખોટા તકાકા મારે છે કે જૂઠું જોડે છે. આ કામ સા હું આંખ મીચતામાં કરી નાહુ એમ જોડવામાં સપાટા મારે છે, ને કરવા બેસે છે ત્યારે લાગે છે અરધા કલાક. તે જોડે છે કે આંખ મીચતામાં કંઈ થઈ ન શકે, ત્યારે એવું જૂઠું જોડવાની ટેવ શા માટે રાખવી જોઈએ? એજ રીતે તેણું માથું કુખતું હોય કે તેના શરીરને કંઈ ધ્વજ થઈ હોય ને આપણે પૂછીએ કે તને શું થાય છે, ત્યારે તે કહે છે કે “કંઈ નહિ.” આવી વાતો જાતે સ્વચ્છ છે, પરંતુ જૂઠું જોડવાના ભયંકર ફર્ગુણને તે વધારે છે. જે ન આવડતું હોય, તે આવડવાનો ડાળ કટલીકવાર છોકરીઓ ધાલે છે. એ જૂઠું ને છેતરપંડી છે. તે કામ કરવાનો જ્યારે સમય આવે, ત્યારે તેણું પોગળ વેરાઈ જાય છે. “એ તો મને આવડે છે” એવા ખોટા ડાળથી એક નવોદાની કેવી રીતેતા થઈ હતી, તે “ભલકુદા” ની હાસ્ય જનક વાત ઉપરથી જાણવામાં આવશે.

જેમ છોકરી વધે વધતી જાય, તેમ તે ઉઝાંછળાપણું છોડે, સત્ય અને લાજાળ થાય, વડિલને માન આપવા અને તેમના હુકમ ઉઠાવતાં શીખે એમ કરવું જોઈએ. એવા શુણ મેળવ્યા વગર સાસરામાં સમાસ થઈ શકતો નથી, અને સંસારમાં માન મેળવી શકાતું નથી. “વિનય વેરીને પણ વરા કરે છે,” એ તેણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. “કામ કરે છે તે કામણ કરે છે” એ વાત તેને શીખવવી જોઈએ. પોતાના કરતાં બીજાનાં સુખ સંગવડ તરફ

વાર પરિણામે નુકસાનકારી નિવડે છે; એ વિચાર સિદ્ધિપ્રાપ્તિ, દાખલાથી અને અનુભવથી દલીલૂત કરવા જોઈએ. તે જ જાણે છે તે કેટલું જોઈએ છે, અને તે જ કરે છે તે કેટલું ખામી ભરેલું છે, એ વિષેનું તેને જ્ઞાન આણવું જોઈએ. એ વયમાં શરીર જમ વાળીએ તેમ વળી શકે છે, શુદ્ધિ જમ વધારીએ તેમ વધી શકે છે, લાગણીઓ જેવી તીવ્ર કરવા માગીએ તેવી થઈ શકે છે, અને લક્ષણનું બંધારણ જેવું બાંધવા ચાહીએ તેવું બાંધી શકાય છે. માત્ર માતામાં તેમ કરવાની કળા ને કાળજી જોઈએ. પોતાના અચાનક ઉણાપણાનું જ્યારે હોકરીને જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે પોતા વિષેનો ગર્વ છોડી દે છે, બીજાની હેરાસીઆરી તેના ધ્યાનમાં આવે છે, વધારે શીખીને વધારે લાયક થવાની તેને ઇચ્છા થાય છે; એ ઇચ્છા ધીમે ધીમે એવી વધે છે કે પછી તે પોતે જ પોતાના સિદ્ધિનું કામ કરે છે, એટલે તે પોતાની મેળે ધણી વાતો શીખી શકે છે. એ વયે તેને નીતરાણ, માનસરાણ અને શારીર શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વોનું તથા થોડું ઘણું ધર્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવું હોય, તો તેને પાછળથી તે ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે.

અનુભવી જ્ઞાન વિષે આપણે કેટલુંક કહ્યું છે. એ જ્ઞાન આ વયે સારી રીતે અપાય છે, માટે અહીં તે વિષે કંઈ વધારે કહીશું. માતાની સાથે છોકરી પોતાને માટે કપડાં ખરીદવા સારૂ કપડીઆની કુખને જાય છે, તે એક લે છે ને બીજું મૂકે છે, તેને આ લઈ કે એણું લઈ તે વિષે અંદરે રહે છે, ધડીમાં એક રંગ પસંદ પડે છે ને ધડીમાં તેને બીજો રંગ ઠીક લાગે છે, એક વાર અમુક ભાત ઉપર મોહ લાગે છે, ને બીજી વાર બીજી ભાત રળીઆમણી લાગે છે. આખરે તેને કંઈ સૂઝ પડતી નથી, ત્યારે તે માતા સાથે જાય છે, ને તેને કહે છે કે મને તો કંઈ સમજ પડતી નથી, તને જ ગમે તે લે. કદિ તે એકલી ગઈ હોય તો વખતે એવું કપડું પસંદ કરી લાવે છે, કે જે ઘેર આવ્યા પછી પોતાને જ ન ગમે. આમ થવાનું શું કારણ ? હજી તેનામાં સારૂ જોઈ પડેલી કાઠવાની શક્તિ આવેલી નથી. બીજાં કપડાંની સાથે કે તોઈફીતના રંગ સાથે, કથો રંગ દીપરો, કે કંઈ ભાત શોભી ઉઠશે, તે વિષેની તેનામાં સમજ આવી નથી. પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે કેટલી કામતણું ને કંઈ જાતનું કપડું ખરીદવું તે તે જાણતી નથી. કથો રંગ ઝાંખો પડી જશે, કે ઉડી જશે, અથવા કથું કપડું ટાકી નીકળશે અને

ક્યું કપડું કેલેણું નીકળશે, તેની તેને માહિતિ નથી. આવી માહિતિ ને આલું માન માતાએ તેને આપવું જોઈએ છોકરીને તરફી ન આવતે ધરાઈ કે તે જોઈએ તેવું કરી નહિ શકે એવા ભયથી ઘણી માતાઓ સર્વ કામ પોતાને હાથે કરેછે, તેથી છોકરીને શીખવાના પ્રસંગ મળતા નથી. જે ઉપરચોટીઈ જોઈએ કે, કીને તે શીખે છે તેથી તેને સારો અનુભવ થતો નથી. વધે આવેલા છોકરીને કામમાં નાખવીજ જોઈએ. માતાએ તેના કામ પર દખ્ખ રેખ રાખવી, અને તે ભૂલ કરે તો સુધારવી. 'હૈયુ બાળવા કરતાં હાથ બાળવાની' રીત સારી નથી. મોટી છોકરીને શીખવવામાં મારપછાડ ને ધમકીનો ઉપયોગ ન કરવો. તેનાથી કંઈ કામ બગડે, તો પોતાની નારાજી અને દિલગીરી એજ છોકરીને શિક્ષા રૂપ નિવડે છે, અને એજ તેને ચાતક આપવાને બસ થાય છે. ઘણીવાર છોકરીઓ કામ કરવામાં વખત બહુ લે છે. જે કામ પા કલાકમાં થઈ શકે તે કરતાં તેમને કલાક લાગે છે. કામ ઝડપથી ને સાફ કામ કરવું તેમને શીખવવું જોઈએ. ઘણીવાર તેઓ ખોટા તડાકા મારે છે કે જુલું બેસે છે. આ કામ સા હું આંખ મીચતામાં કરી નાહુ એમ બેલવામાં સપાટા મારે છે, ને કરવા બેસે છે ત્યારે લાગે છે અરધા કલાક. તે જાણે છે કે આંખ મીચતામાં કંઈ થઈ ન શકે, ત્યારે એવું જુલું બેલવાની ટેવ શા માટે રાખવી જોઈએ? એજ રીતે તેવું માથું કુખતું હોય કે તેના શરીરને કંઈ ધનિ થઈ હોય ને આપણે પૂછીએ કે તને શું થાય છે, ત્યારે તે કહે છે કે "કંઈ નહિ." આવી વાતો જાતે ઘુમ્મ છે, પરંતુ જુલું બેલવાના ભયંકર દુર્ગુણને તે વધારે છે. જે ન આવડતું હોય, તે આવડવાનો ડાળ કેટલીકવાર છોકરીઓ ધાસે છે. એ જુલું ને છેતરપંડી છે. તે કામ કરવાનો જ્યારે સમય આવે, ત્યારે તેવું પોગળ વેરાઈ જાય છે. "એ તો મને આવડે છે" એવા ખોટા ડાળથી એક નવોદાની કેવી રીતેતા થઈ હતી, તે "ભયકુદા" ની હાસ્ય જનક વાત ઉપરથી જાણવામાં આવશે.

જેમ છોકરી વધે વધતી જાય, તેમ તે ઉછાંછળાપણું છોડે, સભ્ય અને લાજાળ થાય, વડિલને માન આપવું અને તેમના હુકમ ઉઠાવતાં શીખે એમ કરવું જોઈએ. એના શુભ ગ્રેગચા વગર સામરામાં સમાસ થઈ રાકતો નથી, અને સસારમાં માન મેળવી રાકતું નથી. "વિનય વેરીને પણ વરા કરે છે," એ તેણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. "કામ કરે છે તે કામણ કરે છે" એ વાત તેને શીખવવી જોઈએ. પોતાના કરતાં બીજાનાં મુખ સગવડ તરફ

તેણે વધારે લક્ષ આપવું જોઈએ. મોજ મજા કરતાં કર્તવ્યની પાથરી આપક ગણી તે બળવવામાં પાછી પાની કાઢવી ન જોઈએ. ધરની સ્થિતિ ઉપર નજર રાખીને કપડાં લેવાનો ને દરદાગીનાનો શોખ તેણે ધટાવવો જોઈએ. કરકસર કરવાની તેને ટેવ પાડવી જોઈએ. ઘર ખટલે કેમ ચલાવવો, છોકરાં કેમ ઉછેરવા અને સાસરીઆં સાથે કેમ વર્તવું તે વિષેની તેને સારી કુળવણી મળવી જોઈએ.

ઉપરના વર્ણનથી માતા તરીકે સ્ત્રીને કેવું મહાભારત કામ કરવાનું છે તે સમજાશે. સ્ત્રી જાતે શિક્ષાક્ષત ન હોય તો માતા તરીકે તે પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે કરી ન શકે એ સ્પષ્ટ છે. પોતાના અવાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેની સર્તાતને ભોગવવું પડે છે. છોકરાં નહારાં નીકળે કે ગેર આખર મેળવે, તેનું પાપ માખાપને લાગે છે, કેમકે તેણે પોતાનું કર્તવ્ય ન બજાવ્યાથી એવું પરિણામ આવે છે. પોતાના કામકાજમાં છોકરાં ફતેહ ન પામે, તો જાણવું કે તેમને નાનપણમાં કુળવણી અંદર માખાપ તરફથી કાળજી રખાઈ નથી. જે કામ પોતે કરવાનું છે તે બીજા પાસે કસાવ્યાથી જોઈએ તેવું સારું થવું નથી; એટલા માટે જ્યો નાનાં છોકરાને કુળવણી કામ ઘેર શિક્ષક રાખીને અથવા નિશાળમાં કરાવે છે, તે મોટી ભૂલ કરે છે. વળી ધરના કે નિશાળના શિક્ષક ખાસ કરીને છુલ્હીની કુળવણી ઉપર લક્ષ આપે છે, અને એ કુળવણી માત્ર યુસ્તકના યાનની હોય છે, તેથી તે સંસારમાં વિશેષ ઉપયોગની પણ થઈ નથી પડતી. નીતિની અને ધર્મની કુળવણી આપવાની ફરજ માખાપને માથે રહે છે, તેમજ ધરખટલાનું ને સંસારનું અનુભવી યાન જોના વ્યક્તિને ડગલે ડગલે ખપ પડે છે, તે માખાપ શિવાય બીજા કાંઈથી જોઈએ તેવું આખી રાકાય તેમ નથી.

પ્રકરણ ૨ જું.

પુત્રીનાં કર્તવ્ય.

માખાપે કરેલા અસંખ્ય ઉપકારનો બદલો વાળવો એ છોકરાંનું કર્તવ્ય છે. જેમણે જન્મ આપ્યો, જેમણે આપણને ઉછેરવા પાઠળ અથાગ મહેનત લીધી, જેમણે આપણા કુખ સાથે પોતાનું કુખ તળવું, અને અહોરાત

તે મેળવવા માટે ચોટાતું તન'તોડ્યું, અને'જેમણે આપણા બલને સારૂ આપણને કેળવણી ને અનુભવી 'ચાન આપ્યું, તેમને હરેક રીતે 'ઉપયોગી' થવું, એ આપણી ફરજ છે. પરમ કૃપાળુ મહાપિતાના ઉપકારથીજ જેમનો ઉપકાર હિતરે એવાં માળાપ પ્રત્યેની આપણી ફરજ ઈશ્વર પ્રત્યેની ફરજથીજ માત્ર હિતરે છે. આ ફરજ અદા કરવાની હિત સ્વાભાવિક રીતેજ ઘણાં ખરાં છોકરાંના મનમાં આવેછે, પરંતુ કેટલાંક છોકરાં તે અદા નથી કરતાં, કેટલાંક તે પૂર્ણ રીતે અદા નથી કરતાં, અને કેટલાંક તે અદા કર્યાને બદલે ઉલટાં માળાપને હેરાત કરવા ને ક્રુષ્ણ દેવા નૈયાર થાયછે. જે છોકરાં માળાપ પ્રત્યેની ચોટાતી ફરજ અદા કરવાં નથી, તે કૃતધની ને પાપી સમજવાં.

પુત્રી ન્યારથી સમજણી થાય, ત્યારથી તેના માળાપ પ્રત્યેના ધર્મ શરૂ થાય છે. આપણે કહ્યું છે કે હેત અન્યો અન્ય છે. માળાપ આપણા ઉપર હેત રાખે છે. તેથી આપણું હેત તેમના ઉપર સ્વાભાવિક રીતેજ થાયછે. એમ છતાં કેટલીક પુત્રીઓ માળાપનું હેત ને તેમણે કરેલા ઉપકાર ભૂલી જાય છે, કે બીજાના સંબંધમાં પડતાં તે વિસરી જાય છે. માળાપ જે હુકમ કરે તે ઉપર પુત્રીએ લક્ષ આપવું, અને તે ઉઠાવવામાં આનાકાની ન કરવી. માળાપના ઘણા હુકમ પુત્રીના ચોટાતના લાભને માટે હોય છે. તેને વહેલાં ઉઠવા, નિરાળે જવા, કે અમુક કામ શીખવા માળાપ કહે, તો તે તેના ચોટાતાના ફાયદાની વાત છે. માળાપ ચોટાતાના કરતાં વધારે જાણેછે, ને વધારે અનુભવી છે, માટે તે જે કહે તે ઉપયોગી હોવું જોઈએ એમ પુત્રીએ માની લેવું. વળી પુત્રીનું હિત ઈચ્છવું, તેને સુધારવી અને તેને નીતિમાન કરવી એવી માળાપની ઈચ્છા હોય છે, માટે તેમના હુકમ ચોટાતાનાં બલને માટે છે એમ પુત્રીએ સમજવું જોઈએ.

માળાપના કામમાં આવવું એ પુત્રીની બીજી ફરજ છે. આથી કરીને માતાને પુત્રીના વધારે ખપ પડે છે. માતાના કામમાં આવવાથી જેમ તે ચોટાતાની ફરજ અદા કરે છે, તેમ તેને ચોટાતાને પણ એથી ઘણો લાભ થાયછે, કેમકે અનુભવી ચાન મેળવવાનો એ માર્ગ છે. પુત્રી ખેરી રહે, અને માતા ધરતું સંઘળું કામ કાજ કર્યા કરે, એ ચઢાવા લાયક નથી. માતા પિતા જેમ વદ્ધ થતાં જાય, તેમ તેમનું કામ ઉઠાવી લેવાની, તેમની ચાકરી કરવાની, અને તેમની સભાળ લેવાની ફરજ પુત્રીને માથે વધવી જાયછે. માળાપના

કર રહે ત્યારે પુત્રીએ તેમની બીડ ભોગ પડવું જોઈએ; પરંતુ પુત્રીએ મોટી યાય, અને સાસરે જાય, ત્યારે આ ફરજ તેમનાથી જોઈએ તેટલી અદા થતી નથી. સાસરું પરગામ હોય, તો પુત્રી કવચિતજ પિયરમાં આવી શકે છે. આપણા સસારનું બંધારણ એવું છે કે માળાપ છોકરીના ધરનું પાણી પણ પી શકતા નથી, તેથી તેઓ તેને ઘેર જાળીને રહી શકેજ નહિ. ધણી વાર પોતાનો ધણી કે તેનાં માળાપ તેને પિયર જવા દેતાં નથી; એથી પુત્રી સારા સ્વભાવની હોય તો તે બિચારી દિલગીર થયા કરે છે. ધણીની આદા માનથી એ સ્ત્રીની પહેલી ફરજ મનાય છે, તેથી તેને સેવાયે ચઢાવવી પડે છે, અને પોતાનાં માળાપ ગમે તેટલાં હેરાન થતાં હોય, તોપણ તેમને તે ઉપચાર ગા થઈ શકતીજ નથી. માળાપને બીજી પુત્રીઓ હોય, કે છોકરાની વહુઓ હોય, તો તેઓ તેમની સંભાળ લઈ શકે છે, પરંતુ જ્યારે તેમાંનું કોઈ ન હોય અને વખતે એકલી વિધવા માતા આતિ રૂઢાવસ્થાને લીધે કે કોઈ મોટા ને ચાલુ વ્યાધિને લાધે ખાટલે પડી હોય. ત્યારે પરણેલી પુત્રીને માથે તેની સેવા ચાકરી કરવાની મોટી ફરજ આવી પડે છે. સમજી જમાઈ વખતે દયા આવે છે, તો પુત્રી પોતાની માતાની સેવા ચાકરી કરી શકે છે. માળાપે કરેલા ઉપકારનો બદલો જન્મ પર્યંત વાળવાનો છે, એટલે ઉમર વધવાથી કે પરણવાથી એ ફરજ દૂર થતી નથી. ખરું જોઈએ તો એ પવિત્ર ફરજ બળવવાની ખાતર પુત્રીએ પરણીને બાંજી અનેક ફરજોનો બોજો માથે સેવા કરતાં પરણવુંજ ન જોઈએ; પરંતુ એ વાત આપણા ચાલુ ધર્મ અને રિવાજથી વિપરીત લાગે છે. પરણવું છોકરીના હાથમાં નથી. માળાપ પોતે છોકરીને નાનપણમાં પરણાવી દે છે, એટલુંજ નહિ, પણ પોતાને ગમે તેટલા અડચણ હોય, તોપણ છોકરી વયે આવી કે તેને તે સાસરે મોકલી દે છે; કેમકે એમ કરવું એ માળાપ પોતાની ફરજ સમજે છે. “ડોસો કુંવારો રહે, પણ ડોસી કુંવારો રહી ન શકે, ” “ઘોડું, ઘોડામાંજ રોબે, ” છોકરી સાસરેજ સારી એ માળાપનાં સમજ બરાબર છે. પોતાના સ્વાર્થની ખાતર દિકરીનો સ્વાર્થ બગાડવાનું માળાપના મનમાં આવેજ નહિ. સારી દિકરીઓ, જેમનું સાસરામાં કંઈ ચાલી શકે છે, તેઓ માળાપને ઘડપણમાં મદત કરી શકે છે, તથાપિ તે પુરી રીતે નહિ. માતા ખાતો પીતો હોય, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તે પોતાની પુત્રીને તથા જમાઈને પોતાને ઘેર રાખવા ચલાવી હોય, તો ધણીવાર જમાઈ તે વિશે વાંધો લે છે.

જન્માધને ધરજન્મથી થવું ગમતું નથી, અને માતાને દિકરીને ઘેર રહેવું અપ્રાપ્ય લાગે છે, તેથી માતાને ધણીવાર ક્રુષ્ણ ભોગવણું પડે છે. “ જન્મ ને જન્માઈ કાંઈના નહિ, ” એમ મતાઓ ધણીવાર કહે છે, કેમકે પોતાની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ તેઓ દિકરીઓને લઈ જાય છે. મમારણું આવું બધારણ ધણી વાગ માળાપને મીઠાકારી થઈ પડે છે.

માળાપ વિશે મૌન મરજદ પૂર્વક વાત કરવી એ પુત્રીની ત્રીજી ફરજ છે. નાનાં વયમા પુત્રીઓ આ ફરજ પુત્રો કરતા વધારે સારી રીતે પાળે છે. મોટી વયે પણ ધણી પુત્રીઓ માળાપનું મન સન્માન રાખે છે, પરંતુ કેટલીક પુત્રીઓ અનેક કારણે એ ધર્મ ચૂકે છે. જો તેમને સાસરું ભયું મળ્યું, ધરમા પોતાનું ચંપણ થયું, કે ધણી મોડું પદ પામ્યા, તો તેમને એક જાનના મદ થઈ છે. “ આજ તેમને એક તરુજ બાકી રહે છે. ” માળાપની ગરીબ હાલતથી તે સારમાય છે, તેમના વિશે વાત કરવી તેને ગમતી નથી; તેમની રહેણી કરણી ઠીક ન હોય, તો તેને અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ એવે સમયે પણ પુત્રી પોતાની ફરજ તજી શકતી નથી. “ કાલ કપડા ને ગરીબ માળાપથી સારમાવું નહિ ” એની કહેવત છે. માળાપની રહેણી કરણી ઠીક ન હોય, તો તેમના અવગુણ ઠાકવા કે તે વિશે અપમાદ (આખા આગ્ર કાન) કરવા, એ પુત્રીની ફરજ છે. ધણીવાર વૃધ્ધાવસ્થામા માણસનો સ્વભાવ ચીડીઓ થાય છે, તેને બીજાનો ગ કથા ગમતો નથી, સાસુ સાસુ અપમાની તેને ઇન્દ્રિય થાય છે, અને છોકરા માસેથી હૃદયી જાદે સેવા આકરીની તે આરામ રાખે છે. આવે પ્રસંગે પણ પુત્રીએ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકવું ન જોઈએ.

માળાપને જન્મ જોને તેમ ઓછું પન્નવું. ધણી વાર પુત્રીઓ ટઠીલા થઈ માળાપને પન્નવે છે. કપડા લતાથી તેમનું મન ધરાવું નથી. બીજા પાસે નથી ચીજ દીકરી કે તે મેળવવાનું તેમને મન થાય છે. માળાપની સ્થિતિનો વિચાર કરીને હરેક વસ્તુની માગણી જોઈએ. આવાનું મોડું થાય તો તે પેટ કુવા તૈયાર થાય છે. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ન થાય, તો તેઓ માડીને પન્નવે છે. મોટી ઉંમરે લઈ આવેલો વિચાર તે રાખે છે. હરેક રીતે માળાપને ત્યાંથી લઈ જઈને પોતાનું ધર બરવાની તે તજવીજ કરે છે. માળાપને અમુક વસ્તુ વગર અડચણ પડે તેનો તે વિચાર કરતી નથી. માળાપની મિત્ર ઉપર પોતાનો કેટલો હક્ક છે તે તે જાણતી નથી. તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ

કર રહે ત્યારે પુત્રીએ તેમની બીડે ભાગ પડવુંજ નેધએ; પરંતુ પુત્રીએ મોટી થાય, અને સાસરે જાય, ત્યારે આ ફરજ તેમનાથી નેધએ તેટલી અદા થતી નથી. સાસરું ખરગામ હોય, તો પુત્રી ક્ષયિતજ પિયરમાં આવી શકે છે. આપણા સસારનું બંધારણ એવું છે કે માળાપ છોકરીના ધરનું પાણી પણ પી શકનાં નથી, તેથી તેઓ તેને ઘેર જાળીને રહી શકેજ નહિ. ધણી વાર પોતાને ધણી કે તેનાં માળાપ તેને પિયર જવા દેતાં નથી; એથી પુત્રી સારા સ્વભાવની હોય તો તે બિચારી દિલગીર થયા કરે છે. ધણીની આચાર માનવી એ સ્ત્રીની પહેલી ફરજ મનાય છે, તેથી તેને તે માથે ચઢાવવી પડેછે, અને પોતાનાં માળાપ ગમે તેટલાં હેરાન થતાં હોય, તોપણ તેમને તે ઉપચાર ગાં થઈ શકતીજ નથી. માળાપને બીજી પુત્રીઓ હોય, કે છોકરાની વહુઓ હોય, તો તેઓ તેમની સંભાળ લઈ શકેછે, પરંતુ જ્યારે તેમાંનું કોઈ ન હોય અને વખતે એકલી વિધવા માતા અતિ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કે કોઈ મોટા ને ચાહુ વ્યાધિને લીધે ખાટલે પડી હોય. ત્યારે પરબેલી પુત્રીને માથે તેની સેવા ચાકરી કરવાની મોટી ફરજ અપવી પડે છે. સમજી જમાઈ વખતે દયા આવેછે, તો પુત્રી પોતાની માતાની સેવા ચાકરી કરી શકે છે. માળાપે કરેલા ઉપકારનો બદલો જન્મ પર્યંત વાળવાનો છે, એટલે ઉમર વધવાથી કે પરણવાથી એ ફરજ દૂર થતી નથી. અહીં નેધએ તો એ ખવિત ફરજ બજાવવાની ખાતર પુત્રીએ ખરણીને બીજી અનેક ફરજોનો જાણે માથે સેવા કરતાં ખરણનું ન નેધએ; પરંતુ એ વાત આપણા ચાહુ ધર્મ અને રિવાજથી વિપરીત લાગેછે. ખરણનું છોકરીના હાથમાં નથી. માળાપ પોતે છોકરીને નાનપણમાં ખરણાવી દે છે, એટલુંજ નહિ, પણ પોતાને ગમે તેટલાં અડચણ હોય, તોપણ છોકરી વધે આવી કે તેને તે સાસરે મોકલી દેછે; દમકે એમ કરવું એ માળાપ પોતાની ફરજ સમજે છે. “ડાસો કુંવારા રહે, પણ ડાસી કુંવારી રહી ન શકે, ” એ ઘોડું ઘોડારમાંજ શોભે, ” છોકરી સાસરેજ સારી એ માળાપનો સમજ બરાબર છે. પોતાના સ્વાર્થની ખાતર દિકરીને સ્વાર્થ બગાડવાનું માળાપના મનમાં આવેજ નહિ. સારી દિકરીઓ, જેમનું સાસરામાં કંઈ ચાલી શકે છે, તેઓ માળાપને ઘડપણમાં મદત કરી શકે છે, તથાપિ તે પૂરી રીતે નહિ. માતા ખાતી ખીતી હોય, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તે પોતાની પુત્રીને તથા જમાઈને પોતાને ઘેર રાખવા ચલાતી હોય, તો ધણીવાર જમાઈ તે વિષે પાંધો લે છે.

જમાઈને ધરજમાઈ થવું ગમતું નથી, અને માતાને દિકરીને ઘેર રહેવું અવગણ્ય લાગે છે, તેથી માતાને ધણીવાર ક્રુષ્ણ ભાગવતું પડે છે. “જન્મ ને જન્માઈ કાઈના નહિ,” એમ માતાઓ ધણીવાર કહે છે, કુમકે પોતાની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ તેઓ દિકરીઓને લઈ જાય છે. સમારણું આવું બધારણ ધણીવાર માળાપને ખીણકારી થઈ પડે છે.

માળાપ વિશે મૌન મરણદા પૂર્વક વાત કરવી એ પુત્રીની ત્રીજી ફરજ છે. નાનાં વયમાં પુત્રીઓ આ ફરજ પુત્રો કરતાં વધારે સારી રીતે માળે છે. મોટી વયે પણ ઘણાં પુત્રીઓ માળાપનું માન સન્માન રાખે છે, પરંતુ કેટલીક પુત્રીઓ અનેક કારણે એ ધર્મ ચૂકે છે. જ્યે તેમને સાસરું લઈ મળ્યું, ધરમાં પોતાનું ચલણ થયું, કે ધણી મોટું પદ પામ્યાં, તો તેમને એક જાતનો મદ થઈ છે. “આખા તેમને એક તણજ બાકી રહે છે.” માળાપની ગરીબ હાલતથી તે સારમાય છે; તેમનાં વિશે વાત કરવી તેને ગમતી નથી; તેમની રહેણી કરણી ઠીક ન હોય, તો તેને અમાત્ય ઉત્પત્ત થાય છે; પરંતુ એવે સમયે પણ પુત્રી પોતાની ફરજ તજી રાકતી નથી. “કાંઈ કપડાં ને ગરીબ માળાપથી સારમાઈ નહિ” એવી કહેવત છે. માળાપની રહેણી કરણી ઠીક ન હોય, તો તેમના અવશ્ય હાંકવા કે તે વિશે અખાડા (અખા અખાડા કાન) કરવા, એ પુત્રીની ફરજ છે. ધણીવાર વૃધ્ધાવસ્થામાં માણસનો સ્વભાવ ચીડીઓ થાય છે, તેને બીજાનો ગંધવા ગમતો નથી, સાંઈ સાંઈ ખાવાની તેને ઇચ્છા થાય છે, અને છોકરાં પાસેથી હદથી જાદુ સેવા ચાકીની તે આશા રાખે છે. આવા પ્રસંગે પણ પુત્રીએ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકવું ન જોઈએ.

માળાપને જન્મ બને તેમ જોણું પજવવું. ધણીવાર પુત્રીઓ હાલી થઈ માળાપને પજવે છે. કપડાં લતાંથી તેમનું મન ધરણું નથી. બીજા પાસે નથી ચીજ દીડી કે તે મેળવવાનું તેમને મન થાય છે. માળાપની સ્થિતિનો વિચાર કરીને હરેક વસ્તુની માગણી જોઈએ. ખાવાનું મોડું થાય તો તે પેટ કુટવા તૈયાર થાય છે. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ન થાય, તો તેઓ માડીને પજવે છે. મોટી ઉંમરે લઈ ખાઈનેજ વિચાર તે રાખે છે. હરેક રીતે માળાપને ત્યાંથી લઈ જઈને પોતાનું ધર બરવાની તે તજવીજ કરે છે. માળાપને અમુક વસ્તુ વગર અડચણ પડશે તેનો તે વિચાર કરતી નથી. માળાપની મિહિલ ઉપર પોતાનાં દૃષ્ટિ હાંકે છે તે તે જોતી નથી. તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ

હક કરવાથી અને તેમનાથી આપો ન શકાય એવો માગણી કરવાથી તેમના દિલને કેવું લાગશે તેનો તેને વિચાર થતો નથી.

તેઓ જે શીખામણ કે ઠપકા દે તે નરમાશથી તથા ધ્યાન રાખીને પુત્રીએ માથે ચઢાવવો, કેમકે તેમનો શીખામણ ને ઠપકા પોતાના દિલને માટે હોય છે. નહોતર થવાથી પોતાનો સ્વાર્થ બગડે છે. તેમની શીખામણ પ્રમાણે ચાક્રવાચો પોતાની નીતિ રીતિ સ્થિર છે. માળાપની શીખામણ ઉપર લક્ષ ન આપવાથી ધણી છોકરીઓને મોટી ઉમરે 'પસ્તાવું' પડે છે. મોટી ઉમરનાં થયા પછી, અને આપણી મેળે વિચાર કરવાને યોગ્ય થયા પછી પણ માળાપના અનુમતિને માન આપવું નેહમ્મે. તેમની સલાહ હમેશા લાભકારી નિવડશે, કેમકે તેઓ આપણું દિલ ચાહે છે, આપણા સારાને માટે તેઓ કાળજી ધરાવે છે, તેમનો અનુભવ વિશેષ છે, અને તેઓ આપણા કરતાં વધારે જાણુ છે. કદાપિ તેઓ આપણા કરતાં ઓછું જાણતાં હોય, તો પણ તેમની સલાહ ધણી વાર આપણને લાભકારી થઈ પડે છે.

આપણાં આચરણ માળાપને પસંદ પડે તો જાણવું કે આપણે સંસારમાં સૌથી સારું કૃણ મેળવ્યું. છોકરાં માળાપથી સલાહ કરે ને વધારે નામ મેળવે એવીજ તેઓનો ઈચ્છા હોય છે. આપણને કલંક લાગવાથી તેઓને મહા સંતાપ થાય છે. આપણે સારાં ને સુખી નિવડીએ તો તેમને પરમ સંતોષ થાય છે. પુત્રી તરફના સાસરેથી ઠપકા આવે તો માળાપને ધણું લાગે છે. તે કામકાજ કરી સાસરીઆંને સંતોષ ખમાડી ન શકે, તો માળાપને દુઃખ થાય છે. તેને ધણી સાથે અશુભનાવ રહે, તો માળાપને બહુ ત્રાસ થાય છે. તેની નાત જાતમાં નિંદા થાય કે તેની વિરુદ્ધ લોકો વાતો કરે તો તે માળાપથી ખમો રાકાઈ નથી.

માળાપ પુત્રીને કેળવવાને સંસારને લાજ કરવા મહેનત કરે છે, પરંતુ પુત્રી જે પોતે શીખવામાં ધ્યાન ન આપે તો માળાપની મહેનત બર્થ જાય, માટે તેણે હરેક કામમાં અરે રાખવી નેહમ્મે. જે નાનપણમાં સંચય કર્યું હશે તે મોટપણમાં કામ આજનાવું છે. જે નાનપણમાં ધ્યાન રાખીને અભ્યાસ ન કર્યો, તો આખી જીંદગી અધ્યાનપણામાં કાઢવાની થશે. જે નાની વયમાં ધરતું કામકાજ ન શીખાવું, તો મોટપણે

ધણી આપદા પડશે. ધણીવાર મોટી ઉમરે ન્યારે જરૂર પડે છે, ત્યારે નાનપણમાં ન શીખ્યા બદલ તેને પસ્તાવો થાય છે. ધર ખટલાની બાબતમાં નેટલું ધરડા બણતાં હતાં તેટલું હાલની સ્ત્રીઓ બણતી નથી, અને હવે પછીની ઓલાદ તે કરતાં પણ કમી બણશે, કેમકે નેઓ નિશાળે ભણવા જાય છે, તેઓનું લક્ષ આવી બાબતમાં જતુ નથી. છોકરાંની આખે ખાપરીઈ (કસાંજળ—જસત) ધાલવું હોય તો કાંઈ ડોશીને બોલાવવી પડે છે. સહેજ દરદ થાય તો વેંચ દાકતરની જરૂર પડે છે. અવનતી વાતીઓ કરવી હોય તો રસોઈઆ જ્ઞેધ્ય. કાજળ તૈયાર કરતાં, ધૂપેલ પાડતા, દરદાગીના ઘોતાં, સેવ વણતાં, તૂનતાં કે રખ કરતાં ધણી સ્ત્રીઓને આવડતું નથી. પોતાનાં ને પોતાનાં છોકરાંનાં કપડાં શીવતાં કેટલી થોડીને આવડે છે ૧ નિશાળમાં કંઈ શીવતા શીખી હોય, તો વેતરણ ન આવડે, એટલે દરજનો ખપ ઉમો રહે. હિસાબ ગણવાનું, કે સાધારણ ખરચ ખૂટણનું ને બીજી બાબતોનું નામું રાખવાનું કામ બહુ થોડી સ્ત્રીઓ કરી શકે છે. ધરની સાધારણ રસોઈ કદાપિ આવડે, પણ દશ માણમ વધારે જમનાર હોય તો દરેક ચીજ કેટલી જ્ઞેધ્ય, અને તેમાં મસાલો વગેરે કેટલો નાખવો, તેની સમજ કેટલીકને હોતી નથી. કાંઈનિ ચા કરતાં ન આવડે, તો કાંઈનિ કાફી બનાવતાં ન આવડે. કાંઈ પુરણપોળી ન કરી જાય, તો કાંઈને માલપૂડા ઉતારતા ન આવડે. આવી આવી પુષ્કળ બાબતોનો સંસારમાં ખપ પડે છે; માટે તે વિષયનું જ્ઞાન પુત્રીઓએ કાળજીથી મેળવવું જ્ઞેધ્ય.

પુત્રીઓ નિશાળે ભણવા જાય ત્યારે તેમણે પોતાના શિક્ષક—શુરને માખાપ તુલ્ય સમજી તેમના હુકમને માન આપવું, તેમની સલાહ શીખામણ ઉપર ધ્યાન આપવું, તેમનું માન સન્માન રાખવું, અને તેમના પર હેત રાખવું. તેમના શિક્ષણ ને ઉપદેશ ઉપર ધ્યાન આપવું જ્ઞેધ્ય. છોકરીઓ ધણીવાર તે ઉપર ધ્યાન ન આપતાં એક બીજી સાથે વાતો કર્યા કરે છે, કે આમ તેમ ડાકરે મારે છે. શિક્ષક ધણું ટકારે તે છતાં છોકરીઓ શુષકીથી બેસીને બણવા તરફ ધ્યાન આપતી નથી. નિશાળે આવે મોટી, ને ભણવામાં કાળજી ન રાખે, તો તે શું શીખે ? છોકરા કરતાં છોકરીઓ નિશાળેથી વહેલી ઉડી જાય છે, એટલે તેમને ભણવાનું લાખી મુદત મળતું નથી, તેથી ઢંકા વખતમાં નેટલું ભણી રાકાય તેટલું ભણવાની

તેમણે ખંત રાખવી જોઈએ. બીજી રીતે પણ નિરાળનો જે લાભ છોકરાઓને મળે છે, તે છોકરીઓને મળતો નથી. મળે છે, છોકરાઓમાં પરસ્પર જે ઘાડી મિત્રતા નિરાળમાં થાય છે, તે છોકરીઓમાં બહુ કરીને થતી નથી, કેમકે તેમના અદેખા ને લઢવાડીઓ સ્વભાવને લીધે મિત્રતા કરતાં રાતુતા વધારે થાય છે. નિંદા કરવાના ને ખેડો કઢવાના સ્વભાવને લીધે આજે ગોડી બધાય છે, ને કાલેતે કટ્ટા થઈ જાય છે. પોતાની બડાઈ હાંકવાથી બીજી છોકરીઓને તે ન પસંદ પડે છે. છોકરીઓની આવી ટેવો જેમ શિક્ષકે છોડાવવી જોઈએ, તેમ તેમણે પોતે તે છોડવા મહેનત કરવી જોઈએ. તે ન છોડી શકાય, તો નિરાળે બણવાનું સાર્થક થતું નથી. સરખે સરખાં ઘણાંને સંગ તેને લાભકારી થતો નથી. એક બીજા ઉપર માયા રાખવી, બીજાનું હિત ચઢાવું, બીજાને મદદ કરવી, બીજાને સુધારવું, કે તેના સદ્ગુણ લેવા એ બાબતો જે નિરાળમાં ન બને, તો નિરાળે જવાથી વિશેષ લાભ નથી. શિક્ષક સાથે અદખથી વર્તવું, અને તેના વિષે વાત ચિત પણ માન પૂર્વક કરવી. તે આપણું બહુ કરનાર ને હિતસ્વી છે, આપણે માટે તેણે કાળજી રાખીને મહેનત કરી, માટે તેનો ઉપકાર માનવો અને તેને સંભાળી કરવા. જે આપણે શરની આસા ન માનીએ તો તેમને ખોડું લાગે અને તે આપણને ચઢાય નહિ. એથી આપણે સાફ શીખીએ નહિ ને સુબોધ ખામીએ નહિ. નાનપણમાં ઉદ્ધત થવાની ટેવ પડે, તો તે આગળ જતાં આપણને જ શુકસાનકારી થઈ પડે.

આપણા દેશના રીત રિવાજને લઈને પુત્રીઓને નાનપણમાં એવું ખમવું પડે છે કે જેથી આગળ ઉપર તેમને બહુ શુકસાન થાય છે. ઉડવા લાપક થયાં કે પસી પણ પોતાની માતાનો માળો તળે છે, પરંતુ પુત્રીઓને એવો લાભ બહુ કરીને ઉંચ વર્ણમાં મળતો નથી, એટલે તેમને બનતા સુધી ઘરમાં જ ગોંધી રાખવામાં આવે છે. બહાર ફરવા હરવાની છોકરાંને સ્વાભાવિક ધમ્મા થાય છે, તે પુત્રીઓની તૃપ્ત થતી નથી. છોકરાંને બહાર જઈ રમવા ફૂલવાનું ગમે છે, તે ઉંચ લોકોની છોકરીઓને મળતું નથી. જે છૂટ ઉતરતી કામોની છોકરીઓને મળે છે, તે છૂટ ઉંચ વર્ણની છોકરીઓ મેળવી શકતી નથી, તેથી તેમણું શરીર સુદૃઢ થતું નથી, તેમના માનમાં વધારો થતો નથી, બીજાં પ્રત્યેની લાગણીઓને વધવાનો યોગ આવતો નથી, અને તેમણું મન સાંકડું રહે છે. ઘરમાં પૈસો હોય તો તેમને અનેક લાડ લડાવવામાં

આવે છે, અને દરદાગીના મેં માગ્યા મળે છે; પરંતુ તેમને જે યાન મળતું નેધ્યે, તે નેધ્યે તેવું મળતું નથી, તેમતું શરીર જેવું કસાતું નેધ્યે, તેવું કસાતું નથી, અને તેમતું હૃદય જેવું નિર્મળ થતું નેધ્યે, તેવું નિર્મળ થતું નથી. પુત્રીને પુતળી જેવી ગણીને તેને એકલા શણગાર સજવ્યાથી શો લાભ ?

પુત્રીઓનું ઘણી વાર સાવકી માતા પ્રત્યેનું વર્તન વાંધા ભરેલું હોય છે. પુત્ર કરતાં પુત્રી તેની વધારે અદેખાઈ કરે છે, તેના વિષે સાચાં જૂઠાં કરવાની તે ટેવ રાખે છે, પોતાના બાકુના મનમાં તેના વિષે તે અભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રેમ કરતાં સ્ત્રી જાતિમાં પરસ્પર અદેખાઈ વિશેષ હોય છે, તેથી આમ બનતું હશે, પરંતુ સાવકી પણ પોતાની માતા છે, તેના હાથ તળે પોતાને તથા પોતાનાં બાકુને રહેવાનું છે, અને તેમને સુખી કે દુઃખી કરવાની તે સત્તા ધરાવે છે કે આગળ જતાં ધરાવશે એ વાતનો વિચાર કરવો નેધ્યે. સગી માતાના જેવું તેના પ્રત્યે વર્તન રાખવાની જરૂર છે. તેમના અણબનાવથી પિતાને ખેદ થાય છે; માટે પોતાના હિતની ખાતર કે પિતાના લાગણીની ખાતર પણ સાવકી માતા સાથે પ્રેમથી ને હળીમળીને વર્તવું નેધ્યે.

પ્રકરણ ૩ જું.

બહેનનાં કર્તવ્ય.

એકજ માબાપનાં છોકરા-બાઈઓ અને બહેનો—એક બીજાના ભાડું કહેવાય છે. સાવકાં એટલે એક બાપનાં જૂદી જૂદી માતાઓથી જન્મેલાં છોકરાં પણ ભાડું કહેવાય. નણંદ, બેળાધ્યો, દરાણી, જઠાણી અને નણ-દાઈ તથા દિયર જઠની ગણના પણ ભાડુમાં થઈ શકે. ભાડુંનો સખધ બહુ નિકટનો છે. તેઓને એકજ ઘરમાં બેગાં રહેવાનું છે, માટે તેમણે એક બીજા સાથે હળી મળાને ચાલવું, એક બીજાની ભીડ ભાગ પડવું, એક બીજાને સુખી કરવું, એક બીજાને સુધારવું, અને એક બીજાનું ભવું ધમ્મણું એ તેમનું કર્તવ્ય છે. સગપણથી, સહવાસથી, ને ઉપકારથી તેમનામાં ઘાટો પ્રેમ સ્વાભાવિક રીતે બધાય છે. એ પ્રેમ હમેશા જારી રહે અને વધી પામે એમ કરવું નેધ્યે.

ભાંડુઓ જે હળી મળીને ન થાયે, તો માખાપને સંતાપ થાય છે. માખાપને દુઃખી કે નારાજ કરવાં એ છોકરાંનું કર્તવ્ય નથી. હળીમળીને ન ચાલવાથી કુડંબમાં કુસંધ દાખલ થાયછે, કજીઆ ને કંકસ વડે કુડંબનું સ્થપ-નારા પામે છે, અને તેથી ફજેલી થાય છે. ઘણાં કુડંબોમાં ભાંડુઓ એક બીજા સાથે લડવા કરે છે. નજીવું કારણ મળે કે તેઓ કજીઆ કરે. એકને સારું આવડે, ખાવા પાવાનું કંઈ વધારે મળે, કે માખાપ જરા વધારે હેત બતાવે કે બીજાની આંખો નોકળી પડે છે. આવો અદખ્ત રવભાવ સારો નથી. કોઈ નાનું છોકરું હોય તેથી કે તે માંદું હોય તેથી તેને કંઈ વધારે આપવામાં આવ્યું, તેની અદખાઈ કરવી યોગ્ય નથી.

ભાઈ બહેનને એક બીજાનો ખપ વારે વારે પડે છે. જે નાનું હોય તેને મોઢાની મદતની જરૂર પડે છે. જેને વધારે આવડતું હોય તેની પ્રસેધા શીખી લેવાની બીજાને જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે. મોડું અસાડત હોય કે અમુક કામમાં રોકાયું હોય તો તેને નાનાનો ખપ પડે છે. એવે સમયે એક બીજાને મદત કરવી એ તેમની ફરજ છે. મંદવાડને વખતે ભાંડુ ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. તેની જોડે બેસીને બે ધડી વાતો કરવાથી માંદાને આનંદ થાય છે. તેને પાણી વગેરે જોઈએ તે આપવાથી ને તેની પધારી સાચવવાથી માંદાને આરામો મળે છે. માંદાની દરકાર કર્યા વગર કે તેને

માનમાં વધારો કરવો, તેનામાં જે જાડ ખાંપણ હોય તે દૂર કરવી, ઘેર જે કંઈ પાડ તૈયાર કરવાના હોય તેમાં મદત કરવી, અને તેની નીતિ રીતિમાં બિગાડ ન થાય એ ઉપર તેમણે લક્ષ આપવું.

ભાંડુઓએ એક બીજાનું બહુ ઈચ્છવું જોઈએ. એવાં ભાંડુ ચોડાંજ હશે કે જેઓ બીજાનું જીવન ચલાવે. ભાંડુ તરીકે જન્મનામાં સ્વાભાવિક પ્રેમ છે, તેઓ બીજાનું જીવન ચલાવે નહિ. કૃત્ય ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે. મનોભાવનામાં બિગાડ થાય, તો કૃત્ય બિગડે. અદેખા સ્વભાવથી ને સાંકડા મનથી બીજાનું સાથે ખમી શકાતું નથી, તેમ તેણે સાથે ઈચ્છી પણ નથી શકાતું. સાવકાં ભાંડુઓમાં ઘણું ઠેકણું અણખનાય જોવામાં આવે છે. નણંદ ભોળાઈઓમાં સારો ખનાય ચોડેજ ઠેકણું હોય છે; એજ રીતે દિયર, ભેડ, ભોળાઈ, દરાણી, ભેડાણીમાં ઘણી વાર અણખનાય જોવામાં આવે છે. આનું એક કારણ એ છે કે તેઓ નાનપણથી ભેગાં ઉછર્યાં નથી હોતાં. પરંતુ તેઓનો સંબંધ અને હવે પછી ભેગા રહેવાનો સંબંધ એ બે વાતનો વિચાર તેમને થતો નથી, તેમ તેઓનું એક બીજા પ્રત્યે શું કર્તવ્ય છે, તે તેઓ જાણતાં નથી, કે જાણે છે તો તેનો અમલ કરતાં નથી. એથી પરિણામ શું થાય છે? ઘરમાં કંઈક કંઈકનું બી રોપાય છે. નણંદ ભોળાઈની લઢાઈથી ભાળીને તથા માખાપને ત્રાસ થાય છે. એથી જો ભાઈ ભોળાઈ વચ્ચે અણખનાય થયો, તો બહેનેજ ભાઈનું અનહિત ચલાવું એમ સમજવું જોઈએ. ભોળાઈ નણંદને દુઃખી કરે, તેથી તે પોતાનાજ ઘણીને તથા સાસુ સસરાને નારાજ કરે છે. ભાઈઓમાં સારો ખનાય છતાં ભોળાઈઓ-દરાણી ભેડાણીના કંઈકથી કે ખરાબ સ્વભાવથી તેઓમાં અણખનાય થાય છે, અને તેથી તેઓને એક બીજાથી જૂદા રહેવું પડે છે. તેઓ વેપારી હોય અને વેપાર મંત્રીઓનો ચાલતો હોય, તો જૂદા નીકળવાથી ઘણું જીવન ન દરેકને વેડવું પડે છે. કદી વેપાર ભેગો ચલાવી જૂદા રહે, તો બે ચૂસે ખમણો વરો થાય છે. કદી તેઓ ખેતીનો ધંધો કરતા હોય, તો ખેતરોના જૂદા જૂદા ફકડા કરવાથી દરેકને ગેરફાયદો થાય છે. એથી કોઈ વાર વૂઢ માખાપને એકલાં રહી દુઃખી થવાના પ્રસંગ આવે છે.

“ખમવું અને માફ કરવું” આ વાત કુટુંબની દરેક વ્યક્તિએ યાદ રાખવી ને પાળવી. કુટુંબ ધર્મ સમયવાની વસિકરણ વિદ્યા એમાંજ રહેલી

છે. ખમવું એટલે ખમી ખાવું અથવા ગમ ખાવો એટલે બીજાથી આપ-
ણને આડચણ પડે તે વેઠવી. બાઇ કંઈ જોવી ગયો, કે બહેને કંઈ આડપત્રું
કર્યું, કે ઉપડતે સાદે કહ્યું, તો તે વખતે ગમ ખાઈ જવી, પણ બાકરી
ખાંધી તેની સામે થવું, મનમાં રાજ રાખવો, કે લડવા ઉભા થવું, એ સારું
નથી. વળી બેઠાં રહેવામાં કાંઈના હાથ અડે કે કાંઈના પગ અડે, કાંઈથી
કંઈ કામ થાય કે ન થાય, અથવા કાંઈથી કંઈ બગડે, તો તેને માફ કરવાની
શક્તિ રાખવી. ભૂલ સીધી થાય છે, ને વાંક સીનો પડે છે, એ વાત ધ્યાનમાં
રાખી મોટાં મનનાં થવું અને તેની દર શુદ્ધ કરવી. એજ રીતે કાંઈમાં
કંઈ દેખીતા દુર્ગુણ હોય તો તે માટે આંખ આડા કાન કરવા, અને તે શુદ્ધ
હોય, તો ઉદાગ માટવાથી અવગ રહેવું. તેમને માયાથી ધીમે રહીને અને
છાની રીતે (અંકાંતમાં) શીખામણ દેવી. તેઓ પોતાના દુર્ગુણ તજી અને
ભૂલ સ્વધારે તેને માટે શુદ્ધિથી તજવીજ કરવા.

આપણે એવી આજ ન ચાલવી કે એવા બોલ ન બોલવા કે એવી
રિવાજ ન ધારણ કરવી કે જેથી બીજાને રીસ ચડે. બહેન હોય, તે બાઈનું
કહ્યું ન કરે, કિંવા તેને હરકત થાય કે દુઃખ લાગે એવી ચાલ ચલાવે, તો બંને
વચ્ચે અપ્રીતિ થાય. નણંદ મેટાઈ ધારણ કરે, અને ભોળાઈ ઉપર ઉપરી
પણું ચલાવે; બનતા સુધી પોતે કામ ન કરે, અને ભોળાઈથી સર્વ કામની
દમછા રાખે; ભોળાઈની તે બોડો કાઢે, અને તેની હરેક વાતે નિંદા કરે; ભો-
ળાઈના પિયરની નિંદા કરવામાં તે હમેશ તત્પર થાય; તેના ખાંપને સારી
કમાઈ નથી, કે તે બખીલ છે, તેની મા વઢકારી છે કે કંજુસનો કડકો
છે, તેની બહેનો ચાવળી, હડીલી કે કેદરૂપી છે; તેના બાઈ માવડીઆ કે
દી વણ છે, હીણ કમાઉ છે. નણંદની આવી રહેણી કરણીથી ને નહારી
જીભથી ભોળાઈને હાડોહાડ લાગે છે, અને તે વખતે સામાં સાંગડાં માંડે છે,
તેથી કજીઆ કંકાસ થઈ દુઃખનાં બીજ રોપાય છે.

આપણા પત્તન ઉપર બાંકુના પત્તનનો આધાર રહે છે, કેમકે એક બીજા
ના સંગથી એક બીજાના ગુણ અવગુણનો અદલો બદલો થાય છે. આપણું
પત્તન ખરાબ હોય તો તેનું અનુકરણ બાંકુ કરે છે, અને તેથી આપણા
સાથે તેમની પણ ખરાબી થાય છે. મોટાં બાંકુનું કર્તવ્ય છે કે તેમણે નાનાં

ભાંડુને ધડો સેવા લાચક પોતાની વર્તણુક રાખવી. કેટલીક વાર તેઓ આથી ઉપકું વર્તન રાખે છે, એટલે તેમને નહારી સલાહ આપીને બગાડે છે, પોતાનો કંઈ વાંક થઈ ગયો હોય, અને તે બીજાના જ્ઞેવામાં આવ્યો હોય, તો તેને કહેશે કે આ વાત છાની રાખવી: માળાપ પૂછે ત્યારે માનવી નહિ. આથી ભાંડુને આપણે જાણું જોલતાં રીખવીએ છીએ. બીજા ભાંડુને ચોરી સેવાની સલાહ આપીએ, તો તેનામાં ચોરીનો અવગુણ દાખલ થાય. જો તેને ગાજો દેતાં રીખવીએ, તો તે અસભ્ય થાય છે. તેને સામું જોલતાં રીખવીએ તો તે અધિવેકી નિવડે છે. ભાંડુને દોષ પણ જાતની બદસલાહ ન આપવી.

અદેખાઈ અને સ્વાર્થવડે કુકુળ-સુખનો નાશ થાય છે. છોકરાં ધણી-વાર એક બીજાની અદેખાઈ કરે છે. બીજાનું સાઈ તેમનાથી ખમી રાકાતું નથી. એકને વધારે કે સાઈ મળવાથી બીજામાં અદેખાઈ આવે છે. જે હોય તે માઈ, અને જે મળે તે મનેજ મળતું જોઈએ, એવી ધંધા રાખવી તેનું નામ સ્વાર્થ અથવા એકલપેટાપણું. આ કુર્ગુણ માળાપને અન્યાયાં કરે છે, અને ભાંડુમાં અણગમો પેદા કરે છે. પોતાના સ્વાર્થ તરફ ન જતાં બીજાનું સુખ વધે અથવા બીજાં રાજી થાય, એવી વૃત્તિ ભાંડુએ એક બીજા પ્રત્યે રાખવી જોઈએ.

બહેન ઉપર ભાઈ જોડણું હેત રાખે છે, તેના કરતાં બહેનનું ભાઈ ઉપર હેત વધારે જ્ઞેવામાં આવે છે, તેનું કારણ કદાચ સ્ત્રી જાતિની અધિક માયાળુ વૃત્તિ હશે. બહેન ભાઈનું હમેશા શુભ ધંધે છે, ભાઈને જોઈને તેની આંખો ઠરે છે, ને ભાઈના સુખથી તેને આનંદ થાય છે. ભોળાઈ ધણીવાર બહેનને પજવે છે, તેની જાડો કાઢવા ભાઈ ભોળાઈ તત્પર થાય છે; એમ છતાં પણ ભાઈને તે ચાહે છે. બહેનભાઈના સંબંધમાં માળાપ ધણીવાર અન્યાયાં થાય છે, એટલે ભાઈની આલપાપ કરવામાં, ખવડાવવા પીવડાવવામાં, કપડાં લતાં પહેરાવવામાં અને ધણું કરીને સર્વ વાતમાં માળાપ વધારે લક્ષ આપે છે, તે છતાં બહેન બહુ કરીને તેનો અદેખાઈ કરતા નથી. ભાઈનું દોષ વાંકું જોસે તો તે બહેનથી ખમી શકતું નથી. ભાઈના કુઃખથી તેને કુઃખ થાય છે, અને તે કુઃખની ભાગિયણ થવા તૈયાર રહે છે. સોડો કહે છે કે બહેન પારકા ઘરનો વસ્તી હોવાથી તે ભાઈને ત્યાંથી હરેક ચીજ તણી જ્યા ચલાય છે, પરંતુ ધણી બહેનો નિરસ્વાર્થી જણાય છે. કદાપિ તે

છે. ખમ્બું એટલે ખમી ખાવું અથવા ગમ ખાધો એટલે બીજાથી આપ-
ણને અડચણ પડે તે વેળા. ભાઇ કંઈ જોતી ગયો, કે બહેને કંઈ અડખડું
ક્યું, કે ઉપડતે સાદે કહ્યું, તો તે વખતે ગમ ખાઈ જવી, પણ બાકરી
બાંધી તેની સામે યવું, મનમાં રોષ રાખવો, કે લટવા ઉભા યવું, એ સાર
નથી. વળી ભેગાં રહેવામાં કાંઈના હાથ અડે કે કાંઈના પગ અડે, કાંઈથી
કંઈ કામ થાય કે ન થાય, અથવા કાંઈથી કંઈ બગડે, તો તેને માફ કરવાની
દત્તિ રાખવી. ભૂલ સૌથી થાય છે, ને થાંક સૌનો પડે છે, એ વાત ધ્યાનમાં
રાખી મોટાં મનનાં યવું અને તેની દર શુજર કરવી. એજ રીતે કાંઈમાં
કંઈ દુખીતા દુર્ગુણ હોય તો તે માટે આંખ આડા કાન કરવા, અને તે શુભ
હોય, તો ઉધાડા પાડવાથી અવગ રહેવું. તેમને માયાથી ધીમે રહીને અને
છાની રીતે (એકાંતમાં) સીખામણ દેવી. તેઓ પોતાના દુર્ગુણ તજી અને
ભૂલ સુધારે તેને માટે શક્તિથી તત્પર બની જ રહેવા.

આપણે એવી ચાલ ન ચાલવી કે એવા જોલ ન જોલવા કે એવી
સ્થિતિ ન ધારણ કરવી કે જોથી બીજાને રીસ ચડે. બહેન હોય, તે બાઈડું
કહ્યું ન કરે, કિંવા તેને હરકત થાય કે દુઃખ લાગે એવી ચાલ ચલાવે, તો બને
વચ્ચે અપ્રીતિ થાય. નણંદ મેઘાઈ ધારણ કરે, અને ભોળાઈ ઉપર ઉપરી
પણું ચલાવે; બનતા સુધી પોતે કામ ન કરે, અને ભોળાઈથી સર્વ કામની
બચ્છા રાખે; ભોળાઈની તે જોડાકાડે, અને તેની હરેક વાતે નિંદા કરે; ભો-
ળાઈના પિયરની નિંદા કરવામાં તે હમેશ તત્પર થાય; તેના બાપને સારી
કમાઈ નથી, કે તે બખીલ છે, તેની મા વદકારી છે કે કંભુસનો કડકા
છે, તેની બહેનો આવળા, હડીલી કે કદરૂપી છે; તેના ભાઈ માવડીઆ કે
સી વણુ છે, હીણ કમાડ છે. નણંદની આવી રહેણી કરણીથી ને નાશી
જીભથી ભોળાઈને હાડોહાડ લાગે છે, અને તે વખતે સામાં સાંગડાં માંડે છે,
તેથી કજીઆ કંકાસ થઈ દુઃખનાં બીજ રોપાય છે.

ભાંડુને ધડો સેવા લાગક પોતાની વર્તણુક રાખવી. કેટલીક વાર તેઓ આથી ઉપદ્રવ વર્તન રાખેછે, એટલે તેમને નકારી સલાહ આપીને બગાડે છે. પોતાનો કંઈ વાંક થઈ ગયો હોય, અને તે બીજાના જ્ઞેયામાં અન્યાયો હોય, તો તેને કહેશે કે આ વાત છાની રાખવી: માળાપ પૂછે ત્યારે માનવી નહિ. આથી ભાંડુને આપણે જાણું જોલતાં રીખવીએ છીએ. બીજા ભાંડુને ચોરી સેવાની સલાહ આપીએ, તો તેનામાં ચોરીનો અવચુરુ દાખલ થાય. જે તેને ગાજો દેતાં રીખવીએ, તો તે અસભ્ય થાયછે. તેને સામું જોલતાં રીખવીએ તો તે અવિવેકી નિવડે છે. ભાંડુને કોઈ પણ જાતની બદસંવાહ ન આપવી.

અદેખાઈ અને સ્વાર્થવડે કુકળ-સુખનો નાશ થાય છે. છોકરા ધણી-વાર એક બીજાની અદેખાઈ કરે છે. બીજાનું સાક્ષી તેમનાથી ખમી શકાતું નથી. એકને વધારે કે સાક્ષી મળવાથી બીજામાં અદેખાઈ આવે છે. જે હોય તે માક્ષ, અને જે મળે તે મનેજ મળતું જોઈએ, એવી ધંધા રાખવી તેનું નામ સ્વાર્થ અથવા એકલપેટાપણુ. આ કુર્ગુણ માળાપને અન્યાયાં કરે છે, અને ભાંડુમાં અણગમો પેદા કરે છે. પોતાના સ્વાર્થ તરફ ન જોતાં બીજાનું સુખ વધે અથવા બીજાં રાજી થાય, એવી વૃત્તિ ભાંડુએ એક બીજા પ્રત્યે રાખવી જોઈએ.

બહેન ઉપર ભાઈ જેટલું હેત રાખે છે, તેના કરતાં બહેનનું ભાઈ ઉપર હેત વધારે જ્ઞેયામાં આવે છે, તેનું કારણ કદારા સ્ત્રી જાતિની અધિક માયાળુ વૃત્તિ હશે. બહેન ભાઈનું હમેશા શુભ ધંધે છે, ભાઈને જોઈને તેની આંખો ઠરે છે, ને ભાઈના સુખથી તેને આનંદ થાય છે. ભોળાઈ ધણીવાર બહેનને પજવે છે, તેની જાડો કઠવા ભાઈ ભોળાઈ તત્પર થાય છે; એમ છતાં પણ ભાઈને તે ચાહે છે. બહેનભાઈના સંબંધમાં માળાપ ધણીવાર અન્યાયાં થાય છે, એટલે ભાઈની આલપાલ કરવામાં, ખવડાવવા પીવડાવવામાં, કપડાં લતાં પહેરાવવામાં અને ઘણું કરીને સર્વ વાતમાં માળાપ વધારે લક્ષ આપે છે, તે છતાં બહેન બહુ કરીને તેનો અદેખાઈ કરતા નથી. ભાઈનું કોઈ વાંકું જોલે તો તે બહેનથી ખમી શકાતું નથી. ભાઈના કુઃખથી તેને કુઃખ થાય છે, અને તે કુઃખની બાગિયણ થવા તૈયાર રહે છે. સોકો કહે છે કે બહેન પારકા ઘરની વસ્તી હોવાથી તે ભાઈને ત્યાંથી હરેક ચીજ તણી જવા ચલાય છે, ખર્ચ ધણી બહેનો નિરસ્વાર્થી જણાય છે. કદાપિ તે

પોતાને જરૂરની ને મળવા યોગ્ય વસ્તુની ઇચ્છા રાખે તો તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેનો ભાઈ સાથેનો વ્યવહાર કેવળ સ્વાર્થને લઈને જ હોય છે એમ નથી. એથી ઉલટું જો તેણે ધરમાં ચાલતું હોય, અને ભાઈ દુઃખી થતો હોય, તો તેને તે મદત કરવા તૈયાર થાય છે. નર્સિંદ તરીકે તે ભેળાઈ સાથે સારું વર્તન રાખતો નથી, તેથી આગળ જતાં ભાઈ બહેનનો પ્રેમ ઓછો થાય છે, અપવાદ ભોગાઈના કુષ્ટ સ્વભાવથી ભાઈ બહેનમાં વહેરો આંતરો પડે છે.

બહેનોમાં પરસ્પર પ્રેમ ધણું કરીને સારો હોય છે, અને તે મરણ પર્વત જારી રહે છે. ઘણીવાર નાનપણમાં ભાંડુના બે વર્ગ જૂદા પડે છે, એટલે એક તરફ બહેનો અને બીજી તરફ ભાઈઓ. બહેનોનું એક બીજી પ્રત્યેનું વર્તન ધણું કરીને વખાણવા લાયક હોય છે. માબાપ બહેનોને લગભગ સરખી રીતે રાખે છે, તેથી તેમનામાં અદેખાઈ ઉત્પન્ન થવાનું કે કંઈકાં થવાનું કારણ ભાગ્યે જ રહે છે. મોટી બહેને નાની બહેનની સંભાળ રાખવી અને તેને સુધારવી એ તેની ફરજ છે; તેમ નાની બહેને મોટી બહેનના કઠામાં રહેવું અને તેને વડિલ તરીકે ગણવી એ તેનું કર્તવ્ય છે. મોટી ઉમરે મામા-પપો છૂટા પડ્યા પછી પણ બહેનોમાં પરસ્પર પ્રેમ કાયમ રહેવો જોઈએ,

તે વિષે પણ હાલની વિવાસપદ્ધતિ સ્ત્રીઓ વાધો લે છે. સ્ત્રીઓ પરણવું જોઈએ, એવી ફરજ ત્યાં મનાતી નથી. આપણે અહીં આદિ અનાદિથી લગ્નની ગાંઠ ખૂંટી મનાઈ છે. લગ્ન એ (દિવાની) કસર નહિ, પણ ધર્મનું પવિત્ર બંધન મનાવું છે. એ બંધન મરણ પર્યંત ચાલે છે, એટલું જ નહિ, પણ તે જીવોભવ લાગુ રહે છે, એવી લોકોની સમજ છે. સ્ત્રીઓ પતિની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ, અને તેણે પરણવું જોઈએ, એવું લોકોમાં દૃઢ મત છે.

બેમાંથી કયી રીત ને કયા વિચાર સારા છે તે જોવાયું રહે છે. આપણે પૂર્વે કહ્યું છે કે વૈદિક કાળમાં સ્ત્રીને માથે પરણવાની ફરજ નહોતી, અને તે સમયમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ચઢતી જતની હતી. સ્ત્રીનાં પત્ની તરીકેનાં કર્તવ્ય લગ્ન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે લગ્ન કરતી વખતે સ્ત્રી પુરુષ માંદામાંડે કેવાં વચન આપે છે, તે જણવાથી પત્નીનાં કર્તવ્ય વધારે સ્પષ્ટ થશે.

૫૨ કહેછે—પ્રજાપતયે ત્વા મહ્યં વરુણો દદાતુડસો મૃતતત્ત્વ મરીયા
પ્રાણદાત્ર ઇધિ મયો મહ્યં પ્રતિગૃહ્ણતે ॥

અર્થ—પ્રજાપતિ સારૂ વરુણ તને મને આપે, કે જોથી હું અમૃતત્વ (જીવ) નો સ્વાદ લઉં; (હું જો મારો) પ્રાણ (તે) આપનારને (દાતાને) અને મને પ્રતિગૃહ્ણ કરનારને સુખ આપનારી થા.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે સ્ત્રીને પુરુષ પોતાનો પ્રાણ સમજે છે.

૫૩ ૐ કોડદાત્ વસ્મા અદાત્ કામોડદાત્ કામાયાદાત્ ।
કામો દાતા કામ.પ્રીતગ્રહીતા કામૈત્તને ॥

અર્થ—(આ કન્યાને) કેણુ આપે છે ? કેને આપે છે ? કામ (પ્રેમ) આપે છે, કામને આપે છે, કામ આપનાર છે, કામ પ્રતિગ્રહણ કરનાર છે, કામ ! આ (સૌ) તારું છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે લગ્ન પ્રેમથી થતા અને જ્યાં પ્રેમની વાત આવી ત્યાં લગ્ન ટીંગણા ટીંગણી જેવાં નહીં વધે ચાલજ નહિ એ સ્પષ્ટ છે.

પોતાને જરૂરની ને મળવા યોગ્ય વસ્તુની ઇચ્છા રાખે તો તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેનો ભાઈ સાથેનો વ્યવહાર કેવળ સ્વાર્થને લઈનેજ હોય છે એમ નથી. એથી ઉલટું જો તેણે ધરમાં ચાલતું હોય, અને ભાઈ દુઃખી થતો હોય, તો તેને તે મદત કરવા તૈયાર થાય છે. નણંદ તરીકે તે ભોળાઈ સાથે સારું વર્તન રાખતા નથી, તેથી આગળ જતાં ભાઈ બહેનનો પ્રેમ ઓછો થાય છે, અથવા ભોળાઈના કુબ્ધ સ્વભાવથી ભાઈ બહેનમાં વહેરો આંતરો પડે છે.

બહેનોમાં પરસ્પર પ્રેમ ઘણું કરીને સારો હોય છે, અને તે મરણ પર્વે તો જારી રહે છે. ધણીવાર નાનપણમાં ભાંડુના જે વર્ગ જૂદા પડે છે, એટલે એક તરફ બહેનો અને બીજી તરફ ભાઈઓ. બહેનોનું એક બાજુ પ્રત્યેક વર્તન ઘણું કરીને વખાણવા લાયક હોય છે. માખાપ બહેનોને લગભગ સરખી રીતે રાખે છે, તેથી તેમનામાં અદખાઈ ઉત્પન્ન થવાનું કે કજીઆ થવાનું કારણ ભાગ્યેજ રહે છે. મોટી બહેને નાનો બહેનની સંભાળ રાખવી અને તેને સુધારવી એ તેની ફરજ છે; તેમ નાનો બહેને મોટી બહેનના કઢામાં રહેવું અને તેને વહિવટ તરીકે ગણવી એ તેણું કૃત્તવ્ય છે. મોટી ઉંમરે માખાપથી છૂટા પડ્યા પછી પણ બહેનોમાં પરસ્પર પ્રેમ કાયમ રહેવો જોઈએ,

તે વિષે પણ હાલની વિચારપંથ શ્રીઓ વાંધો લે છે. શ્રીએ પરણવું જોઈએ, એવી ફરજ ત્યાં મનાતી નથી. આપણે અહીં આદિ અનાદિથી લગ્નની ગાંઠ પવિત્ર મનાઈ છે. લગ્ન એ (દિવાની) કાર નહિ, પણ ધર્મનું પવિત્ર બંધન મનાયું છે. એ બંધન ખરૂં પર્વત આલે છે, એટલું જ નહિ, પણ તે બલોભવ લાગુ રહે છે, એવી લોકોની સમજ છે. સ્ત્રીએ પતિની આસામાં રહેવું જોઈએ, અને તેણે પરણવું જોઈએ, એવું લોકોમાં દૃઢ મત છે.

બેમાંથી કયી રીત ને કયા વિચાર સારા છે તે જોવાનું રહે છે. આપણે પૂર્વે કહ્યું છે કે વૈદિક કાળમાં સ્ત્રીને માથે પરણવાની ફરજ નહોતી, અને તે સમયમાં શ્રીઓનો સ્થિતિ ચલતી જાતની હતી. સ્ત્રીનાં પત્ની તરીકેનાં કર્તવ્ય લગ્ન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે લગ્ન કરી વખતે શ્રી પુરુષ માંહોમાંહે કેવાં વચન આપે છે, તે જણવાથી પત્નીનાં કર્તવ્ય વધારે સ્પષ્ટ થશે.

૫૨ કહે છે—પ્રજાપતયે ત્વા મહ્યં વરુણો દદાતુઽસો મૃતતત્ત્વ મશીયા
પ્રાણદાત્ર ઇધિ મયો મહ્યં પ્રતિગૃહ્ણતે ॥

અર્થ—પ્રજાપતિ સારૂ વરુણ તને મને આપે, કે જોયો હું અમૃતત્વ (સુખ) નો સ્વાદ લઉં; (હું ને મારો) પ્રાણ (તે) આપનારને (દાત્રને) અને મને પ્રતિગ્રહણ કરનારને સુખ આપનારી ય.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે સ્ત્રીને પુરુષ પોતાનો પ્રાણ સંભળે છે.

૫૩ા ઝં કોઽદાત્ કસ્મા અદાત્ કામોઽદાત્ કામાયાદાત્ ।
કામો દાતા કામઃપ્રોતગ્રહીતા કામૈત્તને ॥

અર્થ—(આ કન્યાને) કેણુ આપે છે ? કેને આપે છે ? કામ (પ્રેમ) આપે છે, કામને આપે છે, કામ અપનાવે છે, કામ પ્રતિગ્રહણ કરનાર છે, કામ ! આ (સૌ) તારાં છે.

આ ઉપરથી જણાયું છે કે લગ્ન પ્રેમથી થવું અને જ્યાં પ્રેમની વાત આવી ત્યાં લગ્ન હી ગયા હી ગયા જોતાં જોતાં વધે માવજત નહિ એ સ્પષ્ટ છે.

કન્યાનો ભાઈ કે પિતા તેના માથાપર ધી નાખતી વખતે કહે છે, કે તું તારા સસરા ઉપર, તારી સાસુ ઉપર, તારી નણંદ ઉપર, અને તારા દિયર જેઠ પર રાજ્ય કરનારી થજે. આ ઉપરથી અસલની આર્થ શીઝો પાડ્યા પછી કુટલી સત્તા મેળવી શકે તેનો ખ્યાલ આવશે.

૫૨ કહે છે-ૐ અમોઽહમસ્મિ મા ત્વં મા ત્વમસ્યમોઽહમ્ ।

ઘોરુહં પૃથિવીં ત્વમૂક્ ત્વમામિ સામ્માહં સામાર્નનુવતા મર્વા ।

અર્થ-હું 'અમ' છું, તું 'મા' છે, હું 'મા' છે, હું 'અમ' છું, હું વૌ (આકાશ) છું, હું પૃથ્વી છે; હું ઋક્ છે, હું સામ છું (ત્રણ ઋક્ મળીને એક સામ થાય છે); તે તું મને અનુવ્રતા (મારી પાછળ ચાલનારી, હું વર્તું તેમ વર્તવાનું પ્રતિપાળનારી) થા. (ભાવાર્થ, જેવો 'સામ' રાજદમાં 'મા' અને 'અમ' એ બેનો પરસ્પર સંબંધ છે, જેવો પૃથ્વી અને આકાશનો પરસ્પર સંબંધ છે, જેવો ઋક્ અને સામનો પરસ્પર સંબંધ છે, તેવો તારો અને મારો- વધુતરનો-પરસ્પર સંબંધ થયો), એટલે જેમ તે એકબીજાને મૂકી રહી શકે નહિ, અને એકબીજા રહે, તેમ આપણે બે એક થયા. જેવું પત્નીનું જીવન પતિ સાથે, તેણે પતિનું જીવન પત્ની સાથે છે, એ અરુપરસનો સરખા સંબંધ અહીં રૂપે બતાવ્યો છે. આ વિચાર શું હાલના પ્રાચ્યાત્ય વિચાર કરતા પણ આગળ વધતા નથી ? જે વખતે આવા વિચાર આર્યાવર્તમાં ચાલતા હશે તે વખતે સ્ત્રીનો દરજ્જો કેટલો મોટો હશે ! એ સમયે પતિપત્નીનાં એકબીજા પ્રત્યેનાં કર્તવ્ય હાલના કરતા જુદાનાં તરેહનાં હોવા જોઈએ.

સપ્તપદી વખતે પહેલે પગલે ૫૨ કન્યાને કહે છે, ૬૫ એક પદો મવ-(રસાદિકના) પાન સાથે એક પદી (એક પગલું મૂકનારી) થા. અર્થાત્ પહેલે પગલે રસાદિકના પાન સુધીનો આપણુ બેનો સંબંધ થયો. બીજા પગલે ૫૨ કહે છે-ઋર્ને દ્વિપદો મવ અન્ન સાથે દ્વિપદી થા. ત્રીજા પગલે રાયસ્વોઽય ત્રિપદો મવ-ધનનો હિધ સાથે ત્રિપદી થા. ચોથા પગલે માંયો જર્વ્યાય ચતુષ્પદો મવ-આરોગ્ય સાથે ચતુષ્પદી થા. પાંચમે પગલે ધનુઃપદો પચ્ચપદો મવ-પણુઓ સાથે પચ્ચપદી થા. છઠા પગલે ક્રતુઃપદો ષટ્પદો મવ-કર્તુઓ સાથે ષટ્પદી થા. સાતમે પગલે સત્તા સપ્ત પદો મવ-સપ્ત

પરી સખા થા (ભાવાર્થ—પાન, અન્ન, ધન, આરોગ્ય, પશુ એ સર્વ વિષયમાં આપણા બેનો સ્વાર્થ એક થયો, બધી ઋતુઓમાં સર્વ કાળ સંબંધ થયો, અને તુંજ વધુ મારો સખા, મિત્ર થઈ, સરખી પદ્ધતીની થઈ).

આ ઉપરથી વૈદિક કાળની આર્થ પત્ની અને હાલની પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વસનારી પત્નીએ બંનેનાં કર્તવ્ય લગભગ સરખાં માલમ પડશે. વિશેષ જ્ઞેવાનું એ છે કે વૈદિક વખતનો વિવાહ—વિધિ આપણા દેશમાં અદ્યપિ ચાલે છે. આજિ દેવની સમક્ષ લગ્ન વિધિ પૂર્વક થાય છે, અને ઉપર જણાવેલાં તથા બીજાં વચન ઉચ્ચરવામાં આવે છે. ફેરમાત્ર એટલે-જ કે હાલમાં વર કન્યા બાળક ને અત્યાન હોવાથી તેમને જોલરાનું તે બ્રાહ્મણો બણી જાય છે, અને જે જે જોલવામાં આવે છે તે વિષે તેઓ કંઈકજ સમજતા નથી, તેથી વિવાહ વિધિનો માત્ર વેષ બજવવામાં આવે છે. પરંતુ લગ્ન વખતે જે જે વચન આપવામાં આવે છે, તે વચનો પાળવાની ધાર્મિક ફરજ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ધાર્મિક ફરજ કેટલા યોડાં મનુષ્ય બજાવતા હશે ?

વિવાહ વિધિ આ પ્રમાણે છતાં સોડામાં તેનું કેમ આચરણ થતું નહિ હશે, તેનો વિચાર કરીએ. આપણે પૂર્વે જણાવ્યું છે કે આર્થ સોડાની જે રિયતિ વૈદિક કાળમાં હતી, તેમાં કાળે કરીને વિકાર થતો ગયો, એટલે રામાયણ મહાભારતના સમયમાં સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા અને સ્થિતિમાં કેટલોક ફેર પડ્યો, તે પછી સ્મૃતિના કાળમાં વધારે ફેર પડ્યો, અને પૌરાણિક સમયમાં તેથી પણ વધારે ફેર પડ્યો. એ રીતે સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા અને રિયતિ ઉત્તરોત્તર અધમ થતાં ચાલી. વૈદિક સમય પછીના શાસ્ત્રકારોએ પત્નીના કેટલાક ધર્મ એના બતાવ્યા છે, કે જે વડે તેની ગણના બાળક, અત્યાન, ને દાસીમાં થાય. આપણે યોગ્ય દૃષ્ટાંત આપીશું.

न दानैः शुद्ध्यते नारी, नोपवामशतैरपि ।

न तीर्थसेवया तद्धत्, गर्तुः पादोदकैर्यथा ॥

(चाणक्यनीति)

પતિવ્રત સ્ત્રી પોતાના પતિના ચરણોદકે પોવાથી (જેવી) ગુદ થાય છે, તેવી દાન તથા સેંકડો ઉપાસ કરવાથી તથા તીર્થમેવન વડે

(શુદ્ધ) થતી નથી. આમ કહેવામાં કારણ એવું આપવામાં આવે છે, કે સ્ત્રીને પોતાનો સ્વામી એજ દેવ તથા ધર્મ તથા તીર્થ છે. વળી રાકેર તથા વિષ્ણુ કરતાં પણ સ્વામી શ્રેષ્ઠ છે, માટે તેણે ચરણોદક પીવાથી પવિત્ર થવાય છે. આથી લગ્ન વખતે પતિએ આપેલું વચનને બાંહેલા બાંધ નહીં થાય છે. સ્ત્રીને પોતાના સમાન અને સખા ગણવાનું ક્યાં ગયું ?

સ્ત્રીणां च पतिदेवानां तच्छ्रूयानुकूलता ।

तद्वन्द्युष्वनुयुक्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणम् ॥

(બૃહન્નારદીય પુરાણ)

જે સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામીનેજ દેવતા માને છે, તે સ્ત્રીએએ પતિનું વચન ખાળવું, તથા તેની સેવા કરવી, એજ મુખ્ય ધર્મ છે. અહીં પણ સ્વામીનેજ દેવ માનવાનું કહ્યું છે.

માલયા વા યુવત્યા વા વૃદ્ધ્યા વાપિ યોપિતા ।

ન સ્વાતંત્ર્યેણ કર્તવ્યં કિંચિત્ કાર્યં મૃદેષ્વપિ ॥

(મનુસ્મૃતિ).

છોકરી હોય, બાઈડી હોય, અથવા ધરડી ડોશી હોય, તેએ પણ સ્ત્રીએ પોતાના રહેવાના ધરમાં સ્વતંત્રપણે વર્તેલું નહિ.

બાલ્યે પિતૃર્વશે તિષ્ઠેત્પાણિગ્રાહસ્ય ચૌવને ।

પુત્રાણાં મર્તારિ પ્રેતે ન મનેત્સ્ત્રી સ્વતંત્રતામ્ ॥

(મનુસ્મૃતિ.)

બાળપણમાં માળાપને વશ રહેલું, તરણ અવસ્થામાં પોતાના સ્વામીને વશ રહેલું, ભર્તાર મરણ પામ્યા પછી પુત્રને વશ રહેલું, પણ સ્ત્રીએ સ્વતંત્રપણે ચાલેલું નહિ.

મનુસ્મૃતિના આ બે શ્લોક સૂચવે છે કે સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા છેજ નહિ. બાળક અવસ્થામાં માળાપને વાળે રહેલું એ સ્ત્રીને અને પુરૂષને બંનેને લાગુ છે અને તે યોગ્ય છે, કેમકે એ અત્યંત સ્થિતિમાં બાળક

સારસારનો કે ખરા ખોટાનો વિચાર કરી શકવું નથી. પરંતુ પુત્ર ઉમરે આન્યા પછી, અને સ્ત્રી ગમે તેટલી સાણી, અનુભવી, ને યાની હોય, તે છતાં પણ તેને કંઈ પણ સ્વતંત્રતા ન આપવી, એ તો અચોક્કસ લાગે છે. વળી વિધવા થયા પછી તેની ગમે તેટલી વય ને લાયકી હોય તે છતાં તેણે પુત્રને વશ રહેવું જોઈએ; પછી પુત્ર ગમે તે વયનો ને સમજી કે અસમજી હોય.

વળી યામ્યવસ્કય તો મનુષ્યી પણ આગળ જઈ કહે છે કે:-

રક્ષેત્ કન્યાં પિતા વિજ્ઞાં પતિપુત્રાસ્તુવાર્ષકે ।

અમાવે જ્ઞાતયસ્તેપાં સ્વાતંત્ર્યં ન ક્વચિત્ સ્ત્રિયઃ ॥

બાલ્યાવસ્થામાં પિતા રક્ષણ કરે છે, યુવાવસ્થામાં પતિ રક્ષણ કરે છે, અને સ્વામિના મરણ પછી પુત્રો રક્ષણ કરે છે. વખતે તેઓ પણ ન હોય તો જ્ઞાતિ તરફથી રક્ષણ મેળવવું, પરંતુ સ્ત્રીએ સ્વતંત્રપણે કંઈ વર્તવું નહિ. આથી શ્રી જાતિની અધમાવસ્થાની પરિસ્થિતિ થાય છે. એટલું સાફ છે કે આ વયનને કોઈ ગણકારવું નથી. કોઈ નાતજાતવાળા અનાથ સ્ત્રીઓને રક્ષણ આપતા હોય કે પોતાના તબાખાં રાખતા હોય એવું જોવામાં આવતું નથી. ધર્મ શાસ્ત્રોમાં જોટલી જોટલી અસકય કે અસ્વાભાવિક આવાઓ થઈ છે, તેટલી ભોડાઓ બાહુઓ મૂકી છે.

નાસ્તિ સ્ત્રીणां पृथक् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥

(મૂહચાર.)

સ્ત્રીએ (પોતાના સ્વામિ સિવાય) જીવે યજ્ઞ, વ્રત કે ઉપવાસ કરવો નહિ. (માત્ર) જે પતિ સેવામાં તત્પર રહે તેને સ્વર્ગ મળે છે. યજ્ઞ પૃથક થતા નથી, પરંતુ વ્રત ઉપવાસ સર્વે સ્ત્રીઓ પૃથક પણ કરે છે. સ્ત્રીઓના ખાસ વ્રત ને ઉપવાસ-કોષ્ઠિાવ્રત, ગૌત્રાટ કાન્તળીઓ વગેરે-જે શાસ્ત્રકારોએ ઉપજાયાં તેમણે આ વયન નેવે મૂકેલું હોવું જોઈએ, અને જે સ્ત્રીઓ તે આચરે છે, તેઓ ધર્મ શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરે છે એમ પણ કહે.

પતિમુલંઘ્ય યા નારી ઉપોષ્ય વ્રતમાચરેત્ ।

આયુષ્યં હરતે મૃતુઃ સા નારી નરકં વ્રજેત્ ॥

(વૃહન્નાર.)

જે સ્ત્રી પોતાના પતિની આચ્છા સિવાય વ્રત અથવા ઉપવાસ કરે છે, તે સ્વામીનું આયુષ્ય હરે છે ને પોતે નર્કમાં પડે છે. મતલબ કે વ્રત ઉપવાસ અને ધર્મ કાર્ય કરવામાં પણ સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા નથી.

મર્ત્તા દેવો ગુરુર્મર્ત્તા ધર્મતીર્થવ્રતાનિ ચ ।

તસ્માત્ સર્વં પરિત્યજ્ય પતિમેકં સમર્ચયેત્ ॥

(વૃહન્નાર.)

સ્ત્રીને ધર્મી (એન) દેવ છે, શૂર છે, ધર્મ છે, તીર્થ છે, વ્રત છે, માટે તે સર્વેનો ત્યાગ કરીને પતિની સેવા કરવી. અર્થાત્ સ્વામીસેવા વડેજ સર્વ યાચ છે. આથી પત્નીનાં ધાર્મિક કર્તવ્ય માત્ર પતિસેવાથીજ પૂર્ણ થાય છે, તેથી આપણા હાલના પંથોમાં કહેલા આચાર વિચાર વ્રતદિની જગતે તેને ગરજ રહેતી નથી, તેમ તેને દેવ શૂર વગેરેની પણ જરૂર નથી. એમ છતાં સ્ત્રીઓ આવી આચ્છા માનતી નથી. તેઓ જાણે છે કે એકની પતિની સેવાથી મોક્ષ થવાનો નથી. પતિસેવા એ તેમનું કર્તવ્ય છે, પરંતુ તે એકલું જ કર્તવ્ય આચરવાથી અને બીજાં કર્તવ્ય છોડી દેવાથી તેનું કલ્યાણ થાય એ અયોગ્ય લાગે છે. આ વચનને આપણે અતિશયોકિતરાજી ગણીશું.

સેવેત મર્તુરુચ્છિદ્ધં ઇષ્ટમન્નફલાદિકમ્ ।

મહાપ્રસાદ ઇત્યુત્કા મોદમાના નિરંતરમ્ ॥

(વૃહન્નાર.)

સ્વામીનું ખાતાં વધેલું જે અન્ન તથા ફળ વગેરે હોય તે હમેશાં સ્ત્રીઓ મહાપ્રસાદ માનીને આનંદથી ખાવું. ઉચ્છિદ્ધ એટલે એકું ખારાની આચ્છા કદાચ ગરીબ સ્થિતિમાં કુકસર કરવા માટે કિંવા ધર્મી ઉપરના ભાવની અવધિ બતાવવા માટે આપી હશે; પરંતુ તે ગમે તેવી સ્થિતિમાં સર્વ પ્રસંગે

આવું જ જોઈએ એવી આચારી જરૂર નથી. ધણી સ્ત્રીઓ આ આચાર હાલ પણ પાળે છે, અને તે પોતાનું કલ્યાણકારી કર્તવ્ય સમજે છે.

જેમ શાસ્ત્રકરોએ ઉપર પ્રમાણે કેટલાક વાંધા પડતા વિચાર બતાવ્યા છે તેમ કેટલાક સારા વિચાર પણ બતાવેલા છે; જેમ,

सम्यग्दर्शनार्थकामेषु दंपतीभ्यामहर्निशम् ।

एकाचित्ततया भाव्यं समानव्रतवृत्तितः ॥

(વ્યાસસંહિતા)

ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવિધી કાર્યમાં પતિ અને પત્નીએ સમાન વ્રતથી સર્વદા એક ચિત્તે રહેવું.

अहं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।

भार्या मूलं त्रिवर्गस्य, भार्या मूलं तरिष्यतः ॥

(આદિપર્વ)

મહાબળતું ભાર્યા અધોગત છે. ભાર્યા એ શ્રેષ્ઠતમ સખા છે. ભાર્યા ધર્મ, અર્થ ને કામ એ ત્રિવર્ગનું મૂળ છે, અને ભાર્યા એ સંસાર તરવાનું મૂળ છે.

न व भार्या सधं किंचिद्विद्यते मिपजां मतम् ।

औपथ्यं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्वकीभि ते ॥

(વનપર્વ)

સર્વ દુઃખોમાં ભાર્યા સમાન બીજું ઔપથ્ય વેદ્યસંભત કાંઈ નથી.

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।

यथा नाभिचरेता नौ वियुक्तावितरेतरम् ॥

પતિપ્રિયાહિનેસ્થિત્વા સ્વાનારા સંયતેન્દ્રિયા ।

ઇહ કીર્તિમવાપ્નોતિ પ્રેત્ય ચાનુષમં સુખમ્ ॥

(યાજ્ઞવલ્ક્ય)

જે બાઈ પતિના પ્રિય અને હિત કાર્યમાં તત્પર રહે છે, અને સદાચાર વળી તથા સંયતેન્દ્રિય થાય છે, તેને આ લોકોમાં કીર્તિ અને પરલોકમાં અનુષમ ક્ષુધ મળે છે.

નેક્ષેત પતિં ક્રૂરદૃષ્ટ્યા શ્રાવયન્નેવ દુર્નચઃ ।

નાપ્રિયં મનસા વાપિ ચરેત્પત્યુઃ પતિવ્રતા ॥

(મહાનિર્વાણ)

પ્રમાદોન્માદરોષેર્ધ્યાવેચનં ચાભિમાનિતામ્ ।

પૈશુન્યાર્હિંસાવિદ્વેષમોહાહંકારધૂર્તતાઃ ॥

નાસ્તિવયસાહસસ્તેયદંમાન્ સાધ્વીં દિવર્જયેન્ ॥

(વ્યાસમૃતિ)

પ્રમાદ, ઉન્મત્તતા, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, ક્રુદ્ધાઈ, અભિમાન, યાડી, હિંસા, દ્વેષ, મોહ, અહંકાર, ધૂર્તતા, નાસ્તિકપણું, સાહસ, ચોરી, અને દંભ એ સર્વનો સારી સ્ત્રીઓએ ત્યાગ કરવો.

અરક્ષિતા ગૃહે રુદ્ધાઃ પુરુષૈરાસકારિભિઃ ।

આત્માનમાત્મના ચારતુ રક્ષેયુસ્તાઃ સુરક્ષિતાઃ ॥

(મનુસ્મૃતિ)

વિશ્વાસપાત્ર માણસો સ્ત્રીઓને સાવધતાં હોય, તોપણ તે સ્ત્રીઓ અરક્ષિત છે, પરંતુ જે સ્ત્રીઓ પોતાઓના પોતાનું રક્ષણ કરે છે, તેજ અરક્ષિત છે એમ જણવું.

સદા પ્રહૃષ્ટયા માલ્યં ગૃહકાર્યેષુ દક્ષયા ।

સંસ્કૃતોપસ્કરતયા વ્યયે ચામુક્તહારતયા ॥

(મનુ)

સ્ત્રીઓએ સર્વદા પ્રહુલ્લ હૃદયથી રહેવું, ગૃહકાર્યમાં ચતુર થવું, ધરની સામગ્રી સારી રાખવી, અને ખર્ચમાં હાથ છૂટા રાખવો નહિ.

શુશ્રૂષાં પરિચર્યાં ચ કરોત્યવિમનાઃ સદા ।

સુપ્રીતા ચ વિનોતા ચ સા નારી ધર્મમાગિની ॥

(અનુશાસન પર્વ)

જે સ્ત્રી પ્રીતિથી તથા નમ્રતાથી અને એકાગ્ર ચિત્તથી સેવા તથા પરિચર્યા કરતા રહે છે, ધર્મને પામે છે.

વિધાય પ્રોપિતે વૃત્તે જિવેન્નિયમમાસ્થિતાઃ ।

પ્રોપિતે ત્વવિધાયૈવ જીવેચ્છિદ્ધૈરગર્હિતે ॥

(મનુ)

જીવિકા આપીને પતિ પરદેશ ગયો હોય, તો સ્ત્રીએ નિયમમા રહીને
જીવવું, અને ન આપી ગયો હોય, તો ઉત્તમ શિક્ષ કરીને શુભરૂ કરવો.

સંતુષ્ટો માર્યયા મર્તા મર્તા માર્યા તયૈવ ચ ।

ચાસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણ તન્ન ચૈ ધ્રુવમ્ ॥

(મનુ)

જે કુળમા સ્વામી બાંધાયો, અને બાંધા સ્વામીથી નિત્ય સંતુષ્ટ રહે, તે
કુળમા નિશ્ચિત કલ્યાણ થાય છે.

આજ્ઞાસંપાદિર્નો દક્ષા ધીરસ્ પ્રિયવાદિર્નીમ્ ।

કામિર્નો નાતિલંબેત ધર્મકામાર્યતત્તરઃ ॥

(યાજ્ઞવલ્ક્ય)

જે સ્ત્રી પતિની આજ્ઞા પાળનારી, હંરૂંશીઆર, શુભળ ઉત્પન્ન કરનારી,
અને પ્રિય બોલનારી હોય, તેના પતિએ ધર્મ, અર્થ અને કામમા નત્પર થઈ
તેની (તે સ્ત્રીની) અનગણના કરી નહિ.

અપ્રિયં નૈવ કર્તવ્યં સપત્નીમિ. પરસ્પરમ્ ।

ન ગેયાદન્યનામાનિ ન કુર્યાત્ અન્યવર્ણનમ્ ॥

(વૃહત્તાર.)

મેહકાએ એકબીજી સાથે લડતુ નહિ, એકબીજીનું ખરાબ ન
ધરવું, એકબીજીને મેણ ન મારના કે અમુક જેથી ખરાબ છે
એવો દાખલો ન આપવો.

લગ્ન એ પવિત્ર ને ધાર્મિક બંધન છે, માટે દ પત્નીના પરસ્પર કર્ત ય
પવિત્ર ને ધાર્મિક ગણવા જોઈએ. તે ન અચરવાથી કે નોડવાથી પાપ

યાય છે, એમ સમજવું. માતા પિતા અને સંતાનનાં પરસ્પર કર્તવ્ય ન છૂટે એવાં છે; તેજ રીતે દેવતાનાં પરસ્પર કર્તવ્ય ન છૂટે એવાં છે. જેમને જન્મપર્યંત એક બીજાના સંગમાં રહેવું છે, એક બીજાના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવાનો છે, એક બીજાની સહાયતાથી સંસાર તારવો છે, અને એક બીજાની મદદથી આત્માની ઉત્તિ ને કલ્યાણ પામવાં છે, તેમને એક બીજા પ્રત્યે સદ્વર્તન રાખ્યા વગર ચાલેજ નહિ. જેઓમાં લગ્ન તોડી શકાતું નથી, એટલે છૂટા છોડા આપો છૂટાં પડાતું નથી કે ફરીથી પરણાતું નથી, તેમનો એક બીજાનો સખધ મરણ પર્યંત રહે છે, તેથી તેમને એક બીજાથી ગમે તેવી હરકતો પડે, અસ્વપ્ન મળે, કે પીડા ભોગવવી પડે, તોપણ તેમણે એક બીજા પ્રત્યે સદ્વર્તન રાખવું જોઈએ; અને એટલા માટેજ ઘણી વાર શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્ય સંપ્રત્યક્ષથી વર્ણવ્યાં છે, પરંતુ એજ રીતે જો તેમણે પ્રશ્નો ઉપર સંપ્રત્યક્ષ બતાવી હોત તો બંને જાતિને ન્યાય મળત, અને સ્ત્રી જાતિની ઘણી અધમ સ્થિતિ થાત નહિ.

એક વાત એ પણ લક્ષમાં રાખવાની છે કે હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ બીજા દેશોની સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે પરાધીન છે, કેમકે તેમને સર્વ બાબતોમાં બીજા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રી વર્ગ અચાન રહે, ત્યાં સુધી તે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય ન થાય. કેમ જોરાવર રસીરને લીધે તેને બીજા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. ચોત્તાના ઉદર નિર્વૃત્ત માટે તેનો જન્મ પર્યંત આધાર પતિ ઉપર રહે છે. આથી તેણે પતિ સાથેનું સરખાપણું કમાય છે. જેમ છોકરાનો આધાર માળાપ પર હોવાથી તેમને માળાપની આસામાં રહેવું પડે છે, તેમ પત્નીનો આધાર પતિ ઉપર હોવાથી તેમને પતિની આસામાં રહેવાની જરૂર હતી થાય છે. અચાન અવસ્થામાં જેમ છોકરાં સ્વતંત્ર થઈ શકતાં નથી, તેમ અચાન અવસ્થાને લીધે સ્ત્રીઓ પણ સ્વતંત્ર થઈ શકતી નથી; પરંતુ આથી સ્ત્રીઓ પરતંત્રતાને માટેજ સરજી છે, એમ સમજવાતું નથી. વયે પહેાંચ્યા પછી ને સમજી ચલા પછી તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે તેમને સ્વતંત્રતા મળવીજ જોઈએ. જેમ તેઓ વધારે સુધરે ને ચાની થાય, તેમ તેઓ પ્રરૂપના જેવા હક મેળવવાને યોગ્ય થાય છે. સ્ત્રીઓનો આવી સ્થિતિ જ્યાં સુધી થાય નહિ, ત્યાં સુધી દરાની ઉત્તિ થવાની નથી, માટે તેમને કેળવણી આપવા ને સુધારવાની તથા તેમને યોગ્ય હક ને છટ આપવાની ખામ જરૂર છે.

ધણીની આચાર પાળવાના મબંધમાં સુધરેલા દેશની બચેલી શ્રીઓ કેવો વિચાર રાખે છે તે જ્ઞેધ્ય. પૂર્વે કહ્યું છે તે પ્રમાણે એ દેશમાં લગ્નને માત્ર (દિવાની) કાર સમજવામાં આવે છે, તેથી એ કાર કરતી વખતે જે જે પ્રતિષ્ઠા લેવા છે, તે પાળવાને ધણી ધણીઆણી બંધાએનાં ગણવામાં આવે છે. એમાની એક પ્રતિષ્ઠા કન્યા લે છે, તે એરી કે હું ધણીની આચાર પાળીશ. આ પ્રતિષ્ઠા અથવા કરજને કૃત્રિમ ગણી હાવની વિદ્યુધીઓ તે વિશે વાંધો ઉઠાવે છે. મિસકોળ એ વિશે પોતાના વિચાર આ પ્રમાણે જણાવે છે.

“ કટકાક લોકો કહે છે કે આ પ્રતિષ્ઠા લેવાની શ્રીને માથે કરજ છે; કેમકે સેન્ટપાલે કરમાયું છે કે શ્રીએ પોતાના ધણીની આચાર માનવી જ્ઞેધ્ય. આ બાબતની હું સારી રીતે ચરચા કરી રાકતી નથી, કેમકે નીતિના પ્રશ્નનો ધર્મ હસ્તકને આધારે નિકાલ કરવાનો વિચાર જે ધર્મ સુસ્ત લોકો રાખે, તે ધર્મ હસ્તપણથી હું બહુ દૂર છું. પરંતુ જેઓ એ મહાન સંતના અંધમાંથી આ વચન આવે છે તેમને હું યાદ દેવડાવું છું, કે પોતાના બીજા અંધમાં એજ સંતે આપેલા એવાજ વચનને સરખું માન અથવા સત્તા આપવા તેઓ બંધાએલા છે. એ વચનના શુભાશયે પોતાના માલીકની આચારમાં રહેવાનું કરમાયું છે, અને જે શુભ છટકી જાય તેને પાછો બેડીમાં નાખવા કહ્યું છે. પરંતુ અમેરિકાનો દરેક ખરેખરે ખ્રિસ્તી પુરુષ કે સ્ત્રી તેને છોડવાને હાલના વખતમાં મદદ કરશે. ખ્રિસ્તી ધર્મની શરૂઆતની શિક્ષાનો ઝાક એવો હતો, કે જે સત્તાધારી હોય તેના કેવળ તબેદાર થવું-પછી તે દાધબિરીયસ, કેલિગુલા અને નીકો જેવા માંડ ને જીલમી સત્તાધારી હોય. આપણા વખતમાં સ્વામી ને દાસ, જીવમગાર [રાજ્યસત્તા] અને રૈયતના સંબંધમાં સંતના આ વચનને ગત યુગને યોગ્ય સમજી માણસો વારે વારે બાજુએ મૂકે છે. આ રીતે કયાં પહોં તેઓ શા આધારથી સ્ત્રી પુરુષના સંબંધમાં આ વચનને આધારભૂત ગણવાનો દાવો રાખે છે, તેની મને સમજ પડતી નથી.

“ ધર્મશાસ્ત્રનો આ બાબતમાં આધાર બતાવ્યા પછી ધણીની આચાર પાળવાના હિમાયતીઓ અગત્ય ઉપર પોતાની વકારનો આધાર રાખે છે. એ અગત્ય એટલે ખરેખરી જરૂરીઆત અને તે યુગોના અનુભવથી મંજૂર

યએલી છે એમ તેઓ ધારે છે. મળતા આ-ચા શિવાય બે જણ સાથે સી રીતે ચાલી શકે ? એ સવાલ જુના વખતનો છે, પરંતુ આ લોકો આપણને હાલ એવો પ્રશ્ન કરે છે કે તે (પુરુષ) ને પોતાની મરજી પ્રમાણે કરવાનું ન હોય તો બે જણ (સ્ત્રી ને પુરુષ) સાથે ચાલી કેમ શકે ? એક હુકમ કરે અને બીજું તે ઉઠાવે, એ વિચાર તેમના મનમાં એટલો રમી રહ્યો છે, કે તેમને બીજી કોઈ પણ ગોઠવણ ગૂઢ-રાજ્યને વિનાશકારી લાગે છે. નાના કે મોટા, એદિકે કે આધુનિક, સાર્વજનિક કે ખાનગી કોઈ પણ જાતની જીવન-માતનો ખચાવ તે આચરનારાએએ જોમના ઉપર સત્તા ચલાવવાની તેમની અગત્ય, સગવડ, જરૂરીઆત અને સલામતીના કારણથી કર્યો નથી એવું મારી પ્રિય સખીઓ તમે ક્યારે પણ સામજ્યાનું મને જણાવશો ? રોમન પંથવાળા માણસોની છદ્ધિ અને અત્યંત ઉપ જખરદસ્ત સત્તા ચલાવીને ધર્મની બાબતમાં ઘેટાએ તેમના ભરવાડથીજ દોરાવું એમ શું તે નથી કહેતા ? એક પ્રજા પોતાની મેજે ગત્ય કરે તે કરતા એક મુખ્ય અને બિન જનાબદાર રાજા કે સત્તાધારી પ્રજાના ઉપર વધારે સારી રીતે રાજ્ય કરી શકે, એ ધોરણથી ઇતિહાસમાં જણાવેલી દરેક પાઠશાહત શું સ્થપાઈ નથી ? અરે, પ્રજાને નિરંતર બાંચાવસ્થામાં રાખવાથી ‘ માનાપ ’ રાજ્યના સર્વ લાભ ને સગવડો મેળવતા આતિ હુક્સાન થયું છે; એ વાત માણસને સમજાવવાના કામમાં શું યુગોના યુગો વીતી નથી ગયા, અને તો પણ તે પૂર્ણરીતે પૂરું થયું નથી ?

“ ધર્મેનાં તત્ત્વો નક્કી કરવા માટે કોઈ પણ પંથ આચાર્ય વગર કેમ ચાલે ? રાજ્યતંત્રને ચલાવનાર સ્વછંદી રાજા શિવાય રાજ્ય કેમ ચાલે ? કેવળ પોતાની મરજી પ્રમાણે સર્વ પ્રજાનો નિકાલ કરવાને એક સત્તાધારી શિવાય ધર સંસાર કેમ આવે ? આ સવાલો ઘણાજ સરખી રીતના છે. પરંતુ પંથો ભક્તસમાજને ધોરણે આબાદી ભોગરે કે સુખી ઇચ્છાની પેઠે લાખો લોકોનો સ્વર્ગન ઇચ્છના ધોરણથી રાજ્યો કીર્તિ ને આબાદીએ ચંદે, તેના કરતા પણ નાનકડો ઘરસમાર પ્યારના બંધનનડે સંબંધથી ને આ-બાદીથી ચલાવાય એ ખરેખર વધારે સહેલું હોવું જોઈએ.

“ વળી સત્તા, અનુકૂળતા, અને જરૂરીઆત શિવાય આગા પાળવાનો ખચાર કેટલાક લોક એક બીજા કારણથી કરે છે. સામાન્યપણે કુદ બના કે

રાજ્યના ઉપયોગ માટે નહિ, પણ આવા ધાળનારના સુખને માટે, એટલે તેથી સ્ત્રીના અંતઃકરણને છૂટકારી મળે છે, અથવા તેણીની 'જવાબદારીઓ' થી છૂટા થવાને માર્ગ મળે છે.

"હવે મને ભય લાગે છે કે મારું અંતઃકરણ ભયંકર રીતે કટણ થઈ ગ-એલું હોયું નેહમ્મિ; કેમકે જીવંતગીમા અને કહી એવું લાગ્યું નથી કે મારી જવાબદારીઓ (કાંઈ પુરૂષને સમજાવીને મારે પતિ કરી શકું તો) એવી થીજ નથી કે જૂનાં આમણાંનો પેટે હું તેમને ઉતારી નાખું ને બાજીએ મૂકું. ને ચહાવા, માન આપવા ને તાળે થવા મારે પતિ હોય, અને પત્ની તરીકે હું ખરાબ રીતે નિષ્કળ નિવડું નહિ, તો હું પૂછું છું કે એવી કઈ જવાબદારીઓ છે કે જેમને હું તજી શકું? દાખલા તરીકે એક છોકરાને મેં તળાવમાં ડુબતો જોયો, અને મારા ધણીએ કહ્યું કે તેને કાંઈ પણ કારણે ખાણીથી બહાર કાઢીશ નહિ. ખારા જોન, તમને જવાબબી લાગે તે ખરું એમ કહી મારા ધણીને ખુશીથી હાથ પકડી આલતી પકડીને શું મારે મારી જવાબદારી તજવી નેહમ્મિ? ને જેને પેાતે તે છોકરાને તલાવમાં નાખી દીધો હોય, અને હું તેને મદત કરવા નજીક ઉભી હોત, તો પણ ઇચ્છાંકના કાયદા પ્રમાણે હું ચુનાહથી અજબત છૂટી જાત, કેમકે, હું ધણીના હુકમ પ્રમાણે કરતી હતી, પરંતુ મારું અંતઃકરણ જવાબદારીથી કેવળ છડું થઈ શકે એમ હું બાગ્યેજ ધારું.

અથવા વળી એક વધારે સાધારણ દાખલો લઈએ. મારે એક વદ્ધ મારી છે, અને ધારે કે બહુ કાચર કરે એવી છે (એટી વયની મારીઓ કમ બાગ્યે ધણી ખરી એવી હોય છે), પણ હું જ્યારે બાબક હતી ત્યારે તે મને અત્યંત સુખકર હતી, અને તેનો મારી ઉપર એટલો ઉપકાર થયો છે કે તે હું કદી વાળી ન શકું. હાલમાં તે વદ્ધ, બહેરો ને જોરકુદ છે, અને તે મારા ધણીને બહુ હેરાન કરે છે, અને તેણીને અમારે ઘેર તેડવાની કે તેની વદ્ધાવરયામાં તેને જરા સુખએન આપવાની તે મના કરે છે. બાપડી વદ્ધ મારી પ્રત્યેની મારી જવાબદારી મારે શું તજવી નેહમ્મિ? અને તેને એક નાની ચિટ્ટી લખી જણાવવું કે મારા પતિની ઇચ્છા મારે તમને તજી દેવાં એવી છે, અને તેમનો હુકમ પાળવો એ અજબત મારી ફરજ છે, એ જણાવવાથી હું દિલગીર છું? આહીં પણ (કંઠમાં જે ચુનાહનો માર્ગ તજવાનો હોય

કે જે ફરજ આદા કરવાની હોય એવી હરેક ધારી રાકાય એવી બાબતમાં) જવાબદારીને પોતાના શરીર ઉપરથી મને લાગે છે કે ઉતારી દેવાય નહિ. મારા પતિ કે મારા પિતા એ બન્ને ઇચ્છતા હોય, તો પણ તે મારે માથેથી દૂર કરી રાકે નહિ. અને તે શા માટે ? મારી સખીઓ, તેનું કારણ આ છે. કારણ કે પરમેશ્વરે એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ (આકતિયા) તરીકે-કુર્તારા કે દિવાના તરીકે નહિ-ઉત્પન્ન કરી ત્યારે તેણે તે મારે તોર મૂકેલી છે. ચોરી આગળ કોઈ પણ પ્રતિયા હવે પછી ખોદું કરવાનું ખરું કરી રાકે નહિ, કે ખરું કરવાનું વધારે મુશ્કેલ થાય એવી પ્રતિયા લેવામાં પાપ છે; પરંતુ જેમ બા. પટિસ્તનું માથું કાપી નાખવાને ટીશોડે લીધેલી આવિચારી પ્રતિયા તે (ખરું) ન કરવાને મને બાધક થઈ રાકે નહિ.

“ આશો ત્યારે આ બાબતનો ખુલાસો કરી નાખીએ. નીતિનો હિસાબ આપના લાયક પુખ્ત ઉમર થયા પછી પ્રતિયાના કારણથી મનુષ્યની જવાબદારી-નીતિના અર્થમાં જવાબદારી-એક બાજબી ઉપર ઢોળી રાકાલી નથી. આ બ્યાબ્યા તમારે જાનના રાખવો. ખરા જોડાની બાબત રિવાય સર્વ વાતમાં નાની છોકરીએ વાત્સલ્ય આચાર પાળવા સબધે પોતાના માબાપના (સત્તા-હુકમ કરતાં) વિવેક છાદિ (નીતિનાં નિર્ણય) ને અનુસરવું. હું ધારું છું કે માબાપના સત્તાની ધણામાં ધણી હિમાયત કરનાર પણ માબાપ છાકરને ચોરી કરવા હુકમ કરે, તો તેણે તે ન માનવો એ વાત કહીલ કરશે.

“ ત્યારે એવી કપી જવાબદારીઓ છે કે જે ધણીના કે માબાપના હાથમાં મૂકી રાકાય ? નીતિની નહિ, પણ જે પદાર્થને એટલે નાણાં સંબંધી કે કુટુંબના બીજા હિતની બાબતો હોય તે. આવી ધણી બાબતો વિષે ધણી ધણા ખરો વધારે સમજી-ડાઢો હોય છે, અને મા. બિલ સૂચવે છે તેમ તેને પેટીનો વડિલ (ચટો) કે કામ કરનાર ભાગીઓ બહુ વાજબી રીતે ગણી રાકાય. અને જો કામ ઠીક ન ચાલે, પૈમા ખરાબ રીતે ધીરવાનાં આચાર વગેરે; અને પાછળથી બેરી જણાવવામાં આચાર્યેસ માને કે સર્વ જવાબદારી મી. સ્મિથને માથે પડી અને તેણીએ તે ઉપરયા પોતાનો બિલકુલ હાથ છાડ્યો હતો, તો બને એવા દિલ્લામથી નિરાંત વાળે ! એમ છતાં જો તે લાયક અને સમજી રાં દોળ, તો તેણે મી. સ્મિથને

ઈશ્વરપ્રિયન જોડમાં કે પાર્શ્વીયન માર્ગસ્થમાં પેસા ન નાખવાની મજા-
બૂત ભક્તમણ કરવાની જવાબદારી માથે લેવાનું મનંદ ક્યું હોત.

“છોકરાને ઉછેરવાને કળવવાનો જે કંઈ અધિકાર માતાને છે, તે ‘જવાબ-
દારી’ દ્વર કરવા સારૂ છોડી દેવાનું હું ધારું છું કે એથી પણ વધારે આશ્ચર્ય
યશે. જ્યારે બદમાશ ઘોડે બેસાડીને ફરવા લઈ જતાં ચાર્લીની ગર્દન બાગે,
કે એક જાતના એપી રોગનાળા દુકાળને મળવા જવાથી એડિથ હાહડી
એ બંધાય, ત્યારે સર્વ જવાબદારી એં તેમના બાપ ઉપર રાખી હતી, એમ
કહેવાથી થોડાજ દિવાસો મળવાનો છે.

“પતિની તાબેદારીના તત્વના બચાવની આ દલીલો હું લંબવી શકતી
નથી. નીતિના મુખ્ય ધોરણ સાથે મારા ધારવા પ્રમાણે તે બંધ બેસતા નથી.
નીતિનું ધોરણ એ કે પુત્ર ઉમરના મનુષ્યની પૂર્ણ અને સ્વતંત્ર જવાબદારી
અને (હું વધારે કહું છું કે) પ્રેમ તથા માયાની તે જામીનગીરી આપે છે,
એવું જે મૂર્ખપણે ધારવામાં આવે છે, તે ત્યાર અને માયાની ઓછી વિશ્લેષ
નથી. સ્વાભાવિક રીતે ખાર એ તાબેદારીના વિચારને ઉધો વાળે છે, અને જે
બે જણ એક બીજાને ખરેખર ચહાય છે, તેમનામાં વાદ ઉત્પન્ન કરે છે કે
કોણ હુકમ કરે એમ નહિ પણ કોણ તાબે થાય. આપણા દિલના ઉત્તમ
દોષતની ઈચ્છાને તાબે ચલાવતાં હું આગળ વધીને એસાની બે ડાહી ને
શુદ્ધર કડિયો જે સ્પેન્સરે [ફેરી ક્વીનવાળો સ્પેન્સર, ફર્સ્ટ પ્રિન્સિપલ્સ
વાળો નહિ !] ધણી ખરી અક્ષરસઃ ભણી છે, અને તે કડિયો મુખ પાડ
કરવાની તમને સૂચને સલાહ આપું છું.

આવે ઉપરીપણું ન્યારે, ત્યારે માઠો પ્રેમ તે,
નાજીક ખાંખ પમારીને, જલદી ઉડી જાય જે.

“બે ખાસમાંનું એક બીજા તરફ ફરે અને તેની સેવા-આકર્ષી કરવાના
મીઠા હકનો નહિ, પણ તેના ઉપર અખત્યાર ચલાવવાના ને હુકમ કરવાના
કડવા હકનો દાવો કરે, એ ખારની ફજેતી, જોશાપણું, ને વિનાશકારી જખમ
છે. અનુભવથી આપણે ભણીએ છીએ કે શુખી જોડાનો આ દાવો ભાગ્યેજ
સપાટી ઉપર તરી આવે છે, પરંતુ કાંઈ પણ વાદવિવાદમાં તેને માન્ય કરવો
પડે તો દુષ્ટતા પ્રેમની ખૂબી જતા રહે છે.

“ હવે આ મતનાં ખરેખરા પરિણામ તે વિનાશકારીથી કમી હોતાં નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે હવે આ અને નિખાલસ સ્વભાવવાળી એક વર્ગની સ્ત્રીઓને દલકા મનના ધણીઓ ન્યારે ન્યારે ખરાબ મિલ્લજમાં લેય, ત્યારે ત્યારે એવી બેડીમા નાખે છે કે જે વડે તેઓ જીંદગી પર્યંત કાતરાયા ને ધસાયા કરે છે. બીજી તરફ આપણે એવા વર્ગની સ્ત્રીઓ જોઈએ છીએ, કે જેઓ પૂર્ણ રીતે જોમ કરે તેમ કરવા દે એવી—વાધો ન હોય એમ તેની જુરિયો તાબેદાર થઈ રહે છે, અને સાદા હમરની વયે ન્યારે તેમના ધણી મરણ પામે ત્યારે છ વર્ષની વયે જોડયુ તેઓ પોતાનું કામકાજ કરે તેના કરતાં વધારે સારી રીતે કાવતરે તેઓ રાક્ષસાન થતી નથી, પરંતુ તેમની છોકરવાદ (અસાનથી) જેવું જણાઈ આવે છે. તેઓની જીંદગીનું આજીવન નૈતિક કામ અર્થા સેમ સુધી બંધ પડ્યું છે. મારા પિતા [જેઓ સ્ત્રીઓની તાબેદારી બહુ પસંદ કરતા] આવી વિધિઓને હમતા, અને કહેતા કે તેમ નાથી મને વજન લઈ લીધેલા ધડીઆળની વાત યાદ આવે છે, એટલે તે બંધ પડતા સુધી હુરતીજ ખટ, ખટ, ખટ કરવા લાગે છે.

“ સ્ત્રીઓને તાબામાં રાખવાનો પોતાનો હક છે, એવા રાક્ષસી વિચારથી શુ ધણીઓ વધારે સારા કે વધારે સુખી થાય છે ? અવગત નહિ. તેમની સ્વાર્થ અને જીલમની ખરાબ કસોતને તે ઉત્તેજન આપ્યા વગર, અને સ્ત્રીજાતિ તેમને આનંદ આપનાર અને આત્મોત્તેજ કરનાર હોનાથી તેને માન આપવું જોઈએ, તે સ્ત્રીજાતિ વિષે તુરંત વિચાર આપ્યા વગર રહેજ નહિ. ન્યારે માણસ પોતાની પત્નીને ખરેખર માન આપે છે, ત્યારે તેમની દ પત્ની અવસ્થા કેવી સુંદર ને સુખદાયક હોય છે તે આપણે જોઈએ છીએ. પરંતુ તેમના લગ્ન સંબંધની કેવળ વિરૂધ્ધ તે આ રીતે કરે છે, અને જે સી જીંદગી પર્યંત તન મન વડે તેના હુકમ પ્રાણવાને ખરેખરી બંધાવેલી છે, અને જેના છોશ્રા તે પોતાના નથી પણ તેના (ધણીના) છે, અને ન્યારે ચોગ લાગે ત્યારે તેના હાથમાથી કુંટાવી લે છે, તે સ્ત્રીને માન આપવું એ ઘણું કઠીણ કામ છે. પોતાની સ્ત્રીઓને તાબેદારો કર તેમની મિત્ર છે—એણું કાવદાથી ને રૂઢીથી રીખવાયું ન હોત, તો તે ર ધણીઓ ધંજાડમા રોજ તેમની પતિઓ ઉપર જે બળકર જીલમતા કરે છે તે થાત નહિ. એવી જીલમતા કેટલી થતી હશે તેની

ધંજીપ્રિયન જોડમાં કે પાર્શ્વીયન માઈન્સમાં પેમા ન નાખવાની મગ્ન-
બૃત બલામણુ કરવાની જવાબદારી માથે લેવાનું પસંદ કર્યું હોત.

“છોકરાને ઉછેરવાને કુળવાનો જે કંઈ અધિકાર માત્રને છે, તે ‘જવાબ-
દારી’ દૂર કરવા સારૂ છોડી દેવાનું હું ધારું છું કે એથી પણ વધારે આશકય
થશે. જ્યારે બદમાશ ઘોડે બેમાડીને ફરવા લઈ જતાં ચાર્લીની ગર્દન બાગે,
કે એક જાતના એપી રોગવાળા કુદુંબને મળવા જવાથી એડિથ ઠાકડી
એ બંધાય, ત્યારે સર્વ જવાબદારી એં તેમના બાપ ઉપર રાખી હતી, એમ
કહેવાથી થોડાજ દિવાસો મળવાનો છે.

“પતિની તાબેદારીના તત્વના બચાવની આ દલીલો હું લંબાવી શકતી
નથી. નીતિના મુખ્ય ધોરણ સાથે મારા ધારવા પ્રમાણે તે બંધ બેસતા નથી.
નીનિનું ધોરણ એ કે સુખ ઉભરના મનુષ્યની પૂર્ણ અને સ્વતંત્ર જવાબદારી
અને (હું વધારે કહું છું કે) પ્રેમ તથા માયાની તે જામીનગીરી આપે છે,
એવું જે મૂર્ખપણે ધારવામાં આવે છે, તે ખાર અને માયાની ઓછી વિશ્લેષ
નથી. સ્વાભાવિક રીતે ખાર એ તાબેદારીના વિચારને ઉંઘો વાળે છે, અને જે
બે જણ એક બીજાને ખરેખર ચહાય છે, તેમનામાં વાદ ઉત્પન્ન કરે છે કે
કોણ. હુકમ કરે એમ નહિ પણ કોણ તાબે થાય. આપણા દિલના ઉત્તમ
દોસ્તની ઈચ્છાને તાબે થવા કરતાં હું આગળ વધીને ચોસરની બે ડાહી ને
હંદર. કડિયો જે સ્પેન્સરે [ફેરી ક્વીનવાળો સ્પેન્સર, ફર્સ્ટ પ્રિન્સિપલ્સ
વાળો નહિ !] ઘણી ખરી અક્ષરશઃ બણી છે, અને તે કડિયો સુખ પાડ
કરવાની તમને સૂચને સલાહ આપું છું.

આવે ઉપરીપણું જ્યારે, ત્યારે માઠો પ્રેમ તે,
નાણુંક ખાંખ ખસારીને, જલદી ઉડી જાય જે.

“બે ખાસમાંનું એક બીજા તરફ ફેરવે અને તેની સેવા-ચાકરી કરવાના
મીઠા હકનો નહિ, પણ તેમાં ઉપર અખત્યાર ચલાવવાના ને હુકમ કરવાના
કડવા હકનો દાવો કરે, એ ખારની ફજેતી, જોટાપણું, ને વિનાશકારી જખમ
છે. અનુભવથી આપણે બહોળે છીએ કે સુખી જોડાનો આ દાવો બાગ્યેજ
સપાટી ઉપર તરી આવે છે. પાંદું કાંઈ પણ વાદવિવાદમાં તેને માન્ય કરવો
પડે તો દંપતી પ્રેમની ખુબી જાતી રહે છે.

“ હવે આ મતના ખરેખરા પરિણામ તે વિનાશકારીથી કમી પોતા નથી આપણે જોઈએ છીએ કે ઉચ્ચ અને નિખાલસ સ્વભાવવાળી એક વર્ગની સ્ત્રીઓને હલકા મનના ધણીઓ જ્યારે જ્યારે ખરાબ મિજબા પોય, ત્યારે ત્યારે એની જોડીમાં નાખે છે કે જે વડે તેઓ જી દગી પર્યંત કાતરાયા ને ધસાયા કરે છે બીજી તરફ આપણે એવા વર્ગની સ્ત્રીઓ જોઈએ છીએ, કે જેઓ પૂર્ણ રીતે જોમ કરે તેમ કરવા દે એની-વાધા ન લે એમ તેની જીરૂથી તામેદાર થઈ રહે છે, અને સાઠ ઉમરની વયે જ્યારે તેમના ધણી મરણ પામે ત્યારે છ વર્ષની વયે જોટલુ તેઓ પોતાનું કામકાજ કરે તેના કરતા વધારે સારી રીતે જીવવાને તેઓ શક્તિમાન થતી નથી, પરંતુ તેમની છોકરવાદ (અત્યાચાર) જોડું જણાઈ આવે છે તેઓની જી દગીનું આજીવન નૈતિક કામ અર્ધા સેન સુધી બંધ પડ્યું છે મારા પિતા [જેઓ સ્ત્રીઓની તામેદારી બહુ પસંદ કરતા] આવી વિધિઓને હસતા, અને ક્રોધા તેમ નાથી અને વજન લઈ લીધેલા ધડીઆળની વાત યાદ અવે છે, એટલે તે બંધ પડતા સુધી ઘુરતજ ખટ, ખટ, ખટ, કરવા લાગે છે.

“ સ્ત્રીઓને તાબામાં રાખવાનો પોતાનો હક છે, એના રાક્ષસી વિચારથી શુ ધણીઓ વધારે સારા કે વધારે સુખી થાય છે ? અનખત નહિ. તેમની સ્વાર્થ અને જીલમની ખરાબ કશુરોને તે ઉત્તેજન આપ્યા વગર, અને સ્ત્રીજાતિ તેમને આનંદ આપનાર અને આત્મોન્નતિ કરનાર હોવાથી તેને માન આપવું જોઈએ, તે સ્ત્રીજાતિ વિષે તુચ્છ વિચાર આપ્યા વગર રહેજ નહિ. જ્યારે માણસ પોતાની પત્નીને ખરેખર માન આપે છે, ત્યારે તેમની દ પત્ની અવસ્થા કેવી સુદર ને સુખરૂપ હોય છે તે આપણે જોઈએ છીએ. પરંતુ તેમના લગ્ન સંબંધની કેવળ વિરૂધ્ધ તે આ રીતે કરે છે, અને જે સ્ત્રી જી દગી પર્યંત તન મન વડે તેના હુકમ પાળવાને ખરેખરી બધાઓની છે, અને જેના છોમરા તે પોતાના નથી પણ તેના (ધણાના) છે, અને જ્યારે થોડા લાગે ત્યારે તેના હાથમાંથી સુચવી લે છે, તે સ્ત્રીને માન આપવું એ ઘણું કઠીણ કામ છે. પોતાની સ્ત્રીઓને તામેદારનોકર-તેમની મિ કત છે-એણે પ્રયદાયી ને ઉદાથી સીખવાયુ ન હોત, તો તે ર ધણીઓ ધનાડમાં રોજ તેમની પત્નિઓ ઉપર જે બંધ કર જીલમીત કરે છે તે યાત નહિ. એવી જીલમીત કેટલી થતી હશે તેની

આપણે ગણતરી કરી શકતાં નથી, પરંતુ મારી ખાતરી યદ છે કે સ્ત્રીઓની તાબેદારીના સર્વ વિચાર તદ્દન બદલાય નહિ, ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓ ઉપરની એવી જીલભાત, સ્ત્રીઓને માર પકાડ અને સ્ત્રીઓનાં જીવ દહી બધે પડવાનાં નથી. "

ઉપરના ઉત્તારાથી પામાત્મ દેશોની સુધરેલી અને આગળ પડતી સ્ત્રીઓ આપણા પાળવાના સંબંધમાં કેવા વિચાર ધરાવે છે, તે માલમ પડશે. એ વિચાર મનન કરવા સરખા છે. એનો મુખ્ય આશય એવો છે કે જ્યાં પોતાનાં કર્તવ્યનો સવાલ આવે, એટલે તે તજવાં પડે, અથવા પાપાચરણ કરવું પડે, ત્યાંજ ધણીની આચાર્ય ઉલ્લંઘન થાય તો હરકત નહિ; પરંતુ ધરના ને લૌકિક કારવ્યવહારમાં સ્ત્રીએ ધણીની આચાર્યમાં રહેલું એ સાફ છે. મરહુમ મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાનાં લગ્ન થવાનાં હતાં, તે વખતે વડા ધર્મ સુરેએ તેમને જણાવ્યું, કે લગ્ન ક્રિયા વખતે ધણીની આચાર્ય પાળવાનું વચન અમે છોડી દઈશું, ત્યારે તેમણે કહ્યું, કે મારું લગ્ન રાણી તરીકે થવાનું નથી, પણ એક સ્ત્રી તરીકે થવાનું છે, અને સ્ત્રી તરીકે હું ધણીની આચાર્ય પાળવા બંધાએલી છું, માટે મારે એ પ્રતિજ્ઞા લેવાની છે.

આપણે અહીં લગ્નની વિધિ વખતે જો કે ધણીની આચાર્ય પાળવાની સ્ત્રીને પ્રતિજ્ઞા કરવી પડતી નથી, તોપણ રાજકારેનાં વચન અને રૂઢીને લઈને દરેક સ્ત્રી પતિની આચાર્ય માનવી એ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. ધણીઓ પોતાના પ્રમાદથી એટલે સુધી જાય છે કે તે પતિની જાણે એક ભલ્લત હોય તે રીતે જીવારમાં આંકી શકે કે દાનમાં આપી શકે, એવી તેમની સમજ છે! જો કે આવા દાખલા હાલ બનતા નથી, પરંતુ મહા ભારતના ને બીજા વખતના દાખલા પુસ્તકોમાં આપેલા છે. સુ. પુરુષ આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને આપી શકે, અને સ્ત્રીએ પોતાનું કર્તવ્ય સમજી ધણીના આચાર્ય હુકમને તાબે થવું જોઈએ? ધરના અને લૌકિક કાર વ્યવહારમાં પણ નફા સુક્રાંતની સ્ત્રી ભાગિયણ થાય છે, તેથી તે તરફ પણ ધ્યાન આપવાની તેની ફરજ છે, તેમ પુરુષે તેની સંભાળ લેવાની પણ ફરજ છે. ધણીએ અમુક ચીજ ખરીદવા કે અમુક કામ કરવા આચાર્ય કરી હોય, પરંતુ તેથી જો ગેરલાભ થશે એવું સ્ત્રીને માલમ પડે, તો પણ શું તેણે આંખો મીચીને

પતિની આરા માથે ચઢાવવી જોઈએ? સમજી પુરૂષો એવી આરા આપતા નથી, અને ડાહી સ્ત્રીઓ એવી આરા થાય, ત્યારે ધણીને ધીમારાથી સમજાવે છે, અને સમજી ધણી તે માને છે પણ ખરો.

વળી ધણીઓ સ્ત્રીને તાબેદાર સુલામડી જેવી લેખ અને તેની સાથે તેવી વર્તણૂક રાખે એ પણ અયોગ્ય છે. ચોતે મનસ્વી હુકમ કરે, તે સ્ત્રીએ પાળજવો જોઈએ; પછી બધે તેથી તે હુકમના વેઠે કે ક્રુષ્ણ ભોગવે! સ્ત્રીને વૈતરણ સરખી ગણીને તેની પાસેથી હદ ઉપરાંત કામ કરાવવામાં આવે, અને જેટલી દયા જનવરને માટે ખાવામાં આવે તેટલી પણ તેને માટે ન ખાય તો તે ધણીને ફર સમજવો જોઈએ. તેને હીંડતાં ચાપતાં તુચ્છકારવી, ગાજો દેવી, ને માર મારવો એ હિચકારાપણું છે. વિલાયત કરતાં આપણા દેશમાં આવા દાખલા ઘણા બને છે; કેમકે ત્યાંના કરતાં અહીં સ્ત્રી વિષે કુદરેત હલકા વિચાર ધરાવે છે, અને સ્ત્રીઓ વધારે તાબેદારી ભોગવે છે. અશબ્દ સમજી સોકોમાં આવા દાખલા ઘોડા બને છે.

એથી ઉપર કેટલીક સ્ત્રીઓ “અવળચંડી” જેવું આચરણ લઈ બેસે છે. તે જણ ધણી કરે તે ન કરવું, અને પોતાની મરજીમાં આવે તેજ કરવાનું પણ લઈ બેસે છે. સ્ત્રીઓની આવી ચાલ પણ ધિક્કારવા લાયક છે. ધણીની મરજી સંપાદન કરવી એ સ્ત્રીની ફરજ છે. જો તેના કહેવામાં ન રહે, તો મરજી સંપાદન થઈ શકે નહિ. સ્ત્રીનાં આવાં કૃત્યથી ધણી નારાજ રહે, અને બંને વચ્ચે અણબનાવ થાય, અને તેથી બંને જણ સુખ ભોગવી ન શકે. સંસારમાં વાસ્તવિક એવું બને છે, કે જે ધણીને કુરાળ હોય તેજ બીજા ઉપર ઉપરીપણું રાખી શકે છે. ઉપરીપણું જીલમથી જોઈએ તેવું અને હમેશા ટકી શકતું નથી. જ્યાં ધણી ડાહ્યા ને સમજી હોય છે, ત્યાં તેમનું ઉપરીપણું સ્ત્રીથી માંડીને ધરનાં સર્વ મનુષ્યો ઉપર રહે છે. જ્યાં સ્ત્રી ડાહી ને કુરાળ હોય છે, ત્યાં બહુ કરીને તેવું ચલણ ધરના અંદર જોવામાં આવે છે.

કેટલીકવાર સ્ત્રીઓ પોતાનું ચલણ ચલાવે બેઠા ઉપાય લે છે. ધણીને વરા કરવા સારું દારૂ ધણી કે કામણ ક્રમણ કરાવે છે, પરંતુ એ વરાકરણના કુદરેત ઉપાય છે, અને તેથી ધિક્કાર ક્રમ ન થતાં ધણીવાર બચકર પરિણામ નીપજે છે. ધણીને કળજમાં રાખ્યા માટે વખતે તે તેને બોલી રીતે

ભાવે છે. અનેક તરેહનાં જૂઠાં સાચાં કરી તેની માતા કે બીજાં વડિલ સાથે વિરોધ પડાવે છે. તેને રાજી રાખવા સારૂ તે જૂઠું ચલાવે છે, એટલે વખતે ધણું ખરીદ્યું હોય તે થોડું કહે, મોઢું આણ્યું હોય તે સસ્તું બતાવે, કે થોડું કામ કર્યા છતાં ધણું દેખાડે. ધરને માટ ને ધણીને માટ જાણે તે વાજ આવતી હોય એક ડાળ કરે. ભૂતાવળ વગેરેના ફેલ કરે, તે એવી મતલબથી કે પોતાને કામ કરવું ન પડે, અને ધણી પોતાને માટ કાળજી રાખતો થાય. આવું કરનારી નારીઓ પોતાના કર્તવ્ય ચૂકે છે, અને પાપ કર્મથી પતિત થાય છે.

જ્યહાં ખરો પ્રેમ છે ત્યાં તાળેદારી ટકી ન રાકે. જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં દાસત્વ નાશ પામે છે. પરંપરા ખરો પ્રેમ હોય, તો એક બીજાના મનમાં હુકમ કરવાનું નથી આવતું, પરંતુ એક બીજાની મરજી સાચવવાનું, એટલે હુકમ ઉઠાવવાનું તેના મનમાં આવે છે. પ્રેમાળ સ્ત્રી ધણીના હુકમની રાહ જોતીજ નથી. તેને જે જે જોઈએ તેની ગોઠવણ તે અગાઉથી કરી રાખે છે. તેની જેવી ઈચ્છા જુએ છે, તે પ્રમાણે તે વર્તે છે. પ્રેમના બધનથી સ્ત્રી પુરુષના યુગલ સ્વરૂપ-એક સ્વરૂપ ધર્મ રહે છે. એ એક સ્વરૂપનો કયો અર્ધો ભાગ કયા અર્ધો ભાગ ઉપર સત્તા ચલાવે એ પ્રશ્ન રહેતોજ નથી. ખરી મિત્રતામાં જોમ એક મિત્ર બીજા મિત્ર ઉપર આચ્છા કરી રાખતો નથી; પણ દરેક મિત્ર બીજાની આચ્છા ઉઠાવવા તત્પર રહે છે, તેમ ખરાં દંપતી તેજ કે જે એક બીજાની આચ્છા ઉઠાવવા તત્પર છે, પરંતુ આચ્છા કરવા નારાજ છે.

લગ્ન વડે પત્નીના [ધણીનાં પણ] બે કર્તવ્ય ઉત્પન્ન થાયછે; ૧ પાતિ-વ્રત્ય-પતિવ્રતાપણું [ધણીનું એક પત્નીવ્રત], ૨ ઉપયોગી થવા પાણું.

શિયળના વિષયમાં આપણે બતાવ્યું છે કે પતિવ્રતાપણું અથવા શિયળ એ સ્ત્રીનો જાતિ ધર્મ છે. લગ્ન કર્યા પછી એ લૌકિક ધર્મ થાયછે, તેથી એ કર્તવ્ય બેવડું જોવાનું જોઈ પડે છે, અને તે ન પાળવાથી બેવડું પાપ થાય છે. લગ્ન વડે સ્ત્રી પોતાનું તન મન ધણીને અર્પે છે, તેથી તે મનસા વાચા ને કર્મણા વડે પાતિવ્રત્યનો ભંગ કરી રાકતી નથી. શિયળના પાઠમાં આ વિષે ધણી વાત કરી છે, માટે તેનું પિછપેણ ન કરતાં જે વિરોધ વાત કહેવાની તેજ અહીં કહીશું.

મહા ભારતના અનુરાસન પર્વમાં કહ્યું છે કે:—
 સુસ્વભાવા સુવચના સુવૃત્તા સુલ્લદર્શના ।
 અનન્ય ચિત્તા સુમુખા મર્તુઃ સા ધર્મચારિણી ॥

જે શ્રી સર્વ સાથે સારા સ્વભાવવાળી, મધુર જોવાની, સદાચાર માળ-
 નારી, પતિમાન્ય ચિત્ત રાખનારી, તથા આનંદી મનરાળી હોય, તેને પ્રતિવ્રતા
 સ્ત્રી ગણવી.

પૃથ્વ્યારદીય પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

અતિ પ્રિય તરૈર્વા કથૈર્મતારં યાસુપેવતે ।
 પતિવૃત્તા શિરોરત્નં સાનારિ કથિતા બુધૈઃ ॥
 વીક્ષિતા વિક્ષિતેના ન્યૈર્હાસિતા નહસત્યપિ ।
 માપિતા માપતૈર્નૈવ સા સાધ્વી સાધુ લક્ષણા ॥

જે શ્રી પોતાના પતિ સાથે હંમેશા સારા વચનો જોવી તેના કહેવા પ્ર-
 માણે વર્તે છે, તે સ્ત્રીને હૃદયમાન લોક પતિપ્રવચ સાંચોમાં રત્ન કહે છે.

કુશાચારી પ્રથમ તેની સાચું જુએ છે પણ તે તેની સામે જોતા નથી, તે
 હસાવતો હોય પણ પોતે હસતી નથી, તે જોવાવતો હોય પણ પોતે જોવાતા
 નથી એવા સારા લક્ષણવાળી સ્ત્રી પ્રતિવ્રતા કહેવાય છે.

મહાત્મા મત્સ્ય કહે છે કે:—

પતિ યા નામિચરતિ મનો વાગ્દેહ સંયુતા ।
 સા મર્તુ લોકમાન્નોતિ સદ્રિઃ સાધ્વી તિચોચ્યતે ॥

જે સ્ત્રી પોતાના પતિનું અપમાન ન કરતાં તેનામાં મનુષ્યણી અને શરી-
 રથી નિષ્ઠા રાખી રહે છે, તે પરલોકમાં પણ પોતાના સ્વામીના ધરમાં રહે
 છે, અને આ લોકમાં સાધ્વી એમણે પ્રતિષ્ઠા કહેવાય છે.

અને લૌકિક ધર્મ તરીકે જ્યાં સુધી તે બીજા પતિ ન કરે, ત્યાં સુધી મરનાર પતિની સાથે લગ્નની પવિત્ર ગાંડ પડે બંધાયથી તે એ કર્તવ્યથી મુક્ત થઈ શકતી નથી. વિધવા અવસ્થા બહુ જીરી છે. યુવાવસ્થા હોય તે વખતે શિયળ સાચવવું સહેલ નથી. જે દૃઢ મનની, કર્તવ્ય સમજનારી ને તેને દૃઢતાથી વળગી રહેનારી, લાજની દરકાર કરનારી અને કુલીન હોય તેજ આખર ભેર રહી શકે છે. આખર ભેર રહેવા માટે દરેક વિધવાએ ખરા મનથી ચલન કરવો જોઈએ. આપણા સદ્ગુણની કસોટી વિપત્તિમાં અને લાલચોમાં જ થાય છે. જે નિપત્તિને ગણકારતી નથી, અને લાલચથી લપટાતી નથી, તેને સુનીતિ આચરવામાં નિર્ભયપણું છે.

ઉપયોગી થવાપણું એ બીજું કર્તવ્ય છે. ઉપકારનો બદલો વાળવો એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. માખાપ આપણા ઉપર અનેક ઉપકાર કરે છે, માટે તેનો બદલો વાળવા આપણે તત્પર થઈએ છીએ. એજ રીતે ધણીના પત્ની ઉપર અનેક ઉપકાર થાય છે, તેનો બદલો તેણીએ વાળવો જોઈએ. વળી જેમને એક બીજાના સંગમાં જીવંતી પર્યંત રહેવાનું છે, તેમને એક બીજાના કામમાં આવવાની જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે. ધણીનાં વચન ઉચ્ચાપવાને બદલે તે પાળવાની ઇચ્છી રાખવી. તે અભિપ્રાય પૂછે ત્યારે તેને તોડી પાડવાને બદલે મળતું થવા ચલન કરવો. પોતે નિરસ્પર્શી, ગ્રેમાજ ને વિચારવાન થઈ વિનાકારણ તેની આડે ન આવતા તેને મદદગાર થવા આતુરતા રાખવી. તેના સુખ અને કલ્યાણને માટે તત્પરતા રાખવી, અને તેની ઇચ્છાને અનુસરવું. એમ કરીએ તો જ તેને ઉપયોગી થઈ પડાય છે.

જે સ્ત્રી પોતાના ધણીના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેતી નથી, અને તેની બીડે ભોગ પડતી નથી, તે સ્ત્રી પત્ની તરીકે પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકે છે. પોતાનો ધણી ખાટલે પડે હોય તે વખતે તેને માટે ઔષધ ઉપચાર ન કરે, ખાચ પીવાની તજવીજ વખતો વખત ન કરે, અને તેની સારવાર કરવામાં ધ્યાન ન આપે, એવી નિર્દય સ્વભાવની સ્ત્રીઓ બાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. દાહલા દહાડા આવે ત્યારે ધણીને વહેતો મૂકે એવી કડણ કાળજીની સ્ત્રી કોઈક જ હોય છે. જરૂરને પ્રમ ગે પતિનો એવા ન કરવી એ આર્ય ધર્મનીત નથી, એણે જ નહિ, પણ તેમ કરવાથી પોતાના કર્તવ્યનો ભંગ થાય છે.

ધણી એક બીજાનું સ્વપ્ન સમ ન શકે, કે એક બીજાની જીંડ ભોગ ન પડે, એ રખીલ છે.

પત્નીનું સૌથી મોટું કર્તવ્ય પતિની આત્મોન્નતિ કરવી એ છે. ધણીના આત્માની ઉન્નતિ બેરી કેમ કરી શકે, એ પ્રશ્ન ધણાંના મનમાં આવશે. સ્ત્રી શું પુરૂષ કરતા વધારે યાત્રી છે, અને તે શું ધણીની ઉપરી છે કે તે ધણીની ઉન્નતિ માટે કંઈ કરી શકે ? સ્ત્રી યાત્રી ન હોય કે ધણી ઉપર અખત્યાર ચલાવી શકતી ન હોય, તોપણ તે ધારે તો ધણીનું ધણો રીતે કલ્યાણ કરી શકે છે. સ્ત્રી પુરૂષ જન્મ પર્યં એક બીજાના સંગમાં રહે છે. સોબતની અસર થયા વગર રહેતી નથી. સ્ત્રીની વાણી અને રહેણી કાણી પુરૂષ ઉપર અસર કરે છે. કચેર ને દૂર પુરૂષો સત્તારીના સંગમાં કામળ હૃદયના થાય છે. નિર્દય સ્વભાવ બદલાઈને તેથી ધીમે ધીમે દયાળુ વૃત્તિ પ્રબળ થાય છે. સ્ત્રીના વચ્ચે પડવાથી પુરૂષ પોતાનો મિળજ ખામોશ રાખે છે. વાંઠા અવસ્થામાં પુરૂષની અદર રહેલી કઠોરતા, અમલ્યતા, નિર્દયતા, એકલ પેટાપણુ વગેરે દુર્ગુણો પરણ્યા પછી ધીમે ધીમે કમી ચવાનાં ધણા દાખલા છે. તેની સ્વચ્છ હી ચાલ પણ ગૂઢસ્થાત્મક ધર્મમાં પડ્યા પછી દૂર થાય છે. પ્રેમની આખી પુરૂષને સ્ત્રીના સંગથી થાય છે, અને એ પ્રેમ આગળ જતે દેવી સ્વરૂપ પકડે છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રી વડે જ પુરૂષની નીતિ રીતિ સુધરે તો તેના આત્માની ઉન્નતિ થયા વગર રહે નહિ, એ સ્પષ્ટ છે. એથી ઉલટું જ સ્ત્રી સારા લક્ષણની ન હોય, તો પુરૂષમાં તેના કેટલાક કુલક્ષણ દાખલ થાય છે. વળી કેટલીકવાર પુરૂષને સારા કામ કરવા જતા તે આડે આવે છે. તે કહે છે તમે પરમાર્થના કામમાં પેસા ખરચવાથી “ ધરના છોકરા ધટી ચાટે ને ઉપાધ્યાને આટા ” જેવું કરશો તમે બીજાને બચાવવામાં પોતાને શીર જોખમ વહોરી દો છો. ગરીબ લોકોને રોગ ચાળાના વખતમાં મદત કરવા જતા કંદારા તમને એવી રોગ લાગશે અથવા બહુ મહેનતથી તમારું પોતાનું સારીર બગાડશો. ખપોળમાં લાય થઈ છે, તો “ આવ પથરાપગ ઉપરપડ ” કરીને આપણે તે ત્યાં શા માટે જવું ને શારને જોખમમાં નાખવું ? “ કાઝી કુળજે કૌં, તો કહે સારે રાડેર કી કિર. ” જેવું મન રાખનાથી આપણને રો લાભ ? આવા અવા વિચાર અને દિલસોજી બતાવવાથી વખતે પુરૂષની પરમાર્થ વૃત્તિ કમી થાય છે કે બદલાય છે. પત્નીએ બનતા સુધી ધણીને સુકાર્ય કરવામાં ઉત્તેજન અને મદત કરી એ નેનું કર્તવ્ય છે.

ધણી એક બીજાનું સ્વપ્ન સમજી ન શકે, કે એક બીજાની લીડ ભાગ ન પડે, એ દેખીતું છે.

પત્નીનું સૌથી મોટું કર્તવ્ય પતિની આત્મોન્નતિ કરવી એ છે. ધણીના આત્માની ઉન્નતિ બેરી કેમ કરી શકે, એ પ્રશ્ન ધણાંના મનમાં આવશે. સ્ત્રી શું પુરૂષ કરતા વધારે યાની છે, અને તે શું ધણીની ઉપરી છે કે તે ધણીની ઉન્નતિ માટે કંઈ કરી શકે ? સ્ત્રી યાની ન હોય કે ધણી ઉપર અખાત્યાર ચલાવી શકતી ન હોય, તોપણ તે ધારે તો ધણીનું ધણો રીતે કલ્યાણ કરી શકે છે. સ્ત્રી પુરૂષ જન્મ પર્વત એક બીજાના મગમા રહે છે. સોજતની અમર થયા વગર રહેતી નથી. સ્ત્રીની વણ્ણી અને રહેણી કાણી પુરૂષ ઉપર અસર કરે છે. કંઠેર ને ફૂર પુરૂષો સગારીના સગમા કામળ હૃદયના થાય છે. નિર્દય સ્વભાવ બદલાઈને તેથી ધીમે ધીમે દયાળુ દત્તિ પ્રખ્યા થાય છે. સ્ત્રીના વચ્ચે પડવાયો પુરૂષ પોતાનો બિજાજ આભાસ રાખે છે. વાઢા અનસ્થામ પુરૂષની અદર રહેલી ક્રોધતા, અમલ્યતા, નિર્દયતા, એકપ પેટાપણું વગેરે કુર્ગુણો પરણ્યા પછી ધીમે ધીમે કમી થવાનાં ધણા દાખલા છે. તેની સ્વભાવની ચાલ પણ ગૂંડસ્થાશ્રમ ધર્મમા પડ્યા પછી ફર થાય છે. પ્રેમની આખી પુરૂષને સ્ત્રીના સંગથી થાય છે, અને એ પ્રેમ આગળ જતે દેવી સ્વરૂપ પડે છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રી વડે જો પુરૂષનો નીતિ રીતિ સ્થિર થાય તેના આત્માની ઉન્નતિ થયા વગર રહે નહિ, એ સ્પષ્ટ છે. એથી ઉલટું જો સ્ત્રી સારાં લક્ષણની ન હોય, તો પુરૂષમા તેના કેટલાક કુલક્ષણ દાખલ થાય છે. વળી કેટલીકવાર પુરૂષને સારા કામ કરવા જતા તે આડે આવે છે. તે કહે છે તમે પરમાર્થના કામમા ખેસા ખરચનાયો “ ધરના છોકરાં ધટી ચાટે ને ઉપાધ્યાને આટા ” જેવું કર્યો. તમે બીજાને બચાવવામા પોતાને સીર જોખમ વહેરી લોટો. ગરીબ લોકોને શેગ ચાળાના વખતમા મદત કરવા જતા કદાશ તમને એવી શેગ લાગશે અથવા બહુ મહેનતથી તમારું પોષણ સારી બગાડશે. પાપોળમા લાગ થઈ છે, તો “ આવ પથગપ્પ ઉપર પડ ” કરીને આપણે તે ત્યાં શા માટે જવું ને રાત્રીને જોખમમાં નાખવું ? “ કાઝી કુબળે ક્યેં, તો કહે મારે રાહેર કી કિશ્ત. ” જેવું મન લાખનાથી આપણને ગો લાભ ર અથવા અના વિચર અને દિશ્મોજી બનાવવાયો વખતે પુરૂષની પમાર્થ દત્તિ કમી યાદ કે બદલાય છે. પત્નીએ જાના સુધી ધણીને સુધાર્ય કરવામા ઉત્તેજન અને મદત કરી એ નેત્ર કર્તવ્ય છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

ઘરઘણીઆણીનાં કર્તવ્ય.

ઘરઘણીઆણી શબ્દજ કહી આપે છે, કે ઘરતું અધિપતિપણ અથવા ઉપરીપણું સ્ત્રીનું છે. સર્વ દરોમાં અને સર્વ જાતોમાં-પછી તે જંગલી હોય કે સુધરેલી-સ્ત્રીને ઘરતું ઉપરીપણું સોંપવામાં આવેછે. સ્ત્રીની શરીર રિયતિ તેને બકારના કરતાં ઘરના કામને વધારે લાયક કરેછે. સંતાનની ઉપત્તિ અને તેમને પાળવાં પોષવાં એ માતા તરીકે સ્ત્રીને ઘરમાં રોકવાને કારણભૂત થાયછે. પુરુષ અને સ્ત્રીએ કામની જાણે વહેંચણી કરી હોય, તેમ સ્ત્રી ઘરતું કામકાજ કરે અને પુરુષ બહારતું કરે. એ વહેંચણી બહુ કઠોરપણથી થયેલી છે; માટે જ પુરુષ ઘરના કામમાં દખલ કરે કે સ્ત્રી પુરુષના કામમાં હાથ ધામે, તો તેથી સંસારનું કામ યથાર્થ રીતે થઈ ન શકે. અપવાદ તરીકે વખતે પુરુષ ઘરતું નાવ ચલાવે છે કે સ્ત્રી મરદાની કામકાજ કરેછે; પરંતુ સામાન્ય રીતે સ્ત્રી પુરુષ માટે વહેંચાયેલાં કામ બંનેને વધારે અનુકૂળ પડેછે.

ઘરતું ઉપરીપણું સ્ત્રીએ પોતાને હાથજ રાખવું જોઈએ. પોતાનો હક્ક બીજાને હાથ ન જાય, તેને માટે તેણે નિરતર કાળજી રાખવી. કેટલીકવાર બેદરકારીથી તે પોતાનો અધિકાર બાંધે બેસેછે. કેટલીકવાર પોતાની કમ-આવડતથી એ અધિકાર જાયછે કે કમી થાયછે. સ્ત્રીએ પોતાના કામકાજમાં ન લાયક નિવડે, તો ઘણીને વચ્ચે પડવું પડેછે. જો તે વિશ્વાસપાત્ર ન નિવડે, તો ઘણી તેના કામમાં હાથ ધાલેછે. માટે સ્ત્રીએ હરેક રીતે પોતાનો હક્ક જાળવી રાખવા અને તેનો યથાર્થ રીતે અમલ કરવાને યોગ્ય થવું જોઈએ.

ઘરઘણીઆણી ૫૬ ઘણુંકરીને વડિલ સ્ત્રી પાસે રહેછે. સાસુ હોય ત્યાં સુધી ઘરની સંરદારી તે ભોગવેછે. સાસુ અશક્ત થાય કે ન હોય, ત્યારે ઘરની માલિકી વહુને મળેછે. ઘરમાં વધારે વહુઓ હોય, તો મોટા માધની વહુ ઘરઘણીઆણી થાયછે. ઘરમાં વહુ ન હોય તો અધિપતિપણું [વિધવા]

ખરેન કે દિકરી ભોગવેછે. કોઈવાર ધરમાં ધણી સ્ત્રીઓ હોય, તો જુનું વધારે ચલણ કે લાયકી હોય, તે અધિકાર ભોગવેછે. પુત્ર ઉમર થયા પછી કે કમાઈનું સાધન મળ્યા પછી ધણીવાર ધણી જૂદા નીકળેછે, એટલે તેનો સ્ત્રી તેના ધરની ખણીઆણી થાયછે.

ધર એ એક નાનું શીકડું સભ્ય છે. એ રાજ્ય ચલાવવું સહેલું નથી. તેને સારી રીતે ચલાવવામાં હુધિ, કુરાળતા, ચતુરાઈ વગેરે અનેક ગુણોની જરૂર પડેડે. ગૂઢ સભ્ય કુત્તેહમંદીથી ચલાવનાર સ્ત્રીઓ ધણી થોડી મળી આવેછે. એ સભ્યને કુત્તેહમંદીથી ચલાવનાર સ્ત્રીને પ્રરૂપે કરતાં ઓછો યશ થતો નથી. ધર સંચાર ઉત્તમ રીતે ચલાવી જાણનાર કદાચ એક સંસ્થાનનો કારભાર કરવાને લાયક થઈ શકે; પરંતુ સંસ્થાનના કારભારીઓ ગાહ-રાજ્ય યથાર્થ રીતે ભાગ્યેજ ચલાવી શકે. સંસ્થાનમાં જેમ અનેક ખાતાં તરફ હાથ આપવાનું છે, તેમ ગૃહ-રાજ્યમાં પણ અનેક ખાતાં તરફ ધ્યાન આપવાનું છે. ખર્ચમાં બીજાઓ ઉપર અમલ ચલાવવાનો હોયછે. ખર્ચને આવક જાવકનો વિચાર કરવા પડેછે. ખર્ચને બીજા નાં મન રીઝવવાં પડેછે.

ધર કોના વડે, સ્ત્રી કે પુરૂષ વડે? એ વિષે એક દંપતીમાં વિવાદ થયો. ધણી કહે ધર મારા વડે, કેમકે હું ધારૂં તે કરી શકું. બૈરી કહે તમે ધારૂં તે કરી શકો એ વાત ખરી; પરંતુ ધર તો બૈરાંબંજ. ધરના સંજ ધમાં બૈરાં ધારે તે કરી શકે. એ વાતનો પૂરાવો હું તમને કોઈવાર આપીશ. વાત વિસારે પડ્યા પછી કેટલાક મુદતે પુરૂષનો એક જીવજન મિત્ર પરગામવી તેને મળ્યા આવ્યો. પુરૂષ તે વખતે કંઈ કામે જહાર ગયેલો હતો, અને સ્ત્રી ખડકીમાં બેઠી બેઠી નિસાર ઉપર ઘણ વાટતી હતી. મિત્રે આવી પૂછ્યું, કેમ ભાબી સારાં છો? મારા ભાઈ ક્યાં ગયા છે? બૈરી ઉત્તર ન આપતા શેવા ને હુસકા ખાવા લાગી, તે જોઈ મિત્રે ફરીથી પૂછ્યું, કેમ ભાણી રૂઓ છો, ધરમાં કંઈ કજીઓ થયો છે કે કંઈ મોડા સમાચાર મળ્યા છે? આ-ખરે બાઈએ હુસકાં ખાતાં કહ્યું, કંઈ નહિ ભાઈ, તેવું કંઈ બન્યું નથી. મિત્ર કહે ત્યારે તમે રૂઓછો શામાટ? સ્ત્રી બોલી, મારે કહેવું તો ન જોઈએ, પણ તમારા ભાઈ તમાગપર બહુ રિમાયા છે. તે બોલતા હતા કે તમે આ-વગો કે તે તમને આ નિસાતગ (ઉપર વટણા) વડે મારવાના છે. મિત્રે ધણી વિચાર કર્યો, પણ તેને કંઈ કારણ ન સમજાયું. પછી તે બોલ્યો, ડીક ભાભી!

એમ છે તો હું પાછો જઈ છું. ભાભી કહે નાના, એમ જવાનું કારણ નથી. તે આવશે ત્યારે હું વચ્ચે પડીશ. મિત્ર કહે, એમ ઝગડો કરવાનું કારણ નથી, મારે કંઈ તેવું કામ પણ નથી, માટે હાલ તો હું જઈ છું. એમ કહી તેણે ચાલવા માંડ્યું. થોડી વારે ધરધણી આવ્યો, ત્યારે સ્ત્રીએ પાછો રેવાનો ને હુસકા ખાવાનો ઢોંગ મચાવ્યો. ધણીએ રેવાનું કારણ અનેક વાર પૂછ્યું, ત્યારે છેવટે તેણે હુસકા ખાતા કહ્યું, તમારી ગેરલાજરીમા તમારા મિત્ર (ફલાણા ફલાણા) આવ્યા હતા. આવ્યા તેનાજ તેમણે આ નિસાતરાની માગણી કરી. મેં કહ્યું હું દાળ વાડું છું તે પૂરી વાચ, એટલે તમે બેલાગક નિસાતરા લેજો. તેમણે હમણા ને હમણાં આપવાની જીદ કરી, અને મેં ન આપ્યો, તેથી તે શીમાઈને ચાલતા થયા. મેં બહુએ સમજાવ્યા, પણ તે એકના બે ન થયા. મેં તેમની મરજી પ્રમાણે નિસાતરા ન આપ્યો, તેથી મને પણ બહુ પરતાવો થાય છે. ધણી કહે, નિસાતરા તુરંતજ આપવો જોઈતો હતો. આપણે દાળ વગર ચાવી લેત, પણ તેમને નીકળવાને કેટલી વાર થઈ? ત્રી કહે, તે હમણાંજ ગયા, ને ભાગેજે પણ ભાગ્યેજ પહોંચ્યા હશે. ધણીએ નિસાતરા હાથમાં લઈ મિત્રની પાછળ દોટ મૂકી. અર્થે એક ગાઉ ગયા પછી મિત્ર દેખાવા લાગ્યો, એટલે ધણીએ બૂમ પાડી, કે ઉભો રહે ભાઈ, આ લે નિસાતરા, હું લઈ આવ્યો છું. મિત્રને દેખાડવાને ધરાદે તેણે નિસાતરા હાથમાં આગળ પડતો રાખ્યો હતો. મિત્રે પાછા ફરીને જોયું, તો તેને લાગ્યું કે એ નિશ્ચય મને નિસાતરા વડે મારવા સાક્ષર મારી પાછળ થયો છે. આવા ભયથી તેણે દોટ મૂકી, એટલે ધણી બૂમ પાડતો વધારે બળ કરીને તેની પાછળ ધાયો. આથી મિત્રની વધારે ખાતરી થઈ એટલે ને જીવ લઇને નાઠો. ધણી યાકયો ત્યારે પાછો ફર્યો, ને ઘેર જઈ જીવિતકવાત બની હતા, તે સ્ત્રી ને કહી સંભળાવી, એટલે તે ખડખડ હસવા લાગી. પછી તેણીએ બેઠે ભાગીને કહ્યું, કે જુઓ તમે કહેતા હતા કે ધર તમારું ને તમારી વડે ચાલે; પણ સ્ત્રી ધારે તો ધરને ઠેકાણે ધ ઘોલીડ કરી મૂકે! ધરની લાજ મરગદા સ્ત્રીને હાથ છે. સગા વડાલા મિત્ર મંડળ એ સૌ સ્ત્રી સારી હોય તોજ પોષાઈ ગઈ. લાઇડા માત્ર કમાઈને ધરમાં લાવી જાણે, પરંતુ તેનો અવેગ કરવાનું કામ સ્ત્રીના હાથમાં છે. “જેના હાથમાં ડાઈ તે સગા ગામની ફાઈ” થઈ શકે છે પરંતુ પાઈ ને સગાં સાગવાંને ખાવા પીવાનું આપવાનું ને તેમની ચાકરી બગદાર કરવાનું કામ સ્ત્રીના હાથમાં છે. તે ધારે તો મીડી જીવ વડે તેમને

પ્રશ્ન પ્રશ્ન કરી નાખે, અને તેને તેથી હલકો ફેંટો આવે, તો તે કડવી જીભ વડે તેમને ચાહે તેટલું વીંટાડી શકે.

બે અક્ષરનો નાનકડો રાજા ‘ ધર ’ કહેલો ચિત્તાકર્ષક ને સુંદર છે ? ધર માંડવાનું સર્વ ગ્રીષ્મોને મન યાચ છે. ધર સત્તાર ચત્રવવા કાણ નથી ઇચ્છતું ? ‘ ઉઠ મરે તોયે મારવાડ સાચુ જીએ, ’ એ કહેવત પ્રમાણે જે પરદેશ જાય છે, તે પોતાના ‘ ધરની ’ ઝખના કરે છે. બે દહાડા પરગામ જઈએ છીએ, તોપણ ‘ ધર ’ ની ઝખના ચાક કરે છે. ગમે તેલુ સુંદર હોય, તો પણ પારકુ ધર ગમતુ નથી, અને પોતાની ગમે તો નાની સુંપડી હોય, તો પણ તે ખ્યારી લાગે છે. એવું શું કારણ ? પશ્ચિમો પણ સાચ પડવા આવે છે, ત્યારે પોતાના માળામા આવીને ભરાય છે. જૈરાં કહે છે પણ ખરાં કે ‘ વર વના હજે પણ ‘ ધર ’ વના નહીં. ’ આવું જે ધર તે સી વડેજ શોભે છે, અથવા ગ્રીષ્મ પારેપાર ધરને બનાવે છે. પ્રરૂપ ભણે મોટી હવેલી બાધે, પણ તે સીના હાથ વગર ‘ ધર ’ થતું નથી. ધર એટલે ચાર ભીતો ને છાપરાથી તૈયાર કરેલું મકાન નહિ, પરંતુ કાંઈ પણ મકાન સ્ત્રીના નાજુક હાથથી પૂર્ણ અને વ્યવસ્થિત થયેલું છે, ને શણગારાયેલું છે, તે ખરૂં ધર સમજવું. માળાએ બાંધરાથી માદાની ચતુરાઈ હોય છે. સુંદર મધપૂડા મધમાખીએ બનાવે છે. તેના નર તેમા ભાગ પણ લઈ શકતા નથી. એટલા માટે ‘ ધર ’ તો સીનુંજ છે, અને તેના ઉપર દાવો પણ તેનોજ છે.

મકાનને ‘ ધર ’ કરવું હોય તો સીએ તે સી રીતે કરવું, અને તે ધરનું ઉપરીપણું કેવી રીતે રાખવું, તે વિષે નિચાર કરીએ. ધર કહ્યું એટલે તે સુખરૂપ અને આનંદકારી હોવું જોઈએ. એ બેની ગેરહાજરી જે મકાનમાં હોય તે ‘ ધર ’ કહેવાય નહિ. એ બેને માટે ધર હવેલી જવું વિશાળ કે રાજ્યમહેલ જેવું બંધન હોવું જોઈએ એમ નથી. એ બેનો વાસ રાજ્યમહેલ કરતા સુંધીમાં વધારે જોવામા આવે છે. છાજના કૂમાને કે કપડાના ડેરાને પણ સી ધારે તો ધર બનાવી શકે, અને તેમાં સુખ અને આનંદનો વાસ પ્રસી શકે. સુખ અને આનંદનું મૂળ સી પોતે છે, અને તેનાં સાધનો પૂરા પાડવાનું પણ તેણીનાજ હાથમાં છે. આપણે જોઈએ

છીએ કે સ્ત્રી જે આનંદી હોય, તો સર્વત્ર આનંદ પસરી રહે છે. જે તે હસમુખા સ્વસાવની હોય, તો તે ધરનાંને રાજી કરી શકે છે. ધણીને તથા ધરનાં બીજાં માણસોને રાશ્યો સુખ મળે તે તેના જાણવામાં હોય છે. સુખનાં સાધનો જે પૂરાં પાડે તો ધર સુખરૂપ લાગે.

ધર સુખરૂપ તથા સાફ પ્રથમ જરૂર સ્વચ્છતાની છે. ગંદકી વડે જન્મ શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાયછે, તેમ તે મનને કંટાળો આપે છે. લીંપણ ઉખડી ગયું હોય, છાએલી જગાએ ખાડા પડી ગયા હોય, વાળ્યા ઝાડ્યા વગર પુંજે પડેલા હોય, ભીંતોએ અને છાપરે જાળાં લાગેલાં હોય, ખાળ ચોકડી ગંધાતાં હોય, ચોકમાં ચેંઠવાડ વડે માંખિા ખમણતી હોય, સંભાળ વગર ને મેલ વડે માંકણનો ઉપદ્રવ હોય, પાણીઆરાં સાફ ન હોય, ગોળે સેવાળ વળી હોય, જળપાત્ર માંચ્યા વગરનાં હોય, અણગળ પાણી પીવાને મળે, રસોઈમાં ને રસોડામાં સફાઈ ન હોય, ચાણી વાડકીએને રાખકે મેલ ચોટેલા હોય, છોકરા છેયાને હાથે મેલના થપરડા બાઝ્યા હોય, કે તેમનાં નાક ચૂતાં હોય, અને ધરના આજુબાજુ સડેલા માજી પાલાના કે તેવા પદાર્થના ઢગલા પડેલા હોય, તો શું એ જગાને આપણે ધર કહીશું, અને તે શું આપણને સુખ આપશે ? એવી જગામાં આપણને બેસવું પણ ગમશે નહીં. એ ઠેકાણાનું પાણી પીવું કે ખાવાનું રચશે નહિ. આનું ઠેકાણું સુખનું ને આનંદનું નહિં, પણ દુઃખનું ને ત્રાસનું છે, એમ સમજવું, ધાધણીઓની જે સુધડ હોય, તો તેના ધરમાં આવી જાતની કાઈ ખામી જેવામાં નહિં આવે. એવીજ સ્ત્રી ધરધણીઓની લાયક છે, તે સુખ અને આનંદ રૂપ ધર બનાવી શકેછે, અને લોકોમાં માન પામે છે.

ધરને સુખરૂપ કરવાનું બીજું સાધન વ્યવસ્થા છે. પુરૂષ અનેક જાતની ને ઉત્તમ પ્રકારની ચીજો ખરીદી લાવે, પરંતુ તેનો ઢગલો કરી રાખવાથી કે તેને ગમે તેમ ગોઠવવાથી તે ઉપયોગી થતી, કે સુખ આપતી નથી. કથી ચીજ કયાં ગોઠવતી એ જેવાનું કામ સ્ત્રીનું છે. ધરમાં કાચ ખુરશીઓ પુષ્કળ હોય, પણ તેને વ્યવસ્થા સર ગોઠવી ન હોય, તો તે જન્મ કરોઆ આપેછે, તેમ તેમનો જોઈએ તેટલો ઉપયોગ પણ થતો નથી. ઉત્તમ જાતની ખુરશીઓ વગેરે હોય, પણ જે તેમને માટિ જોઈએ તેવી

ગાદીઓ, ગસેફ વગેરે ક્રયામાં ન આવે, કે તેમને ધોઓલા રાખવામાં ન આવે, ક્રિયા તે કાઠી કઠી હાજીમાં રહેતા હોય, તો કીમતી સામાન કશોભા આવે, અને તેથી મળતા સુખમાં કમીપશ્યું થાય. ઉઘી જાતનાં વસ્ત્ર હોય, પણ તેને ગમે ત્યાં નાખી મૂક્યાં હોય તો તે બગડ્યા કરે, અને જ્ઞેષ્ઠ્ય ત્યારે ઝટ દાય ન લાગે. જો તેની સંભાળ વખતો વખત સેવામાં ન આવે, તો તે વાંતરીથી ખવાઇ જાય, તેડું જોજ બેસી જાય, કે તેનો રંગ ઝાંખો પડી જાય. છેકરાં છેયાંની ટાપીઓ કંઈ રખડતી હોય, ને અંગરખીઓ, ચોતડીઓ કે લેધીઓ ગમે ત્યાં અટવાતી હોય, તો ધરની શોભા ઘટ, અને છોકરાં માગે ત્યારે તેમને જ્ઞેષ્ઠ્ય કપડું મળી ન આવે. કપડાં ગમે ત્યાં અટકાવતાં હોય, તેથી તે મેલાં થાય કે ઉદર કાતરી ખાય એ નુકસાન તો જૂઠું જ. જે જગા બેસવા ઉકવાની હોય, ત્યાં એક ખૂણે કાઠી બરી હોય, બીજે ખૂણે દળવાની ઘંટી રાખી દોય, એક ખૂણામાં પુલ્લે પડયો હોય, અને એક ખૂણે ઘેબીનો ગવાજો કે સાંમેલાં સુપડાં વગેરે ગમે તેમ પડેલાં હોય, તો જો જગા કેવી લાગે ? ઘરમાં જાજમે, મટાઈઓ, ગોતરંજીઓ વગેરે અનેક હોય, પણ કોઈ મળવા આવે ત્યારે તેમને આસન આપવા સાફ તેની જાળમજાળા ચાવે, તો મળવા આવનારના મનને કેડું લાગે ? પાન મોખારીનો દાબડો લાવે ને જોવા જાય તો વખતે પાનતું જ ઠેકાણું ન હોય, અથવા તેમાં સડી ન હોય, કે દાબડીમાં ચૂનોજ ન હોય, તો સામું માણસ કેવો વિચાર બાધે ? ઘરમાં સર્વ વસ્તુઓ છતાં બ્યવસ્થાની ખામીને લીધે પાંચ માણસ જમનાર હોય, તો તેમને બેસવા માટે પાટલા, જમવાના તાટ ને વાડકીઓ, અને પાણી પીવાના સોરા પંચ પાત્રને માટે દોડમદોડા કરવી પડે, તો તેથી બ્યવસ્થાની ખામી માલમ પડે, અને ધરધણીઆણીની ટીકા થાય. એજ રીતે તેમને સવા સાફ જિજ્ઞાસાં પાથરતાં વખતે જ્ઞેષ્ઠ્ય તેટલાં ગાદલાં, ઊંચીકાં, ચાદરાં વગેરે માટે અમથી તેમ કૂંકાં મારવાં પડે, તે સારું ન કહેવાય. બૈરાંને વસ્તુએ સંજ્ઞાવાની અદત બહુ હોય છે. બેરડી તેવડી ખપની ન ખપની પણ જે પસંદ પડી તે જણસો તેઓ લે છે; પણ તેમને બ્યવસ્થા પૂર્વક ગોડવવામાં નથી આવતી, તેથી જ્યારે ખપ પડે ત્યારે તેઓ હાથ લાગની નથી, તેમ તેઓ ગમે ત્યાં ને સંભાળ વગર પડી રહેવાથી ખરાબ થાય છે.

ધરને સુખરૂપ કે દુઃખરૂપ, આનંદરૂપ કે બેદકારક કરવું, એ ધરધણીઆણીના પોતાના હાથમાં છે. જેમ તે આનંદી ને હસમુખી તેમ ધર સુખરૂપ ને આનંદરૂપ લાગે છે, એ વાત આપણે કરી છે. બોલવામાં મધુરતા ને વાદ્ આતુરી એ સુખ અને આનંદમાં ધણો વધારો કરે છે. બે ધડી હાસ્ય વિનોદની વાતો કરતાં જેને આવડે છે, તે બીજાનાં મન હરણ કરી શકે છે. જે પોતાના કરતા બીજાના સુખ ને સગવડ ઉપર લજ્જા રાખે છે, તે તેમનો ખાર સંપાદન કરે છે. જેવું દીલ ઉભરાતું છે તે પોતે દુઃખી થતું નથી, અને સામાને દુઃખી કરતું નથી. જે કામ કરે છે તે કામણ કરે છે. જે બીજાને અર્ધ આવે છે તે બીજાને આશીર્વાદ કરે છે. જેનો સ્વભાવ અદ્વિતો નથી તે જાતે સુખમાં રહે છે, અને બીજાને અસુખ ઉત્પન્ન કરતી નથી. જે સદૃશ્ય છે તે પોતાના સંગમાં જે જે આવે તેને સદૃશ્ય કરે છે. સદૃશ્યથી ભરેલું ધર સુખથી ભરેલું રહે છે. જ્યાં સુખ છે, ત્યાં આનંદ આપોઆપ આવે છે.

જે ધર ધણીઆણી કૂચાડ અને કંકશા હોય, તેના રહેઠાણને “ધર” એવું નામજ શોભતું નથી. તેના રહેઠાણમાં રહેનાર સૌ દુઃખ પામે છે ને હોરાન થાય છે. ધૂઆડ સ્ત્રીનું ચિત્ર નીચેની કવિતામાં આપ્યું છે.

ગરખી.

સમજી સખિયો, સુણો રૂનેતી ધૂઆડ તણી શી થાય છે;
સૌ સોકોમાં, નાર ધૂઆડ નિઃશ્વય નિત્ય નિદાય છે.

ટક.

નવ છંદ પહાણે તે વહેલી,

બહુ ઘોરે આઠ લગી ઘેલી,

મુખડે શરીરે સધજે મેલી.

સમજી મ. ૧

લટિયાં છૂટાં જીયરી જેવાં,

બહુ બાગી થયાં જાગા કેવાં,

સુધરીનાં ધર સુધરાં એવાં.

સમજી સ. ૨

લટિયામાંથી જૂઝાઝી ખરે,

વિણવા જળવાર મજે ન ખરે,

જે હાથે વતડે નખિયાં કરે.

સમજી સ. ૩

- ટોચ ખાળ ચોકડી ગ ધાતા,
અણમળ ખાણી પણ વખાતા,
ભીંતે બળા બહુ બંધાતા. સમજી સ. ૪
- લુગડા લત્તા કેઈ અધડાતા,
ડેગા હોકર ધડકા ખાતા,
કાદવ કીચડઆ ટીચાતા. સમજી સ. ૫
- બહુ લાળ મળે પિપિયા વળતા,
વળી લીંટ તણા મોલી ખરતા,
ખાણો બમણે રહે છે ગડતા. સમજી સ. ૬
- બહુ લહે વડે કે કાસ કરે,
ઢોળે ફાટે ગાળો ઉચરે,
ધીબે ભાડે પહોં ફૂંચા અરે. સમજી સ. ૭
- રાષે મોણી મોક ખાર,
સમજે નહિ નાસું કે સાર,
નવા ધૂઆડ હશે ત્યા અધાર. સમજી સ. ૮

દુઃખમાં છે? સ્ત્રી બોલી, આથી દુઃખ બીજુ કયુ? બિવાહીતું હસવું ને ઉંદરનો જીવ જાય. પુરૂષ કહે, શુ હુ તારી સાથે બિલાડીની પેઠે વર્તું છું? સ્ત્રી બોલી, ના બિલાડીની પેઠે નહિ પણ પામળી પેઠે વર્તો છો. બાઈડા તો ધણાં જોવા, પણ તમારાથી અવધી. પુરૂષ કહે, મે તને શુ નથી કયું કે તું આવું આવું જોસે છે? સ્ત્રી બોલી, જન્મભારા સુધી સાબરે એવું તમે રોજ કરો છો; બાઈ હુમણાં સુમણા કસ્યા ટોચ તો ઉતારી શો. પુરૂષ કહે, પણ તને હુમણા સુમણા ઉતારી લેવાનું કાણ કહે છે? કહેવાને માથે શીંગડાં હશે? જવાબો મને વધારે બોલાવશે નહિ. પુરૂષ કહે, બહુ સારું, ત્યારે પડી રહે. વારું આવવાનું તૈયાર છે કે નહિ? સ્ત્રી બોલી, જોઈ, માંદાની વાત એમ કરીને ઉડાવી દીધી! બે દહાડા દાવણની ચારીએ કાઢ્યા છે, ને પોતાને તો ઠીકાઠીક જમવાની વાત. પુરૂષ કહે, કાલે તો મે તને લાડુ ખાતા જોઈ હતો. સ્ત્રી બોલી, કીયો કાકા લાડુ આપનાર હતો ને? માથે આળ મૂકતાં ઠીક આવડે છે. બળ્યા બાઈડીનો અવતાર. કયી રાડે વાઝણીએ સંસાર માડ્યો હશે! જો તે મારા હાથમા આવે તો ગધેડીને ખીખીજ નાખુ. જોને છીકતાં છોડા પડે, એવી બેરી ધર ધણીઆણી તરીકે દુઃખ રૂપ નિવડે, એમા નવાઈ નથી. ને પોતાના ધણી સાથેજ ગમે તેમ વર્તે તે ધરનાં બીજને શી રીતે ઠારી શકે?

નવરાસને વખતે બે ઘડી ધરનું સર્વે ભેગું બેશી વાતચિત કરે તો કેટલો આનંદ થાય! આપણા લોક આ આનંદમાં સમજતા નથી. સંસારની રૂઢી એવી છે, કે બાઈડા બાઈડા ભેગા બેસે, અને સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓ ભેગી બેસે છે. નાનાં છોકરા સ્ત્રીઓ પાસે રહે, અને મોટા છોકરા પુરૂષો સાથે બેસે. ધરમાં બીજાં વર્ગના ન હોય, તો વખતે સ્ત્રી પુરૂષ પોતાના છોકરા લઈને ભેગા બેસે છે. આપણે અહિ આવો વખત ધણું કરીને બીજાની ટીકા કરવામાં, તેમની બદગોઈ કરવામાં કે સંસારી કૃત્યની કરવામાં કાઢે છે. એથી રૂળ શું? બીજાના નિદા કરવાથી આપણને કંઈ લાણ થતું નથી. છોકરાં હોય પગ-જીવા પરતાવાની કે દરદારીના કરોવવાની વાત બહુ કરીને નીકળ્યા વગર રહેતી નથી, અને ધણીવાર તેમથી કંદાસ ઉત્પન્ન થાય છે. સંસાર શિવાય બીજુ વાતો આપણા ધરમા ભાગ્યેજ થાય છે. વેપાર રોજગારનો, રાજ્યકીય કે ધર્મની વાત સ્ત્રીઓના મો આગળ ધણું કરીને નીકળતા નથી; કેમકે

તેમની અચ્છાનતાને લીધે તેમાં તે જાગ લઈ શકતી નથી, અને તેથી તે તેમને રૂચતું ન આવે એ દેખીતું છે. વાણુ કૃષ્ણ પછી એ ધડી નવરાશ મળે, તે વખતે કાંઈ ગમતની ને નીતિ લકિતની ચોપડી સી પોતે બાંચે, કે બીજા પાસે વંચાવે, તો તેથી આનંદનો સાથે લાભ થાય. વર્તમાન, ચોપા; નીચાં વાંચવાનું કે તેમાં આવેલી વાતોની ચર્ચા કરવાનું એ વખતે રાખ્યું હોય, તો તે લાભકારી નિવડે. છોકરાના અભ્યાસની વૂછ પાછ થાય, તેમની પાસે કંઈ વંચાવવામાં આવે કે તેમને રૂચે કે જોઈ મળે એવી વાતો કહેવામાં આવે, તો તેથી પણ વખતનો સફળપ્રયોગ થાય. ધરમાં સર્વ મળીને બેળી લકિત રોજ કરવાનો આપણામાં રિવાજ નથી. છોકરાં છેઝાં પાસે ભકિત કરાવવામાં આવતી નથી. પોતાના પંચને અનુસરીને સી પુરૂષ વખતે કંઈ કરે છે, અને આચાર પાળવામાં વધારે લક્ષ આપે છે, પરંતુ એ કરતાં કંઈ વિશેષ કરવામાં આવતું નથી. ગૃહસ્થના ધરમાં ગાવા બળવાનું કેવું? સ્ત્રીએથી ગાવા બળવાનું સીંખાય નહિ, એવી હાલમાં લોકોની સમજ થઈ ગઈ છે. તેથી જો કાંઈ એ વિદ્યા શીખવાનું કરે, તો તેની લોકોમાં નિંદા થાય છે; કેમકે એ કામ સમજણીએનું છે એમ મનાય છે; પરંતુ આપણા દેશમાં આ આનંદદાયી, અલૌકિક, અને નીતિએ ચઢાવનારી વિદ્યા પહેલાં ઘેર ઘેર વપરાતી. ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ ગાઈ જાણતી, બળવી જાણતી, એથ્લું જ નહિ પણ તે નૃત્ય સુધાં કરી જાણતી. જો એમાં નાનમ હોય, તો પાવૈતોએ શિવના મોઢા આગળ વાંડવ નૃત્ય કેમ કર્યું હશે? મદ્રાસ તરફ હજી ગૃહસ્થની વહુ બેઠોએ એ વિદ્યા શીખે છે, ને તેનો ઉપયોગ કરે છે. નાગર, પ્રજા ક્ષત્રા વગેરે લોકોમાં કુળવાન ધરની સ્ત્રીએ એ વિદ્યા શીખે છે. મધુર ગાયન પણ પક્ષીને પણ પ્રિય લાગે છે. ગાયન એ ધરના સુખનું ને આનંદનું મોટું સાધન થઈ પડે એમ છે. આપણાં બેરા સુખ પ્રમંજે, નવરાત્રિના છંડામાં, કે પવિત્ર દિવસે ઉજાણી થાય છે, પરંતુ ગાયનકળા ન જાણનાથી તેમનું ગાવું બેઠે એ તેનું આનંદદાયક નિવડ્યું નથી.

ધરના સુખમાં ધણીવાર હણાપણું મળક ઠંઠાની વધારે ટેવને લીધે આવે છે. મળક ઠંઠા હદમાં હોય, અને વિવેકથી કરવામાં આવે, તો તેથી આનંદ મળે છે, પરંતુ કેટલીક વાર ધરનું અમુક માણસ તોતણું

હોય, ખોડીયું હોય, કમચકલનું હોય, કે અતિ દુઃખ હોય, તેની મળક વારે વારે કરવામાં આવેછે; તેથી તેને ધણું લાગેછે. કોઈની લાગણી કુખાય એ રીતે તેની મળક કરવાનો આપણને હક નથી. એકજ માણસની વારે વારે મળક કરવી એ સાફ નથી. માટે છોકરાં છંયાં કોઈના ચાખા પાડે, તેને ખીજવે, કે તેના હઠા ક્યો કરે, તો તેમને વાસવાં નેધવિ. ધણીઆણીએ તેવા માણસની દયા ખાવો. ઈશ્વરની અવકૃપાથી તેનામાં જે ખેડ કે કમીપણું હોય, તેની નિદા કરવાથી ઈશ્વર નારાજ થાયછે. કોઈ વાર છોકરાં પાળેલા જનવરમાંથી એકાદને ચીડવવા માટે પસંદ કરેછે. છોકરાંથી ડરાને તે બિચારું ખૂણે ખોચરે ભરાઈ જાય, તો ત્યાંથી પણ તેને તાણી લાવેછે, અને તેને ગોદા મારે છે, તેની પૂછડી તાણેછે, કે નેણે કંઈ ને કંઈ અડપલાં કરી હેરાન કરેછે. પાળેલાં જનાવર આપણા ઉપયોગ કે આનંદને માટે હોયછે. તે મુર્ખા જનવરને ઈશ્વર દણુ, એ કોઈ પણ રીતે પસંદ કરવા નેગ નથી.

ધરના સુખને માટે તેને સારી સ્થિતિમાં રાખવું નેધવિ. સારી સ્થિતિ વિશેષે કરીને પૈસા ઉપર આધાર રાખેછે; કેમકે ધર વાખરાનો સારો સામાન પૈસા વગર મળતો નથી. એમ છતાં ગરીબ હાલતમાં પણ ધણીઆણી ધારે તો તેને સારી સ્થિતિમાં રાખી શકે છે. ગરીબ સોકનાં બેરાં માટીની ટાઢીઓ, કોડલા, સુક્ષા, સધડીઓ વગેરે એવાં બનાવે છે, ને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવે છે કે તેથી ધરની ગોળા વધેછે. એક ઠેકાણે આપા કાદવના સામાનને અખરખ વાળા રેતી વડે લીંપીને ઓરડામાં ગોઠવેસે મારા જોવા માં આવે. અખરખ વડે તે સામાન મહેના ચળકાટ મારતો હોય. ખીજે ઠેકાણે એક ખીંટરીઆ સુંપડાની બીતો જૂદા જૂદા રંગની માટી વડે એવા સફાઈથી લીંપવામાં આવે હતી, કે જણે તે વિલાયતી પડીકાના રંગ નાખી ઘોળી લોધી હોય. ગરીબ સોકની ઓઝો જોઈ લીંપી સુખી જાણેછે, તેણે સદતા વર્જની સ્ત્રીઓને આવડતું નથી. માટીથી તૈયાર કરેલાં અને ચતુરાઈથી લીંપેલા આંગણા કે ઓટલા ગામડાંમાં એવા હોય છે, કે ત્યાં આગળ આપણને જોસવાનું મન થાય. એ સોડો વીરણ, માસ વગેરેની ટોપકીઓ, કરંડીઓ અને રમકડા એવા મગાના બનાવી ધરમાં રાખેછે, કે તે વડે ધરની શોભામાં વધારો થાય છે. આ ઉપરથી જણારો કે વગર પૈસે કે નણવા અરચથી પણ ધરને સારી સ્થિતિમાં રાખી શકાય છે.

ધરને સારી સ્થિતિમાં રાખવા અને ઘર ચલાવવા માટે પૈસાનો ખર્ચ પડે છે. પૈસા પેદા કરવા, એ પ્રવૃત્તિ કામ મનાય છે. આપણે અહીં ઉચ્ચ વર્ણમાં ધણું કરીને ધરના આ માણસનો અધાર એક જણની કમાણી ઉપર રહે છે. કમળાર નકમો થાય કે મરણ પામે, તો ધરના સૌ નિરાધાર થઈ પડે છે. ઉત્તરતી વર્ણમાં આપણે જોઈએ છીએ, કે પ્રવૃત્તિ કામકાજમાં ગ્રીઓ તેમજ છોકરા છંપા બાગ લઈ શકે છે. એથી પ્રવૃત્તિ સારી મદત મળે છે, કમાણી વધે છે, અને મદત કરનાર કામકાજથી વાકેફ હોવાને લીધે જ્યારે તેઓ નિગધાર થાય, ત્યારે તેઓ ધણીજ કામ પોતે ઉપાડી શકે છે. ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રીઓ જો ઘેર ચાકર નોકર ન હોય, તો ઘરનું કામકાજ કરે છે, અને ચાકર નોકર હોય તો પછી તેમને પોતાને ધોકા જ કરવાનું હોય છે, તેથી તેઓ કા તો પગ ઉપર પગ ચઢાવી બેસી રહે છે, ધોધા કરે છે, કે ગપો હાડવા કરે છે. પહેલા આપણે અહીં ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રીઓ પણ કંઈક ઉદ્યમ કરતી; એટલે ધરના કામકાજ ઉપરાંત રેંદીઆ કાંતીને કે બીજા માર્ગે કંઈ પણ મેળવતી. વિધવાયતી કાપડ ને વિધવાયતી સંચાને યોગે રેંદીઆ બંધ પડ્યા. કપાસ લોઢવાના સંચા આવતા સ્ત્રીઓ જે કપાસ લોઢવાનું કામ કરતા તે નાશ પામ્યું. દળવાના કે ખાંડવાના સંચા નીકળનાથી ધરનું દળના ખાંડવાનું જનું રહ્યું. જે નિરાધાર વિધવાઓ દળણું ખાંડણા કરીને કે ચરખા પૂણી વડે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતી, તેમના નિર્વાહના એ સાધન અદરો થયા. પહેલા એમ કહેવાતું કે ધરનું સર્વ ખર્ચ પ્રવૃત્તિ કાઢે, તો નિધન તેલ ફીવેલનું ખર્ચ સ્ત્રીએ કાઢવું જોઈએ. આ વિચાર બદલાયા, તેમ એવી કમાણી કરવામા સાધન પણ ગયાં. ઉચ્ચ સ્ત્રીઓ પામે માત્ર શીવવા ભરવાનો ધંધો રહ્યો છે, તે પણ દહાડે દહાડે કમા થતો જાય છે. વળી એ ધંધો બહુ થોડી સ્ત્રીઓને આવડે છે, અને તે બહુ કરીને પોતાના ઘરને માટે શીવે બરે છે, કમકે એનો માત્ર તૈયાર કરી વેચવામા તે નાનમ સમજે છે.

ધણીઆણીએ કમાઈની બાબતમા ધણીને કોઈ પણ રીતે મદદગાર થવાની જરૂર છે. બેરા કહે છે કે સ્ત્રીઓ તે શું કરી શકે ? ધર બેકાકં 'ધ' પોતાને આવડે જોવું હોય તો કા, કંઈ તેમનાથી બહારના ધંધા કે નોકરી ચાકરી થઈ શકે ? બણીને જોયો શિક્ષકની નોકરી કો છે, તેઓ શું બ્રાહ્મ કરે છે ?

એજ રીતે કાંઈ બીજા બહારના ધંધા જે સ્ત્રીઓથી થઈ શકે તે તેઓ પોતાની સ્થિતિ ઉપર વિચાર સમી કરે, તો તેમાં કંઈ નાનમ નથી. ઘેર બેઠાં થઈ શકે એવા નવા ધંધા પણ ખોળી શકાય. દારાનાં બેઠીઆં (બટન) સહેજ થઈ શકે છે, ને તેના પૈસા ઉપજે છે. નાના હાથ સંચા વડે દારાની ગોઠીઓ, કચકડા વગેરેના બટન, હાથ પગના મોજા વગેરે ધણું થઈ શકે છે. ઉચી જાતનું શીષી જાણનાર સારા પૈસા મેળવી શકે છે, અને ફેટલોક સ્ત્રી અડોશી પડોશીનું કામ પૈસા લઈને કરે પણ છે. દાજ વીણવામાં આજો દોડીને જે ચાર પૈસા મેળવવા કરતાં, શીવણ ભરતથી વધારે કમાણી થઈ શકે, એ સંપત્તિ છે. જેઓ ઉચી જાતનું ભરત જાણે છે, તે વખતે રાજ પાવણું, અર્ધો કે રૂપીઆ સુધી કમાણી કરી શકે છે. સાધારણ સ્થિતિની બેઠીઓ આવાં કામ માથે લે, તો તેમના ધરની સ્થિતિ સુધરે. આઠ દસ રૂપીઆની નોકરી કરનાર ધણીની સ્ત્રી આવાં કાંઈ જાતનાં કામ શા માટે ન લે ?

હવે સાંધારણ અને ચઢતી સ્થિતિના લોક લઈએ. એમાં લોકનાં બેરંધી જે કમાણીના ધંધા થઈ ન શકે, તો ધરના પણ એવા ધંધા છે કે જે વડે તે એક જાતની કમાણી કરી શકે મોટા કુટુંબમાં શીવણ ભરત ખાતે વર્ષે સો, પચાસ રૂપીઆ ખર્ચવા પડે છે. ધરધણીઆણી અને બાળ બેરંધી આ કામ કરીને તેટલો ઉગારો પાડી શકે. ધણીવાર શીવતાં આવડે પણ બેરંધીને વેતરતાં આવડતું નથી, તેથી તેમને દરજીનો ખર્ચ પડે છે. શીવણની સાથે વેતરવાનું પણ શીખવું જોઈએ. ધણું કામ હાથે કરવાથી કંટાળો આવે કે તે કરવાનો વખત ન મળે, તો મદદને માટે શીવવાનો સંચો રાખવો. બેરંધીને સંચાથી કામ કરવું રચતું નથી, અને તેને અઠ પૈસા ખર્ચવાનું તેને પસંદ પડતું નથી, પરંતુ એ તેમની ચૂક છે. છોકરાંની ટાપીઓ, સાડીઓ, કોરો વગેરે ભરતના કામ ખાછળ પુષ્કળ ખર્ચ થાય છે. જે એ કામ ઘેર થઈ શકે, તો તેથી કિંશયત થાય. દરેક ઘેર કપડાં ધોવા માટે ધોબીને મોટી રકમ આપવી પડે છે. અસીદાર ધોવણું બહુ મૂલ પડે છે, અને કડકડતાં વસ્ત્ર પહેરનારને સ્વચ્છ છતાં પણ એક જે દહાડા વાપરીને પાંચ ઘાં ધોવા આપવાં પડે છે, તેથી વધારે ખર્ચ થાય છે, ને તે જલદી ફાટી જાય છે. વિલાયતમાં ધોવાના નાના નાના સંચા થાય છે, તેનો ઉપયોગ ત્યાં કુટુંબોમાં થાય છે; એટલે એવા સંચાની મદદથી સ્ત્રીઓ પોતાના કુટું-

ખનાં લૂગડાં ધૂએ છે. વળી ઘરમાં અસા રાખી હોય, તો એકાદ દિવસ વાપરેલાં કપડાંને ફરી અસી દેવાથી તે કડકડતાં થાય છે, ને વાપરી રાકાય છે.

કેટલાંક કામ એવાં હોય છે કે જે સ્ત્રીઓ સહેજ કરી શકે. ધુપેલ પાડવું એ કામ કઠણ નથી. ધણે ઘેર સ્ત્રીઓ તે પાડે પણ છે. ઘેર પાડવાથી ધુપેલ ઠંડી જાતણું બને છે, અને તે સસ્તું પડે છે. વાસણને ક્લાઈ દેવા પાછળ કેટલુંક ખર્ચ થાય છે, અને ક્લાઈ વાળો આવી ન ચડે તો વખતે ક્લાઈ ઉતરી ગએલાં વાસણ વાપરવાં પડે છે. ક્લાઈ દેવાનું કામ સરળ છે, અને તે બેસાંધી થઈ શકે એવું છે. રફ કરતાં કે તુનતાં ન આવડવાથી સાલ કુસાલા કે તેવાં ઉચ્ચ કપડાંને તુનતાઈ ધણું ખર્ચ થાય છે. સ્ત્રીઓ એ કામ સીખી હોય, તો ફરી શકે. ફાટેલાં મોળાં કેટલાંક રદ જાય છે. ફાટેલો બાગ શુધી સેતાં આવડતો હોય તો એવાં મોળાં પાછાં ઉપયોગમાં આવી શકે. ઘેર બાગ છતાં હાર ગજરા શુધતાં ન આવડવાથી પ્રસંગ પડે ત્યારે માળીની કુકાને જવાનો વારો આવે છે. છતે બાગે ન આવડતને લીધે સુખદાયી કૂસોનો ઉપયોગ થઈ ન શકે એ કેવું કહેવાય? ઈશીકાં, ગાયમથુરીઆં, ખુરશીઓ વગેરેના ગણેક કરવા કે પંખા વગેરેને ઝૂન મૂકવી એ સીખવું અઘરું નથી. ધટીનાં ખીલ-માકડાં દુરસ્ત કરવા કે ખીસો નીકળી જવાથી વધુદી ગએલા પાટલાને દુરસ્ત કરવા કે બારણાનો આગળો દીસો પડવાથી તેને મજબૂત કરવા સુતાર હુવારને બોલાવવો પડે, તેના કરતાં તે કામ ધરના કોઈ માણસથી સેવામાં આવે, તો શી હરકત પડે? કાનના કાંઠા કાઢવા માટે કે દબાવવા માટે સોનીને ઘેર જવા કરતાં એક સમાણી રાખી હોય, અને એકવાર બેઈ લીધું હોય, તો એવું કામ પોતાને હાથે થઈ શકે છે. મોની કેટલીકવાર સોનાનો વાળો કાપા લે છે કે મોતા અદલ બદલકરે છે, અને તેની મહેનતનો બદલો કોઈ પણ પ્રકારે આપવો પડે છે. એજ રીતે સોના રૂપાના ને હીરા માતીના દાગીના કેમ ધોવા ને સાફ કરવા એ જાણી લીધું હોય, તો બીજાનાં આશિવાજાં થવાની કે તે કામમાં ખર્ચ કરવાની જરૂર પડતી નથી.

કપડાં ધરના ડાઘ કેમ કાઢવા, ઈન રેગમનાં કપડાં કેમ ધોવાં, કપડાં પર અનેક જાતના રંગ કેમ ચઢાવવા, એ વાતોની માહિતી હોય તો તે પાછળ ખર્ચ કરવાની જરૂર ન પડે. ડાઘ વાળાં કપડાં ખરાબ દેખાય છે. ઈન રેગમનાં કપડાં ધોવડાવવા પાછળ વધારે ખર્ચ થાય છે. વિલાયતી તરેહ તરેહના રંગ તૈયાર આવે છે, અને તેવા બે પૈસાના રંગ વડે આખો સાળુ રંગી

સકાય છે. એ સિવાય દેતી રંગો પશુ તૈયાર કરી સકાય છે. મરદાનાં ઉત-
રલાં ધોતીમાં પચીઆંને આવા રંગ આપીને કેટલેક ઠેકાણે તે સાબુ તથા ઓલ-
ણીને ઠેકાણે વાપરે છે. જુદા જુદા રંગના ધાગા (ફટિલા કડકા) જે જે
ત્રણ પૈસે શેર વેચી દેવામાં આવે છે, કે ગોદડીઓના કામમાં લેવાય છે, તેના
કુશળ સ્ત્રી ધારે તો ગોળીતા ચંદરવા કે ટેળવ ક્ષેત્ર (મેજ ઉપર પાથરવાનું
કપડું) કરી શકે. કાગળના કડકા ધણીવાર ફેંકી દેવામાં આવે છે, તેને પલાળી
ફૂટીને આપડા વાળી સ્ત્રીઓ શોભાયમાન ને મજબૂત ટાપલા ટાપલીઓ
વગેરે બનાવે છે. ભાગેલા ચીનાઈ કે બીલેરી વાસણ ફેંકી દેવામાં આવે છે,
પરંતુ જે તે કેમ સાંધવાં તેની રીત ખબર હોય, તો તેમને સાંધીને વાપરમાં
લઈ સકાય છે.

ઘેર ગાય ભેંસ રાખવાથી કેટલું સુખ ને કેટલો લાભ થાય છે, તેનો
વિચાર કરી જુઓ. શહેરો ને કસ્બામાં રહેનાર બેરાં કહેશે કે આપણે તો પૈમાના
ગાય સારી (પૈસા આપીને દૂધ વેચાણું લાવતું તે). શહેરમાં ગાય રાખી
પાલવે નહિ, અને તેની ઠાંઠવેડ કરવાની બારી થઈ પડે. બહોળા કુંડું બના-
વ્યાને દૂધ, દહીં, છાશ અને ધી પાછળ પુષ્કળ ખર્ચ થાય છે, અને બળક
માલ સારો મળતો નથી. દૂધમાં વેચનાર પાણી ઓકે છે. ભેંસના દૂધમાં
ગાયતું ને વખતે ઘેટાં બકરાંનું દૂધ ભેળવે છે, અને વાણી દૂધ પણ આપ-
વામાં આવે છે. મોં માગ્યા પૈમા આપવા અને શરીરને સુકસાન કરવું એ
બરાબર નથી. એજ રીતે દહીં, છાશ અને ધીનું સમજવું. ઘેર ઢોર રાખવાથી
સર્વ વસ્તુઓ તાજી ને સારી મળે છે, તેથી શરીરને તે લાભકારી થઈ પડે છે.
શહેરમાં પણ ગાય ભેંસ મોંધી પડતી નથી એમ તજવીજ કરવાથી જણાશે.
ધણીવાર એથી કિફાયત થાય છે, અને કદાપિ કિફાયત ન થાય, તો પણ
એથી જે સારીને તાજી ચીજ આવા મળે એ લાભ કંઈ થોડો નથી. ગામ-
ડાંમાં તો એક જે ઢોર પાળીને સેક પોતલું સુજ્જાન ચલાવે છે. જેમને ઘેર
ચાકર નોકર હોય, તેમને ઠાંઠવેડની પંચાત નથી. જેમને કામ થોડું હોય
તેમને એક અગત્યનું નવું કામ મળે છે. જેમને ત્યાં એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ
કામ કરનારી હોય, તેમને ગાય ભેસનું કામ બારી થઈ પડતું નથી.

ઉપર આપેલા દાખલાઓથી જણાશે કે સ્ત્રીઓ ધારે તો ખર્ચના ઉગા-
રાના રૂપમાં પણ પૈસાની જાળવણીમાં ધણીને સારી મદત કરી શકે છે. ખર્ચ

કરવામાં પેસા બચાવવા એ પેસા બેળવા બરાબર છે. જો સી એવાં કામ ન કરે તો તે પાછળ ધણીને ખરચ કરવું પડે છે.

હવે સાચાકરે ધરધણીઆણીનાં કર્તવ્ય વિષે શું કહે છે તે જોઈએ. મહાત્મા મનુ કહે છે કે:—

સદા પ્રહૃષ્ટયા માન્યં ગૃહકાર્યેષુ દક્ષયા ।

મુસંસ્કૃતો પસ્કરયા વ્યયે ધા મુક્ર હસ્તયા ॥

(સીએ) ધરમાં સદા મન રાજી રાખી રહેવું, અને ધરના કામકાજમાં સદા ચતુર રહેવું, ધરના સરસામાનની સારી પેઠે સંભાળ રાખવી, અને તમામ ખરચમાં હાથ મોકલો ન રાખવો. આમાં વિશેષ વાત મોકળે હાથે ખરચ ન કરવું એ કહેવામાં આવી છે. જેમને હાથે ખરચ થવાનું હોય, તે જો ધોતાળ બને તો ધરની ખરાબી થાય. ઉઠાવિપણું કંલુ-સાધ કરતાં પણ ખરાબ છે, એ વાત પ્રથમ આવી ગઇ છે. મોકળે હાથે ખરચ ન કરવું, એનો અર્થ કર કરથી ખરચ કરવું એવો થાય છે; કંલુસાધ કરવી એવો અર્થ થતો નથી, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

બૃહત્પરદીપ પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

આસને મોજને દાને સન્માને પ્રિય માપણે ।

દક્ષયા સર્વદા માન્યં માર્યયા ગૃહ મુરુચ યા ॥

ધરની મુખ્ય સી (ધરધણીઆણી) એ અતિથિ, સગાં સંબંધી વગેરે આવે તેને આસન આપવામાં, જમાડવામાં, સન્માન આપવામાં, અને તેમની સાથે મધુર વચન બોલવામાં દક્ષતા વાખરવી. જેને ઘેર પરાણા પેલાતા નથી કે કુપાત્ર અતિથિને કંઈ મળતું નથી, તે ધરની આબરૂ ધટે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ મેમાનને જોઈ તોભરા જેવું મોં કરે છે, અને તેમની સાથે એવી વર્તણૂક રાખે છે કે તેઓ નારાજ થઈ આલ્યા જાય છે. પરાણા ગત અન્યો અન્ય છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. પ્રસંગે આપણે બીજાને ઘેર જવું પડે છે. તેમના તરફથી જેવી ચાકરી બરદારાની આપણે આરામ રાખીએ, તેવી ચાકરી બરદારાની આરામ તેઓ આપણે ઘેર આવે ત્યારે રાખેજી. ગૃહસ્થ લોકો અથવા જેમને પરમેશ્વરે જે પેસા આપ્યા છે, તેમના તરફથી ગરીબ અનાથ લોકો મદતની આરામ રાખે એ સ્વાભાવિક છે. તેમને જો કાંઈ મદત ન કરે, તો તેઓ બિચારા કુંભથી રીંખાયા કરે. દાન કરીને અનાથના

દુઃખાનું નિવારણ કરવું એ માણસ માનવી કરજ છે. વધુ ધન યપ્તી આંગળું યોગ્ય બીખારીને આપવાની રીત સારી છે. કમાણીના અમુક ભાગ દાનધર્મમાં ખર્ચવાની રીત પ્રસાદ પાત્ર છે. ખાસ એક તેને ધિક્કારવાં, ગાળો દેવી, કે પાછાં ઠેલવાં, એ નિર્દયપણું છે. કામળ વૃત્તિની સ્ત્રીઓને એવો સ્વભાવ હાજરો નથી.

વળી એજ પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

ગૃહ વ્યય નિમિત્તંચ યત્ દ્રવ્યં પ્રમુણાર્પિતમ્ ।

નિવૃત્ત્ય ગૃહ કાર્ય સા કિંચિત્ બુધ્યા વશેષ યેત્ ॥

ત્યાગાર્થ મર્પિતે દ્રવ્યે લોભાત્ કિંચિત્ ન પારયેત્ ।

મર્ત્વ રાજ્ઞાં વિના નૈવ સ્વબંધુભ્યો દિશેત્ ધનમ્ ॥

સ્વામિએ ધર ખર્ચ સાફ ક'ઈ પૈસા આપ્યા હોય, તે પ્રમાણે ખર્ચ કરવો, પરંતુ તેમાંથી સંકોચ કરી થોડું દ્રવ્ય કાપી પોતાની હુધિધી તેડેલોજ ખર્ચ કરવો. પરંતુ ધર્મ કરવા માટે જે ક'ઈ દ્રવ્ય આપ્યું હોય તેમાંથી ભોળ કરી બચાવવું નહિ, અને પોતાના ભાઈ ભાંડુઓને સ્વામિની આપ્યા વિના ધન આપવું નહિ. પ્રથમના સ્લોકમાં કરકસારથી ખર્ચ કરવાનું કહ્યું છે, અને તે વિષે આપણે પાછળ ધણું કહેવું છે. બીજા સ્લોકમાં દાન માટે મળેલા પૈસામાંથી બચાવ ન કરવાનું કહ્યું છે તે વધાર્યું છે, તેમજ પોતાના બંધુ વગેરેને હાથે હાથે આપવાની ટવ કેટલીકામાં હોય છે, તેથી ધણીવાર કલેશ કેટલો ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ધણીથી છાની રીતે આપવું કૃત્ય કરવું એ અવશ્ય છે. સ્ત્રીના પિયરીઆંત્રું ચૂલા હુધીનું સગપણ કહેવામાં આવેછે, એટલે સ્ત્રીનાં સગાં ધરમાં સારી રીતે પોષાય અને ધણીનાં તેવાં સગાંના ભાવ જોઈએ તેવી રીતે ન પૂછાય, ત્યારે લોકો મળકમાં સ્ત્રી તરફના સગાંનું સગપણ ચૂલા હુધીનું કહેછે. સ્ત્રીએ પોતાનાં તેમજ ધણીનાં સગાંને સરખાં ગણવાં, અને તેમની વચ્ચે વેરો આંતરો ન રાખવો એમાંજ હકાલ છે. ધણીનાં સગાંને સ્ત્રીએ પોતાનાં સગાં માની લેવાં અને તેમની સાથે સારી રીતે વર્તવું. ધણીની બહેનો, ફાંદળો, બાણેજો વગેરે ન પોષાય, અને પોતાનાં તેવાંજ સગાં વધારે પોષાય, તો તેથી ધણીને તથા તેનાં સગાંને બહુ ખરાબ લાગે. ધણીને નારાજ કરવો એ સ્ત્રીનું કર્તવ્ય

નથી, તેમ તેના સગા વહાલાનો પગ ટાળવાનો તેને હક નથી. પોતાને મળેલા ઘર ધણીઆણીના પદને તે લાયક નથી એમ એથી ઠરે. સ્ત્રીને બાઈ કહેવામાં આવેછે. બાઈ એટલે બાર વહેનાર (ધર સસારનો) સ્વભાઈ તેજ કે જે સર્વ તરફનો બોબો સરખી રીતે ને ન્યાયથી વહેછે. કુભાઈ (કુભારણ) તું વર્તન એથી ધિલક થાયછે.

●યાસ સહિતામાં કહ્યું છે કે-

પતિંચ તેદનુજ્ઞાતા શિષ્ટ મન્નાદ્ય માત્મના ।

મુક્તા નય દહઃશેષં સદાયવ્યય ચિંતયા ॥

સ્વામિને જમાડી તેની રજા લઈ બાકી રહેલા અન્નમાથી પોતે બોજન કરી બાકીનો વખત સદાય અરચ્ય જીવનના વિચારમાં કાઢવો. સ્ત્રી પુરૂષોએ સાથે જમવાનો વિચાર આપણા શાસ્ત્રકારો બતાવતા નથી, તેનું કારણ કદાચ પુરૂષોને વખતસર ને મહેનતના પ્રમાણમાં મૂરતો ખોરાક મળવો જોઈએ, તેથી સાથે જમતા કદાચ ખોરાક ખૂટી પડે, તો પચાત પડે, અને સ્ત્રીઓ પોતેજ રસોઈ કરનાર હોવાથી ધણીના જમ્યા પછી ખોરાક ખૂટી પડે હોય, તો પાછળથી નવો તૈયાર કરે, અથવા તે વખતે જરૂર હોય તેટલાથી ચલાવી લે, અને પછી અવકાશે ફરીથી તૈયાર કરીને ખાય. ધણીને હરેક રીતે પ્રસન્ન કરવો એ સ્ત્રીનો મુખ્ય ધર્મ શાસ્ત્રકારોનો છે, તે પણ એજ કારણ હોઈ શકે, પરંતુ આવો નિયમ સર્વ સ્થિતિની સ્ત્રીઓને સામાન્ય રીતે લાગુ પાડવાની જરૂર જણાતી નથી જોને ઘેર રસોઈઆ રસોઈ કરતા હોય, તેને ઘેર સ્ત્રી પુરૂષ સાથે જમે તો હરકત ન આવે. બનેને એથી જે આનંદ થાય, તે જૂદા. આ સ્લોકમાં જે બાજી વાત કહીછે, તે વધારે ઉપયોગી છે. ધરના અરચ્ય જીવનના વિચારમાં વખત ગાળવાની ધર ધણીઆણીને આચાર્ય છે. પરંતુ એ પ્રમાણે કેટલી થોડી સ્ત્રીઓ આચરણ કરેછે? અણ સ્ત્રીઓ એવા વિચાર કરવાને સંજિતમાન હોતી નથી. તાત્કાલિક અમુક બાળતના અરચ્યનો વિચાર કરવાથી વિશેષ લાભ થતો નથી. પોતાની કુલ આત્મ અને એકદર અરચ્યનો સંમટા વિચાર જ્યાં સુધી થઈ ન શકે, ત્યાં સુધી જોઈએ તેવા લાભ થતા નથી.

કેટલું ખરચ થાય છે, તે જણાઈ આવે, અને તેથી જ ખાતે વધારે ખરચ થતું હોય, તે ખાતે કમી ખરચ કરવાની કાળજી રાખી શકાય, એટલે હિસાબ રાખવાથી વધારે બચાવ થવાનો પણ સંભવ છે.

ઘરનો હિસાબ ઘર ધણીઆણીએજ રાખવો જોઈએ, અને તેટલા માટે તે બહુલી હોવી જોઈએ. તેને ઘરના ખરચ ખૂટણ માટે જે પૈસા આપવામાં આવે તેનો હિસાબ તેણે આપવોજ જોઈએ. એ હિસાબ સાદી રીતે રાખવાથી વધારે સુલભ પડે છે. જેમ ખરચના હિસાબની જરૂર છે, તેમ પાન, દૂધ વગેરેની રાતબના, ઘોળીને કપડાં આપવામાં આવે તેના, દળણું પાણી વગેરે વેચાણું કરાવવામાં આવતું હોય તો તેના હિસાબ રાખવાની પણ જરૂર છે. એને માટે જૂદાં પત્રક એક ચોપડીમાં રખાય તો સરળતા વધારે થાય. ચાકર નોકર વગેરે રાખ્યાનો તારીજો, તેમને માટે કરાવેલા પગાર, છોકરાંની જન્મ તિથિઓ વગેરે અનેક વાનો એવી છે કે તે ટપકાવી રાખ્યાથી લાભ થાય છે. કેટલેક ઢેકાણે સરસામાન, લૂગડાં લત્તા અને દરદારીના સુધ્ધાંની નોંધ રાખવામાં આવતા નથી; તેથી કોઈ ચીજ ગઈ આવી હોય તો તેની સમજ પડતી નથી, તેમ બીજા પગેથી કોઈ ચીજ ભરી લેવાનો પ્રસંગ આવે, તો તેનો દાખલો પણ મેળવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આવાં અનેક કામ જે પ્રરૂપને કરવાં પડે, તો તેનો વધારે કીમતો વખત રોકાય, એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રીના રાજ્યમાં તેને હાથ ધાલવો પડે, અને તેથી સ્ત્રીનું ઉપરીપણું થટે.

દાણા દૂધી અને સરસામાનની સંભાળ રાખવી, એ ધર ધણીઆણીનું મોકું કામ છે. ઘેર ચાકર નોકર હોય, તે ઉપરીપણાને અભાવે જોઈએ તેટલી કાળજી રાખતા નથી. તરણ દિકરીઓ ને વહુઓ પણ રૂએ રૂએ જીવ રાખી શકતી નથી. એ સૌને કોઈ ટાંકનાર જોઈએ. બજારમાંથી ચોડે ચોડે લાવીને ખાવા કરતાં મોસમમાં દાણા ભરવાથી કિંદ્રાવત થાય છે, અને સાઈ અથવા મનપસંદ અનાજ ખાવા મળે છે. કમીમાં કમી એક વર્ષની ખરચી ભરી રાખવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. દાણા કેમ રખાવા અને તે કેવી રીતે રાખવાથી સડવા કે બઠાવા ન પામે, તે સ્ત્રીઓને આવડવું જોઈએ. વળી મોઝાસામાં ને તેવે વખતે તેની તપાસ રાખવી જોઈએ. અપાણાં કરવામાં અને સાચવી રાખવામાં સાવચેતીની જરૂર છે. "જેનું અપાણું બગડ્યું તેનું"

રાજ્ય, સંસ્થા કે ધર વાર્ષિક જમાં ખરચનો પ્રથમથી વિચાર કર્યા વગર, સારી રીતે ચાલી ન શકે; એટલા માટેજ સુધરેલા દરોમાં રાજ્ય અને સંસ્થાઓના જમા ખરચના અડસદા પ્રથમથીજ કરવામાં આવે છે. આવા અડસદા ધરને માટે પણ થવા જોઈએ; એટલે આવતા વર્ષમાં ક્યે ક્યે ખાતે શું શું ઉત્પન્ન આવશે, અને કયી કયી જાળતમાં કેટલું ખરચ કરવું તે પ્રથમથી વિચારપૂર્વક સુકર કરવું અને જનતા સુધી એ અડસદાને આધારેજ ચાલવું એવો નિશ્ચય કરવો. ખાસ કારણે કોઈ જાળતમાં વધારે જરૂર પડે તો ફિક્ક નહિ; પરંતુ જની રાકે તો તેટલો ઘટાડો બીજી જાળતમાં કરવો, અથવા થોડી અડચણ પડે તોપણ અડસદાને વળગી રહેવું. એક જે વર્ષના અનુભવથી દરેક જાળતનો 'અડસદો વધારે ખરો કરી શકાશે, એટલે પછીથી તે પાળવામાં અડચણ ઓછી આવશે. સીધી નખને તો પુરૂષે આવો અડસદો તેની સજાહ લઈ કરવો, અને તેણીએ તે પ્રમાણેજ વર્તવાની ભલામણ કરવી; એટલુંજ નહિ, પણ અડસદામાંથી તે જે કંઈ ઉગારી પાડે, તે તેને આપી દેવાનું વચન આપવું. આથી સ્ત્રીને કંડકર કરવાની અને અડસદાનો અમલ કરવાની ટેવ પડશે. આવા અડસદા વગર ખરચ ખૂટણ નિયમસર થતું નથી. જ્યારે જોઈએ ત્યારે જોટલું જોઈએ તેટલું ભાગવાની રીત સારી નથી. જે પસંદ પડે તે લઈ નાખવાની રીત અવિચારી ગણાય. વસ્તુઓ મેળવવામાં ઉત્પન્ન અને જરૂરીઆતનો હિમેશ વિચાર કરવો જોઈએ. કેટલાંક ધરોમાં ખરચ ખૂટણનો હિસાબ સુદાં રાખવામાં આવતો નથી. ધરધણીને ધર ધણીઆણી કહે છે, કે અમારે ક્યાં ભાગીઆ લાગીઆ છે કે હિસાબ ખતાવવાની જરૂર પડે. ખરચ જતાંજે પડ્યું રહેશે, તે અમારું જ છે કેની ? હિસાબ લખવાથી શું વધારે બચવાનું છે, કે તેને માટે માથા ફેડ કરીએ ? આ વિચાર કેટલા ભૂલ ભરેલા છે ? ભાગીઆને ભાગ આપવા સારૂજ જો હિસાબ રાખવાની જરૂર હોય, તો તેમનું કહેવું એક રીતે 'ખર્ચ' ગણાય; પરંતુ ધણીવાર બીજા સાથે લેવડ દેવડ કરવાની જરૂર પડે છે, તે જો હિસાબ ન હોય, તો મોઢે યાદ કેમ રહી શકે ? " આપું વાણીએ ને ખાધું ખાણીએ, " એવી કહેવત કહેનાર બિડુ વગેરે સોદાની હિસાબને અભાવે જે અવસ્થા થાય, તે આપણી પણ થાય, એ વિષે વિચાર કરવો જોઈએ. ખરચ ખૂટણનો હિસાબ રાખવાથી શી જાળતમાં

કેટલું ખરચ થાય છે, તે જણાઈ આવે, અને તેથી જ ખાતે વધારે ખરચ થતું હોય, તે ખાતે કમી ખરચ કરવાની કાળજી રાખી રાકાય, એટલે હિસાબ રાખવાથી વધારે બચાવ થવાનો પણ સભન છે.

ઘરનો હિસાબ ઘર ધણીઆણીએજ રાખવો જોઈએ, અને તેટલા માટે તે બહુલી હોવી જોઈએ. તેને ઘરના ખરચ ખૂટણ માટે જે પૈસા આપવામા આવે તેનો હિસાબ તેણે આપવોજ જોઈએ. એ હિસાબ સાદી રીતે રાખવાથી વધારે સુલભ પડે છે. જેમ ખરચના હિસાબની જરૂર છે, તેમ પાન, દૂધ વગેરેની રાતબના, ઘોળીને કપડા આપનામાં આવે તેના, દળણું પાણી વગેરે વેચાતું કરાવવામા આવતું હોય તો તેના હિસાબ રાખવાની પણ જરૂર છે. એને માટે જુદા પત્રક એક ચોપડીમા રખાય તો સરળતા વધારે થાય. ચાકર નોકર વગેરે રાખ્યાનો તારીખો, તેમને માટે કરાવેલા પગાર, છોકરાની જન્મ તિથિઓ વગેરે અનેક વાનો એની છે કે તે ટપકાવી રાખવાથી લાભ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે સરસામાન, લૂગડા લતા અને દરદાગીના સુધ્ધાની નોંધ રાખનામા આવતા નથી; તેથી કોઈ ચીજ મંદ આવી હોય તો તેની સમજ પડતી નથી, તેમ બીજા ખસેથી કોઈ ચીજ ભરી લેવાનો પ્રસંગ આવે, તો તેનો દાખવો પણ મેળવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આવા અનેક કામ જો પુરૂષને કરવા પડે, તો તેનો વધારે કીમતો વખત રોકાય, એટલું જ નહિ, પણ સીના રાખ્યામા તેને હાથ ધાલવો પડે, અને તેથી સ્ત્રીનું ઉપરીપણું થટે.

દાણા દૂધી અને સરસામાનની સભાળ રાખવી, એ ઘર ધણીઆણાનું મોટું કામ છે. ઘેર ચાકર નોકર હોય, તે ઉપરીપણને અભાવે જોઈએ તેટલી કાળજી રાખતા નથી. તરણ દિરીએ ને વહુઓ પણ રૂએ રૂએ છય રાખી રાકતી નથી એ સૌને કોઈ ટંકનાર જોઈએ. બજારમાંથી થોડે થોડે લાવીને ખાવા કરતા મોસમમા દાણા ભરવાથી ફિશાયત થાય છે, અને સારું અથવા મનપસંદ અનાજ ખાવા મળે છે. કમીમા કમી એક વર્ષની ખરચી ભરી રાખવાનો કાળજી રાખવી જોઈએ. દાણા કેમ રજળવા અને તે કેવી રીતે રાખવાથી સડવા કે બટાવા ન પામે, તે સ્ત્રીઓને આનડવું જોઈએ. વળી ચોમાસામા ને તેવે વખતે તેની તપાસ રાખવી જોઈએ. અથાણા કરવામા અને સાચવી રાખવામાં સાવચેતાની જરૂર છે. “જેનું અથાણું બગડ્યું તેનું

રાજ્ય, સંસ્થા કે ધર વાર્ષિક જમાં ખર્ચનો પ્રથમથી વિચાર કર્યા વગર, સારી રીતે ચાલી ન શકે; એટલા માટેજ સુધરેલા દેશોમાં રાજ્ય અને સંસ્થાઓના જમાં ખર્ચના અડસદા પ્રથમથીજ કરવામાં આવેછે. આવા અડસદા ધરને માટે પણ થવા જોઈએ; એટલે આવતા વર્ષમાં ક્યે ક્યે ખાતે શું શું ઉત્પન્ન આવશે, અને કયા કયા બાબતમાં કેટલું ખર્ચ કરવું તે પ્રથમથી વિચારપૂર્વક સુકર કરવું અને બનતા સુધી એ અડસદાને આધારેજ ચાલવું એવો નિશ્ચય કરવો. ખાસ કારણે કાંઈ બાબતમાં વધારે જરૂર પડે તો ફિક્ક નહિ; પરંતુ બની શકે તો તેટલો ઘટાડો બીજા બાબતમાં કરવો, અથવા થોડી અડચણ પડે તોપણ અડસદાને વળગી રહેવું. એક બે વર્ષના અનુભવથી દરેક બાબતનો 'અડસદો વધારે ખર્ચ કરી શકાશે, એટલે પછીથી તે પાળવામાં અડચણ ઓછી આવશે. સીધી નબને તો પુરૂષે આવો અડસદો તેની સલાહ લઈ કરવો, અને તેણીએ તે પ્રમાણેજ વર્તવાની ભલામણ કરવી; એટલુંજ નહિ, પણ અડસદામાંથી તે જે કંઈ ઉગારી પાડે, તે તેને આપી દેવાનું વચન આપવું. આથી સીને કંકસર કરવાની અને અડસદાનો અમલ કરવાની ટવ પડશે. આવા અડસદા વગર ખર્ચ ખૂટણ નિયમસર થતું નથી. જ્યારે જોઈએ ત્યારે જેટલું જોઈએ તેટલું માગવાની રીત સારી નથી. જે પસંદ પડે તે લઈ નાખવાની રીત અવિચારી ગણાય. વસ્તુઓ મેળવવામાં ઉત્પન્ન અને જરૂરીઆતનો હિસાબ વિચાર કરવો જોઈએ. કેટલાંક ઘરોમાં ખર્ચ ખટણનો હિસાબ સદાં રાખવામાં આવતો.

કેટલું ખરચ થાય છે, તે જણાઈ આવે, અને તેથી જ ખાતે વધારે ખરચ થતું હોય, તે ખાતે કમી ખરચ કરવાની કાળજી રાખી શકાય, એટલે હિસાબ રાખવાથી વધારે બચાવ થવાનો પણ સંભવ છે.

ધરના હિસાબ ધર ધણીઆણીએ જ રાખવો જોઈએ, અને તેટલા માટે તે બહુલી હોવી જોઈએ. તેને ધરના ખરચ ખૂટણ માટે જે પૈસા આપવામાં આવે તેનો હિસાબ તેણે આપવો જોઈએ. એ હિસાબ સાદી રીતે રાખવાથી વધારે સુલભ પડે છે. જેમ ખરચના હિસાબની જરૂર છે, તેમ પાન, દૂધ વગેરેની રાતબના, ઘેબીને કપડાં આપનામાં આવે તેના, દળાણું પાણી વગેરે વેચાતું કરાવવામાં આવતું હોય તો તેના હિસાબ રાખવાની પણ જરૂર છે. એને માટે જુદાં પત્રક એક ચોપડીમાં રખાય તો સરળતા વધારે થાય. ચાકર નોકર વગેરે રાખ્યાનો તારીખો, તેમને માટે ઠરાવેલા પગાર, છોડારાંની જન્મ તિથિઓ વગેરે અનેક વાનો એકી છે કે તે ટપકાવી રાખ્યાથી લાભ થાય છે. કેટલેક ઢેકાણે સરસામાન, લૂગડા લત્તા અને દરદારીના સુધ્ધાની નોંધ રાખનામાં આવતા નથી; તેથી કાંઈ ચીજ ગંધ આની હોય તો તેની સમજ પડતી નથી, તેમ બીજા પસંદી કાંઈ ચીજ ભરી લેવાનો પ્રસંગ આવે, તો તેનો દાખલો પણ મેળવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આવાં અનેક કામ જે પુરૂષને કરવાં પડે, તો તેનો વધારે કીમતા વખત રોકાય, એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રીના રાજ્યમાં તેને હાથ ધાલવો પડે, અને તેથી સ્ત્રીનું ઉપરીપણું થટે.

દાણા દૂધી અને સરસામાનની સંભાળ રાખવી, એ ધર ધણીઆણાનું મોટું કામ છે. ઘેર ચાકર નોકર હોય, તે ઉપરીપણને અભાવે જોઈએ તેટલી કાળજી રાખતા નથી. તરણ દિકરીઓ ને વહુઓ પણ રૂએ રૂએ જીવ રાખી શકતી નથી. એસાને કાંઈ ટકનાર જોઈએ. બજારમાંથી ચોડે ચોડે લાવીને ખાવા કરતાં મોસમના દાણા ભરવાથી કિંશાયત થાય છે, અને સાડાં અથવા મનપસંદ અનાજ ખાવા મળે છે. કમીમાં કમી એક વર્ષની ખરચી ભરી રાખવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. દાણા કેમ રખેવાનાં અને તે કેવી રીતે રાખવાથી સડવા કે બટાવા ન પામે, તે સ્ત્રીઓને આવડતું જોઈએ. વળી ચોમાસામાં ને તેવે વખતે તેની વપાસ રાખવી જોઈએ. અથાણાં કરવામાં અને સાયલી રાખવામાં સાવચેતાની જરૂર છે. “જેનું અથાણું બગડ્યું તેનું”

વસ બગડ્યું” એવી કહેવત છે તે ખરે ખરી છે. અનેક જાતનાં અથાણાં કેમ કરવાં તે દરેક સીએ જાણ્યું નેહ્યું. ખરણીએ સારી ને સાફ ન રાખવાથી કે તેમનાં મોં ઉઘાડાં રહી જવાથી, કે તેમને તાપમાં રાખવાથી અથાણાં બગડે છે, ત્યારે વહેમી સીએ તેનો દોષ પડછાયા ઉપર મૂકે છે. વર્ષમાં એક બે વાર કપડાંને તડકે નાખવાં અને વાંતરી વગેરેથી લુક્ષ્માન ન થાય માટે પેટીએમાં પડોપાંદડી, કાળીજીરી, સાપની કાંચળા વગેરે મૂકવાની રીત રાખવી. કપડાંલતાં ને સરસામાન સંભાળ વગર ખરાબ થાય છે. દરદાગીના સાચવીને કબજાસર મૂકવા નેહ્યું. કેટલીક બેરીએ પરદેશ જતાં પોટલામાં દાગીનાનો દાખડો કે પોટલી મૂકે છે અને જોઈ બેસે છે. તાકાં ગોખલામાં ખુલ્લા દાગીના કે પૈસા ટકા મૂકવાથી તે ચોરાયાના બનાવ વારે વારે બને છે. દેવદારની નળળી પેટીએમાં કે નાના ધસકોતરામાં દાગીના રાખવાથી કે નળળાં તળાં પૂરવાથી કે કુંચીએ રખડતી મૂકવાથી ઘણીવાર દરદાગીના અલોપ થઈ જાય છે. નાનાં છોકરાંને દાગીના પહેરાવી રખડતાં રાખવાથી છોકરાંના માણુ ગયાના કે દાગીના ચોરાયાના દાખલા ઘણાવાર બને છે. દરદાગીનાની ખીલીએ કે આંકડા નરમ થઈ જવાથી તે નીકળી પડવાની વાતો વારે વારે સાંભળીએ છીએ. દાખલો રાખ્યા વગર લોકોને ચીજો આપવામાં આવે છે, તેમાંની કેટલીક તેઓ પચાવી પડે છે.

છોકરાં છોકરીની સંભાળ રાખવી વધારે અગત્યની છે. ઘણી વાર છોકરાં નોકર ચાકરને સોંપા શેઠાણીએ નિરાંતે બેસે છે. બાકી નોકરોથી માતાની ગરજ કેમ સરે ? તેઓ છોકરાંની નેહ્યું તેટલી સંભાળ ન લે એમાં નવાઈ નથી. છોકરું ગમે ત્યાં પડ્યું મૂકીને ચાકરો ગપાટા મારવા મંડે છે, કે ચલમ તંબાકુ કરવા બેસે છે. ઘણીવાર તેઓ તેને ધમકાવે છે ને બીવડાવે છે. તેઓ અકળાય છે ત્યારે છોકરાનો કુખમાં ચૂંટી ખણો તેને રોવરાવે છે, તે એવી મતલબથી કે તેઓ તેથી છૂટા થાય. છોકરાંને ખરાબ કપડાં પહેરાવવાની કે ખવડાવવા પીવડાવવાની તેઓ પૂરતી કાળજી રાખે નહિ. ચાકર નોકરોના ઘણા સહવાસથી છોકરાં અનીતિ અને અવિવેક રીખે છે, અને અશુદ્ધ બોલી બોલવાની તેમને ટેવ પડી જાય છે. બહુ પૈસાદાર સીએ પોતાનાં છોકરાંને ઘવડાવવાં ન પડે માટે ધાવ રાખે છે. આ કૃત્ય ઈશ્વરી નિયમની વિરુદ્ધ છે, અને તેથી માડાં પ્રવિણામ નીપજે છે. છોકરાંને

ચાકર નોકર પાસે નવડાવવામાં આવતા હોય, તેમની પધારીઓ તે કરતા હોય કે કપડાં લતાં પણ તે પહેરાવતા હોય, તો તે સર્વ જાળતમાં માતાએ હમેશ દેખરેખ રાખવી જોઈએ.

ધરમાં વૃદ્ધ સાચુ સસરા કે બીજાં સગાં વહાલાં રહેતાં હોય, તેમની સંભાળ લેવી, એ ધર ધણીઆણીની ફરજ છે. સાચુ સસરાને પોતાનાં માબાપ સમજી તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં સેવા ચાકરી કરવી. તેઓ કોઈ પણ રીતે કુઝાબી ન થાય, એ જોવું જોઈએ. કોઈ માદુ' પડે, તો તેણે ઓસડ વેસડ અને માવજત કરવામાં પાછી પાની ન કાઢવી. રોગ વખતે કદી બેઠકાર ન થવું. માંદાને રૂએ એવો ખોરાક વખતો વખત આપવો. સાધારણ ઓસડ ઉપચારની માહોતિ દરેક સ્ત્રીએ મેળવવી. દરેર પ્રસંગે વૈદ્ય દાકતર ઉપર આધાર રાખવાથી કેટલીક વાર નુકસાન થાયછે; તેમ એ રીતે કરવું પાલવે પણ નહિ. એથી ઉલટું રોગ સહેજ ન હોય, તો પણ ધરનાં ઓસડ વેસડ કરવાં અને વૈદ્ય દાકતરને ન બોલાવવા એ બચકર છે. અવગણવા પીવડાવવામાં સાવચેતી ન રાખવાથી ધણી વાર રોગ પ્રવેશ કરેછે. સાદા પણ તાજાં ને શુણ્કારી ખોરાકજ ઉત્તમ છે એ વાત યાદ રાખવી. વખતસર અને જોઈએ તેટલુંજ અવગણવું, એ બીજી અગત્યતી વાતછે.

સારી હાલતના લોકોને ઘેર ચાકર નોકર હોયછે, તેમના ઉપર સુખ્ય અખત્યારી ધર ધણીઆણી બોગવે છે. તેમના કામકાજ ઉપર જેમ દેખરેખ રાખવાની જરૂર છે, તેમ તેમની સાથેની વર્તણૂક સાવચેતી ભરેલી રાખવી જોઈએ. તેઓને અનુક્રમ કરવાની સરતે રાખિલા હોય છે, તેથી તેઓ શુભામ કે દાસની સ્થિતિમાં નથી એ વાત યાદ રાખવી. તેઓ ગરીબ સ્થિતિમાં પડ્યાનપણું ભોગવે છે, તેથી તેમની સાથે દયાળુપણે વર્તવું જોઈએ. જેવું કામ માયા મમતાથી થાય છે, તેવું કામ બચથી કે ધમકીથી થવું નથી. વારે વારે તેમની હાડછેડ કરવાથી તેઓ નારાજ રહે છે, અને જે કામકાજ તેઓ કરે છે, તે માયા ઉતરતું વેઠીઆવાડ જેવું થાયછે. તેઓ પણ આપણી પેઠે મનુષ્ય છે, માટે તેમના ઉપર કામનો જોજો હૃદયી જાદ ન પડે એ જોવું જોઈએ. માંદે સાજો તેમની બરદાશ લેવી અને ઓસડ ઉપચારની તત્વજીજ્ઞ કરવાં એ જેમ પુણ્યવર્તું કામ છે, તેમ તેથી તેઓ આપણા ઉપર વધારે ચાહના રાખે છે, અને બીડે બોગ પડેછે. તંગીને વખતે તેમને યોગ્ય

મદત કરવાથી પણ તેઓ ઉપકૃત થાય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને ચાકર નોકર સાથે ખનતું નથી. તેઓ વારે વારે તેમની ઘોડા કાઢે છે, ને તેમને ધમકાવે છે. એથી વત્તાણા વારે ચાકર નોકર બદલવાનો વારો આવે છે. વારે વારે ચાકરો બદલવાથી લોકોમાં ધરધણીઆણીની વાતો થાય છે, અને વખતે એવા ચાકર મળે છે, કે જે ખહેલાંના કરતા ક્રમકાળ કરવામાં ખરાવ નિવડે કે વખતે હાથના ચોખ્ખા ન હોય. ધરધણીઆના આવા સ્વભાવથી વખતે ચાકરો તેને ઘેર રહેવા આપતા નથી, તેથી ચાકરનું કામ ચોતરને ઊઠાવી લેવાની ફરજ પડે છે. માણસ માત્રમાં કંઈને કંઈ ખામી હોય છે. જમને બેઠાં રહેવું છે, તેમને એક બીજાની ઘોડા ખાંપણા જોવાથી ધર સંસાર ચાલી ન શકે. ધણીવાર ખમી ખાવાની કે આંખ આડા કાન કરવાની કે નમતી ફારી મૂકવાની જરૂર પડે છે. ચાકરો જેમ લાંબી મુદત ટકે, અને તેમની સાથે માયા મમતા રાખવામાં આવે, તેમ તેઓ વધારે નિમકહલાલ થાય છે, અને ક્રમકાળ ખરા મનથી કરે છે. એવા ચાકર વખતે જીવ આપવા પણ ઉભા થાય છે. ચાકરોની સાથે હૃદયી જાદ હુળી જવું, એ પણ સાફ નથી. તેઓ ચાકર છે: બાઇબંધ નથી, એ વાત હમેશાં લક્ષમાં રાખવી. તેમના દરજ્જા પ્રમાણે તેમની સાથે સંબંધતા રાખવી કે માયા બતાવવી એ વાત જૂદી છે; પરંતુ તેમની સાથે વધારે હુળી જવાથી તેઓ ધણીવાર પોતાની સ્થિતિ અને પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે, અને આપણી વિશેષ માયાનો ઘોટો કે અધોમ્ય લાભ લે છે.

ગૃહસ્થને ઘેર મોજ શોખ માટે કે કોઈ ઉપયોગ માટે જાતવરો રાખવામાં આવે છે. દૂધ, દહીં સાફ ગાય, બેંસ વગેરે ટોર રાખવામાં આવે છે. ગાડીઓ સાફ કે બાગ બગીચા ને ખેતરો માટે ઘોડા ને બળદ રાખવામાં આવે છે. રખવાણ કરવા, શિકરને માટે કે શોખની ખાતર કૂતરા પાળે છે. રમુજને માટે જિંજાડી, પેપર, મેનાં, કાકરોઆ વગેરે પાળવામાં આવે છે. આવાં જનાવર ઉપયોગી ને સુખદાથી હોય છે, માટે સગવડ અને સાધનતા પ્રમાણમાં તે પાળવાની રીત સારી છે. પાળેલાં જનાવરની વખતો વખત ખરદારા લેવી જોઈએ. તેમની ચાકરી કરનાર નોકરો હોય, તોપણ તે ઉપર ધરધણી કે ધરધણીઆણીનો દબરેખ અવરથ જોઈએ. તેમને ખાવા પીવાનું વખતસર અને પેટ પૂરતું મળવું જોઈએ. માંદ સાજો તેમને માટે ઝોસડ ઉપચાર કરવા જોઈએ. મુંગાં પ્રાણી પોતાનું કુખ જણાવી શકતાં નથી, માટે તેમના તરફ વધારે લક્ષ આપવાની જરૂર છે. છોકરાં છંયાં કે

બીજાં તેમને કનડે કે હોરાન ન કરે તે જોણું જોઈએ. તેમનાપર હાથ ફેરવના વાથી તેમને આનંદ થાય છે. માણસની પેઠે તેઓ પણ પ્રેમનો ખદસો પ્રેમથી વાળે છે, અને ઉપકારનો ખદસો પણ વખત આવે ત્યારે વાળવા તૈયાર થાય છે. ધોણ્યોએ અને કૂતરાઓએ પોતાના માલિકના કે તેમનાં છોકરાંના જીવ બચાવ્યાના દાખલા ઘણા છે. જેમણે ધણીના માલનું રક્ષણ કરેલું કે ગએલો માલ દુખાડી આપેલો એવા કૂતરાની વાતો ઘણી સાંભળે છે.

સ્ટીઓને નવરસા મળે ત્યારે જે ધડી ઝેટલે જોશીને ગપટા મારવાની ટવ હોય છે. એ વખતે કિંવા જ્યારે બીજી સ્ટીઓ મળવા આવે ત્યારે બીજાની કુધલી કરવામા આવે છે. જે હાજર ન હોય તેની નિંદા કરવી એ જોડ છે. પર નિંદાથી પોતાની જીભ કસોજી થાય છે. એથી આપણને કંઈ લાભ મળતો નથી. એવે વખતે પોતાની બહાર મારવી અને પારકાનાં કૃત્યોની ટીકા કરવી એ સમજી માણસનું કામ નથી. દરેક ધરધણીઆણીએ આથી વાત નીકળે તો તે પ્રસંગે પોતાની નાપસ દગી બતાવવી અથવા તેમાં ભાગ લેવાથી અલગ રહેવું; એટલે તેવી વાતો આપોઆપ બંધ પડશે. એજ રીતે જે વાતો અનીતિ બરેલી હોય, અથવા જ્યે સાંભળનાર ઉપર માડી અસર થવાનો સંભવ હોય, તે વાતો ચાલવા ન દેવી, અને તે વિષે પોતાની અશ્ચિ બતાવવી. જે સ્ટીઓ કે પુરૂષોની વર્તણૂક સારી ન હોય તેના સંગમા ન અવાય તેમ કરવું, એટલું જ નહિ, પણ તેમના ઉપર બહારનો કે ઉપરછલો પણ ભાવ ન બતાવવો. પોતાની કાંઈ સજાહ માગે તો તે વાજબી હોય તે પ્રમાણે આપવો. તેને પોતાની સજાહ રૂએ કે ન રૂએ તેની દરકાર ન કરવી. લોકોમાંથી અમાન દૂર થાય, વહેમ ટળે, અને તેઓ સુધારાને રસ્તે ચઢે, એવા ઈલાજ દરેક સમજી સ્ટીએ લેવા. જે આ પ્રમાણે ધણી સ્ટીઓ કરે, તો સ્ટી જાતિની ઉન્નતિ અને આપણા સંસારનો સુધારો એ બન્ને વાના પ્રાપ્ત થાય.

પોતાના અને સર્વના સુખને માટે દરેક મનુષ્યે એક ઉપર ખરો પ્યાર, ઘણાં ઉપર સાચી ને ઉલટની માયા, અને સર્વ ઉપર માયાળુ શુભેચ્છા રાખવી જોઈએ. એક ઉપર ખરો પ્યાર કરવો, એટલે તે પત્નીનો પતિ ઉપર અને પતિનો પત્ની ઉપર સમજવો. જે છોકરી પાછેલી ન હોય કે વિધવા હોય, તે પોતાનો ખરો પ્યાર પોતાના પિતા કે ભાઈ ઉપર રાખી રાકે. એજ

રીને જે પુરુષને સ્ત્રી ન હોય, તે પોતાનો ખંચો ખાર પોતાની માતા કે બહેન પ્રત્યે રાખી રાકે. સગાં વહાલા, બાઈબંધ, બહેનપણીઓ, અને યોગજી-તાના ઉપર માયા રાખવાથી તેઓ આપણા ઉપર માયા રાખે છે, અને તેથી આપણને તેમ તેમને સુખ એવું મળે છે, અને જરૂરને પ્રસંગે મદત પણ મળે છે. સર્વેક સાઈ ઇચ્છુ એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. જે મળે તેને ઉમળકાથી બોલાવીએ, તેમને જરૂરને પ્રસંગે મદત કરીએ અને તેમની સાથે વિવેકથી વર્તીએ, તો તેને આનંદ થાય છે. બીજાંને હલકાં ગણી. તેમના સાધુ એ ન જોઈએ, કે હું પદ રાખી તેમને તુચ્છકારીએ, તો તેમના મનને ઝાડું લાગે છે, અને આપણે આપણા વિવેક, કુલીનતા, અને બીજાં પ્રત્યેના ધર્મ ચૂકીએ છીએ, એમ સમજવું. સર્વના બારે દહાડા સરખા જતા નથી. ફરતા ફરતી છાંયડીની પેઠે મનુષ્યની સ્થિતિ ફર્યા કરે છે, માટે પોતાની સારી સ્થિતિને માટે છલકાવું, અને બીજાંને હલકાં ગણી તેમની અવગણના કરવી એ અયોગ્ય છે.

. ધરવણીઆણીને પોતાનાં છોકરાંને સંબંધે વેવીરાળનો નવો સંબંધ બંધાય છે. એ સંબંધમાં ધણું ખર્ચ સ્ત્રીઓની સ્માકસીથી કે તેમના તોછડા વિચારથી તૂટ પડે છે. પ્રસંગે પ્રસંગે જે અબાજ મળ્યા જોઈએ તે મળ્યા નહિ, અથવા ઓછા મળ્યા, એવી બેડ કાઢી તકરાર કરવામાં આવે છે. દિકરીનો ક્રિયાવર કરવામાં તેની સાચું ખામી કાઢે, તો પોતે તેની સામે બાકરી બાંધે છે. વહુને જે બોલ કહેવા પડ્યા હોય, તે વાત તેની માતાના જણવામાં આવે, તો તે તેનું ઉપરાણું લઈ વહેવાણ સાથે લઢવા ઉભી થાય છે. દિકરીને કંઈ જાદું મહેનત સાસરે પડતી હોય, અથવા તેની જોઈએ તેવી જરૂર થતી ન હોય, એમ કાંઈ ખબર કરે, કે તેની મા વહેવાણને પાણીછલી કરવાનો લાગ જોગે છે, દિકરીનો તેના વર સાથે જોઈએ તેવો બનાવ ન થાય, તો તેનો દાંધ વહેવાણ ઉપર મૂકે. દિકરી અને તેનો વર કંઈ ચરબડે, તો વહેવાણનાં ડાંખાં ગાવાં કે તેની નણંદને સોસકારી કાઢવી. કેટલીકવાર ઘણી નજીવી વાતોને માટે વહેવાણમાં તકરાર થાય છે, અને તેથી તેમનામા અણબનાવ રહે છે, તેમ પરિણામે તેનું પાપ છોકરાંને વિનાકારણ બોગવવું પડે છે. અવસર ઉપર કદી પચીસ પાપડ ઓછા આગ્યા, કે પીસણ થોડું મૂકાવું કે દરતુર કરતાં ફીપીઓ ઓછા વત્તો મળ્યો, તો શું મધ ગધું ? થોડું વધારે મળ-

વાયો, આપણું ઘર ભરાઈ જવાનું નથી. વહુએ બે કપડાં ઓછાં આપ્યા કે રિવાજને અનુસરીને બેઠ્ઠીએ તેટલી કીમતનાં ન આપ્યાં, કે વહેવાઈની સ્થિતિને અનુસરીને ક્રિયાવર કરવામાં કંઈ બખીલાઈ કરી, તો તેથી નારાજ થઈ હમેશને માટે વહવાનું બીજ વાવવું, એ સારી વાત નથી. આવે ટાણે મોડું મન રાખવું બેઠ્ઠીએ. વહેવાઈનું ઉધાકું પડે, તેમાં પોતાને પણ લાછળ છે એમ સમજવું. નસિહ મહેલ જેવા ભગવાનના પરમ ભક્તથી પણ વહેવાઈનું પૂરું પડ્યું નહોતું, એ વાત મનમાં રાખી આપનારે કૂલ નમારવી, અને વહેવાઈ તરફનાં એવી વાત કહેવાથી તેઓ નરમ પડશે. તેમ વહેવાઈથી આપણને જે મળ્યું તે લાખ રૂપીઆનું ગણી ઉમળકા બતાવીએ, અને તેની નિંદા ન કરીએ, તો તેનો ખાર આપણા ઉપર વધશે, અને તેને હાથ પહોંચતો હશે તો બીજો પ્રસંગે તે જરૂર વધારે આપવાને યાન કરશે. “આપણું લીધું કોઈનું પહોંચતું નથી.” માત્ર હેતુ એજ ટકાઈ ચીજ છે એ વાત યાદ રાખવી.

સ્ત્રીના ધરધણીઆણી તરીકે ત્રણ સુખ્ય ધર્મે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧ ધરનાંને સુખી કરવા, ૨ ધરનાંને નીતિમાન કરવા, ૩ અને ધરનાંને ધાર્મિક બનાવવા. એકજ ધરમાં રહેનાર સર્વ વ્યક્તિઓ-માણસો ને જનાવરો-સુખ એનમાં દહાડા કાઢે, તેને માટે ઇલાજ લેવાની ધરધણીઆણીની ફરજ છે. એ વિષે ખાછળ આપણે ધણું કહ્યું છે; એટલે ધરતી સુખડતા, ન્યવસ્થા, ખાનપાન, અને ઓસડ ઉપચાર વગેરે સુખના સુખ્ય સાધન બતાવ્યા છે. છોકરાં છૈયાં આગળ ઉપર સુખી થાય, તેને માટે તેમને યોગ્ય કેળવણી આપવી વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. મોજ મઝાહ એ સુખ્ય મોડ સાધન છે, માટે છોકરાંને છૂટથી રમવા મૂકવાનું મજે, ચાકર નોકરો બે ધડી નવરા પડી આનંદ કરે, પશુઓના મેલથી, પક્ષીઓના નાદથી, વાજના અવાજથી, ગાયના સૂરથી, કવિતાની વાણીથી. અને ધરધણીઆણાના મધૂર સ્વરથી, ધરમાં આનંદ થઈ રહે છે. ધરના સુખમાં, શાંતિમાં, અને આનંદમાં, કંજયા કાકસથી વિશેષ પડે છે. છોકરા એક બીજા સાથે લડે, માર મારા કરે કે ગાળો દે ને રોવા કરે. તો ધરનું સુખ નારા પામે છે. તેમને એક બીજા સાથે લડવાનું ફરણ ન મજે, અને કારણ મળ્યું હોય, તો પણ તે લડી ન ઉડે, એવી ગેહરણ અને શિક્ષણ ધરણ હોવું જોઈએ.

માતા નારાજ થાય કે ઠપકો આપે, તે સારું નથી, એવી લાગણી ને છોકરાંમાં થઇ હોય, તો તેઓ બીજાં સાથે કજીઓ કરવાથી દૂર રહેશે. પોતાનું કૃત્ય માતા પસંદ કરે, અને તેથી રાજ થાય, એવીજ ધૃત્તિ ને છોકરાંમાં પેદા થઇ હોય, તો તેઓ ક્યારેપણ અજીકતું કે અન્યાયું કૃત્ય કરીને ભાડુમાં ક્લેશ કરવાના નથી. ધરમા વહુવારો હોય તેમને પોતાની દિકરી સમાન ગણી તે પ્રમાણે વર્તણૂક રાખવામાં આવે, તો તેઓ નારાજ થઇ તરફડા કરશે નહિ. દિકરીઓ, વહુઓ, નણ્ણા, અને દસણીઓ સાથે માયાળુ રવભાવ રાખવાથી અને દરેકને પોતપોતાના ગળ પ્રમાણે કામકાજ વહે ચી આપવાથી ધરમાં શાંતિ જળવાઇ રહેશે. તેમના ઝુખ દુઃખમાં ભાગ લેવાથી અને તેમની સાથે માયા મમતા તથા સબ્યતા ભરેલી વર્તણૂક રાખવાથી જીવાનું મૂળ નાશ પામશે, ખાવાપીવામાં વહેરો આંતરો ન રાખવાથી અથવા સી સાથે સમદૃષ્ટિ રાખવાથી ધરના ઝુખમાં વધારો થશે. સાસુ સસરા ને બીજાં વડિલે સાથે માન મર્યાદાથી વર્તવામાં આવે, અને તેમની સેવાચાકરી બરાબર થાય, તો તેઓને નારાજ થવાનું કારણ ન રહે. વહની આંતરડી ઠરવાથી આપણે ઠરવાને વારો આવશે એ વાત યાદ રાખવી. આપણા ધરને સારી કિંમતિમાં લાવનાર, પૈસા ટકાનો સંચય કરીને આપણને આપનાર, અને આપણા ઉપર તથા આપણા પતિ ઉપર અનેક ઉપકાર કરનાર તે છે, એ વાત લક્ષમાં રાખી તેમના પ્રત્યે સંતાન તરીકે આપણું કર્તવ્ય બળવડું એ આપણી ફરજ છે. આ પ્રમાણે સર્વ સાથે સારી વર્તણૂક રાખવાથી ધરની અંદર ઝુખનો, શાંતિને અને આનંદનો વાસ થાય છે.

ધરનાં નીતિમાન કરવાં એ ધરધણીઆણીની ફરજ સી રીતે થાય છે ? પોતાનાં વડિલને કે બરોબરીઆને કિંવા પોતાના પતિને તે નીતિમાન કેમ કરી શકે, એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રાતે ઉત્પન્ન થાય ખરો, પરંતુ અહિં ને કહેવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, તે એ કે ધરધણીઆણીની રહેણી કરણી વડે ધરનાં તમામ માણસો ઉપર થોડી કે ઘણી અસર થવા વગર રહેતી નથી. ધરધણીઆણી રહી એટલે ધરના સર્વ મનુષ્યો ઉપર તે થોડી ઘણી પણ સરદારી ભોગવે છે, એમ સમજવું. સરદારની વર્તણૂકની અસર તેના હાથ હેઠળનાં સર્વ મનુષ્યો ઉપર થાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેની અસર તેના ઉપરીઓ ઉપર પણ વખતે થાય છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખ

વાની છે. નિતિની ખાખતમાં જોડાઈ અસર બીજાને બાધણા કે બોધ આપવાથી થાય છે, તેના કરતાં દાખલા વડે વધારે અસર થાય છે. બાધણા કે બોધ વડેલને આપી ન શકાય, પરંતુ પોતાના દાખલાની અસર તેમના ઉપર પરાક્ષ રીતે થવા વગર રહેતી નથી, અને એવીજ અસર પોતાના પતિ ઉપર પણ થાય છે. જે નાનાં હોય તે મોટાંનું અનુકરણ કરે છે, એ વાત જાણીતી છે. માતા જે જૂઠું ખાતે, તેા છોકરાં જૂઠું ખાલતાં રીખે છે. તે જે એછું આપે કે વધારે પડાવી લે તેા છોકરાં તેવું કરતાં રીખે છે. મા જે તામરી હોય તેા છોકરાં તામરી થાય છે. મા જે દયાળુ હોય તેા છોકરાંમાં દયા વૃત્તિ સ્ફૂરે છે. ધરધણીઆણીની નીતિમાં દટતા જેધને વડિલે પણ ખેડ કરતાં સરભાય છે. તેની ન્યાય વૃત્તિ અને પરાપકાર જુદી બીજામાં પ્રસરે છે. તેની સભ્યતાનું અને માયાળુ સ્વભાવનું અનુકરણ થાય છે. તેને જે પાનિદા પસંદ નહિ હશે, તેા ધરનાં બીજાં માણસો પાનિંદા કરવાનું છોડી દશે, સાચાં જૂઠા કરવાની, ચાડી સુગલી ખાવાની કે નારદવેડા કરવાની જે તેને ચીડ હશે, તેા બીજાં તે પ્રમાણે કરતાં આચકા ખાશે. પોતાનાં શુભ લક્ષણની અસર પોતાના પતિ ઉપર ધીમે ધીમે થતી જશે, અને તે વખતે પોતામાં કુટવેહશે તેા તે તજવા માંડશે. નીતિ રૂપી સુવાસ, અને દુર્ગુણ રૂપી દુર્ગ ધી સર્વત્ર પ્રસરે છે, અને તેની અસર સર્વ ઉપર થાય છે. એટલા માટે ધરની ધણીઆણીની નીતિ રીતિ શુદ્ધ હોવી જોઈએ. પોતાથી જે નાનાં હોય, તેઓ કંઈજાકં કામ કરે કે ધોરા વિચાર દર્શાવે, ત્યારે તેમને ટાકવાં જોઈએ. એવા પ્રસંગેના લાભ લઈ તેમને નીતિ-તત્વોનો બોધ આપવામાં આવે, તેા તેથી ધણી સારી અસર થાય છે. અની-તિના કૃત્યના અખાડા કદી કરવા નહિ. હશે, બાળક છે, હજી તે નાદાન છે, છોકરાં કંઈ સમજે છે, એમ ગણી જે એકવાર અનીતિનું કૃત્ય જતું કર્યું, તેા તેની અસર વધારે માઠી થાય છે. અજાણતાં કંઈ કૃત્ય થઈ જાય તે વાત જૂદી છે, અને તેને માટે નાપસંદગી બતાવવાથી ખસ થાય છે; પરંતુ જ્યારે કંઈ કૃત્ય ધરાદા પૂર્વક એટલે જાણી જુઝીને કરવામાં આવે, ત્યારે તેને માટે વધારે કાળજીની જરૂર છે. એવે પ્રસંગે પણ નાપસંદગી ને ઠપકા ખસ થાય-છે. જ્યારે કોઈ છોકરું નોકર થાય અને નાપસંદગી કે ઠપકાને ન માંડે, ત્યારે ભારે શિક્ષા કરવામાં પણ દયા ન ખાવી. વિલાયતમાં એવાં છોકરાંને માખાપ હાથે કરીને સજા પમાડે છે, અને તેમને સુધરે એવા કેદખાનામાં રખાવે છે.

મોટા શુદ્ધાને માટે જ્યારે છોકરાને તેમનો પિતા મારવા લે છે, ત્યારે માતા દયા ખાઈને વચ્ચે પડે છે, પરંતુ એવે પ્રસંગે દયાની માઠી અસર થાય છે. છોકરાં સુધારવાને બદલે એથી બગડે છે. છોકરાની માફક વહુઓ, નણંદાને પણ ધર ધણીઆણીએ સુધારવાની અને તેમને નીતિમાન કરવાની તજવીજ કરવી. વહુ કંઈ પોતાની દિકરી નથી કે તેની દૂખમા ચૂંટી દઈ શકાય, કે તેને વધારે ખીજી શકાય, એમ સમજી સાચુઓ કેટલીકવાર મુગી રહે છે, પરંતુ વહુ પોતાની દિકરી છે, અને તેને સુધારવાની પોતાની ફરજ છે, એમ તેમણે સમજવું જોઈએ. તેઓ સુધરશે તો પોતાના દિકરાઓનો ભવ સુધરશે એ વાત તેમણે લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈએ, અને તેમની ચાલ ચલ્લત વિશે જાણુ અજાણુ કરવાની રીત રાખવી ન જોઈએ હસેતી વયમાં સાસરે આવી હોય, તે નીતિ, રીતભાત વગેરે જોઈએ તોટલી બાપને ઘેર શીખી ન હોય, તેથી તેને સુધારી સાગી કરવાની ફરજ સાસુને માથે આવી પડે છે. નાની નણંદા સાસરામાં સમાસ કરી શકે અને નામ કાઢે, તેને માટે તેમના તરફ પણ ધર ધણીઆણીએ લક્ષ્ય આપવું જરૂર છે. જેમ પેટની દિકરીઓને સુધારી સુનીતિમાન કરવાની માતાનો ફરજ છે, તેમ નાની નણંદાને સુધારી સુનીતિમાન કરવાની તેની ફરજ છે. એ ફરજ સાસુ સસરા ન હોય, ત્યારે તેનેજ માથે આવી પડે છે. આકર નોકરની નીતિ રીત ઉપર પાકા દેખરેખ રાખવાની જરૂર છે, કેમકે તેઓ તેથી ધરમાં ધણી બગાડ

ધરનાં માણસોને ધાર્મિક કરવા એ ધર ધણીઆણીની સૌથી મોટી અને અગત્યની ફરજ છે. મનુષ્ય મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તેણે ધિવરની સત્તાની સ્થાપના પ્રથમ પોતાના હૃદયમાં કરવી, પછી પોતાના ધરમાં કરવી, અને તે સર્વ જગત્માં પ્રસારે એવી તેણે તજવીજ કરવી. પોતાનું ધર એ ધિવરનું મંદીર થઇ રહે, એમ ધર ધણીઆણીએ કરવું જોઈએ. ભાવિક ગૃહસ્થના ધરમાં દેવસેવાની જુદી ઝોરડી હોય છે; પરંતુ એટલાથી ધર એ ધિવરનું મંદીર થતું નથી. દેવસેવા ધરનું કોઈ અમુક માણસ કરે છે, પરંતુ તેથી ધિવરની સત્તા ધરનાં સર્વ મનુષ્યો ઉપર બેસતી નથી. એકલી સેવા પૂજાથી ધર્મવૃત્તિ પ્રજાળ થતા નથી. ધરનાં સર્વ માણસો આસ્તિક થાય, એટલે ખરી નિષ્ઠાથી પરમ દયાળુ સર્વ બ્યાપી સર્વત્ર પરમેશ્વરને માને, તેના ઉપર ભાવ રાખે, તેના નિષ્ક્રમેને અનુસરે અને તેની ભક્તિ કરે, એમ થવું જોઈએ. એમ કરવાથી તેમનાં મન નિર્મળ થશે, તેઓ સદાચરણે વર્તશે, અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પોતાનું કલ્યાણ કરી શકશે. છોકરાંના મનમાં નાનપણથી ધિવર સંબંધી વિચાર ઉત્પન્ન કરવા. સાફ કરવાથી તે પ્રસન્ન થાય છે અને ખોટું કરવાથી તે નારાજ થાય છે, એ વાત તેમના મનમાં ઠસાવવી તેના ઉપર પ્રીતિ રાખવાથી તે આપણા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે, અને આપણું કલ્યાણ કરે છે એ વાત તેમના મનમાં ઉતારવી. ખોટું કામ કરતી વખતે તેનાથી બીહડું જોઈએ, કેમકે આપણું કોઈ કૃત્ય તેનાથી છાનુ રહી શકતું નથી, અને ખોટા કૃત્યને માટે તે શિક્ષા કરે છે, એ વાત તેમના મનમાં સારી રીતે અણવી. આપણે કેવી રીતે વર્તેલું તેના નિયમો ધિવરથી નિર્માણ થયેલા છે, એ નિયમોનું ઉલ્લંઘન થાય તો તે નારાજ થાય છે, અને આપણને શિક્ષા કરે છે. એ વાત તેમના મનમાં નિરંતર રમી રહેવી જોઈએ. અની-તિના વર્ણન વડે ધિવરી નિયમોનું ઉલ્લંઘન થાય છે, અને તેથીજ તેને પાપ ગણવામાં આવે છે, એ વાત છોકરાં સમજે તો તેઓ તેવા કૃત્યથી દૂર રહેશે. ધરના સૌ માણસ દિવસમા ચોટો લણી વખત પણ ધિવર ભજન કરે, એથી તેમને ટેક પાડવી જોઈએ. ભજનમાં ધિવરની સ્તુતિ એટલે તેમના હૃદયનું ગાન અને પ્રાર્થના એટલે આપણા મુખનું ને કલ્યાણનું માગણું એ બે વાતો આવે છેઃ - દરેક વ્યક્તિ જમ ધિવરનું એકલાં સ્તાવન કરે તેમ બ્યારે બને ત્યારે બધાએ બેમા, મળીને તેનું ભજન કરવું જોઈએ. એ

મોટા શુદ્ધાને માટે જ્યારે છોકરાંને તેમના પિતા મારવા લેછે, ત્યારે માતા દયા ખાધને વચ્ચે પડે છે; પરંતુ એવે પ્રસંગે દયાની માઠી અસર થાય છે. છોકરાં સુધરવાને બદલે એથી બગડે છે. છોકરાંની માફક વહુઓ, નણંદાને પણ ધર ધણીઆણીએ સુધારવાની અને તેમને નીતિમાન કરવાની તબવીજ કરવી. વહુ કંઈ પોતાની દિકરી નથી કે તેની કૂખમાં ચૂંટી દઈ શકાય, કે તેને વધારે ખીજી શકાય, એમ સમજી સાચુઓ કેટલીકવાર મુગી રહેછે; પરંતુ વહુ પોતાની દિકરી છે, અને તેને સુધારવાની પોતાની ફરજ છે, એમ તેમણે સમજવું જોઈએ. તેઓ સુધરશે તો પોતાના દિકરાઓનો ભવ સુધરશે એ વાત તેમણે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ, અને તેમની ચાલ ચલ્લત વિશે જાણ્યું અજાણ્યું કરવાની રીત રાખવી ન જોઈએ. હસેતી વયમાં સાસરે આવી હોય, તે નીતિ, રીતમાત વગેરે જોઈએ તેટલી બાપને ઘેર શોખી ન હોય, તેથી તેને સુધારી સારી કરવાની ફરજ સાચુને માથે આવી પડે છે. નાની નણંદા સાસરામાં સમાસ કરી શકે. અને નામ કાઢે, તેને માટે તેમના તરફ પણ ધર ધણીઆણીએ લક્ષ આપવું જરૂર છે. જન્મ પેટની દિકરીઓને સુધારી શુનીતિમાન કરવાની માતાનો ફરજ છે, તેમ નાની નણંદાને સુધારી શુનીતિમાન કરવાની તેની ફરજ છે. એ ફરજ સાચુ સસરા ન હોય, ત્યારે તેનેજ માથે આવી પડે છે. ચાકર નોકરની નીતિ રીત ઉપર પાકા દેખરેખ રાખવાની જરૂર છે, કેમકે તેઓ તેથી ઘરમાં ધણી બગાડ કરી શકે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમના સહવાસમાં રહેતાં નાનાં છોકરાંની નીતિ રીત ઉપર તેથી બારે અસર થાય છે. તેમની જૂઠું, લખાડી, નાની ચોરીઓ, કદી માફ ન કરવી. નાનો માલ લઇ ગયો કે ચપટી તંબાકુ ચોરી લોધી, તો તેથી આપણે ઘેર થું ઈંછું આવવાનું છે ? હશે, બાપડો ગરીબ છે, માટે એક વાર જવાણો. આ રીતની દયા કામની નથી. અનીતિને માટે અખાડા કરવામાં લાભ નથી. એથી ચાકર નોકરની ચાલ ચલ્લત ઉપર માફી અસર થાય છે. એક બે વાર એવે પ્રસંગે માફી મળવાથી તેને ચોરી કરવાની ટેવ પડે છે. એથી તે વખતે માલિકનુંજ ધર મારવાની હિમત ધરે છે. એક અવશુણની સાથે બીજા અવશુણ દાખલ થાય છે. ધરમાં કોઈ પણ એક નકારે હોય, તો તેના કૃત્યની અસર બીજા ઉપર થાય છે; માટે ચાકર નોકર રાખતી વખતે તેમની ચાલ ચલ્લતની ખૂબ તબવીજ કરવી. તેમનામાં અવશુણ માલમ પડે અને તે એક બે વાર ટકોરવાયા ન સુધરે, તો તેમને રજા આપા દેવી. કુચાલના ચાકરો નિભાવી લેવાની ઈચ્છા કદી ન રાખવી.

ધરનાં માણસોને ધાર્મિક કરવા એ ધર ધણીઆણીની સૌથી મોટી અને આત્મની ફરજ છે. મનુષ્ય મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તેણે ધર્મિયની સત્તાની સ્થાપના પ્રથમ પોતાના હૃદયમાં કરવી, પછી પોતાના ઘરમાં કરવી, અને તે સર્વ જગતમાં પ્રસારે એવી તેણે તજવીજ કરની. પોતાનું ધર એ ધર્મિયનું મંદીર થઈ રહે, એમ ધર ધણીઆણીએ કરવું જોઈએ. ભાવિક ગૃહસ્થના ધરમાં દેવમેવાની જૂદી ઝ્યોરડી હોય છે; પરંતુ એટલાથી ધર એ ધર્મિયનું મંદીર થતું નથી. દેવસેવા ધરનું કાંઈ અમુક માણસ કરે છે, પરંતુ તેથી ધર્મિયની સત્તા ધરનાં સર્વ મનુષ્યો ઉપર બેસતી નથી. એકલી સેવા પૂજાથી ધર્મવર્તિ પ્રબળ થતાં નથી. ધરનાં સર્વ માણસો આસ્તિક થાય, એટલે ખરી નિષ્ઠાથી પરમ દયાળુ સર્વ બાપી સર્વત્ર પરમેશ્વરને માને, તેના ઉપર ભાવ રાખે, તેના નિયમોને અનુસરે અને તેની બકિત કરે, એમ થવું જોઈએ. એમ કરવાથી તેમનાં મન નિર્મળ થશે, તેઓ સદાચરણે વર્તશે, અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પોતાનું કલ્યાણ કરી શકશે. છોકરાંના મનમાં નાનપણથી ધર્મિય સંબંધી વિચાર ઉત્પન્ન કરવા. સાદું કરવાથી તે પ્રસન્ન થાય છે અને ખોટું કરવાથી તે નારાજ થાય છે, એ વાત તેમના મનમાં ઠસાવવી તેના ઉપર પ્રીતિ રાખવાથી તે આપણા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે, અને આપણું કલ્યાણ કરે છે એ વાત તેમના મનમાં ઉતારવી. ખોટું કામ કરતી વખતે તેનાથી બીહનું જોઈએ, ક્યારે આપણું કાંઈ કામ તેનાથી છાનું રહી શકતું નથી, અને ખોટા કૃત્યને માટે તે શિક્ષા કરે છે, એ વાત તેમના મનમાં સારી રીતે અણવી. આપણે કેવી રીતે વર્તેલું તેના નિયમો ધર્મિયની નિર્માણ થયેલા છે, એ નિયમોનું ઉલ્લંઘન થાય તો તે નારાજ થાય છે, અને આપણને શિક્ષા કરે છે. એ વાત તેમના મનમાં નિરંતર રમી રહેવી જોઈએ. અતીતિના વર્ણન વડે ધર્મિયની નિયમોનું ઉલ્લંઘન થાય છે, અને તેથીજ તેને પાપ ગણવામાં આવે છે, એ વાત છોકરા સમજે તો તેઓ તેવા કૃત્યથી દૂર રહેશે ધરના સૌ માણસ દિવસમાં યોડા ઘણા વખત પણ ધર્મિય ભજન કરે, એવી તેમને ટપ પાડવી જોઈએ. ભજનમાં ધર્મિયની સ્તુતિ એટલે તેમના શુણ્ણ ગાન અને પ્રાર્થના એટલે આપણા સુખનું ને કલ્યાણનું માગણું એ બે વાતો આવે છે. દરેક વ્યક્તિ જમ ધર્મિયનું એકલાં સ્તવન કરે તેમ બ્યારે બને ત્યારે બધાએ ભેગા મળીને તેનું ભજન કરવું જોઈએ. એ

ભજન બે ગાયનના રૂપમાં વાદ્ય સાથે થાય, તે તેની અસર વધારે સારી થાય છે. મોટા મોટા ભક્તોએ ઇશ્વરનાં પ્રુષ્ઠળ ભજન રચેલાં છે, તેમાંથી કેટલાંક પસંદ કરી છોકરાંને મોઢે કરાવવાં. નાહી ઘોષને તેઓ થોડી વાર પણ ઇશ્વર ભજન કરે, અથવા તેનું ધ્યાન ધરે (ચિંતન કરે) એવી રીત રાખવી જોઈએ. પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે આ મોટા મહત્વની ફરજ થોડેજ ઘેર અદા થાય છે. ધરનાં મોટાં માણસ વખતે માળા ફેરવે, કંઈ પાઠ વાંચે, કે દવસેવા કરે એટલે બસ થાય છે, એમ તેઓ સમજે છે. નાનાં છોકરાંને આ સૌ રમત જેવું લાગે છે. દવસેવા થઈ રહ્યા પછી કંઈ પ્રસાદ મળશે એટલીજ તેમને લાલચ હોય છે, અને તેનેજ માટે તેઓ ટાંપી રહે છે. આટલું કૃત્ય પણ સર્વ ઘેર જોવામાં આવતું નથી. ઘણું ઘેર ધર્મ નિમિત્તે કંઈજ કરવામાં નથી આવતું. છોકરાં ઉંચાંતા મનમાં ધર્મ સંબંધી કંઈજ વિચાર દાખલ કરવામાં નથી આવતા. જાણે ધર્મકૃત્ય એ ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ પૂરો. યથા પછી વૃદ્ધપણમાં કરવાનાં હોય, એમ લોકોની ખુબી સમજ હોય છે; પરંતુ ધર્મને આંકૂર છોકરું સમજાવું થાય ત્યારથી જ તેના અંતઃકરણમાં પૂટવો જોઈએ, અને જેમજેમ તે મોઢું થતું જાય અને સમજના ધરમાં આવતું જાય, તેમ તેમ તે વૃદ્ધિ પામવો જોઈએ. ધર્મનાં કૃત્ય કાલે મરવું છે એમ સમજીને કરી લેવાં જોઈએ. વૃદ્ધપણ આવે ત્યાં સુધી જીવવાની જામીન-ગિરિ કોઈ આપી શકતું નથી; માટે જે કંઈ આજ થઈ શકે તે કાલ ઉપર ન રાખવું. સંસારનાં કામકાજ કરવાની જમ સૌની ફરજ છે, તેમ ધર્મકૃત્ય કરવાની પણ સૌની ફરજ છે, અને તે સર્વ કર્મમાં મોટી છે: માટે પોતાથી